

๑๕๙.๓๗๒

ปี ๒๒๗

๖.๘

2

แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการเมืองการปกครอง

ปริญญาบัตร

ของ

ศิริพร

สุเมธารัตน์

๘ พ.ค. ๒๕๓๕

๗๗๒๖๗

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

มีนาคม ๒๕๒๘

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๗๗๒๖๗

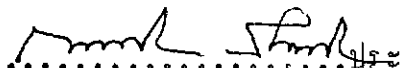
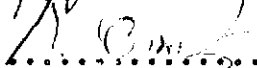
178501

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปฏิญานี้ผ่าน
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาหาบัณฑิตของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

.....ประธาน
อ.ดร.น. ส. น.กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

.....ประธาน
อ.ดร.น. ส. น.กรรมการ
.....กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความกรุณาของผู้ช่วยศาสตราจารย์
คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ ณ.อยุธยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พวงพิศ
ที่ให้ความช่วยเหลือให้คำแนะนำ ให้ความรู้ ให้อำนาจใจ และตรวจแก้ไขปริญญานิพนธ์
ด้วยความเมตตา ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในพระคุณอย่างสูง และขอขอบพระคุณ
รองศาสตราจารย์ถนอม อานามวัฒน์ ที่ได้กรุณาร่วมเป็นกรรมการสอบ

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ไพรัช วนาพรณ ผู้อำนวยการกองแผนงาน
กรรมการฝึกหัดครู ผู้ซึ่งมีพระคุณต่อผู้เขียนในขณะที่ย้ายมาศึกษาต่อในกรุงเทพมหานคร
ด้วยความเมตตาธรรมอย่างไม่มีวันลืม

ขอขอบคุณในความเอื้อเฟื้อจากคุณตราขุ สุวรรณานนท์ คุณอารีย์ ทองแก้ว
คุณมนัส ชาญเกษร คุณบุญรักษ์ อ่ำไชสง คุณจรัส ศรีจันทร์ คุณสันชัย สุขอ่อน
คุณสมจิตร พวงบุตร และคุณปราณี นิลเหม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความช่วยเหลือ
จากคุณสำเร็จ แก่นเคียว และคุณทองดี สุทร ที่ทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เป็น
รูปเล่มขึ้นมาได้

ความรัก ความห่วงใยของคุณแม่ พี่ ๆ น้อง ๆ ตลอดจนเพื่อน ๆ เป็น
แรงใจที่ทำให้ผู้เขียนต้องใช้ "ความเพียร" อย่างสูง เพื่อสร้างความยินดีให้เกิดขึ้น
ในที่สุด โดยเฉพาะความรักความห่วงใยจากคุณอำพัน ศรีเมือง พี่ผู้ซึ่งเป็น
"ผู้ให้" เพื่อความก้าวหน้าทางการศึกษาของน้อง ๆ ตลอดมา

ขอใจ "ลูกพี่ยศ" "ลูกเบ็นซ์" ที่พยายามเข้าใจสภาพความเป็น "นักเรียน"
ของแม่ตลอดระยะเวลา 4 ปีเต็มในการศึกษาภายใต้ความเป็นพระเอาใจใส่อย่าง
ยิ่งของคุณอาทิตย์ สุเมฆรัตน์ ผู้เป็น "ที่สุด" แห่งกำลังใจทั้งมวล

ศิริพร สุเมฆรัตน์

สารบัญ

บทที่		หน้า
บทนำ		ก
1	การนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการ เมืองการปกครองก่อนรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
	พระมหาธรรมราชาลิไทยกับการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการ เมืองการปกครอง	2
	ปัญหาทางการ เมืองในสมัยพระ มหาธรรมราชาลิไทย	2
	ปัญหาทางการ เมืองภายใน	2
	ปัญหาทางการ เมืองภายนอก	3
	วิธีการของพระ มหาธรรมราชาลิไทยในการนำพุทธศาสนา ปรับใช้กับการ เมืองการปกครอง	5
	ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง	5
	เพื่อเน้น"พระ บารมี"ของพระ มหากษัตริย์	6
	เพื่อเน้นคุณลักษณะของพระ มหากษัตริย์แบบ"ธรรมราชา" ความแนวพระ พุทธศาสนา	9
	เพื่อประโยชน์ในการปกครองทางอ้อมโดยผ่านความ เชื่อ ทางศาสนา	12
	ทรงออกผนวช	15
	ทรงเป็นพุทธจักร ศาสนูปถัมภก	17
	ทรงใช้พุทธศาสนาสร้างความสัมพันธ์กับอาณาจักรใกล้เคียง	19

พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับการนำพุทธศาสนา มาใช้กับการ เมืองการปกครอง	21
ปัญหาทางการ เมืองภายใน สมัยพระบาทสมเด็จพระบรม ไตรโลกนาถ	21
วิธีการของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในการนำ พุทธศาสนามาใช้กับการ เมืองการปกครอง	26
ทรงเป็นพุทธจักร ศาสนูปถัมภก	26
ทรงออกผนวช	27
ทรงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวง	29
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับการนำพุทธศาสนา มาใช้กับการ เมืองการปกครอง	32
ปัญหาทางการ เมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก	32
วิธีการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการนำ พุทธศาสนามาใช้กับการ เมืองการปกครอง	33
ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิภูมิกถาและไตรโลกวินิจฉัน	33
ทรงโปรดให้ชำระพระราชนิพนธ์พงศาวดารอยุธยาขึ้นใหม่ ..	35
ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามแนวธรรมราชา	38
ทรงสังคายนาพระไตรปิฎก	39
ทรงออกกฎหมายสงฆ์	40
ทรงออกพระราชนิพนธ์กำหนดอันเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนา ..	41
ทรงเป็นพุทธจักร ศาสนูปถัมภก	43

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการนำพุทธศาสนา	
มาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง	44
ปัญหาทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า	
อยู่หัวก่อนทรงขึ้นครองราชสมบัติ	44
วิธีการของพระวชิรญาณโณภินท์นำพุทธศาสนามาเสริมสร้าง	
สถานภาพทางการเมือง	45
ทรงเน้นเรื่องบุญบารมีตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา .	45
ทรงเน้นเรื่องปัญญาบารมีของผู้ปกครอง	47
ปัญหาทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	
เมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัติ	48
ปัญหาทางการเมืองภายใน	48
ปัญหาทางการเมืองภายนอก	49
วิธีการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการนำ	
พุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง	50
ทรงใช้พุทธศาสนาเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหา	
กษัตริย์	50
ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแบบธรรมราชาในรูปแบบใหม่	53
ทรงพัฒนาสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีอำนาจเหนือสถาบัน	
สงฆ์	56
ทรงใช้พุทธศาสนากระตุ้นให้ประชาชนเกิดความสนใจวิทยา	
การ ความเจริญแบบตะวันตก	58
ทรงดำเนินนโยบายทางการทูตโดยให้หลักธรรมทาง	
พุทธศาสนา	60

2	ปัจจัยในการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	65
	เกิดจากพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา	65
	ทรงมีความใกล้ชิดกับพระราชาธิบดีซึ่งเคยผนวชเป็นพระภิกษุ	66
	ทรงปฏิบัติพระราชจริยาวัตรทางพุทธศาสนาตามราชประเพณี	75
	ทรงสนพระทัยศึกษาพระพุทธรูปศาสนาด้วยพระองค์เอง	80
	เกิดจากคุณลักษณะของหลักธรรมทางพุทธศาสนา	87
	เกิดจากปัญหาภายในประเทศ	93
	อำนาจทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลขุนนา	93
	ปัญหาวังหน้า	99
	ปัญหาความแตกแยกภายในของผู้นำทางการเมือง	105
	เกิดจากปัญหภายนอกประเทศ	112
	ปัญหาจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก	112
	การแพร่หลายของความเจริญทางวิทยาการตะวันตก	120
3	การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมือง การปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ..	127
	ทรงใช้พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการแก้ไข ..	
	ปัญหาทางการเมืองภายในในระยะแรก	128
	ทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างพระบารมี	128
	ทรงออกผนวช	134

ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนา	142
ทรงยึดหลักธรรมความไม่อาฆาตพยาบาท	145
ทรงยึดหลักธรรมความเมตตา กรุณา โอบอ้อมอารี	153
ทรงยึดหลัก"ขันติ"ความอดทน	158
ทรงยึดหลักความสามัคคี	164
ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการปกครองและบริหารราชการ	170
ทรงยึดหลักความยุติธรรม และความเมตตาธรรมในการบริหาร	173
ความยุติธรรม	173
ความเมตตา	186
ทรงยึดหลักธรรม"ความสามัคคี" ในการบริหาร	194
ทรงยึดหลักธรรมเรื่อง"การสงเคราะห์"ในการบริหาร	203
ทรงยึดหลักสงเคราะห์"อาบิสสังคะ"	204
ทรงยึดหลักสงเคราะห์"อัมมสังคะ"	214
ทรงยึดหลักธรรมเรื่อง"ความเพียร"ในการบริหาร	226
ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นองค์จักร ศาสนูปถัมภกที่ดี เพื่อสร้างความจงรักภักดี	242
ทรงชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นเล่ม	244
ทรงสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทางพุทธศาสนา	248
ทรงสร้างวัดเบญจมบพิตร	250
ทรงสร้างพระพุทธรูปนราธิวาส	266
ทรงใช้สถาบันทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างคุณธรรมที่ต้องการ เน้น	272

4	การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ทางสังคมและเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	280
	ทางสังคม	280
	ทรงใช้วัดเป็นสถานศึกษา	284
	ทรงใช้พระสงฆ์เป็นครู	284
	พระสงฆ์จะเป็นผู้ถ่ายทอดคุณธรรมอันดีงาม	285
	ทำให้พระสงฆ์มีบทบาทและมีหน้าที่ต่อสังคมมากขึ้น	287
	ทรงใช้พระสงฆ์พิมพ์หนังสือศาสนาไว้ในโรงเรียน	289
	ทางเศรษฐกิจ	299
5	การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้ในการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	311
	ทรงยึดหลักธรรมทางศาสนาเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ	313
	ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่ชาวต่างประเทศและประเทศที่นับถือพุทธศาสนา	318
	ทรงพระราชทานพระไตรปิฎกเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ	326

ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการดำเนินนโยบาย	
ต่างประเทศ	332
ทรงดำเนินนโยบายทางสายกลาง	333
ทรงยึดหลักความสุภาพ อ่อนโยน และความมีอิทธิยาตัยไมตรี	
ในการติดต่อสร้างความสัมพันธ์อันดีกับนานาประเทศ ...	340
ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่อง "ความไม่ประมาท" ใน	
การดำเนินนโยบายต่างประเทศ	350
6 ผลของการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองของ	
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	359
ทำให้ประเทศไทยสามารถรักษาเอกราชไว้ได้	359
ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของระบบบริหารราชการไทย	379
ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงและเป็นที่เคารพเทิดทูนแห่ง	
ความจงรักภักดี	397
7 บทสรุป	408
บรรณานุกรม	417
ภาคผนวก	456

บทนำ

พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของคนไทยมานาน หลักธรรมทางพุทธศาสนาได้มีบทบาทและอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของคนไทย ในประวัติศาสตร์ไทยพระมหากษัตริย์สมัยต่าง ๆ ได้ทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองการปกครองโดยทรงประพฤติปฏิบัติตามหลักของทศพิธราชธรรม ราชกรณยานวัตร และจักรวรรดิวัตร* ในฐานะที่ทรงเป็นธรรมราชาเพื่อสร้างความจงรักภักดี ความศรัทธา ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เกิดขึ้นในหมู่อาณาประชาราษฎร์อันมีผลต่อความมั่นคงและความเป็นปึกแผ่นของพระราชอาณาจักร ในขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้เป็นกุศโลบายอันสำคัญในทางการเมือง การปกครองด้วย นับว่าพุทธศาสนาได้มีส่วนในการส่งเสริมและอำนวยประโยชน์ทางด้านการเมืองการปกครองอย่างยิ่ง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญต่อการดำรงความเป็นเอกราชของชาติอันเนื่องมาจากภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยม การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยเพื่อให้ความเจริญทัดเทียมกับอารยประเทศจึงเป็นสิ่งที่จะต้องดำเนินการอย่างรีบด่วน รัชกาลที่ 5 ทรงประสบปัญหาและอุปสรรคมากมายเนื่องจากในระยะแรกของการขึ้นครองราชสมบัตินั้นพระองค์มิได้ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองอย่างแท้จริง อำนาจการปกครองประเทศตกอยู่ในมือของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินตระกูลขุนนางอันเป็นตระกูลขุนนางเก่าแก่ที่ได้มีอำนาจในแผ่นดินมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ดังนั้นความพยายามในทางการเมืองการปกครองประการแรกของพระองค์คือการดึงอำนาจทางการเมือง

* ดูรายละเอียดธรรมะสำหรับพระราชทั้ง 3 ประเภทนี้ในภาคผนวก

เมืองการปกครองกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์โดยทรงดำเนินการหลายประการ และวิธีการหนึ่งคือทรงดำเนินการโดยอาศัยพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วยด้วยการเสด็จออกผนวชในปี พ.ศ. 2416¹ อันเป็นที่ทรงบรรลุนิติภาวะเพื่อเป็นการแสดงว่าพระองค์ทรงมีพระชนนาพรหมที่จะบริหารประเทศด้วยพระองค์เอง และการที่ทรงผนวชในขณะที่ทรงครองราชสมบัติก็เป็นการแสดงถึงการเสียสละความสะดวกสบายอันสูงส่งทรงละทิ้งกิเลสทั้งมวลรวมทั้งราชสมบัติด้วย ดังนั้นเมื่อทรงลาผนวชแล้วพระองค์ทรงเห็นว่ามี ความจำเป็นที่จะต้องประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกใหม่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งนับว่ามีผลทางการเมืองการปกครองคือเท่ากับเป็นการประกาศให้ทราบทั่วกันว่าตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้สิ้นสุดลงและทำให้ชาวต่างประเทศหันมาติดต่อกับราชการกับพระองค์โดยตรง² นับว่าเป็นกุศโลบายอันลึกซึ้งประการหนึ่งของพระองค์ที่ทรงนำมาใช้ในการคืนพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้สำเร็จในระยะต่อมา

นอกจากการที่ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นประโยชน์ทางการเมืองแล้ว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นหลักในการบริหารประเทศโดยทรงยึดพระมรรคาสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการดำเนินการทางการเมืองการปกครองนอกเหนือไปจากการปฏิบัติพระองค์ในฐานะธรรมราชา ทั้งนี้สืบเนื่องมาจาก

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถวัญราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 284

² เสถียร ศูภาสภ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 229

การที่พระองค์ได้ทรงศึกษากฎหมาย^{1*} ตั้งแต่วัยทรงพระเยาว์และทรงได้รับการ
อบรมคุณลักษณะอันดีจากสมเด็จพระราชบิดาซึ่งเคยทรงผนวชเป็นพระภิกษุเป็นเวลา
นานก่อนที่จะขึ้นครองราชสมบัติเกินกว่านี้พระองค์ยังได้ทรงผนวชเป็นสามเณร เมื่อ
พ.ศ. 2409² และทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติยอมทำให้
พระองค์ทรงมีโอกาสที่จะศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้งเกิดความเลื่อมใส
และมีพระราชศรัทธาในหลักธรรมของพุทธศาสนาจนสามารถเลือกสรรหลักธรรมคำสอน
นั้นมาประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์ทางการเมืองการปกครองดังปรากฏในพระราชดำรัส
ว่า

ข้าพเจ้าตั้งแต่เกิดมาจำความได้ก็ใคร่รู้ว่าเป็นผู้ถือพระพุทธศาสนา
แล้วเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นที่ยิ่ง ครั้นเมื่อผนวชเป็นสามเณรได้
ศึกษาเล่าเรียนได้ทราบพระปริยัติธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าก็ยิ่งมีความเลื่อมใสมากขึ้นเพราะเห็นว่า คำสั่งสอนของพระสัมมา
สัมพุทธเจ้าเป็นคำสอนอันประกอบด้วยประโยชน์ยิ่งแท้³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาว-
ดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส. ชิตี บุนนาค
20 เมษายน 2522 หน้า 33

² รัชกาลที่ 5 ทรงศึกษากฎหมายกับหลวงราชาภิรมย์ (ต่อมาคือพระยาปริยัติ
ธรรมธาดา (เปี่ยม) กรมราชบัณฑิต) โดยเสด็จออกไปศึกษาที่พระมณเฑียรธรรมในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 50

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2411-2453) ธนาคารแห่งประเทศไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเอก ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 81

และจากพระราชดำรัสว่า "...ก็ธรรมเนียมใดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนย่อมเป็นธรรมเนียมวิเศษอุดมยิ่งซึ่งจะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ภัยได้โดยจริงเป็นธรรมวิเศษเพียงแท้..."¹ จากความเลื่อมใสศรัทธาในคำสอนของพุทธศาสนานี้เองทำให้พระองค์ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้เป็นหลักในการบริหารทางการเมืองการปกครอง

การนำหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาใช้ในทางการเมืองการปกครองนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงนำหลักธรรมขึ้นพื้นฐานโดยทั่วไปทางพุทธศาสนาเป็นแนวปฏิบัติเพื่อสร้างฐานอำนาจทางการเมือง ดังปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าวิสุทธิพิศว่า

ขอลงใจความลงแต่เพียงว่า เมื่อพ่อใคร่ราชสมบัติในเวลาอายุเพียง 15 ปี เท่านั้นเหมือนตะเกียงรับหรือจวนจะดับ แต่อาศัยศรัทธาปฏิบัติธรรมาฐานนำใจในความสัตย์ธรรม มิได้ความและมีใครมาขัดขวางมิได้... ถ้อยปฏิบัติธรรมาฐานนำพระหฤทัยให้อยู่ในสัตย์ธรรมอันตรงมิได้ตกไปอยู่ในอคติ 4 ประการ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รอยศรีชลยุทธ เอกพน 8 พฤษภาคม 2514 หน้า 24

*อคติ 4 ประการ คือธรรมที่บุคคลผู้เป็นหัวหน้าของหมู่คณะไม่ควรประพฤติก เพราะจะทำให้หลักแห่งความยุติธรรมสูญเสียไป ได้แก่ ฉันทาคติ คือลำเอียงเพราะรักใคร่กัน, โทสาคติคือลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน, โมหาคติ คือลำเอียงเพราะเขลา, ภยาคติ คือลำเอียงเพราะกลัว

และประกอบกรัโอบล้อมอารักขาสังคหวัตถุ^{*} เป็นต้น... ส่วนพระบรม
วงศานุวงศ์ทั้งหลายเชื่อเป็นแน่ว่าพ่อเป็นเจ้าวัดครั้งหนึ่งคราวหนึ่งอยู่อย่างเรื่อง
จีน** แต่ถึงคั้งนั้นพอได้แสดงความสามารถพบก็ออกนอมทอทานอยู่
เลอบอเหมือนอย่างมิได้เลือกขึ้นเป็นสมบัติกษัตริย์เจนนั่นจนทานมีความเบตทา
ปราณีขึ้นทุกวัน ๆ ...¹

และจากพระบรมราชาว่าที่ว่า... โอบล้อมอารักขาติและนิกรอันสนิทมัย นอง เป็นต้น

* สังคหวัตถุ 4 ประการคือ ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์กันและกัน
ได้แก่ ทาน คือการให้ปันสิ่งของ ๆ คนแก่ผู้อื่นที่ควรให้ปัน, ปิยวาจา คือการเจรจาจา
ที่อ่อนหวาน, อติถจริยา คือประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, สมานัตตทา คือความเป็น
คนมีตนเสมอไปถือตัว

** เป็นเจ้าวัดครั้งหนึ่งคราวหนึ่งอย่างเรื่องจีน รัชกาลที่ 5 ทรงเปรียบเทียบ
ว่าขณะที่ทรงขึ้นครองราชย์ในระยะแรกนั้น พระองค์ทรงถูกมองว่าเป็นเด็กไม่มีความ
สามารถในการปกครองและเป็นเพียงหุ่นที่ถูกเชิด หรือเจ้าวัด ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
กิน เหมือนกับจักรพรรดิฉู่จื่อ แห่งราชวงศ์ฉิงของจีน(ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.2405-
2418) ซึ่งขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุ 6 พรรษา อำนาจการปกครองประเทศตกอยู่
ในมือของพระราชนัดดาหรือพระนางซูสี(ฉืออี้) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตลอดรัชสมัย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชาว่าที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าฟ้าวชิรมนิก พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
รองอำมาตย์เอกหลวงรักษาระเบียงการ(หาค ศรีโรจน์) 16 เมษายน 2505

เอาไว้เป็นกำลังให้จงได้...^๑ จึงได้เห็นว่าหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนานั้นเป็น
 สิ่งที่เหมาะสมแก่ใจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาประยุกต์ใช้ด้วยความวิริยะและ
 อุตสาหะอย่างยิ่งและเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้พระองค์ดำรงสถานภาพทางการเมือง
 เมืองไทยอย่างมั่นคงในที่สุด

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่งที่ทรงนำมาใช้กับการเมืองการปกครอง
 คือเรื่องความสามัคคีและวิธีทางสายกลาง ทั้งนี้จากประสบการณ์ทางการเมืองที่ผ่าน

^๑ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๓/๙ พระบรม
 ราชโองการพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร
 ลงวันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

มากลุ่มผลประโยชน์* ทางการเมืองต่าง ๆ ล้วนเป็นอุปสรรคในการปรับปรุงประเทศ และบางครั้งความขัดแย้งระหว่างกลุ่มเหล่านี้ได้ลุกลามใหญ่โตจนถึงกับถึงชาวต่าง ประเทศมาเกี่ยวข้องกับกิจการภายในประเทศเช่น กรณีวิกฤตการณ์วังหน้าในปี พ.ศ.

*ได้มีผู้แบ่งกลุ่มผู้นำหรือกลุ่มผลประโยชน์ของสยามในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เป็น 3 กลุ่มคือ

1. กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำ ประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอและขุนนางหนุ่ม ๆ หลายคน เป็นกลุ่มคนหนุ่มซึ่งเป็นชนรุ่นที่สองที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก (Second Westernized Generation) ต้องการให้มีการปฏิรูปสังคมให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ
2. กลุ่มอนุรักษนิยม (Conservative Siam) มีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์(ช่วง บุนนาค) เป็นผู้นำ ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่ไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงหรือรวดเร็ว ต้องการรักษาสภาพเดิมของประเพณีไว้ให้มากที่สุด จะเปลี่ยนแปลงก็เฉพาะสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น
3. กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) เรียกได้ว่าเป็นพวกหัวโบราณ มีกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นผู้นำ ประกอบด้วยขุนนางระดับต่าง ๆ ที่เกรงกลัวการเปลี่ยนแปลงว่าจะมีผลกระทบถึงฐานะและตำแหน่งของตน กลุ่มนี้มีลักษณะต่อต้านอารยธรรมจากตะวันตกมากกว่าพวกอนุรักษนิยม

2417* ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระราชดำริว่าความสามัคคีของคนในชาติเป็นหัวใจในการสร้างความมั่นคงปึกแผ่นและต่อสู้กับภัยจากภายนอกประเทศโดยเฉพาะเมื่อภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมรุนแรงขึ้น พระองค์ได้ทรงเน้นเรื่องความสามัคคีว่า"...อนึ่งเมื่อว่าในเวลานี้การสามัคคีภายในเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ซึ่งจะได้ต่อต้านด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล่ากว่าแต่ก่อนถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่ได้แล้วไหนเลยการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้..."¹ และจากพระราชดำรัสว่า

*พ.ศ. 2417 เกิดกรณีบาดหมางระหว่างวังหลวงกับวังหน้า กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญวังหน้าเสด็จไปประทับที่สถานกงสุลอังกฤษ เหตุการณ์มีท่าทีจะลุกลามใหญ่โต แต่เรื่องสงบลงเพราะสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์แสดงให้ทุกฝ่ายทราบอย่างเปิดเผยว่าจะไม่สนับสนุนให้เกิดการแตกравเช่นนั้นโดยเด็ดขาดและไม่เห็นด้วยที่มีการนำชาวตะวันตกเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องภายในประเทศรัฐบาลอังกฤษก็กลัวว่าความวุ่นวายจะทำให้เสียประโยชน์ทางการค้า จึงส่ง เซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก ขาหลวงอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์เข้ามาไกล่เกลี่ย แต่เหตุการณ์ก็ยุติลงก่อน

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สวมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5
ภายในปกแผ่นกระดาษ 1 หน้า 2

อีกประการหนึ่งซึ่งมิควรจะละเว้นเสียไม่ว่าเป็นธรรมเนียมอุปการะใหญ่ใน
อันที่จะตั้งความปกครองให้เป็นที่ฐานมั่นคงและเป็นการสำเร็จใดควยดี
นั้นก็ต้องอาศัยสามัคคีเป็นที่ตั้ง... ทั้งใดมีความตั้งใจที่จะจัดการปกครอง
ให้ประกอบด้วยหลักฐานมั่นคงดำรงอิสรภาพของแผ่นดินไว้ยั่งยืน ทั้งจะบำรุง
อาณาประชาราษฎร์ให้ทางประกอบการแสวงผลประโยชน์เจริญยิ่งขึ้นกว่า
แต่ก่อน จึงเป็นข้อสำคัญที่จะให้เกิดมีความสามัคคีต่อกันตั้งแต่ในพระบรมม
ราชวงศ์ลงไปจนถึงอาณาประชาราษฎร์ให้เกิดสมัครสโมสรไว้วางใจกันให้
อาณาประชาราษฎร์เชื่อมั่นในความปกครองว่าจะดำเนินไปในทางซึ่งจะให้เจริญ
สุขสมบัติ จะทำการซึ่งไม่เป็นธรรมและทางที่เกื้อหนุนให้ล้นไปให้ประชาชน
ทั้งปวงรู้สึกใจว่าเป็นชาติอันหนึ่งอันเดียวกันโดยสนิท...¹

ดังนั้นการที่พระองค์ทรงดำเนิการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในส่วนภูมิภาคโดยยกเลิก
ระบบกินเมืองและตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อให้ประชาชนคนไทยมีความรู้สึกผูกพัน
ในชาติของตนเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันสร้างความเป็นชาติรัฐจากพื้นฐานความสามัคคีนั้น
เองอันเป็นผลดีต่อการเมืองการปกครองไทย ดังปรากฏจากพระบรมราชาธิบายว่า
ด้วยสามัคคีในตอนสุดท้ายว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบคำถวายพระบรมรูป
พุทธศักราช 2451 พิมพ์เป็นพระลัทธิในงานถวายบังคมพระบรมรูป ปี พ.ศ. 2474

เมื่อละชั่วซึ่งเป็นเครื่องสืบทอดความเจริญของบ้านเมืองและความสามัคคี
เสียแล้วอดทนกันและกันด้วยกำลังความคิดกำลังกายให้การทั้งปวงเป็น
ไปได้โดยเร็วโดยสะดวกโดยทางที่ถูกทองแล้วก็ไม่มีความขัดข้องซึ่งจะส่งเสียว่า
บ้านเมืองจะไม่มี ความเจริญเหมือนบ้านเมืองเจริญขึ้นได้โดยปริยายที่กล่าวมาแล้ว
นี้ นั้นแนบเนียนว่าเป็นถูกทองตามคาถา สัพพะเสถียร สงมภูตวัน สามัคคี จุฬาลง
กรณ ซึ่งเป็นการสมควรแก่เมืองไทย ตามความเห็นข้าพเจ้าว่าหนทางนี้
จะเป็นทางถูกทองตามสมัยในปัจจุบันนี้¹

จากหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ทรงนำมาใช้ในเรื่องของความสามัคคีนั้นพระองค์ได้ทรง
เน้นความคู่ไปกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องวิธีทางสายกลางคือหลักมัชฌิมา
ปฏิบัติในการบริหารการปกครอง จะเห็นได้จากการที่มีคณะบุคคลกลุ่มหนึ่งทำหน้าที่สื่อ
ขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อให้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์
มาเป็นระบบประชาธิปไตยพระองค์ทรงมีพระราชดำรัสตอบว่า

ไม่ต้องมีความห่วงระแวงอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้ชักชวนในการ
ซึ่งจะเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าแอบโซลูตเป็นคนนั้นเลย เพราะไม่เคยทดลอง
มาแล้วตั้งแต่เวลาเป็นทุกกระต่ายซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยที่เดียวนอกจากชื่อ
จนถึงเวลาที่อำนาจขึ้นมาโดยลำดับจนเต็มบริบูรณ์ในบัดนี้ ในเวลาที่
อำนาจจนล้นพ้นนั้นได้ความลำบากอย่างไรเราจำได้ดี เพราะที่จำได้โดย
นี้เหตุไร เราจึงจะไม่มีกายปรารถนาอำนาจปานกลาง ซึ่งจะเป็นความสุขแก่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชาธิบายว่าด้วย
ความสามัคคี หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย มหาวิทยาลัยธรรม-
ศาสตร์ หน้า 185

ตัวเราจะเป็นการมั่นคงถาวรของพระราชอาณาจักรด้วยนั้น...¹

ในขณะที่เกี่ยวกับการบริหารการปกครอง รัชกาลที่ 5 ก็ได้พยายามที่จะสอนวิธีการบริหารราชการโดยวิธีการสายกลางให้แก่บรรดาขุนนางข้าราชการด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณพระบารามประจักษ์ว่า "...หลวงพิศณุเพ็ญนั้นมันก็แก้ตัวพอฟัง แต่ต้องบอกเสียให้รู้ดาจะไปเป็นข้าหลวงอยู่เมืองลาวอย่าให้ไปคิดตั้งทำนบปิดแม่น้ำ* อย่างนี้อีก มันจะไม่ตายแต่ตัวจะพามานเมืองยบเย็นด้วยตองโกหรือที่ดอนสนดอนยาวดอนหนักดอนเบา จึงจะได้..."² และจากพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับเรื่องสุขาภิบาลสมุทรสาครว่า "...ในเรื่องทางเมืองต่อเมืองนี้เป็นข้อสำคัญมากฉันไม่เห็นเหตุอย่างใดซึ่งจะชักขวางไม่ให้เกณฑ์คนทำ ต้องการแต่ความสามารถรู้จักดอนสนดอนยาวของเทศาภิบาลเป็นสำคัญ ถ้าหากว่ารู้จักดอนสนจะทำการสำเร็จได้

¹ ยัยอนันต์ สมุทวณิชและชัชติยา กรรมสุต ผู้รวบรวม เอกสารการเมืองการปกครองของไทย (พ.ศ. 2417-2477) หน้า 76

* เข้าใจว่าหมายถึงการตั้งทำนบปิดแม่น้ำซึ่งมีความหมายว่าการสร้างทำนบปิดทางกระแสน้ำที่กำลังไหลแรงยอมเป็นอันทรายเพราะกระแสน้ำอาจทำลายทำนบได้เปรียบเทียบกับภาวะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นถ้าไม่ใช้พิจารณาอย่างสุ่มรอบคอบแล้วอาจทำให้เหตุการณ์นั้น ๓ รายแรงลูกอาจเป็นผลเสียหายแก่บ้านเมืองได้ (ผู้เขียน)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 นว 1.2 เล่ม 3/10
 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์ จ.ศ 1246

เป็นอันมาก...”¹ ดังนั้นจะเห็นว่าการที่พระองค์ทรงคำนึงการปกครองโดยใช้หลักธรรมในวิถีทางสายกลางนี้จึงเป็นประโยชน์ในเรื่องของการประสานประโยชน์และอ่อนน้อมปรนตามสถานการณ์ทำให้การปกครองเป็นไปอย่างราบรื่น

หลักธรรมทางพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งที่ทรงนำมาใช้ในการบริหารแผ่นดินคือการที่ทรงใช้หลักเหตุและผลตามหลักกรรมของอริยสัจ 4* คือพระองค์มีทรงโปรด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาควิ 1 ตอนที่ 2 การสุขาภิบาล เล่ม 1 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ 127

*หลักอริยสัจ 4 เป็นหลักความจริงอันประเสริฐซึ่งเป็นหลักสำคัญของพุทธปรัชญา อันได้แก่

1. ทุกข์ หมายถึงสภาพของชีวิต ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิต ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ที่พอใจ การพลัดพรากจากที่รัก ความไม่สมหวังเหล่านี้ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น

2. ทุกขสมุทัย คือสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ ตัณหา ความทะยานอยากต่าง ๆ

3. ทุกขนิโรธ คือความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่ตนอันเป็นสาเหตุแห่งความดับสิ้นไปอันเป็นสภาพที่สงบสุขหลุดพ้นแต่ความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งเป็นอิสระคือนิพพาน ความดับทุกข์นี้จึงเป็นผลที่เกิดจากวิธีการดับทุกข์ โดยการใช้ปฏิบัติทางสายกลาง

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ คือทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ซึ่งหมายถึงเอาข้อปฏิบัติทางสายกลางหรือหลักมัชฌิมาปฏิปทา แปลว่าทางสายกลางคือมรรคมีองค์ 8 เป็นเหตุนำไปสู่ภาวะความดับทุกข์ (จากหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย หน้า 120-121)

ที่จะเชื่อว่ามีอะไรง่าย ๆ พระองค์จะทรงมีพระราชนิพนธ์อย่างรอบคอบตามหลัก
ของเหตุและผลพร้อมกับจะทรงค้นหาเหตุที่แท้จริงซึ่งจะปรากฏจากพระราชหัตถเลขา
หลายฉบับ เช่นพระบรมราโชวาทลับเรื่อง เมืองยางแดงซึ่งเป็นเมืองซาวกะเหยิง
เคยเป็นเมืองขึ้นของพม่า ต่อมาขึ้นอยู่กับฝ่ายไทย และปรากฏว่าชาวเมืองนี้ได้พากัน
หลบหนีไปขึ้นกับอังกฤษ เมื่อมีเรื่องนี้รายงานมายังรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชนิพนธ์ว่า
"การที่คนจะเปลี่ยนชาติเป็นชาติใดชาติหนึ่งนั้น ย่อมอาศัยเหตุที่มีความเดือดร้อน
ฝ่ายหนึ่งแล้วจึงหลีกหนีไปอยู่ฝ่ายหนึ่ง ถ้าไม่เดือดร้อนกว่ากันแล้วก็ไม่หลีกหนีไปเหตุ
ฉนั้นจึงเป็นการสำคัญที่จะต้องศึกษาเหตุทุกซอกและระวังด้วยเหตุฉนั้นเสีย..."¹
และจากพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาวิเทศมนตรี เกี่ยวกับการอพยพของชาวเมือง
นครราชสีมาอันเนื่องมาจากความอดอยากนั้นทรงมีพระราชนิพนธ์ว่า"...สงไสยอยู่ว่า
ราษฎรที่แตกไปนั้นจะมีเหตุอื่นที่เป็นความเดือดร้อนคือโจร ญวนเป็นต้นๆอย่างไรจะ
ไม่ใช่แต่เรื่องอดอาหาร ควรจะต้องสืบสวนดูให้ได้ความจริงว่าราษฎรเดือดร้อนเพราะ
เหตุใดจะได้คิดแก้ไขป้องกันการต่อไปภายหน้าให้ตลอด..."² จากพระราชหัตถเลขา
ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงใช้วิธีการตามหลักอริยสัจ 4 โดยทรง
วินิจฉัยว่าความทุกข์ของราษฎรที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเกิดจากเหตุหลายประการมีใช้เพียง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรม-
ราโชวาทลับ รล.3/3 เรื่องเมืองยางแดง ร.ศ 107

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2
เล่ม 15 ลงวันที่ 3 พฤษภาคม ร.ศ 108

สาเหตุเดียว เพราะธรรมชาติของคนนั้นถ้าไม่เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนอย่างหนักแล้วจะไม่ละทิ้งถิ่นฐานที่อยู่เดิมของคนอย่างแน่นอน ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชดำรัสให้คิดค้นหาสาเหตุของความทุกข์ของราษฎรที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง นั่นคือทรงใช้หลักสมุทัย และเมื่อพบสาเหตุแห่งทุกข์ให้ชัดเจนแล้วก็ให้หาทางระงับเหตุนั้นเสียโดยใช้หลักนิโรธและเลือกปฏิบัติตามวิธีทางสายกลางคือมรรคอันมีองค์ 8 เพื่อนำไปสู่ความดับทุกข์ จากการที่พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ญาณรอบคอบตามหลักเหตุและผลนี้เองย่อมเป็นผลดีต่อการบริหารราชการแผ่นดิน เพราะเป็นวิธีการที่ทรงสามารถวิเคราะห์ปัญหาได้อย่างถูกต้อง พร้อมทั้งวางแผนแก้ไขปัญหานั้นที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้ และทั้งทำให้บรรดาขุนนางข้าราชการทั้งหลายตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความอุตสาหะรอบคอบอันเป็นผลดีต่อราษฎรโดยทั่วไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนิการปกครองตามหลักของธรรมราชา โดยทรงมีเป้าหมายหลักอยู่ที่การสร้างคุณธรรมเป็นหลักในการปกครอง ดังปรากฏในพระราชดำรัสว่า "...อนึ่งพระบรมราชานุญาตของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใดด้วยเหตุถือว่าเป็นที่ล้นพ้นไม่มีข้อสิ่งใดอันใดจะเป็นผู้บังคับขัดขวางได้ แต่เมื่อว่าตามความที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติการอันใดก็ควรจะเป็นไปตามทางที่สมควรและที่เป็นคุณธรรม..."¹

และจากพระราชดำรัสว่า"... เพราะฉะนั้นเราทั้งหลายจึงพร้อมกันพยายามกระทำการ
ไม่เฉพาะเพียงสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างเดียวก่อนแต่ต้องเป็นสิ่งอันชอบธรรมด้วยพระพุทธ
ภาษิตก็ทรงตรัสไว้ว่า ชุมโม หเวภุชเท ชุมจารี ธรรมที่ถูกต้องที่ขอมยอมรับจากผู้ประพฤติธรรม
อันนั้น..."¹ แสดงให้เห็นว่าแม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระราชอำนาจอย่างล้นพ้นแต่ก็มีได้
ทรงใช้พระราชอำนาจไปในทางที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อน และทรงยึดหลักพุทธปรัชญา
ในเรื่องธัมมาธิปไตย คือการปกครองประเทศโดยธรรม และจัดการรักษาคูมครองป้อง
กันความชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน ดังปรากฏจากพระราชโองการแต่งตั้งสภา
ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินว่า"... ถ้าฝ่ายหนึ่งเห็นความว่าไม่ดี ฝ่ายหนึ่งเห็นความว่าดี
เป็นคำแย้งแย้งกันอยู่ดังนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงตัดสินเป็นกลางไม่ทรงเห็นว่าเป็น
ผู้ใดฝ่ายน้อยสุดแต่ความยุติธรรมเป็นปรมาณ..."² นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงพระ-
ราชนิพนธ์ถึงความสำคัญของความยุติธรรมดังนี้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2453) ล.ค. หน้า 120

²ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต รวบรวม ล.ค. หน้า 18

ผู้ใหญ่ไกรเวศราง	ยุติธรรม
ทอนไหญ่ยาวนานวัน	มักลม
บุญบ่ประพจน์	นิตจาก ธรรมแสด
มักจะไม่พนักม	เกศเจ้าคยาว่า

นอกจากหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่รัชกาลที่ 5 ทรงนำมาใช้เป็นประโยชน์
ในทางการ เมืองการปกครองแล้วพระองค์ยังได้ใช้องค์การสงฆ์เป็นสื่อกลางในการ
ถ่ายทอดความคิดสมัยใหม่ ความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ สำนึกของความ
เป็นชาติและการส่งเสริมสร้างความสามัคคีระหว่าง คนในชาติลงในพระบรมมหาราชวัง
เพื่อที่จะให้ประชาชนโดยทั่วไปได้เข้าใจในพระราชภารกิจ ที่ทรงปรับปรุงการปกครอง
ในด้านต่าง ๆ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระวชิรญาณวโรรสดังนี้

ได้อ่านร่างเทศนาแล้ว ข้อความที่จะแก่มากมายเห็นจะอยู่ที่ทรงไว้นั้น
เลียดความถึคึกนักหนาแล้ว ขอถวายแต่ขอบเขตเวช... ครั้นมาถึง
แผ่นดินปัจจุบันนี้การ เปลี่ยนแปลงก็ยิ่งมากขึ้น ส่วนปกครองที่จะเป็นแต่
แก่ไขเยียวหาหาพอแก่ความตองการไม จึงตองตั้งวิธีปกครองใหม่ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมโคลงสุภาษิตพระราช
นิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 พิมพ์แจกในงานประชุมเพลิงศพคุณหญิงบอน สิงห์สาคร
วันที่ 21 สิงหาคม 2484 หน้า 37

ทางที่เป็นหลักฐานมั่นคงให้ควรแก่มัชฌิ เห็นว่าบางทีจะทรงใช้ไฉนบ้าง
จึงถวายโอเคียมกว้างๆดังนี้...¹

ดังนั้นในโอกาสพระราชพิธีหรือเทศกาลสำคัญ ๆ ที่จัดให้มีการแสดงพระบรมเทศนา
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส จะทรงส่งต้นฉบับพระบรมเทศนา
มาทูลเกล้าถวายรัชกาลที่ 5 เพื่อให้ทรงพระราชวินิจฉัยเพิ่มเติมและแทรกข้อความ
ตามที่ทรงเห็นสมควร เพื่อให้ได้ใจความที่สมบูรณ์ของพระราชประสงค์ซึ่งปรากฏอยู่ใน
พระบรมเทศนาซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการเผยแพร่พระเกียรติคุณพระปรีชาสามารถของ
รัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีพระปรีชาญาณในการแก้ไขปัญหามานเมืองด้วยพระสติอันรอบคอบ
จนสามารถรักษาเอกราชของบ้านเมืองและทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญมั่นคง พร้อม
ทั้งจะทรงยกคำถาในพุทธศาสนามาประกอบด้วยเสมอเช่น

ประพาสกันไถ่อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ปราศจากภัยเพิ่มพูนพระบารมี
กฤษฎาภินิหารและพระเกียรติยศเดชานุภาพแห่งพระบรมราชวงศ์ให้เจริญ
ยั่งยืนสืบมา... เหตุฉะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสสรรเสริญความเกิด
ของท่านอุเชนนั้นว่า สุปปรีโส ภิกขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนุสส อตุ-
-ถาย นิตาย สุขาย โทติ เป็นต้น ความว่า คุณอนภิกขุทั้งหลายสัพปุริสบุคคล

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิร-
ญาณวโรรส หน้า 233

เกิดมาในตระกูลก็เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งชนเป็นอันมาก ทั้ง
มารดา บิดา บุตร ภรรยา พวกภุมมเป็นทาสเป็นอยู่ทำงาน มีคร่ำ-
-มาตยสมณพราหมณ์ทั่วไป เหมือนมหาเมฆยังขาวกลาโหลสำเร็จทั่วกัน
เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากละนั้น...¹

นอกจากเนื้อความดังกล่าวแล้วนี้ในพระธรรมเทศนายังมีเนื้อความที่เป็นการสั่งสอน
ให้ฟังเกิดความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์และประพฤติการสนองคุณตามหน้าที่
ของแคว้นบุคคลถวาย

ฝ่ายพศกนิกร บวรพระคุณจงรักภักดีที่ขอสัตย์ประพฤตินี้ หสมการแก่นใจ
ที่ตี จำพวกมีหน้าที่ทั้งอุทสาหะปฏิบัติราชการให้เป็นผล จำพวกพลเมือง
ก็ตั้งอยู่ในความสงบประกอบการเลี้ยงชีพโดยธรรมสุจริตเฉลี่ยส่วนกำไร
ถวายเป็นพระราชพลีโดยทางเลียบภาษีอากรถวายความเต็มใจช่วยเป็น
กำลังบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญดังนี้ ชื่อว่ารักเจ้า ควรกล่าววา
เป็นคนกตัญญูกตเวที...²

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์
พระธรรมเทศนามหาสมุทรราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ในงานมหาสมณานุสรณ
ครบ 50 ปี แห่งวันสิ้นพระชนม์ 1-7 สิงหาคม 2514 หน้า 75

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์
พระธรรมเทศนา ล.ค. หน้า 76

ดังนั้นจึงนับได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ได้ทรงใช้องค์การสงฆ์เป็นประโยชน์ในทางการ เมืองการปกครองอย่างไคผลดี เพราะประชาชนชาวไทยซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนต่างก็เลื่อมใสศรัทธาในคำสั่งสอนของพระภิกษุสงฆ์ วิธีการนี้เท่ากับได้ประโยชน์อยู่หลายประการ กล่าวคือ นอกจากจะเป็นการ เคารพพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์เพื่อสร้างความจงรักภักดีแล้วยังเป็นการสั่งสอนประชาชนโดยทั่วไป ให้มีคุณธรรมประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อการดำรงจิตอันสงบสุกใส นั่นคือยอมก้มอกให้เกิดความสงบเรียบร้อยขึ้นในสังคมอันเป็นประโยชน์ต่อการปกครองโดยส่วนรวม

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้เพื่อประโยชน์ทางการ เมืองการปกครองควบคู่ไปกับวิธีการอื่น ๆ จึงนับว่าเป็นผลดีที่น่าับประการบ้านเมืองมีความเจริญขึ้นและมีความสงบสุขตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์ดังปรากฏชัด เจนจากพระราชดำรัสของพระองค์ในคราวที่ทรงตั้งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์คราวที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปว่า

เราได้สั่งให้พระอรุณราชทูตเฝ้ารักษาธุระราชการ ในหน้าที่อันสำคัญยิ่งนี้ด้วย การปฏิบัติอธิษฐานน้ำใจให้ตั้งอยู่ในสัจธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นธรรมอันพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงปฏิบัติในพระราชหฤทัยมิไหล่คหิตทั้งหลาย 4 ประการ มาครองงำในสันดานใด ให้มีความกรุณาปราณี แลตั้งใจทำนุบำรุงทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการฝ่ายใน แลสมณพราหมณา-จารยประเทศราชราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรแลอารีตั้งใจเป็นธรรมต่อชนทั้ง หอยกัณจะมาพระนครนี้ แลรักมาสัญญาทั้งปวงอันใดทำไวแล้วคุณเราใด

ประเพณีปฏิบัติต่อท่านทั้งหลาย 29 ปีมาแล้ว...¹

ผู้เขียนเห็นว่าการศึกษาค้นคว้าเรื่อง "แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการปกครอง" เป็นเรื่องที่น่าสนใจและมีคุณค่าควรแก่การศึกษาค้นคว้าให้ลึกซึ้ง เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาถึงปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีผลทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นกุศโลบายในการเมืองการปกครอง
2. เพื่อศึกษาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองซึ่งออกมาในรูปพระบรมราโชวาท พระราชหัตถเลขาพระบรมราชาธิบาย พระราชปรารภ งานพระราชนิพนธ์ และประกาศต่าง ๆ
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ถึงผลกระทบในด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากการนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมืองการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2453) ล.ก. หน้า 92

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบสาเหตุและปัจจัยด้านต่าง ๆ ที่มีส่วนทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง
2. ทำให้ทราบว่าแนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลต่อการเมืองการปกครองประเทศ
3. ทำให้ทราบว่าพุทธศาสนามีความสำคัญต่อนำในการนำไปประยุกต์ใช้ทางการเมืองการปกครอง
4. เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ต่อไป

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่อง "แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการปกครอง" จะเป็นนักเฉพาะแนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 เท่านั้น ส่วนแนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาซึ่งเกี่ยวข้องกับทางเศรษฐกิจ สังคม ประเพณี และวัฒนธรรม ฯลฯ จะศึกษาเฉพาะประเด็นที่ทำให้เห็นความสำคัญของการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองเด่นชัดขึ้น

สมมุติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นสาเหตุที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นกุศโลบายประการหนึ่งในการเมืองการปกครอง

2. เนื่องจากปัญหาทางการเมืองภายในประเทศ ภัยจากการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยม และการแพร่ขยายความเจริญสมัยใหม่ เป็นเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นกุศโลบายประการหนึ่งในการเมืองการปกครอง

3. การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นกุศโลบายทางการเมืองการปกครองเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรักษาเอกราชของชาติไว้ได้

4. การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นกุศโลบายทางการเมืองการปกครองเป็นผลทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีเสถียรภาพและความมั่นคง

วิธีการในการศึกษาค้นคว้า

จะทำการศึกษาโดยวิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานในรูปการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นสำคัญและอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
3. หอสมุดคำร่างราชานุญาต
4. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

5. หอสมุดหนังสืองานศพวัดบวรนิเวศน์
6. หอสมุดมหาวิทยาลัยต่าง ๆ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้

1. เอกสารที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- 1.1.1 พระบรมราชาธิราชที่ 5 เอกสารรัชกาลที่ 5
รล.3/3
- 1.1.2 พระราชหัตถเลขา เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2
เล่ม 3/10 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์
- 1.1.3 พระราชหัตถเลขา เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2
เล่ม 4/12 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์
- 1.1.4 พระราชหัตถเลขา เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2
เล่ม 9/26 เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์
- 1.1.5 สารสังเขปเอกสารเบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์ เอกสาร
รัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาตั้งแต่ ร.ศ.97-100
(พ.ศ. 2421-2434)

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- 1.2.1 จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของรัชกาลที่ 5
- 1.2.2 ชุมนุมพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดในรัชกาลที่ 5
- 1.2.3 ประชุมโคลงสุภาพิตพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5
- 1.2.4 พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคีของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 1.2.5 พระบรมราชาธิบายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว

- 1.2.6 พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2453)
- 1.2.7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- 1.2.8 พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีไปมากับบุคคลต่าง ๆ
- 1.2.9 ประชุมพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค 1, ภาค 2
- 1.2.10 พระราชปรารภเรื่องพระพุทธชินราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 1.2.11 ประมวลพระนิพนธ์ พระบรมมเหศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- 1.2.12 เอกสารการเมืองการปกครองของไทย (พ.ศ. 2411-2477) ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชิตติยา กรรณสูต รวบรวม

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 วิทยานิพนธ์

- 2.1.1 บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพาสณา กิจถาวร
- 2.1.2 พุทธปรัชญากับการสร้างเสริมภาวะผู้นำศึกษาเฉพาะกรณีผู้นำระดับกำนันผู้ใหญ่บ้านในจังหวัดกาญจนบุรี ของสิวิน สุขสมกิจ
- 2.1.3 พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ของสายชล วรณรัตน์

- 2.1.4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพุทธศาสนา ของนิศยา วงศ์วิวัฒน์
- 2.1.5 แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนฤมล นีร์วัฒน์

2.2 หนังสือต่าง ๆ

- 2.2.1 ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย โดยสมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช
- 2.2.2 ความทรงจำ ของสมเด็จพระปิยะบุรุษราชานุภาพ
- 2.2.3 ธรรมเนียมของนักปกครอง ของพระภิกษุปาสาทิโก
- 2.2.4 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ของพระราชวรมุนี (ประยุต ปรยุตโต)
- 2.2.5 พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย ของเสถียร ศูภโสมณ
- 2.2.6 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 ของสมเด็จพระปิยะบุรุษราชานุภาพ
- 2.2.7 หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ฯลฯ

2.3 วารสาร

- 2.3.1 วารสารธรรมศาสตร์
- 2.3.2 วารสารประวัติศาสตร์
- 2.3.3 วารสารสังคมศาสตร์

ฯลฯ

สรุป

บรรณานุกรม

บทคัดย่อ

การนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมืองการปกครองก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมีความสัมพันธ์และผูกพันกันอย่างลึกซึ้งตลอดระยะเวลาอันยาวนาน โดยทั้งสองสถาบันนี้จะมีลักษณะเกื้อหนุนและส่งเสริมความศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกันและกัน กล่าวคือพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลายอย่างมั่นคงถาวรก็เนื่องมาจากได้รับการอุปถัมภ์ค้ำจุนจากสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกและประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาและยอมรับทั้งในอำนาจและอิทธิพลของพระมหากษัตริย์ในหมู่ประชาชนทั่วไป ในขณะที่เดียวกันพระมหากษัตริย์ก็พยายามนำเอาแนวคิดทางพุทธศาสนาไปปรับใช้เพื่อการเสริมสร้างพระราชอำนาจและสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ให้มั่นคงยิ่งขึ้นและเพื่อประโยชน์ในการปกครองพระราชอาณาจักร วิธีการที่นำมาใช้มีลักษณะทั้งทางตรงและทางอ้อม กล่าวคือ ทางตรงจะทรงประพฤติปฏิบัติตามทศพิธราชธรรม พระราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิวัตร ส่วนทางอ้อมจะทรงสะท้อนแนวความคิดทางการเมืองออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้แพร่หลายในหมู่ประชาชน เช่นในรูปของศิลาจารึก บทพระราชนิพนธ์ทางศาสนา หรือพระราชพงศาวดาร เป็นต้น พระมหากษัตริย์ไทยที่นำพุทธศาสนาไปปรับใช้ทางการเมืองการปกครองก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายพระองค์ จะเน้นเฉพาะที่เห็นได้ชัดบางพระองค์เท่านั้น

พระมหาวรรณราชาธิไทยกับการนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการ เมืองการปกครอง

1. ปัญหาทางการเมืองในสมัยพระมหาวรรณราชาธิไทย

พระมหาวรรณราชาธิไทยทรงขึ้นครองราชสมบัติเป็นกษัตริย์องค์ที่ 6 ของอาณาจักรสุโขทัย¹ การขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ประสบปัญหาที่ยากทางการเมืองหลายประการทั้งสภาพการเมืองภายในและสภาพการเมืองภายนอกกล่าวคือ

1.1 ปัญหาการเมืองภายใน

จากหลักฐานที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 4 วัดป่ามะม่วงคันที่ 1 กล่าว

ว่า

1269 ศกขุน พระบาทกมร-เคงอัญญาไทยราช ผู้เป็นพระราชนัดดาของ พระบาทกมรเคงอัญ ศรีรามราช เสด็จนำพลพยุหเสนาทั้งหลาย ออก มาจากเมืองศรีสุทธานาลัย มารับรบแกลงพลโยธา เกินอยู่นอกพระวิสัย ณ วันศุกร์ ขึ้น 5 ค่ำเดือน 7 เมื่อเสด็จมีพระบัญชาให้ไพร่พลทั้งหลาย... เขาระดมทัพประทุ ประหารศัตรูทั้งหลาย...บัดนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนิน เขาแถวราชย...ไอสุรยาธิปัตย์ในเมืองสุโขทัยแทนพระบิดา พระอัยกา ...²

¹แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 เดือน

พฤษภาคม 2512 หน้า 53

²สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 หน้า 77

จากหลักฐานที่พอจะสันนิษฐานได้ว่าเพื่อสืบราชอาชญาอย่างว่าน่วม* อาจมีผู้ยึดอำนาจ
ที่เมืองสุโขทัยพระมหาธรรมราชาของไทยจึงร่อนนำทหารมาจากเมืองศรีสัตนาคนหุต
ปราบปรามป้องกันสิทธิในการสืบราชสมบัติโดยชอบธรรมของพระองค์ หรืออาจจะเป็น
ไปได้ว่าพระมหาธรรมราชาของไทยทรงยกกองทัพมาเพื่อแย่งชิงราชสมบัติจากพระมหา-
กษัตริย์ที่ได้รับการสถาปนาใหม่ก็เป็นได้ เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติสุโขทัย ก็ยอม
ทรงมีศัตรูอยู่บางอันอาจกระทบกระทั่งถึงความปลอดภัยมั่นคงของสถานภาพทางการเมืองการ
ปกครองของพระองค์ ดังนั้นปัญหาสถานการณ์เมืองภายใน ทำให้พระองค์นำแนวความคิด
ทางพุทธศาสนามาปรับใช้ เพื่ออธิบายถึงสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์

1.2 ปัญหาการเมืองภายใน

เนื่องจากสภาพทางการเมืองภายในขณะนั้นสุโขทัยซึ่งเคยเป็นศูนย์กลาง
ของอาณาจักรคนไทยเช่น เชียงใหม่ หลวงพระบาง อโยธยา ฯลฯ มาตั้งแต่
สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เริ่มเสื่อมอำนาจลงเพราะพระมหาอภัยสุโขทัยในสมัย
ต่อมาอ่อนแอและไม่สามารถที่จะปิดเหินเหินความสัมพันธ์ของอาณาจักรต่าง ๆ ที่รวมกัน
อย่างหลวม ๆ ในลักษณะของความสัมพันธ์ทางเครือญาติภายใต้การยอมรับอำนาจของ

* ศิลาจารึกหลักที่ 45 มีข้อความเกี่ยวกับลำดับบรรพบุรุษของราชวงศ์พระร่วง
ไว้ว่า "...ปู่พระยาศรีอินทราทิตย์ ปู่พระยาบาน ปู่พระยารามราช...ปู่พระยาเลอไทย
ปู่พระยาว่าน่วม ปู่พระยาธรรมราชา..." (จากแหล่งงานประวัติศาสตร์ เอกสาร
โบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 หน้า 53)

สุโขทัยต่อไปได้¹ ในขณะที่ยากันอาณาจักรคนไทยกลุ่มอื่น ๆ ก็พยายามที่จะแสดงอำนาจที่ยิ่งใหญ่ออกมา โดยเฉพาะอาณาจักรอยุธยา ซึ่งรวมเขตแดนของนครศรีธรรมราช และแผ่อำนาจเข้ามาทางเหนือยึดเจ้าเมืองชัยนาท ของสุโขทัยส่วนทางทิศเหนืออาณาจักร เชียงใหม่ ได้นำอิทธิพลไปทางตะวันตกจนถึงพุกาม และเมืองตาก ซึ่งเคยเป็นเมืองสุโขทัยมาก่อนในสมัย รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไทยได้มีร่องรอยว่าได้เป็นของล้านนาไทยแล้ว² สุโขทัยจึงอยู่กึ่งกลางระหว่างอาณาจักรที่กำลังแผ่ขยายอำนาจทางการ เมืองซึ่งนับว่าอยู่ในสภาวะที่อ่อนแอและเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของราชอาณาจักร

จากสภาพการณ์ทางการเมืองภายในและภายนอกดังที่กล่าวมานี้ พระองค์จึงทรงนำพุทธศาสนาเป็นประโยชน์ทางการ เมืองการปกครอง เนื่องจากพุทธศาสนา กำลังได้รับความเชื่อถือศรัทธาอย่างแพร่หลายในขณะนั้น เพราะเป็นศาสนาที่มีเหตุผลมากกว่าลัทธิของการนับถือผีและศาสนาอื่น อีกทั้งเป็นศาสนาของผู้ปกครองเป็นส่วนใหญ่ พุทธศาสนาจึงแผ่ขยาย มีอิทธิพลอยู่ทั่วไปและทำให้ผู้ปกครองสุโขทัยตลอดจนอาณาจักรไทยอื่น ๆ ยอมรับและทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำอาณาจักร³ พระมหา-

¹ ทรายจะเอียดใน ทรายวิทย์ เกษตรศิริ อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย ธรรมศาสตร์ 2:57-69 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

² พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ ตำนานมรดกศาสนา หน้า 209

³ ทรายวิทย์ เกษตรศิริ ล.อ. หน้า 67

บรรพราชชาติไทยไต่ทรงนำคติและแนวคิดทางพุทธศาสนา มาอธิบายเพื่อสร้าง
ความยอมรับในสิทธิธรรมของการขึ้นครองราชสมบัติตลอดจนการเป็นผู้นำของอาณาจักร
ในอดีต

2. วิธีการของพระมหากษัตริย์ไทยในการนำพุทธศาสนา มาปรับใช้กับ การเมืองการปกครอง

พระมหากษัตริย์ไทยไต่ทรงประพฤติปฏิบัติในกิจกรรมต่าง ๆ อัน
เกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์ทางการเมืองการปกครองด้วยวิธีการต่าง ๆ
กล่าวคือ

2.1 ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง พระมหากษัตริย์ไทย
ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงเมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเป็นอุปราชครองเมือง
ศรีสัตตนาลัย ขณะนั้นพระมหากษัตริย์ที่ครองสุโขทัยก็คือพระยาอริยวงศา ซึ่งเป็นพระ-
ราชโอรสองค์ที่ 5 ของพ่อขุนรามคำแหงและเป็นพระอนุชาของพระยาเลอไทย¹ ซึ่งเป็นพระ-
ราชบิดาของพระองค์ ดังนั้นแม้ว่าพระองค์จะทรงอยู่ในตำแหน่งรัชทายาทที่
มีสิทธิในการสืบราชสมบัติต่อไปก็ตาม แต่พระองค์คงไม่มีความแน่วแน่ที่จะสามารถ
ขึ้นครองราชสมบัติได้ทั้งนี้อาจเห็นเพราะพระยาอริยวงศาอาจมีพระราชโอรส หรืออาจ
มีขุนนางที่มีความสามารถ มีอำนาจอยู่ในเมืองหลวงที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อไปก็เป็น
ได้ การที่ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงจึงเป็นการย้ำสิทธิธรรมในคุณสมบัติของ

¹ ตรี อมาตยกุล ประวัติศาสตร์สุโขทัย มหที่ 1 ราชวงศ์พระร่วง แดง-
งานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 2:48 มิถุนายน 2527

พระองค์ที่จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ต่อไป พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงเมื่อ พ.ศ. 1888 โดยทรงเรียบเรียงจากคัมภีร์หลายฉบับ หนังสือไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงจุดประสงค์ในการแต่งไว้ในแผนกเดิมว่า"... เจ้าพระยาเลิไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสัชชนาโลยอยู่ได้ 6 เจ้าจึงได้ไตรภูมิถามนใส่เพื่อใด ใส่เพื่อมีอภิตพระอภิธรรมและจะใคร่เทศนาแก่พระมารดาท่าน..."¹ จากข้อความนี้กล่าวได้ว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาและโปรดพระราชทานมรดกแก่ธิดาได้วิเคราะห์เนื้อหาอย่างละเอียดแล้วจะพบว่า ยังมีจุดประสงค์ทางการเมืองแอบแฝงอยู่ กล่าวคือ

2.1.1 เพื่อเน้นพระบารมีของพระมหากษัตริย์

เนื้อความในไตรภูมิพระร่วงจะเน้นหลักการและแนวคิดในเรื่องบารมีของพระมหากษัตริย์ว่าผู้ที่เป็พระมหากษัตริย์นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ไ้สั่งสมบารมีมาไว้มากที่สุด² โดยจะกล่าวถึงกำเนิดของจักรพรรดิและความชอบธรรมในการปกครอง ตลอดจนการแสดงออกถึงสถานะภาพที่ดีของชีวิตในชาตินี้ อันเนื่องมาจากผลบุญบารมีที่กระทำมาแต่ชาติปางก่อนว่า

ท่านผู้เป็นพระยาจักรพรรดิราชนั้น ท่านมีศักดิ์มียศดังนี้แล จะกล่าวแลลดน้อย ๆ ๆ แต่พอใหญ่โตคนผู้ใดที่ไ้กระทำบุญแต่ก่อน คือว่าโดยปฏิบัติบูชาแก่พระศรีรัตนตรัยแลรูปคุณพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า แลให้ทานรักษาศีลเมตตาภาวนา ครั้นตายก็เอาตนไปเกิดในสวรรค์

¹พระยาสิทธิไตรภูมิพระร่วง หน้า 9

²นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดาร

กลางคาบเล้าได้ไปเกิดเป็นท้าวพระยาผู้ใหญ่ และมีศักดิ์มียศบริวาร เอนก-
อนันต์ได้ ไคปรามหัวทั้งจักรวาลแล้ว แหมทานกลาวอวยคำสั่งโคกดี แลมังคับ
บัญชาสิ่งใดก็ดี เพื่วยอมชอบด้วยทรงธรรมทุกประการแล้ว ทานนั้นเป็นพระ-
ยาทรงพระนามชื่อว่าพระยาจักรีพรศิริราชแล... ครั้นว่าขบแค้นทานสิ้นแล้ว
จึงชำระสระพระเกษมแลทรงนำด้วยกล่อมือทองคำ อันอบไปด้วยเครื่องหอม
ไคละพันกล่อมาแล้ว จึงทรงนำชาวกับเนื้อละเอียดนั้นแล้วจึงเสวยโภชนา-
หารอันมีรสอันดีรสวรรค... แล้วจึงเสด็จลงไปนั่งกลางแผ่นดินทองอันประ-
ดับด้วยแก้วแลรุ่งเรืองงามดังแสงพระอาทิตย์ แลก่อประคตด้วยฟูกเมาะเบาะ
แพรแลหมอนทองสำหรับยามประทับด้วยแก้วสัตตพิริยทัศ แหมทองนั้นอยู่ใน
ปราสาทแก้วอันรุ่งเรืองงามนักหนา... ด้วยอำนาจบุญสมภารนั้น...¹

การ เน้นเรื่องบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ สอดคล้องกับเรื่องบุญ-กรรมตามหลักของ
พุทธศาสนาเป็นการแสดงให้เห็นว่า บุญบารมีเกิดมาด้วยความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับผลบุญหรือ
ผลกรรมที่กระทำแต่ชาติก่อน และผู้ที่สั่งสมบารมีไว้สูงสุดเท่านั้นจึงจะเกิดมาเป็นจักร-
พรรดิได้นั้นว่าเป็นการกำหนดขั้นขั้นขึ้นมาด้วยการให้เหตุผลทางศาสนา² นอกจากนี้
ไตรภูมิพระร่วงยังได้กล่าวถึงจักรพรรดิวัจนะ 7 ประการที่เกิดขึ้นมาเพื่อประทับบุญบารมี
ของจักรพรรดิ อันได้แก่ กงจักรแก้ว ช้างแก้ว มาแก้ว พระยาแก้ว นางแก้ว ขุนคลัง
แก้ว และลูกแก้ว ว่า"...แลเกิดสำหรับบุญทานผู้เป็นพระยามหาจักรพรรดิราชนั้นแล...

¹พระยาสิทธิไทย ล.ค. หน้า ๑4-๑5

²ชลวิภา กลัคอยู่ ไตรภูมิพระร่วง:รากฐานของอุดมการณ์การเมืองไทย
ธรรมศาสตร์ 1:118 มิถุนายน - กันยายน พ.ศ.2517

เกิดมาเพื่ออะไรให้รู้จักเป็นมากกว่าคนทั้งหลายได้..."¹ การพรรณนาถึงคุณลักษณะของ
 สิ่งพิเศษเหล่านี้ที่จะช่วยให้เรามีของจักรพรรดิแม่ไพศาล ย่อมมีผลต่อจิตใจผู้อ่านเพราะ
 ย่อมทำให้ประชาชนเกิดความยำเกรงในพระราชอำนาจ และไม่กล้าคิดคัดทรยศต่อ
 พระราชบัลลังก์ เพราะไม่มีใครที่จะมีบุญตามิการมากเท่ากับจักรพรรดิ ใจความเหล่านี้
 ล้วนปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งนั้น นับว่าทรงสามารถ คม คัด ข้อความในคัมภีร์
 ต่าง ๆ ออกมาเรียบเรียงได้อย่างเหมาะสม ซึ่งนอกจากพระองค์จะทรงใช้ไตรภูมิ-
 พระร่วงเน้นเรื่องบารมีของพระมหากษัตริย์แล้วพระองค์ยังได้ทรงเน้นเรื่องความสำคัญ
 ของการสืบสันตติวงศ์ว่า"...แล้วลางคามถูกแก้วพระญาณหาจักรพรรดิราชนั้น และมีบุญ
 หากได้กระทำมาแต่ก่อนมากนักหาเล่าได้เป็นพระญาณหาจักรพรรดิราชแทนพอนั้นก็มี
 ..."² ทั้งทรงย้ำว่าพระองค์เป็นหลานของพ่อขุนรามคำแหงผู้ยิ่งใหญ่"...เจ้าพระ-
 ยาเลิไทยผู้เป็นลูกแห่งเจ้าพระยาเอลิไทย ผู้เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัตนาโทยและ
 สุโขทัยและพระยาเลิไทยนี้ เป็นหลานเจ้าพระยาธรรมราชผู้เป็นสุริยวงษ์..."³
 นับว่าเป็นการย้ำถึงสิทธิธรรมทางสายโลหิตประการหนึ่งว่าพระองค์คือผู้ที่มีความเหมาะ
 สมในการที่จะครองราชสมบัติของราชอาณาจักรสุโขทัยองค์ต่อไปนอกเหนือจากการเน้น
 ถึงบารมี ดังที่กล่าวมา

¹พระยาเลิไทย ล.ค. หน้า 98

²ค. หน้า 143

³ค. หน้า 9

2.1.2 เพื่อเน้นคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์แบบ"ธรรมราชา" ตามแนวพระพุทธศาสนา

คติทางพุทธศาสนานั้นถือว่า ธรรมะคืออำนาจ พระมหากษัตริย์ที่ทรงใช้ธรรมะในการปกครองย่อมทำให้ประชาชนเกิดความรักและความศรัทธา ซึ่งย่อมเป็นอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่าอำนาจทั้งหลายพุทธศาสนาจึงได้กำหนดข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับพระจักรพรรดิ เรียกว่า จักรพรรดิวัตร ราชจรรยาวัตร และทศพิธราชธรรม* ขึ้นเป็นหลักความประพฤติของพระมหากษัตริย์ ซึ่งในไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวให้พระมหากษัตริย์ตั้งตนอยู่ในธรรมโดยยึดหลักทศพิธราชธรรมว่า

สมเด็จพระจักรพรรดิราชานั้นบรมครู ธรรม รุ่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ในธรรมเพียงดังพระพุทธเจ้าเกิดมา แลสั่งสอนโลกยทั้งหลายให้อยู่ในธรรมได้ ครั้นนั้นพระสยามจักรพรรดิราชานั้น ก็สั่งสอนแก่ท้าวพระยาทั้งหลายให้อยู่ในธรรม จึงกล่าวกันว่า ท้าวพระยาทั้งหลายจึงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย 10 ประการอย่าให้ขาด...¹

ไตรภูมิพระร่วงยังได้เน้นถึงผลแห่งการประพฤติธรรมว่า ถ้าผู้ปกครองคนใดยึดมั่นในศีลธรรมปกครองราษฎรโดยธรรม แ่่นดินก็จะอุดมสมบูรณ์ ถ้าผู้ปกครองคนใดไม่อยู่ในธรรม บ้านเมืองก็จะพบความวิบัติ นั่นคือธรรมทาศิจะเกิดวิบัติ และทำให้ประชาชนเกิดความเดือดร้อน เพราะความเชื่อทางพุทธศาสนาประการหนึ่งก็คือ ความทุกข์สุขของ

* คุรยละเอียดในภาคผนวก

¹ ทรพยาธิไทย อ.ก. หน้า 110

บ้านเมืองขึ้นอยู่กับการสร้างสมบุญของพระมหากษัตริย์ การที่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงอยู่ในธรรมะ ทำแต่บาป ผลของบาปนั้นก็จะย้อนสนองทันทีที่บุญที่สร้างสมมาแต่อดีตได้หมดสิ้นลง¹ ดังนั้นการเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติที่แปลก ๆ และเกิดความเดือดร้อนกับประชาชนจึงเป็นสัญญาณอันตรายที่แสดงว่า อำนาจบุญบารมีของพระมหากษัตริย์เริ่มหมดไปดังข้อความที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงตอนหนึ่งว่า

ณิแล้วหาว่าพระญาณองค์ใดขาดเสวยราชสมบัติแล้ว แลทำความชอบธรรมใส่ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายก็อยู่เย็นเป็นสุข... เพราะถวายบุญสมการของท่านผู้เป็นเจ้าเป็นจอม... แลหาว่าพระญาณองค์ใดกระทำความอันมิชอบคลุ้มคลั่งธรรมใส่ เทวพาณนั้นก็พิริตแมนทำไรไถนากันบันดาลให้เสียหายควยแลงแล่นแล... ทั้งแดดแลลมทั้งฝนแล เดือนดาวก็มีชอบอุตุกาลตั้งเกาเลย เพราะว่าหาว่าพระญาณกระทำมิชอบธรรมนั้น...²

และพระมหากษัตริย์ที่เป็นธรรมราชานั้น ก็ทรงมีภารกิจที่จะนำประชาชนไปเกิดในยุคพระศรีอาริย์ที่ทุกคนจะมีความสุขเท่าเทียมกันและเพื่อไปสู่เป้าหมายสูงสุดทางพุทธศาสนาคือบรรลุนิพพาน³ ดังปรากฏข้อความว่า "...แต่แรงกระทำบุญแลธรรมจหนักในพนจาก

¹ อธิบ รัชพิณ สัจจไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี แปล หน้า 97

² พระญาณไทย ล.ค. หน้า 117

³ ชลธิรา กลัค้อย ล.ค. หน้า 118-119

สงสาร อันभिเที่ยงแล้าให้พนพลับ เอ็งสมบัติ คือหนานครนัพพาน อันมันอันมิไหวมิรู้ฉิหาย
 บมิตายมิรู้จักที่...อันว่านิพพานสมบัตินี้อันนุกี่สุด เกมนักพนานาที่จะปานบมิได้เลยา...¹
 และพระมหากษัตริย์ที่มีคุณสมบัตินี้ก็คือผู้ที่มีความรู้แตกฉานทางธรรม มีสติปัญญา เช่นพระ-
 องค์ดังปรากฏข้อความในบานแผนกเถินว่า

เพราะเหตุท่านนั้นทรงพระไตรปิฎกไตรธรรม ชใดฟังได้เรียนแต่สำนักนี้
 พระสงฆ์เจ้าทั้งหลายก็อวาทาเถรมนุฟังเป็นอาทิ...ผู้ใดจักปรารถนา
 สวรรคนิพพาน จงสดับนี้ฟังไตรภูมิภาควุฑูท่านภูอ่ารุง อย่าใดประมาท
 ลักอันดังนี้จึงจะโคพบพระศรีอารียไนตรีเจ้า เมื่อจะลงมาตรัสแกสัพพัญญู-
 ตญาณไนโลกนี้แล้ว...²

ดังนั้นพระองค์จึงพยายามที่จะเน้นความสำคัญของพุทธศาสนาและความสัมพันธ์อันใกล้ชิด
 ระหว่าง"การเป็นผู้รู้ธรรม"กับ"การเป็นผู้ปกครอง"³ เพื่อสร้างความศรัทธาให้เกิด
 ในตัวของพระองค์ได้อย่างมีความหมาย

¹พระญาติไทย ล.ค. หน้า 314

²ค. หน้า 10-11

³สมบัติ จันทรวงศ์ พระเจ้าจักรพรรดิราชาไนไตรภูมิพระร่วง:ข้อสังเกตบาง
 ประการเกี่ยวกับความหมายทางการเมือง ประวัติศาสตร์ 1:4 มกราคม-เมษายน
 2522 หน้า 4

2.1.3 เพื่อประโยชน์ในการปกครองทางอ้อมโดยผ่านความเชื่อทางศาสนา

ในสมัยสุโขทัยยังไม่มีกฎหมายบัญญัติไว้อย่างเป็นทางการ ไตรภูมิ-พระร่วงจึงทำหน้าที่เหมือนกฎหมายที่มีบทลงโทษก่อนข้างจะเป็นสัญลักษณ์¹ และเป็นโทษทางใจที่ค่อนข้างรุนแรงด้วยการสร้างภาพขงที่แจ่มชัดเพื่อให้เกิดความกลัวไม่กล้าที่จะกระทำชั่วเพื่อให้เกิดความวุ่นวายแก่สังคมบ้านเมืองขณะนั้น โดยทรงสั่งสอนตั้งแต่ชนชั้นผู้ปกครองไปจนถึงประชาชนทั่วไป ไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงผู้ปกครองระดับ "นายเมือง" หรือผู้ปกครองในระดับต่าง ๆ² ที่ปกครองโดยประเพณีมิชอบ ทำความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนว่า

เปรตเหล่านี้เมื่อก่อนนั้นได้เป็นนายเมือง แลแต่งบังคับความราษฎร
ทั้งหลายใส่ แลมันยอมมักกินสินจางของเขา ที่ผู้ชอบใส่มันว่าผิด ที่ผู้ผิด
ใส่มันว่าชอบ มันมีใครกระทำโดยแพงกรรมหามิได้แล... ด้วยบาปกรรม
ของมันที่เป็นนายเมืองแลกินสินจาง แลมันบังคับความโดยคลองกรรม
ดังนั้นมันจึงเป็นเปรตยากเกิดเร็ดไรใหญ่หลวงนักหนา หากอาหารจะกิน
มิได้เลยสักหยาดแล ยอมเอาเล็บมือของตนอันคมดังมีดตรีแลขอเอา
เนื้อหนังของตนกินเองทุกเนื้อกันั้น...³

การที่พระองค์เน้นเรื่องนี้คงจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมขณะนั้นจริง พระองค์จึงชี้ให้เห็นถึงผลแห่งการกระทำมิชอบนั้น และต้องการให้ผู้ปกครองทุกระดับยึดหลักความ

¹ชลธิรา กลัคอยู่ ล.ค. หน้า 112

²สมบัติ จันทรวงศ์ ล.ค. หน้า 7

³พระญาติไทย ล.ค. หน้า 55-56

ยุติธรรมเพื่อให้นานเมืองมีความปกติสุข

นอกจากนี้พระองค์ก็พยายามสั่งสอนให้ประชาชนละเว้นจากการกระทำความชั่ว นับถือศีล 5 รู้จักการทำบุญให้ทาน เพื่อให้สังคมมีการลดทอนเจือจางซึ่งกันและกันถึงความสงบสุขให้เกิดขึ้น¹ และในไตรภูมิพระร่วงยังได้บรรยายถึงโทษของการผิดศีลต่าง ๆ มากมาย เช่น โทษของการฆ่าสัตว์ว่า

แลคนผู้ใดฆ่าสัตว์อันมีชีวิต เชือกคอสัตว์นั้นให้ตายได้ คนผู้นั้นครั้นว่าตายไปเกิดในนรกนั้น แลสัตว์บกนั้นก็ตัวอันใหญ่และสูงโต 6 พินา ในนรกนั้นมีหม้อเหล็กแดงใหญ่เท่าภูเขานั้นใหญ่และสูงขนาดเอาเชือกเหล็กแดงอันลูกเป็นเปลวไฟไลกรั่วครึกคอกเขาแล้วตรึงติดในคอเขานั้นขาดออกแล้ว ๆ เอาหัวเขาทอดลงในหม้อเหล็กแดงนั้น เมื่อแลหัวเขาดำอยู่ดังนั้นใส บัดก็ยกขึ้นบังเกิดหัวอันหนึ่งขึ้นมาแทนเขา ฝูงยมบาลจึงเอาเชือกเหล็กแดงติดคอให้ขาดแล้วเอาหัวทอดลงในหม้อเหล็กแดงอีกเจ้า แต่ทำอยู่ดังนี้หลายครานักตรวบเหาสินอายุแลบาปกรรมแห่งเขานั้นแล...²

นอกจากไตรภูมิพระร่วงจะชี้ให้เห็นโทษของบาปตามข้อห้ามในเบญจศีลทั่ว ๆ ไปแล้ว ยังได้พรรณนาถึงโทษที่หาผิดข้อสังคมนอกเหนือไปจากการผิดศีลธรรมตา ๆ อันได้แก่โทษของการคดโกงหลอกลวงประชาชน เช่น

¹ พระราชนิพนธ์. ล.ก. หน้า 113-114

² ก. หน้า 24-25

แลคนฝูงใดเอาข้าวเปลือกแกล้งเอาไปวางขายแก้ทานว่าข้าวดี คนฝูงนั้น
 ตายโคไปเกิดในภพนั้น ๆ มีเมฆำอันหนึ่งเล็งเห็นเขาในสงามดีไหลไป
 นมิตาตลัคคาบ ในพินธุบรณันคามไปถวายเหล็กแดงเป็นเปลวไฟลูกใหม่
 ตนคนนั้น เขารอนเนื้อคนเขานัก แลเขากระหายอยู่ยากน่านักหนาเพียง
 ใสจะขาดอก... เขาโจนลงในน้ำนั้นก็ถายเป็นไฟขึ้นทั้ง 2 ฝากนั้นมา
 ใหม่ตน เขากลายเป็นชาวสืบแลแกลบ...¹

อย่างไรก็ตามในไตรภูมิพระร่วงก็ได้กล่าวถึงผลแห่งการทำความดีไว้เช่นกัน
 เพื่อให้ประชาชนประพฤติดนเป็นคนดี มีศีลธรรม เพราะถ้าประชาชนโดยทั่วไปมี
 ความสงบสุข ก็มิยลทำให้การปกครองมีความราบรื่นดังข้อความว่า

คนอันที่รู้จักจิตแลศขอยแลรู้จักที่อื่นเป็นบาปอันเป็นบุญ แลรู้จักประโยชน์
 ในตัวนี้ชั่วหนาแลรู้ลัวแก่บาปแลละอายบาป รู้จักบุญยากง่าย แลรู้จักรัก
 นองแลรู้เอ็นดูกรุณาคนผู้เสียใจแลรู้บำเพ็ญกรณพมธุเสว ญก สุมณพราหม-
 ณาจารย์อันอยู่ในสิกขาบทของพระพุทธเจ้าทุกเมื่อ แลรู้จักคุณแก้ว 3
 ประการ ใส แลคนฝูงนี้แลชื่อว่า มนุษยธรรมแล...อายุคนทั้งหลาย
 นั้นก็เรงจำเริญขึ้นไป ๆ เนือง ๆ แล...²

นับว่าพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงเพื่อจุดประสงค์ทาง
 การเมืองการปกครองกล่าวคือเพื่อเป็นการสร้างเสริมขบามมี และเน้นคุณลักษณะของ
 พระมหากษัตริย์แบบบรมราชาตลอดจนเป็นหลักในการปกครอง อันนำความมั่นคง

¹พระสุภาษิตไทย .จ.ด. หน้า 25-26

²ก. หน้า 81

นำสู่สถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชอาณาจักร

2.2 ทรงออกผนวชในปี พ.ศ. 1904 ณ วัดป่ามะม่วง

พระมหาธรรมราชาธิราชไทยทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรก
ที่เสด็จราชสมบัติออกผนวช โดยทรงมีพระราชประสงค์เพื่อจะปฏิบัติตามรอยองค์พระ-
สัมมาสัมพุทธเจ้า และการที่ทรงยอมเสียสละความสุขทางโลกอันยิ่งใหญ่ครั้งนั้นก็เพื่อ
เป็นการเพิ่มพูนพระบารมีให้มากยิ่งขึ้น และเพื่อนำสัตว์โลกทั้งหลายไปสู่นิพพานดัง
ปรากฏข้อความในจารึกหลักที่ 4 วัดป่ามะม่วง ด้านที่ 2 ว่า

เมื่อเวลาจะบวชขอ ถิ่นนั้น พระบาทมกร เสด็จอยู่ ศรีสุริยพงษ์รามา-
บรมราชาธิราชเสด็จขึ้นชั้นบุษบกอันสูงเสียดฟ้า พระพุทธรูปทองและพระไตร-
ปิฎก... ทรงอธิษฐานอย่างปาวะบุญที่อาตมาบวชในศาสนาของพระพุทธ
พระเป็นเจ้าครั้งนี้ อาตมาไม่ยากใดจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ
พระสมุหบดี อาตมาอย่าดูหมิ่นอาตมาปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อ
นำสัตว์ทั้งปวงข้ามไตรภพนี้ ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้วจึงรับเอาไตรสรนา-
คม...

การเสด็จออกผนวชของพระองค์นี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงการที่ทรงประพฤติปฏิบัติใน
งานที่ทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่กตัญญูเป็นการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้นในหมู่
ประชาชนทั่วไปทั้งยังทำให้บรรดาอาณาจักรใกล้เคียงกลับมายอมรับอำนาจของสุโขทัย
ซึ่งได้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนา" การออกผนวชของพระองค์ ได้มีการ

เตรียมการล่วงหน้าเพื่อให้มีลักษณะของความเป็น"ธรรมราชา" ที่ยิ่งใหญ่¹ กล่าวคือ ทรงเตรียมพระอุปถัมภ์เตรียมวัดดังปรากฏข้อความในจารึกหลักที่ 4 ด้านที่ 2 ว่า

ถึง 1283 ปีมุลสมเดจ์มพิตร ทรงใช้ให้ราชบัณฑิตไปอาราธนาพระมหา-
สวามีสังฆราชผู้มีศีล เวียนจบพระไตรปิฎกซึ่งสถิตอยู่ในลังกาทวีป ซึ่งมีศิลาจาร
กลาญพระจุณาฬหังหลายในโบราณจากนครพุน มุ่งถึงระหว่างทาง จึงให้
นายช่างให้พิมพ์คำสั่งปลุกสุรางค์วิหารกลางปามะม่วง อันมีโคญุทิศปัสสิมของ
เมืองสุโขทัยนี้ เป้าบ(พิมพ์) ให้รวมจนทรายให้เสมอ ทำ(ให้)สวยงาม
ทุกทิศ กลาญพระวิษณุกรรมคิดเนรมิต...²

การสร้างวัดปามะม่วงซึ่งทำกันเมื่อพิเศษสุดนี้มีอีกครั้งนี้ นอกจากจะสร้างไว้สำหรับเป็น
ที่ประทับจำพรรษาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าแล้ว คงจะได้เตรียมไว้เป็นที่ประทับ
ของพระองค์ท่านเองเมื่อทรงผนวชด้วย เพราะได้เสด็จออกผนวชในปีเดียวกันกับที่
สมเด็จพระสังฆราชองค์อุปถัมภ์เสด็จมาถึง³ ซึ่งพระมหาสวามีสังฆราชได้จารึกสร-
เลาญพระเกียรติยศของพระมหาธรรมราชาธิไทยในคราวทรงผนวชครั้งนี้ว่า

¹ชลธิรา กลักอยู่ ล.ค. หน้า 111

²ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 ล.ค. หน้า 80-81

³เสถียร ศกุนโต พระพุทธรูปศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 35

ทรงรู้สภาวะแห่งพระไตรปิฎก พระราชทานพระนามว่าลิไทย ทรง
ประพฤติประโยชนเกื้อกูลแก่พระศาสนาและเกื้อกูลโลกทั้งปวง แม
ทรงดำรงอยู่ในราชสมบัติเป็นมอเก็กแห่งพระศุภกทรงเปื้อนพวยความ
เป็นพระราชา พระองค์ทรงนอมนำไปในเนกขัมมบารมี...พระองค์
ทรงเพ่งหวังถึงจริยาวัตรที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายประพฤติมาทุกเมื่อ...
ก็ทรงครองฌานาภาสัพพัตร สละราชาภาวะ ในขณะนั้นเองพระชนมชีพ
หวนไหวในครั้งนั้นไมอาจรองรับพระคุณอันหนักของพระองค์ได้โดยรอบ
ก็ปาฏิหาริย์อันยังมีอีกหลายอย่าง...¹

ข้อความในจารึกเหล่านี้ล้วนเป็นการย้ำถึงความรอบรู้แห่งธรรม และการประพฤติ
พระองค์โดยการเสวยสละความสุขอันใหญ่หลวงเพื่อการบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์ในครั้ง
นั้นแม้พระชนมชีพหวนไหว อันเป็นการแสดงถึงบุญบารมีอันสูงสุด นับว่าการออกผนวช
ของพระองค์ช่วยให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในตัวของพระองค์เพิ่มพูน
มากยิ่งขึ้น อันมีผลทางการเมืองการปกครองเป็นอย่างดี

2.3 ทรงเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก

พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงประพฤติปฏิบัติเป็น "เอกอัครศาสนูป-
ถัมภก" ตามแนวทางพุทธศาสนาโดยได้ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาหลายประการ เชน
การที่พระองค์ได้โปรดให้ทางไปจำลองรอยพระพุทธรูปที่เขาสมณภูซึ่งอยู่ในประเทศ
ลังกามาประดิษฐานไว้บนยอดเขาดูกหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ใกล้เมืองสุโขทัยแล้วพระราชทานชื่อ
ภูเขาดูกนั้นว่า "เขาสมณภู" เพื่อให้เหมือนกับชื่อภูเขาในประเทศลังกา ดังปรากฏ

¹ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 ล.ค. หน้า 101-102

ในจารึกหลักที่ 8 ด้านที่ 1 ว่า

เขานันนี้ผู้สมณภูมรรพ... เรียกชื่อตั้งวัน... เพื่อไปพิมพ์เอารอยตีน
พระพุทธเจ้าเราอันเห็นบุญเห็นจอมเขาสมณภูมรรพ... ในลังกา
ทวีปพา มาประดิษฐานไว้เห็นอุจจบเขานันนีแล้วไว้คนทั้งหลายได้เห็น
รอยฝ่าตีนพระพุทธเป็นเจ้าเรา... มีลายวันใดอยู่แปดสี่สองในฝูงเทพ-
กษัตริย์... ทั้งหลายได้ไพบรุษมา... ผู้ใดใคร่นบรอยฝ่าตีนพระพุทธ-
เจ้าเราถึงเห็นจอมเขาสมณภูมรรพนี้ กล้วยใจอันสรีรธา... เจ้าผู้
โคธราชภิเษกทรงพระนามศรีสุริยพงษ์บรมราชาธิราช...¹

นอกจากนี้แล้วพระมหาธรรมราชาลิไทยยังทรงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์เททองค
พระพุทธ* และสร้างวิหารสูงใหญ่ประดิษฐานไว้ทางทิศตะวันออกของวัดพระมหา-
ธาตุกลางเมืองสุโขทัย ดังปรากฏในจารึกหลักที่ 4 ด้านที่ 2 ว่า"... เมื่อออกพระ-
พรรษา ทำมหาทาน ถวายพระพุทธรูปสำริดที่ทรงหล่อเททองคพระพุทธ พระผู้เป็นเจ้า
ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยนี้... ทรงพิชิตธรรมทุกวัน...² พระพุทธรูปที่พระมหา-
ธรรมราชาลิไทยทรงสร้างมีหลายองค์ ได้แก่ พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และ
พระศรีศาสดา โดยเฉพาะพระพุทธชินราชนั้น กล่าวได้ว่างามที่สุดใ้ในกระบวนพระ-

¹ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 ล.ก. หน้า 113

*คือพระศรีศากยมุนีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ัญเชิญลง
มาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดสุทัศน์ กรุงเทพฯ

²ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 ล.ก. หน้า 82

พุทธรูปหล่อด้วยกัน¹ และทรงประดิษฐานไว้ภายในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ที่เมืองพิษณุโลก เมื่อคราวที่ทรงย้ายราชธานีไปประทับที่เมืองสองแคว (พิษณุโลก) นอกจากนี้แล้วพระองค์ยังสร้างพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ เช่นทรงบริจาคนาม ทรงสร้างปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุมากมาย อันเป็นสิ่งที่แสดงออกว่าพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมากมายยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน นับว่าเป็นการเสริมสร้างบารมีทางการเมืองอันเพิ่มพูนความเป็น "ธรรมราชา" ของพระองค์

2.4 ทรงใช้พุทธศาสนาสร้างความสัมพันธ์กับอาณาจักรใกล้เคียง

ปัญหาทางการเมืองภายในที่เกิดขึ้นเนื่องจากบรรดาอาณาจักรคนไทยต่าง ๆ ที่เคยรวมกันอยู่ภายใต้อำนาจของสุโขทัยเริ่มปลีกตัวเป็นอิสระ และบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ของสุโขทัยเองก็แสดงความกระด้างกระเดื่อง แม้ว่าพระองค์จะทรงทำสงครามปราบปรามเพื่อแสดงถึงความเป็นกษัตริย์นักรบให้ปรากฏก็ตาม สิ่งที่พระองค์ต้องการ เน้นคุณลักษณะของพระองค์คือ ความเป็นพระมหากษัตริย์ "ธรรมราชา" ดังที่พระองค์ได้แสดงออกมามากมาย และในขณะเดียวกันพระองค์ทรงพระประสงค์ให้สุโขทัยเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาของอาณาจักรต่าง ๆ ด้วย ในตำนานมูลศาสนาได้กล่าวถึงพระภิกษุชาวสุโขทัยได้เดินทางไปเล่าเรียนพระไตรปิฎกที่นครพันประเทศพม่า และเมื่อกลับมาพระภิกษุเหล่านี้ได้ถูกส่งไปเผยแผ่พุทธศาสนาที่เรียนมา² นับว่าเป็นกุศ-

¹ เสือทอง สุภโสภณ ล.ด. หน้า 54

² พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บทบาทของพระมหาธรรมราชาลิไทย ศาสนาและ/หรือการเมือง เมืองโบราณ: 28 ตุลาคม-พฤศจิกายน 2521

นโยบายที่สำคัญของพระมหาธรรมราชาลิไทยที่จะเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐของอาณาจักรคนไทยด้วยกัน โดยใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือและปรากฏว่า พระเจ้ากือนา แห่งเมืองเชียงใหม่ได้ส่งทูตมาขอพระสุมนะซึ่งเป็นพระภิกษุชาวสุโขทัย ให้ขึ้นไปเผยแผ่ศาสนาถึงฉานนาไทยทั้ง ๆ ที่เมืองเชียงใหม่ได้แก้อำนาจเข้ามาจนยึดเมืองตาก ซึ่งเคยเป็นเมืองหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยมาก่อน พระสุมนะได้เดินทางจากสุโขทัย ไปเชียงใหม่พร้อมกับนำพระบรมสารีริกธาตุที่นานชุกได้ไปถวาย ครั้งหนึ่งท่านได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกแสดงแก่พระเจ้ากือนา พระบรมสารีริกธาตุได้แสดงปาฏิหาริย์เป็นอันมาก จนทำให้พระเจ้ากือนาเกิดความศรัทธาใครจักสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้น แต่พระสุมนะได้ทูลปฏิเสธต่อพระเจ้ากือนาว่า

ที่แท้เมืองสองเมือง คือเมืองพิจและเมืองสุโขทัยนี้ไซ้ฉันเดียวกันนูน ญาติเราอยู่เมืองสุโขทัย เขาทั้งหลายยอมเคยมาไหวพระธาตุเจดีย์ของที่นี่ นานว่าเราได้อุปนุทาเข จักมาไหวเราจักเอาออกให้เขาไหวกับได้นา เราจักมาพินไดนา เหตุดังนี้ เราบิโครธนาเพื่อเหตุนี้แล...

พระสุมนะได้ชี้แจงให้พระเจ้ากือนาทราบว่าเมืองเชียงใหม่และเมืองสุโขทัย มิได้เป็นไมตรีกัน(ซึ่งสาเหตุคงมาจากเรื่องเมืองตาก) ถ้าจะเอาพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในเจดีย์ที่เมืองเชียงใหม่แล้วท่านก็ไม่มีพระบรมสารีริกธาตุที่จะให้ชาวสุโขทัยกราบไหว้

¹ พระพุทธพิกาม และพระพุทธญาณ ส.ค. หน้า 209 (อ้างอิงมาจาก พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บทบาทของพระมหาธรรมราชาลิไทย หน้า 28)

ได้ แต่ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาในพระบรมสารีริกธาตุของพระเจ้าก็โอนามีมากถึงกับทรงยอมยกเมืองตากซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ระหว่างสุโขทัยและเชียงใหม่เป็นพุทธบูชาเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้น ประชาชนทั้งสองเมืองจะได้เดินทางมานมัสการได้โดยสะดวก ทั้งยังผ่อนปรนให้หลานพระสุมนะซึ่งเป็นชาวสุโขทัยไปครองเมืองตากด้วยอันเป็นผลให้เกิดไมตรีระหว่างเมืองอีกครั้งหนึ่งโดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง¹

นับว่าพระมหาธรรมราชาลิไทย ได้ทรงนำพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่อเป็นประโยชน์ในทางการเมืองการปกครองอย่างได้ผลดี แม้ว่าจะมีการกล่าวถึงพระองค์ในลักษณะที่ว่า อาณาจักรสุโขทัยอ่อนแอลงเนื่องจากพระองค์ทรงฝักใฝ่ในด้านการศาสนาแต่เพียงอย่างเดียว แต่ถ้ามองพิจารณาพระราชกรณียกิจของพระองค์อย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่า พระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณอย่างล้ำเลิศในการนำพุทธศาสนามาเป็นกุศโลบายสำคัญในการเสริมสร้างพระบารมีของพระองค์ในลักษณะของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็น "ธรรมราชา" และสุโขทัยก็กลายเป็น "ศูนย์กลางศาสนา" ที่มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นที่ยอมรับของอาณาจักรต่าง ๆ อีกครั้งหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง

1. ปัญหาทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

¹พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ล.ค. หน้า 29

พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรอยุธยา ที่ทรงนำพุทธศาสนามาปรับใช้ในการเมืองการปกครอง ทั้งนี้เนื่องจากปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นอันสืบจากการที่สุโขทัยซึ่งเป็นอาณาจักรที่เคยมีความเจริญรุ่งเรืองและเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจมาก่อนยังไม่ยอมรับอำนาจของอยุธยาว่าเป็น "ศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่" อย่างแท้จริง เพราะได้เกิดเหตุการณ์ทางการเมืองหลายครั้งว่าสุโขทัยพยายามที่จะกอบกู้เอกราชของตนเมื่อมีโอกาสเพื่อที่จะหวนกลับไปสู่ความเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจที่ยิ่งใหญ่เช่นอดีตที่ผ่านมา การที่อยุธยาไม่สามารถที่จะมีอำนาจเหนือสุโขทัยอย่างเด็ดขาดนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์อยุธยาก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงวางนโยบายอันลึกซึ้งที่จะสร้างความรู้สึกผูกพันทางจิตใจของประชาชนชาวสุโขทัยให้ยอมรับราชวงศ์อยุธยา โดยเริ่มจากสมัยของสมเด็จพระนครินทราธิราช ซึ่งเป็นสมัยที่ได้สุโขทัยมาเป็นเมืองขึ้นเรียบร้อยแล้วพระองค์ได้ทรงวางกุศโลบายที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์พระร่วงและราชวงศ์อยุธยาโดยทรงจกให้มีการเสกสมรสระหว่างเจ้าสามพระยาพระราชนิโรธกับพระราชนิโรธของกษัตริย์สุโขทัย เพื่อจะได้รัชทายาทที่สืบสายโลหิตมาจากพระราชนิโรธทั้งสอง และส่งไปปกครองสุโขทัยนับว่าเป็นกุศโลบายที่แนบเนียนที่จะรวมเอาสุโขทัยมาเป็นหัวเมือง ภายในพระราชอาณาเขตอย่างแท้จริง¹ เมื่อสิ้นสมัยของสมเด็จพระนครินทราธิราช เกิดการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างพระราชนิโรธคือเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยา เกิดการชนช้างกันและสิ้นพระชนม์ทั้งคู่ เจ้าสามพระยาซึ่งครองอยู่เมืองชัยนาท จึงได้เป็นผู้ครองราชสมบัติอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระ

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม ข้อขัดแย้งในประวัติศาสตร์ไทย หน้า 92

พระบรมราชาธิราชที่ 2 โดยพระองค์ได้ทรงดำเนินกุศโลบายต่อจากพระราชบิดา กล่าวคือทรงส่งพระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสีราชวงศ์พระร่วง คือสมเด็จพระราเมศวร ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก อันเป็นราชธานีหัวเมืองฝ่ายเหนือและเป็นเมืองลูกหลวงที่อยู่ภายในอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา ในฐานะรัชทายาท ซึ่งต่อมาเมื่อสิ้นรัชสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 สมเด็จพระราเมศวรจึงเสด็จลงมาครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ¹

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระปรีชาญาณในด้านต่าง ๆ อย่างสูง ทรงรอบรู้ในศาสตร์แขนงต่าง ๆ คืออักษรศาสตร์ นิติศาสตร์ และรัฐประศาสนศาสตร์ เป็นต้น เมื่อทรงประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกก็ทรงชวนชวายศึกษาเรื่องราวประเพณีและแบบแผนของสุโขทัย ทำให้พระองค์ทรงทราบและเข้าใจถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างอาณาจักรเหนือกับใต้เป็นอย่างดี² เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ได้ทรงปฏิรูปและเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองใหม่ เนื่องจากการปกครองแบบเก่าในระบบเมืองลูกหลวงยังไม่รัดกุมพอก่อให้เกิดปัญหาในการแย่งชิงราชสมบัติเมื่อเปลี่ยนรัชกาล การยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงมาเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ทรี และแต่งตั้งขุนนางที่มีตำแหน่งยศชั้นตามความเหมาะสมไปปกครองโดยมีระเบียบแบบแผนที่ควบคุมให้มั่นคงอย่างเป็นทางการต่อเมืองราชธานี³

¹ศรีศักร วัลลิโภดม ล.ธ. หน้า 88

²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา: 1893-1991 ธรรมศาสตร์ 1:44 มิถุนายน-กันยายน 2519

³ศรีศักร วัลลิโภดม ล.ธ. หน้า 78

อันเป็นวิธีการที่ทรงรวมอำนาจไว้ที่เมืองหลวง ผลของการปฏิรูปนี้ได้อำนาจให้เกิดปัญหาทางการเมือง เมืองตามมากล่าวคือบรรดาเจ้านายเก่าที่สูญเสียอำนาจโดยเฉพาะเจ้าเมืองที่เป็นเชื้อพระวงศ์ทางสุโขทัยที่ยังไม่ยอมรับอำนาจทางอยุธยาได้อย่างสนิทใจนักได้ออกการกบฏขึ้น ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

พระยาเสถียรคิรินทร์พระมหาราชมาเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเป็นสามารถมิได้จึงยกทัพแปรไปเอาเมืองกำแพงเพชร เข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า และสมเด็จพระอินทราชาเจ้าตีทัพพระยาเกียรติแตก ทัพพม่ารมาปะทะทัพพม่ารมาคร โคนทางควยหมื่นนคร และพาผู้ถูกกล่าวทั้งสี่ข้างเขารวมเอาทางพระที่นั่งข้างเดียวครั้งนั้นพระอินทราชาเจ้าทองปิ่น ณ พระพิศตร ทัพพระมหาราชนั้นเลิกกลับคืนไป...¹

สงครามที่เกิดขึ้นครั้งนี้ เกิดขึ้นเพราะพระยาเสถียรคิรินทร์ครองเมืองศรีสัตตนาลัยแข็งข้อไปขึ้นกับพระยาธิโลกราชแห่งแคว้นลานนา ซึ่งเป็นแคว้นใหญ่ที่มีกำลังติดเทียมอยุธยาและทางลานนาก็ได้ยกกองทัพมายึดเมืองกวาดก่อนผู้คนไป เป็นเหตุให้เกิดสงครามระหว่างลานนาและอยุธยาหลายปี ศาสตราจารย์จร สุธพานิช กล่าวว่าเป็นการขัดแย้งของพระยาเสถียรคิรินทร์ซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยที่มีต่อสมเด็จพระบรมไตร-

โลกนาถ¹ จากปัญหานี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเสด็จมาประทับที่พิษณุโลกแทนอยุธยา และได้เกิดเหตุการณ์ที่พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า "เห็นน้ำพระเนตรพระพุทธรูปราชรถออกมาเป็นโลหิต" นักประวัติศาสตร์ต่างลงความเห็นว่างานนี้แสดงให้เห็นถึงความไม่พอใจที่พระราชวงศ์ทางเหนือมีต่อเจ้าอยุธยาที่ปกครองบัลลังก์เมืองพิษณุโลก อันทำให้อาณาจักรเหนือถูกลดฐานะมาเป็นแค่ส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา² นับว่าเป็นการใช้พระพุทธรูปราชรถซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญเป็นสัญลักษณ์ของการแสดงออกของความรู้สึกอันขมขื่นของประชาชนชาวเหนือได้อย่างมีความหมายลึกซึ้ง ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงชนะศึกเชียงใหม่แล้ว ก็ได้ทรงสถาปนาพิษณุโลกขึ้นเป็นเมืองหลวงทำให้เกิดความพึงใจแก่ฝ่ายพระราชวงศ์สุโขทัย เพราะเป็นการยกฐานะของเมืองหลวงเก่าขึ้นสู่สถานะที่รุ่งเรืองและมีอำนาจ การทำเช่นนี้ทำให้พระราชวงศ์สุโขทัยบางส่วนหันมาให้การสนับสนุนพระบรมไตรโลกนาถ³

พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงนำพุทธศาสนามาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อประโยชน์ทางการ เมืองการปกครองเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอาณาจักร

¹ในรงค์ พวงพิศ พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน
ประวัติศาสตร์ 1:33 มกราคม-เมษายน 2523 (อ้างอิงมาจาก ขจร สุทพานิช
ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.1600-2310 หน้า 114)

²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ค.ศ. หน้า 45

³ค. หน้า 48

ทั้งสองอย่างแน่นแฟ้น โดยทรงประพฤติปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกับพระมหาธรรมราชา-
ลิไทย พระมหากษัตริย์อันยิ่งใหญ่ของสุโขทัยในอดีต

2. วิธีการของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในการนำพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง

2.1 ทรงเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก

ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระบรม-
ไตรโลกนาถเสด็จกลับลงมาครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยาแล้ว ได้ทรงพระราชอุทิศพระราชวัง
เดิมเป็นวัดส่วนหนึ่ง "...เสวยราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาอยู่ริมน้ำ จึงให้สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหา
ปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง...ให้สถาปนาพระมหาธาตุ
และพระวิหารเป็นพระอาราม ให้นามชื่อวัดพระรวม..."¹ การที่ทรงพระราชทานพระ-
ราชวังเดิมเป็นวัดส่วนหนึ่งนี้เป็นการกระทำที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ย่อมมีผลทางจิตใจ
ต่อประชาชนทั้งอยุธยาและสุโขทัยในการที่ชื่นชมความเป็นพุทธเอกอัครศาสนูปถัมภกที่ดี
และเท่ากับเป็นการเพิ่มพูนพระบารมีของพระองค์ในชาตินี้ตามหลักของพุทธศาสนาคด้วย

นอกจากนี้แล้วพระองค์ยังทรงนำเพ็ญพระราชกุศลในทางพุทธศาสนา² และทรง
อุทิศเวลาส่วนใหญ่อีกกิจกรรมทางศาสนา โดยทรงสร้างและบูรณะวัดต่าง ๆ ใน

¹ กรมศิลปากร จ.ค. หน้า 212

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายเรื่องใน
รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา จ.ค.
หน้า 453

เมืองหลวงใหม่เช่นโปรตุเกสสร้างวัดจุฬามณี ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สร้างพระปรางค์ และวิหารต่าง ๆ ขึ้นใหม่และโปรตุเกสให้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ 500 ชาตินั้น มีการฉลองสมโภชวัดที่ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์อย่างมโหฬาร มีการทำบุญเลี้ยงพระและพรานหมัน ตลอดจนทำทานแก่บรรดากระษัตริย์กษัตริย์อีกเอนกอนันต์ ทำนองเดียวกับที่พระมหาธรรมราชาลิไทยได้เคยทรงกระทำ "โอยทาน" มาแล้ว¹

2.2 ทรงออกผนวช

พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสละราชสมบัติออกผนวช ในปี พ.ศ. 2008 ที่เมืองพินธุโลก การที่ทรงออกผนวชนั้น นอกจากการที่พระองค์ทรงพระราชหฤทัยและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงการทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีทางปริยัติประโยชน์² อันเป็นการสั่งสมบารมีเพื่อจะเป็นพระโพธิสัตว์ นำประชาชนไปสู่พระนิพพาน การออกผนวชของพระองค์นั้น ได้มีการเตรียมวัดและเตรียมพระอุปัชฌาย์เช่นเดียวกับพระมหาธรรมราชาลิไทย กล่าวคือทรงเตรียมวัดที่พระองค์จะทรงประทับขณะทรงผนวชโดยทรงคำนึงถึงจิตใจของประชาชนอนุชยา ถ้าหากว่าพระองค์จะทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งเป็นวัดที่สำคัญทางเหนือ อาจทำให้ประชาชนอนุชยาคิดว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญต่อเมืองทางเหนือมากเกินไป ดังนั้นพระองค์จึงทรงโปรตุเกสสร้างวัดจุฬามณีขึ้น

¹ เสถียร กุญโสมณ ล.ค. หน้า 84

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ล.ค. หน้า 477

นอกจากทรงเตรียมวัดแล้ว พระองค์ได้โปรดให้พระโอรสองค์หนึ่งเป็นหัวหน้าคณะทูตออกเดินทางไปอาราธนาพระสังฆราชและพระสงฆ์เถรานุเถระจากลังกาเข้ามาประกอบพระราชนิธิอุปสมบท¹ และในการอุปสมบทครั้งนั้นพระองค์ยังทรงเตรียมพิธีการผนวชให้มีความหมายเชิงสัญลักษณ์โดยการเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปเจ้า โดยพระองค์ทรงให้ชาวราชบริพาร 5 คนออกบวชก่อนพระองค์อย่างกระตือรือร้นแทนปัจจุวัคคีย์² และการออกผนวชครั้งนี้คงจะยิ่งใหญ่โตมโหฬาร เพราะปรากฏว่ามีผู้บวชตามพระองค์ถึง 2388 รูป การออกผนวชของพระองค์ คงเป็นที่เลื่องลือพระเกียรติยศมากยิ่งกึ่งกับมีพระ मुख ของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงรวม 3 แคว้นด้วยกันคือ พระเจ้ากรุงล้านช้าง(ลาว) พระเจ้ากรุงหงสาวดี(มอญ) และพระเจ้าเสียมิงใหม่(คือพระคัตติโลกราช ซึ่งเคยเป็นอริบริบรับขับไล่ออกมาแต่ก่อน) ได้แต่งทูตส่งเครื่องอัฐบริขารมาถวาย รวมงานพระราชนิธิอุปสมบทครั้งสำคัญคราวนี้ด้วย³

การผนวชของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครั้งนี้ ได้มีผลทำให้พระ मुख ของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงพากันชวนชวนว่าผู้นำกรุงพระพุทธรูปศาสนาขึ้นเป็นพิเศษอย่างจริงจัง เช่นปรากฏว่า พ.ศ.2018 พระเจ้ารามาวธิบดียี่ (ปิฎกธร) แห่งกรุงหงสาวดี ได้ทรงส่งพระภิกษุสงฆ์ออกไปอุปสมบทแปลงนิกายใหม่ในประเทศลังกา ให้พระสงฆ์พวกนั้นมาตั้งที่ถ้ำถ้ำลังกาใหม่ แล้วทรงบังคับให้พระสงฆ์ในรามัญประเทศแปลงเป็นนิกาย

¹เสถียร ศกุนโลภณ ล.ค. หน้า 86

²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ล.ค. หน้า 49

³เสถียร ศกุนโลภณ ล.ค. หน้า 88

เดียวกันจนหมด และต่อมาอีก 2 ปี พ.ศ. 2020 พระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่ ก็ตั้งพิธีทำสังคายนาพระไตรปิฎก¹

นอกจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงออกผนวชด้วยพระองค์เองแล้ว ยังทรงโปรดให้พระราชโอรสและพระราชนัดดาออกผนวชด้วย อันเป็นข้อสันนิษฐานว่า เป็นต้นประเพณีของการบวชเรียนของเจ้านายและข้าราชการต่อมา² การออกผนวชของพระองค์ครั้งนี้มีผลทางการเมืองการปกครองคือ ทำให้เป็นการเสริมสร้างพระบารมีและทำให้ประชาชนสุโขทัยเห็นว่าทรงปฏิบัติตามคุณลักษณะของพระมหาธรรมราชาธิไทยแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์มากยิ่งขึ้น และยอมรับอำนาจทางการเมืองของพระองค์ในที่สุด

2.3 ทรงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวง

พระราชพงศาวดารกล่าวว่า "ศักราช 844 ขาลศก (พ.ศ. 2025) ทานให้เล่นการมหรสพ 15 วัน ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ แล้วจึงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์..."³ พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนอกจากจะทรงปฏิบัติพระองค์เป็นผู้นำบูรณะพุทธศาสนาแล้วพระองค์ยังได้ทรงดำเนินรอยตามพระมหา-

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อ.ก. หน้า 477

² อ. หน้า 478

³ กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 551

ธรรมราชาธิไทย โดยการทรงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวง อันเป็นวรรณคดีที่สำคัญทางพุทธศาสนา มหาชาติคำหลวงเป็นเรื่องราวในชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า คือชาติพระเวสสันดรอันเป็นชาติที่มีการบำเพ็ญทานบารมีครั้งยิ่งใหญ่ นั่นคือทรงบริจาคพระราชโอรส พระราชธิดา และพระมเหสีถวาย ทรงหวังพระโพธิญาณอันเป็นประโยชน์มหาศาลต่อมนุษยในชาติต่อไป¹ ดังนั้นการที่พระองค์ทรงเลือกที่จะพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ อาจเป็นการแสดงให้เห็นและเปรียบเทียบกับพระราชจริยวัตรของพระองค์เช่นกับพระเวสสันดรก็เป็นได้และเนื่องจากความเชื่อที่ว่าผู้ใดที่ฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียวจะได้รับพรอันสูงส่ง อย่างสูง ความเชื่อเช่นนี้ย่อมเสริมสร้างผลบุญให้แก่พระราชนิพนธ์มากเท่าทวีคูณ ในการที่ทรงพระราชนิพนธ์และวิริยะเป็นอย่างดี พระเกียรติคุณของพระองค์ได้ปรากฏในลิลิตยวนพ่ายว่า

พระมายศยิ่งฟ้า	ดินชม ชื่นแอ
มาแต่งไตรรัตน์เรื่อง	รอบหล้า
พระมาสมสภาร	เพญ์โพธิ ใสแอ
ใครแข่งใครของถา	ถองเอง ฯ ²

¹ วัลยา ปิยะรัตน์ วรรณคดีไทยในสมัยอยุธยากับการเมือง ธรรมศาสตร์
3:53 กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2519

² คุรุสภา ลิลิตยวนพ่าย หน้า 3

นับว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงประพาศิปฏิบัติพระองค์ตามแบบ "ธรรมราชา" *
อันยากที่จะหาพระมหากษัตริย์อยุธยาสมัยใดเสมอเหมือน รัชสมัยของพระองค์จึงเป็น

* ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา นอกจากจะมีคติการปกครองแบบ "ธรรมราชา" แล้ว
ก็ยังมีระบอบการปกครองแบบเทวราชาอยู่ด้วย ในสมัยสุโขทัยได้ปรากฏหลักฐานการรับคติ
การปกครองแบบเทวราชของอินเดียเข้ามาเชื่อมโยงผสมผสานกับคติธรรมราชาทางพุทธศาสนา
ซึ่งทำให้ลักษณะของรูปปกครองเปลี่ยนไปและมีความหมายยิ่งกว่าการเป็น "พ่อขุน" คือเปลี่ยน
เป็นพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะเห็นชัดเจนในสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไทย มีคำเรียก
พระมหากษัตริย์ว่า "พระบาท" และมีการทำพิธีราชาภิเษกอย่างเป็นทางการเป็นพิธีรับรอง อย่างไรก็ตาม
ตามคติการปกครองแบบ "ธรรมราชา" ยังคงเป็นหลักในการประพาศิปฏิบัติของพระมหา-
กษัตริย์สุโขทัย ตลอดจนนำมาใช้เป็นประโยชน์ทางการเมืองการปกครอง ในสมัยอยุธยา
คติความคิดเรื่องอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการเน้นให้เด่น
ชัดขึ้น โดยมีลัทธิพราหมณ์สนับสนุนในฐานะเป็นอุปกรประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ พระราชพิธีจัด
ขึ้นเพื่อแสดงความเป็นเทวราชของพระมหากษัตริย์ที่สำคัญ ได้แก่ พระราชพิธีราชาภิ-
เษก พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการแสดงออกถึงชีวิตความเป็นอยู่ของพระ-
มหากษัตริย์ที่แตกต่างออกไปจากประชาชน เช่น การใช้คำราชาศัพท์ การแต่งกายและ
การสร้างเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ตลอดจนสร้างพระราชวัง ลัทธิ ปราสาทราชมนเฑียรอย่าง
วิจิตรพิสดารและมีความหมาย นอกจากนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้
ทรงสร้างกฎมณเฑียรบาลขึ้นเป็นตำราราชประเพณีสำหรับราชสำนักขึ้นเป็นการส่งเสริม
ฐานะของพระมหากษัตริย์ให้ศักดิ์สิทธิ์และน่าเกรงขามมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามอาจกล่าว
ได้ว่าคติการปกครองของอยุธยาในสมัยก่อนพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นเป็น
รูปแบบพระมหากษัตริย์แบบธรรมราชาตามคติทางพุทธศาสนาที่สืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย
แต่หลังจากสมัยปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้วทำให้เกิดระบบ
การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางภายใต้ระบบศักดินาเข้ากับการสร้างพระราชอำนาจ
อันสมบูรณ์แก่พระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามเนื่องจากสังคมไทยยังเชื่อ
และเกรงกลัวในพุทธศาสนาอย่างแนบแน่นลัทธิเทวราชในอยุธยาจึงต่างจากตอน เพราะ
พระมหากษัตริย์ไทยจะทรงมีทั้งความเป็นเทวราชและพุทธราชาควบคู่กันไป คติธรรมราชา
จึงเป็นหลักเกณฑ์ที่สำคัญที่สุดในการวัดความคั่งมั่งของพระมหากษัตริย์ไทย คติธรรมราชา
จึงควบคุมความศักดิ์สิทธิ์ของคติเทวราชกลางศาสนาพุทธจึงเข้ากันเป็นจริยธรรมของการ
ปกครองที่ทำให้พระมหากษัตริย์ได้รับความเคารพบูชาในฐานะเป็นลัทธิลักษณะแห่งธรรมและ
ทรงศักดิ์สิทธิ์เปี่ยมด้วยพระราชอำนาจตลอดมา

สมัยแห่งความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา ประชาชนทั่วไปเกิดความชื่นชมยินดี ยอมรับในพระราชาชาวมณีและพระราชาอำนาจของพระองค์ที่ราชาอาณาจักร พุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งที่พระองค์นำมาใช้เป็นวิธีการในการจูงใจประชาชนทุกระดับชั้นเกิดความสมัครสมานกลมเกลียว เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ในที่สุด ทำให้พระราชาอาณาจักรมีความเป็นปึกแผ่น อุษยชาติจึงกลายเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจอย่างแท้จริงทั้งแก่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง

1. ปัญหาทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีอันเป็นราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่น่าพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ทางการเมืองการปกครอง ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากปัญหาการที่พระองค์ทรงตั้งคำถามขึ้นมาจากคามขัดแย้งและเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อยจากกรุงศรีอยุธยา เพราะก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 นั้นพระองค์ทรงมียศเป็นเพียง “หลวงยกกระบัตร” (ทองด้วง) อยู่เมืองราชบุรี และทรงเป็นบุตรของพระอภัยมณีสุนทร เสนียนตรา มีพระมารดาชื่อหยกเป็นบุตรของเศรษฐีจีน¹ ดังนั้นการที่พระองค์มิได้สืบเชื้อสายมา

¹ชาญวิทย์ เกษตรศิริ มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ศิลปวัฒนธรรม

จากพระมหากษัตริย์ราชวงศ์เดิมของอยุธยา ตลอดจนการที่พระองค์ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์หลังจากที่ได้มีการสำเร็จโทษพระเจ้าตากสิน ทำให้พระองค์จำเป็นต้องหาเหตุผลมาอธิบายถึงสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ โดยวิธีการนำคติและแนวคิดทางพุทธศาสนามาเป็นเครื่องช่วย ในขณะเดียวกันพระองค์ก็จะพยายามที่จะทรงประพฤติปฏิบัติพระองค์ในฐานะ "ธรรมราชา" อันมีผลในทางราชการการเมืองการปกครองคือการยอมรับราชวงศ์ใหม่ และสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นเพื่อความอยู่รอดของพระราชอาณาจักรที่สร้างขึ้นใหม่

2. วิธีการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการนำพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง

2.1 ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิโกถา และไตรโลกวินิจัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้พระชุมราช-บัณฑิตแต่งหนังสือ "ไตรภูมิโกถา"* ใน พ.ศ. 2325 และ "ไตรโลกวินิจัย" ในปี พ.ศ. 2326¹ ขึ้นใหม่อย่างรีบด่วนในต้นรัชกาลทั้งที่มีหนังสือไตรภูมิพระร่วง ที่จารขึ้นใน พ.ศ. 2321 นั้นเป็นความประสงค์ของพระองค์ที่จะทรงใช้วรรณคดีทางพุทธศาสนา

* ปัจจุบันไม่สามารถหาต้นฉบับได้ แต่เข้าใจว่าจะมีเนื้อความไม่แตกต่างจากไตรโลกวินิจัย เพราะราชบัณฑิตใช้ไตรภูมิโกถาเป็นพื้นฐานในการเขียนไตรโลกวินิจัย (อ้างอิงจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา เอกสารวิชาการ หมายเลข 14 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 56)

¹ ค.

นี้ให้ความหมายทางการเมืองที่พระองค์ต้องการ เน้นนอกเหนือไปจากจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการแสดงพระราชศรัทธาอันแรงกล้าในการจะทำนุบำรุงพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ดังปรากฏข้อความว่า

ทรงตั้งพระหฤทัยจะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บ่มิได้ละเลยในการกุศลที่จะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระวิหาร พระอุโบสถ พระอารามหลวง... รจนาไว้เพื่อจะให้เป็นทีไรว ที่สักการบูชาแก่ผู้งูเทพดาแลมนุษย์ทั้งปวง แลวพระราชทานปัจจัย 4 และนิศภัตแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อจะให้เป็นกำลังบอกกล่าวเล่าเรียน นุบำรุงเพียรในฝ่ายคันถธุระแลวิปัสสนาธุระ ประราญาจะยังภิกษุสามเณรทั้งปวงให้ยังด้วยคุณและสมาธิคุณจะให้เป็นรากเป็นเหงาแห่งพระพุทธรศาสนา ทรงพระราชมธุชาแล พระราชอุทิศสาเหในกองกุศลนั้นมีกำลัง...

สิ่งทีพระองค์ต้องการให้ "ไตรโลกวินิจฉัย" เป็นสื่อกลางของความคิดทางการเมืองที่ทรงเน้นก็คือความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์และรัฐ กล่าวคือคัมภีร์โลกวินิจฉัยจะอธิบายวงจรของจักรวาลการกำเนิดโลกและมนุษย์ และการปกครองไว้อันดับแรก และได้เสริมแต่งเนื้อความที่ไม่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีเพื่อเป็นการสร้างแนวความคิดใหม่เกี่ยวกับสถานะภาพของพระมหากษัตริย์ว่า เมื่อน้ำเริ่มลดก่อนจะเกิดโลกขึ้นนั้น แผ่นดินแรกทีไฉลพ่นน้ำคือโพธิบัลลังก์ของพระพุทธเจ้าแทนที่จะเป็นเกาะพระสุเมรุตามหลักโลกภูมิของ

1 กรมศิลปากร ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง เล่ม 1)

พุทธศาสนา โดยอธิบายว่า "อันหนึ่งอันว่าศรีษะแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งบัลลังก์พระมหาโพธิ เป็นที่ถวายพุทธาภิเษก ทรงพระวิมุติเสด็จตรัสนั้น เมื่อโลกจะฉิบหายที่อันนั้นก็ฉิบหาย ต่อภายหลังเมื่อโลกตั้งขึ้นที่นั้นก็ตั้งขึ้นก่อน... ที่นั่นจึงชื่อว่าศรีษะแผ่นดิน ด้วยอรรถว่าเป็นประธานแก่พื้นชมพูทวีป..." การเปลี่ยนหลักของโลกจากเขาพระสุเมรุมาเป็น โพธิ์บัลลังก์นั้น เท่ากับเป็นการเปลี่ยนศูนย์กลางของโลก หรือจักรวาล พระมหากษัตริย์ มิได้เป็น "เทวะ" ของโลกที่สถิตอยู่เหนือเขาพระสุเมรุ แต่พระมหากษัตริย์ทรงเป็น "พุทธ" ของโลก ซึ่งจะยังความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งทางร่างกายและวิญญาณ¹ นับว่าเป็นการแสวงหารูปแบบของกษัตริย์ให้แตกต่างจากสมัยอยุธยา กล่าวคือ สิทธิธรรม ของพระมหากษัตริย์มิได้มาจากการสืบสันตติวงศ์ตามคตินิเวศราช แต่พระมหากษัตริย์คือ บุคคลที่ทรงมีพระราชมารดาภิเษกตามหน้าที่ขององค์อัครศาสนูปถัมภก ปฏิบัติพระองค์อย่าง เกรงคราใดในศาสนา ตลอดจนการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านต่าง ๆ เช่นการ สร้างวัด การปฏิสังขรณ์วัด การให้ความอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณร และนำทางประชาชน ให้ประพฤติบุญกุศล อันเป็นทางไปสู่นิพพาน แนวคิดนี้ได้นำมาอธิบายเกี่ยวกับสิทธิธรรม ในการสืบราชสมบัติดังปรากฏในการชำระพระราชนิพนธ์การอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์

2.2 ทรงโปรดให้ชำระพระราชนิพนธ์การอยุธยาขึ้นใหม่

พระราชนิพนธ์การอยุธยาที่ได้รับการชำระในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้จะพบว่าได้มีการแก้ไขในลักษณะของการคัดแปลง คัดทอน และเพิ่มเติมโดยเฉพาะการนำกฎเกณฑ์ทางพุทธศาสนามาเน้นถึงการไว้สิทธิธรรมใน

การปกครองของราชวงศ์พญาลอง¹ ซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้ายของอยุธยา ว่าไม่มีความเหมาะสมที่จะเป็นศูนย์กลางต่อไป และไม่ประเพณีตนเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกที่ดีโดยจะบรรยายถึงพระมหากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพญาลองแต่ละองค์ว่าให้มโนคติบาง ชาค เหตุผลบาง อ่อนแอบ้าง โดยใช้หลักเกณฑ์มาตรฐานทางศีลธรรมของพุทธศาสนา มาอธิบาย อย่างสมเหตุสมผล เช่นกล่าวถึงพระเจ้าเสือว่า

ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จอยู่ในพระนครนาน...เสด็จด้วยเรือพระที่นั่ง...ทรงเปิดตักนานาัมัจจุราชทั้งปวงต่าง ๆ ทรงสร้างแต่กุศลทุจริต ผิดพระราชมารุ่เพิ่มมาอย่างแตกอน และพระองค์มาเสียซึ่งหมันจุนา หุ่นหลายควยเบ็ดแลขาย ลมตายเป็นอันมาก...บางทีเสด็จเที่ยวไปในทอง หุ่น ทรงพระแสงปืนนกลบยิงตองนานาสัตว์มฤคาทวิชาวาติทั้งหลายลมตาย เป็นอันมาก...²

และนี่ข้อความอีกตอนหนึ่งเกี่ยวกับพระเจ้าเสือในพระราชพงศาวดารฉบับเดียวกันว่า

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มีพระราชหฤทัยกักขละหย่ากับชา หาดูม ปราศจากกุศลสุจริต ทรงประพฤติผิดพระราชมารุ่เพิ่มมิได้มี หิริโอภาสปัส และพระทัยหนาไปควยอกุศลลามก มีวิตกในโทษะมูล โมหะมูล เจื้อไปในจิตสันดานเป็นนิรันดรมิไคชาดและพระองค์ทรง

¹อ่านรายละเอียดในนิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 25-26

²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ หน้า 559-560

(อ้างอิงมาจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 25)

เสวยน้ำจันทน์ ขาวอยู่เป็นนิจ แล้วมักยินดีในการอันสง่าด้วยนางกุมารี
อันยังมีไฉนมีระดูกาแลนางโคกุตสาหะออกพบไฉนก็พระราชทานรางวัลเงินทอง
ผ้าแพรพรรณต่าง ๆ แก่นางนั้นเป็นอันมาก ถ้านางโคกุตนั้นมีไฉนก็ทรง
พระพิโรธแลทรงประหารลงที่ประณิมนราประเทศให้ถึงแก่ความตาย แล้ว
ให้เอาโลงเขามาใส่ศพนางนั้นออกในทางประตูพระราชวังทางซ้ายสนมนั้น
เนื่อง ๆ และประตูนันท์ก็เรียกประตูออก...¹

กษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ถูกประณามอีกคนคือพระเจ้าเอกทัศ โดยพระราชพง-
ศาวดารจะบรรยายว่า ทรงอ่อนแอ โฉกเซลาและเต็มไปด้วยอคติในการใช้ขุนนาง เช่น
ในเหตุการณ์เมื่อพระเจ้าอลองพญายกทัพมาทางเมืองมะริด แกรงศรีอยุธยาได้ข่าว
สับสนว่ามีมาถึงสามทาง"ควมมีไฉนมีพระวิจารณ์พระเจ้าวรมหาญาณ ก็พาเสลาทรงเชื้อเอา
ทั้งสามทาง" จึงจัดทัพออกไปรับทั้งสามทาง ซึ่งไม่มีพระราชพงศาวดารฉบับอื่นกล่าว
ประณามกษัตริย์ถึงขั้นนี้² ดังนั้นการที่พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวงไม่ประพฤติ
โดยธรรม ไม่อยู่ในกุศล ประชาชนย่อมเกิดความเคียดแค้น เพราะเป็นผู้ไม่"ผดุงธรรม"
ทำให้หมกมุ่นที่สร้างสมมาแต่ชาติปางก่อนราชวงศ์บ้านพลูหลวงจึงหมดสิทธิธรรมของการ
เป็นผู้ปกครองโดยปริยาย แนวคิดเช่นนี้ได้ปรากฏอีกครั้งหนึ่งในสมัยของพระเจ้าตากสิน
เมื่อพระองค์ทรงถูกคัดค้านว่า ทรงมีพระสติเฟื่องเพื่อน สร้างความเคียดแค้นให้แก่อาณาประชา-
ราษฎรและเป็นอันตรายต่อพระพุทธศาสนา³ เพราะทรงลงอาญาแก่พระสงฆ์ที่ไม่ยอมทำ

¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระที่นั่ง 571-572 (อ้างอิงจาก

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 26)

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 30

³ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 130-134

ความเคารพพระองค์ในฐานะโศกานัน¹ การกระทำของพระองค์จึงมีคุณค่าอันสูง
 ธรรมเนียมอย่างร้ายแรง ดังนั้นบารมีจึงสูงขึ้นไป พร้อม ๆ กับการชูขึ้นสิทธิธรรมของ
 ราชวงศ์เกาควย การขึ้นครองราชสมบัติของพระพุทฺธยอศฟ้าจุฬาโลกจึงเป็นปฐม
 กษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีจึงเป็นสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสมสมควรประการทั้งปวงที่จะเป็นผู้ปก-
 ครององค์ไหม่นำประชาชนไปสู่ความปรารถนาสูงสุดทางพุทธศาสนาคือนิพพาน ด้วย
 พระ "บารมี" และ "พระปัญญา"

2.3 ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามแนวธรรมราชา

พระบาทสมเด็จพระพุทฺธยอศฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจ
 ทางพุทธศาสนานานับประการ ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า การอ้างถึงพระบารมี
 ที่สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อนและพระองค์อยู่ในฐานะของพระโพธิสัตว์นั้น ไม่เพียงพอที่จะ
 ยืนยันถึงสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติ ดังนั้นจึงทรงพิสูจน์สิทธิธรรมด้วยการแสดง
 ออกในการปฏิบัติพระราชภารกิจโดยอาศัยคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ที่มีอยู่ โดยใช้
 "ปัญญา" พระองค์ทรงเชื่อว่าปัญญาจะช่วยให้เข้าใจในธรรมะลึกซึ้งยิ่งขึ้นและสามารถ
 บรรลุนิพพานในที่สุด อันจะเห็นได้ว่าทรงเคร่งศาสนาмаกถึงปรากฏหลักฐานในกฎหมาย
 และพระราชนิพนธ์ รวมทั้งพระราชกรณียกิจต่าง ๆ² ดังปรากฏอยู่ในหนังสือไตรโลก-
 วิจิตรนิพนธ์ว่า "พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงได้รับเลือกจากคนทั้งหลายให้
 เป็นผู้ปกครองเพราะทรงมีพระปัญญาคุณ ทรงทำหน้าที่ตัดสินคดีความ ทรงเป็นใหญ่เหนือ

¹ ขัณมกคฺล อุดมทรัพย์ และประยูทธ สิทธิพันธ์ อานูภาพของพระเจ้ากรุง-
ธนบุรี หน้า 233

² อภิณ รพีพัฒน์ ล.ค. หน้า 92

ที่ดินและทรงยังธำรงหลายปีให้เป็นที่ถวายทศพิธราชธรรม"¹ ซึ่งพระราชากรณียกิจของพระองค์มีดังนี้

2.3.1 ทรงสังคายนาพระไตรปิฎก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำของพระองค์ในทาง "ปัญญา" ทั้งนี้จากการที่พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างละเอียดถี่ถ้วน สามารถตีความในพระธรรมคำสอนได้ และยังทรงมีพระราชปณิธานเพื่อสอนวิธีการศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาตลอดจนหลักการ เทศน์แก่มแก่สมเด็จพะสังฆราชและพระราชาคณะซึ่งเป็นผู้นำในคณะสงฆ์ นับว่าเป็นการ "พระราชทานปัญญาคุณ"² ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระองค์ ดังนั้นการที่ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างละเอียดถี่ถ้วนมีพระราชปรารภว่า พระบาลีและอรรถกถาของพระไตรปิฎกยังไม่ถูกต้องสมบูรณ์ที่จะเป็นหลักของพระศาสนาได้ จึงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น ใช้เวลา 5 เดือนจึงสำเร็จการสังคายนาและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จำหน่ายพระราชทรัพย์เป็นมูลค่าจ้างในช่างจาร คฤหัสถ์ พระสงฆ์สามเณร จารึกพระไตรปิฎก ซึ่งชำระบริสุทธ์แล้วนั้นลงลานใหญ่ สำเร็จแล้วให้ปิดทองทับทั้งใบปกหน้าหลังและกรอบทั้งด้านเรียกว่าฉบับทอง³ และสร้างเพิ่มขึ้นอีกสองฉบับเรียกว่า

¹พระยาธรรมปรีชา(แก้ว) ไตรภูมิโลกวินิจยกถา (ฉบับที่ 2) หน้า 68-70

²กรมศิลปากร ประชุมพระราชปณิธาน เล่ม 1 หน้า 44

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1

ฉบับรองทรง ฉบับทองชุบ ทั้งยังได้ทรงโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกพระราชนิพนธ์ไปยัง
พระอารามหลวงทุกพระอาราม¹ นับว่า การที่ทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก
นี้เท่ากับเป็นการต่ออายุพระพุทธศาสนาให้เจริญถาวร อันเป็นการเพิ่มพูนบารมีของ
พระองค์มากยิ่งขึ้น

2.3.2 ทรงออกกฎหมายสงฆ์

จากความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ที่มีความเมตตาต่อ
มนุษย์อื่นจะนำมาซึ่งความสุขทั้งทางโลกและทางธรรมแก่สรรพสัตว์ทั่วไป ดังปรากฏ
ในพระราชนิพนธ์ฉบับหนึ่งถึงความคิดนี้ว่า

สมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวงเมื่อนำเพ็ญพระบารมีมาในวิภังคสารย่อมมีพระมหา
กรุณาญาณเมตตาสัตว์โลกทั้งปวงจะใคร่ให้ใคร่ได้โดยสุจริตและโดยสุจริตเป็นมูล
พระบารมีมา แหม่นเสวยพระชาติเป็นบรมกษัตริย์หาพระพุทธศาสนามีใคร
สัตว์ทั้งปวงก็อาศัยบรมกษัตริย์ผู้สร้างพระบารมี ย่อมมีพระกรุณาชกชวน
สมณพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต ก็คุณเคยเขาใน
การกุศล เมื่อกระทำกาลกริยาตาย จิตก็ประวัติเขาเอาอารมณ์กุศลซึ่งคุณ
เคยนั้น ก็เป็นมหานิยมมีกำลังเกื้อหนุนกำบังบาปเสียได้ก็ขึ้นไปเสวยสวรรค์
สมบัติ เพราะพระโพธิสัตว์เจ้าเป็นท้าวพระยา มีพระกรุณาชกชวนนำสัตว์
ดังนี้...²

¹ เสือทอง ศุภโสภณ ล.ค. หน้า 179

² ปรัดเล ดี.บี. (บ.ก) กฎหมายเมืองไทย จ.ศ. 1235 หน้า 477-478
(อ้างอิงจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 58-59)

หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในฐานะทรงเป็นธรรมิกราช คือทรงเป็นผู้นำสูงสุดในการรักษาพระพุทธศาสนาและเพื่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนา เมื่อทรงเห็นว่าพระสงฆ์ทั้งหลายไม่อยู่ในพระธรรมวินัยอันดี เป็นที่เสื่อมศรัทธา จึงโปรดให้ตรากฎหมายพระสงฆ์ขึ้น นอกจากนี้แล้วก็เพื่อเป็นการจตุระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับฝ่ายพระราชอาณาจักรขึ้นด้วยโดยมีลักษณะที่ฝ่ายอาณาจักรสามารถทำการปกครองพระสงฆ์ได้โดยตรง ทำให้สถาบันศาสนายูบงายไ้ความอุปถัมภ์และความควบคุมดูแลของฝ่ายอาณาจักร¹

2.3.3 ทรงออกพระราชกำหนดอันเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนา

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงออกพระราชกำหนดหลายฉบับเพื่อมิให้ประชาชนทำบาปและยึดมั่นในไตรสรณคมน์ อันเป็นที่ตั้งอยู่ในกุศล เช่น

-พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325 ทรงมีรับสั่งให้ทำลายศิวลึงค์ ทรงอ้างพุทธฎีกาว่า "ไตรสรณคมน์นี้เป็นยอดมงกุฎเกศตนธรรมทั้งปวง... ด้วยเหตุว่าพระไตรสรณคมน์จะอยู่เป็นมั่นคงนั้น เพราะถือพระพุทธรูป พระธรรมคุณ พระสงฆ์คุณ เป็นเพียงแท้ จิตมิไคผันแปร ไปถือคุณอันอื่นนอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัยหามิไค..."² จึงโปรดให้เก็บรวบรวมบุรุษลึงค์เหล่านั้นมาเผาทำลายให้หมด ส่วนเทพารักษ์นั้นเนื่องจากยังมีอ้างถึงในพระบาลีบางจึงคงปล่อยไว้ไว้เพียงแต่ทรงห้ามว่าอย่าให้นับถือเกินไปกว่าพระรัตนตรัยเป็นอันขาด

¹กฎหมายตราสามดวง. กฎพระสงฆ์ มาตรา 3 หน้า 549

²บรรด เล กี่.บี.(บ.ก) ล.ค. หน้า 474-477 (อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์

-พระราชกำหนดให้การเปลี่ยนแปลงพิธีการ ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
ใหม่ ใน พ.ศ. 2328 กล่าวคือแต่เดิมในสมัยอยุธยา นั้น การประกอบพระราชพิธีนี้
บรรดาผู้ที่เข้าทำพิธีจะต้องไปไหว้รูปพระเชษฐาธิราชก่อน แล้วจึงไหว้พระรัตนตรัย
ทรงมีพระบรมวินิจฉัยว่า

ประเพณีอันนี้ผิด เพราะเหตุพระมหากษัตริย์แต่ก่อนพระราชวงศ์
ทั้งปวงมีทศกัณฐะมากถือพระองค์ความเป็นกษัตริย์อันประเสริฐ เกิดก่อน
จึงตั้งราชประเพณีไว้ให้ขาดละองศา แลราชวงศ์ทั้งปวงกระทำ
สัมมาคารวะรูปตนก่อนพระรัตนตรัยอันทรงโลกุตระคุณประเสริฐว่าไครภพ
โลกทั้งสามฉะนี้ เพราะทศกัณฐะจะให้เป็นที่เย้ยดูแก่พระองค์
มิได้มีวิจารณ์ปัญหาพิจารณาเห็นโทษที่ขาดละองศาใหญ่ผู้นอบค้อมจะทำ
ตามก็จะขาดพระไตรสรณคมน์เป็นมัจฉาวิญญูแลหม่นหมองพระไตรสรณ-
คมน์...¹

-พระราชบัญญัติห้ามชนไก่ พ.ศ. 2333 พระองค์ได้ทรงออกพระ-
ราชกำหนดให้ ชนมาด้วยเหตุผลที่ว่า "เพราะการเล่นชนไก่พนันเป็นการบาป"²

นอกจากพระราชกำหนดเหล่านี้แล้วยังทรงออกพระราชกำหนดอื่น ๆ
อีกมากเพื่อมิให้ประชาชนประพฤติผิดศีลธรรม นับว่าพระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระ
ราชภารกิจให้ประชาชนเห็นอย่างแท้จริง ในความเป็นพระโพธิสัตว์ของพระองค์ อันเป็นการ
เพิ่มพูนบารมีในชาตินี้มากยิ่งขึ้น

¹ ปรักเล ศี.ป. (บ.ก) ล.ค. หน้า 503 (อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 60)

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 58

2.3.4 ทรงเป็นพุทธจักรศาสนาเดิม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประเพณีปฏิบัติตนเพื่อการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในค่านอื่น ๆ มากมายหลายประการ เช่น ทรงสร้างวัดหลายแห่ง ได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม ตลอดจนปฏิสังขรณ์วัดในเมืองหลวงแห่งใหม่ เพื่อที่จะฟื้นฟูความเจริญทางศาสนศิลปกรรม พัฒนาจิตใจของประชาชนโดยการจำลองรูปแบบดั้งเดิมของกรุงศรีอยุธยาเป็นพื้นฐาน ทั้งยังทรงโปรดให้รวบรวมพระพุทธรูปโบราณจากหัวเมืองต่าง ๆ มาไว้ในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก เช่นอัญเชิญพระศรีศากยมุนีมาจากเมืองสุโขทัย¹ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

จุลศักราช 1170...เชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลงมาจากเมืองสุโขทัยหน้าตัก 3 วา คืบ ๑๐ นิ้ว หนัก ๓๐๐ กิโลกรัม...เชิญขึ้นจากแพทางประตูท่าช้างไปตำรมไวยางถนนเสาชิงช้า...ถวายพระนามว่า "พระศรีศากยมุนี"²

จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงนำพุทธศาสนามาเป็นประโยชน์ในการที่จะสร้างแนวคิดทางการเมือง ว่ากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชสมบัติไม่จำเป็นต้องสืบลัทธิคติวงศ์อย่างเช่นคติของเทวราชาในสมัยอยุธยา แต่พระมหากษัตริย์คือ "พุทธะ" ของโลก คือพระโพธิสัตว์ที่ส่งสมณทูตมาเผยแผ่ศาสนาปางก่อน และการเป็น

¹ เสือทอง สุภโธภณ ล.ค. หน้า 174

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ค. หน้า 295

พระมหากษัตริย์ในชาติได้ขึ้นอยู่กับความสามารถในการประกอบพระราชภารกิจตามแนวพุทธศาสนาได้ทั้งทางโลกและทางธรรมดั่งนั้น พระราชนิธิยกิจต่าง ๆ อันมากมายของพระองค์ก็คือสิ่งที่แสดงถึงความเป็นผู้มีสิทธิธรรมสูงสุดในการขึ้นครองราชสมบัติ โดยมีทองคำนี้ถึงทำให้เกิดดั้งเดิม นับว่าพระองค์ได้ทรงวางรากฐานความคิดนี้และถ่ายทอดไปยังหมู่ชนชั้นต่าง ๆ ในสังคม จนเกิดความยอมรับในสถานภาพทางการเมืองของพระองค์สร้างความจงรักภักดีโดยมีศูนย์รวมอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้อย่างมั่นคง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมืองการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 4 แห่งราชวงศ์จักรีพระองค์ได้ทรงนำพุทธศาสนาไปปรับใช้ในการเมืองการปกครองของพระองค์เห็นได้อย่างเด่นชัด เนื่องจากปัญหาทางการเมืองของพระองค์แตกต่างจากพระมหากษัตริย์ที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น จึงแบ่งช่วงปัญหาทางการเมืองออกเป็นสองระยะ คือระยะที่ยังมีไต่ทรงขึ้นครองราชสมบัติ กับระยะที่ทรงขึ้นครองราชสมบัติ

1. ปัญหาทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงขึ้นครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย(รัชกาลที่ 2) อันเกิดกับพระมเหสีเอกดั่งนั้นพระองค์จึงเป็นพระราชโอรสที่สืบสายโลหิตโดยตรงและมีสิทธิธรรมอย่างถูกต้องในการขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปสืบต่อพระราชบิดา แต่จากสภาวะการณ์ทางการเมืองขณะนั้นทำให้พระองค์ไม่มั่นใจนักเนื่องจาก พระเชษฐาต่างพระมารดาคือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นผู้นำทางการเมืองขณะนั้น ทรงพร้อมไปด้วยวัยวุฒิ

คุณวุฒิ ฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ ดังนั้นเมื่อทรงเสด็จผนวชเป็นพระภิกษุตามพระราชประเพณีได้เพียง 15 วัน พระราชบิดาก็เสด็จสวรรคต โดยมีโคตรสัมมอราชสมบัติให้เจ้านายพระองค์ใด พระองค์จึงตัดสินใจประทับอยู่ในสมณเพศต่อไปอย่างไม่มีการทศ เพราะทรงตระหนักดีว่าคณะเสนาบดีและเจ้านายส่วนใหญ่ต้องการให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชสมบัติ และพระองค์ก็ทรงเห็นด้วยกับคำแนะนำของเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงนับถือว่า "ไม่ใช่เวลาควรจะปรารภถวายหาทรงราชสมบัติดีกว่า"¹ จึงทรงผนวชอยู่ในบวรพุทธศาสนาต่อไปโดยมีฉายาว่า "วชิรญาณภิกขุ"

การที่พระองค์ไม่สามารถขึ้นครองราชสมบัติตามสิทธิอันชอบธรรมของพระองค์นี้ทำให้ทรงมีพระราชดำริว่า การมีสิทธิธรรมอย่างถูกต้องตามสายโลหิตอย่างเดียวไม่อาจเพียงพอให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติได้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงนำคติและแนวคิดทางพุทธศาสนาเรื่องบุญบารมีมาเสริมสร้างสถานภาพของพระองค์ตลอดจนพัฒนาความสามารถให้เป็นที่ยอมรับว่าพระองค์คือผู้ที่เหมาะสมในการขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป

2. วิธีการของพระวชิรญาณภิกขุที่นำพุทธศาสนามาเสริมสร้างสถานภาพทางการเมือง

2.1 ทรงเน้นเรื่องบุญบารมีตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่ทรงอยู่ในสมณเพศ พระองค์ได้พยายามที่จะแสดงให้เห็นถึงบุญญาธิการของพระองค์ในหลายครั้งดังปรากฏ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นมหิศวราชวชิรญาณพรหม ความทรงจำ หน้า 63

เรื่องเล่าถึงปฏิหาริย์ที่เกิดจากอำนาจบุญบารมีของพระองค์เช่นเมื่อคราวที่ทรงเสด็จ
ไปนมัสการพระเจดีย์สถานเมืองเหนือ โดยล่องเรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยาได้มีการ
บันทึกพระบารมีของพระองค์ว่า

ผู้ชนานามีพระเชษฐองค์หนึ่งชื่อบารมี ที่อุตรดิตถ์มีใส่คุณาหมอบกระตักหาง
รองถวายเลี้ยงชื่อบารมีแล้วกระโดดเขาป่าไปไม่หันตัวใคร
เมื่อเสด็จมาถึงแก่งหลวงเมืองสวรรคโลกซึ่งไม่เคยมีปลาในหน้าแล้ง
ก็เกิดมีปลาเต็มไปหมด เป็นที่อัศจรรย์แก่ตามเสด็จชาวบ้านและกรม
การ เมืองกราบทูลว่าปลาโคมาสู่พระบรมโพธิสมภาร...¹

และยังมีสิ่งซึ่งแสดงถึงบุญบารมีของพระองค์อีกเช่นเมื่อคราวที่เสด็จฯออกไปยังเมือง
สุโขทัยและพบพระแท่นมิ่งคศิลาซึ่งเป็นหินบดเอกรงค์ของชาวนานไม่มีใครกล้าเข้า
ไปใกล้เพราะ อาจทำให้เกิดการเจ็บไข้ไม่สบายแต่พระองค์เสด็จประทับบนพระแท่น
มิ่งคศิลาโดยมิได้เป็นอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดด้วยอำนาจพระบารมี เมื่อเสด็จกลับรับสั่ง
ให้ชะลอลงบ้าง เป็นแท่นไว้ที่วัดราชวิเวศ ครั้นนั้นพระองค์ได้ทรงนำหลักศิลาจารึก
ลงมาด้วย² นอกจากนี้เมื่อคราวที่ทรงได้รับนิมนต์จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า-
อยู่หัวให้เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน์ พระองค์เสด็จโดยทางเรือ และเป็นที่ปรากฏแก่

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วิจารณ์ เรื่องราชประวัติใน
รัชกาลที่ 4 ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 หน้า 9

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เทศนาพระราชประวัติพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงบุญ-
จิราธร จุฑาธุช 24 มิถุนายน พ.ศ. 2523 หน้า 9

ผู้มาคุหน้และรับเสด็จว่าวันนี้อากาศมันว่ไม่มีพระอาทิตย์จนเวลา บ่ายสามโมงเศษเป็น
มหัศจรรย์ อันถือว่าเป็นนิมิต บอกเหตุที่ว่ศิริญาณภิกษุจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อจาก
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นการเสริมพระบารมีของ
วชิรญาณภิกษุทั้งสิ้น เพราะคติทางพุทธศาสนาได้ปลูกฝังความเชื่อเรื่องบุญบารมีไว้กับ
คนไทยอย่างมาก อันเป็นผลดีต่อสถานภาพทางการเมืองของพระองค์

2.2 ทรงเน้นเรื่องปัญหาบารมีของผู้นำปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามแสดงให้เห็น
ปรากฏชัดถึงพระ "ปัญญา" ของพระองค์และความเป็นผู้เชี่ยวชาญทางพุทธศาสนาโดย
ทรงตั้งพระสงฆ์นิคายใหม่ขึ้นมาเรียกว่า "ธรรมยุติกนิกาย" สาเหตุที่ทรงสร้างนิกาย
ใหม่นี้พระองค์ทรงให้เหตุผลว่า เมื่อทรงศึกษานิกายพุทธศาสนาที่มีอยู่ในขณะนั้นคือนิกาย
คันถธุระและวิปัสสนาธุระ จนหมดสิ้นแล้วไม่ทำให้พระองค์เลื่อมใสในวัตรปฏิบัติได้และ
พระสงฆ์ทั้งหลายก็ปฏิบัติคลาดเคลื่อนกับพระวินัยบัญญัติมาก ดังนั้นพระองค์จึงทรงพยายาม
ที่จะแสวงหา "สัจจธรรม" โดยปฏิบัติตามพุทธวจนะในพระไตรปิฎก โดยทรงให้
เหตุผลว่า พระพุทธวจนะเป็นสิ่งที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์ปราศจากกิเลส
เป็นคำที่ประกอบด้วยคุณอันยังความหลุดพ้น² นับว่าเป็นการให้ความหมายในคำพระ-
องค์อย่างที่ว่าพระองค์มีความรู้ความสามารถอย่างสูงในการที่อ่านพระไตรปิฎกได้อย่าง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อ.ค. หน้า 1

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาดาสรรเสริญพระธรรมวินัย

ทองแท้ และทรงใช้ "ปัญญา" ที่จะเลือกสรรพระธรรมที่เป็นพุทธวจนะที่แท้จริงมาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อไปสู่ความหลุดพ้น และการที่ทรงตั้งนิกายใหม่นี้ จึงเท่ากับทำให้พระพุทธรศาสนา รอดพ้นจากความเสื่อม นับว่าเป็นการเพิ่มพูนพระบารมีอย่างสูง

นอกจากวิธีการดังกล่าวข้างต้นแล้วพระองค์ยังทรงแสดงให้เห็นถึงความสามารถ ในการปรับตัวของพระองค์ให้กับอารยธรรมตะวันตก ที่แพร่เข้ามาด้วย ดังนั้นทำให้บุคคล ทุกกลุ่มมองเห็นว่าพระองค์ทรงมีความเหมาะสมด้วยประการ ทั้งปวงที่จะขึ้นครองราชสมบัติ เพราะทรงมีสิทธิธรรมทางสายโลหิตเดิมอย่างถูกต้อง และการที่ทรงเป็นผู้นำทางศาสนาที่มีความ เชื่อวชาญทางพุทธศาสนา มีบุญบารมี และมีพระปรีชาสามารถในความรู้ตะวันตก พระองค์จึงทรงรับคำอัญเชิญขึ้นครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

3. ปัญหาทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัติ

3.1 ปัญหาทางการเมืองภายใน

การขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นพระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนจากเสนาบดีตระกูลขุนนาอย่างมาก เพราะแม้ว่าในขณะที่ทรงผนวชอยู่จะทรงพยายามสร้างบุญบารมีเพื่อความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ก็ตาม แต่ข้อจำกัดจากการที่ทรงอยู่ในสมณเพศทำให้พระองค์ไม่สามารถที่จะสร้างฐานอำนาจทางการเมือง และฐานอำนาจทางเศรษฐกิจได้ ดังนั้นการปกครองของพระองค์จึงต้องอาศัยความร่วมมือจากกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากในขณะนั้น และในขณะเดียวกันการสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ 2 นั้นทำให้เกิดปัญหาทางการเมืองแบบใหม่ขึ้นมา เพราะดูเหมือนว่าชาวต่างประเทศ ขุนนางราษฎรจะพากันชื่นชมบุคลิกภาพ ความสามารถของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก และคาดหวังว่าจะได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ที่แท้จริง

ต่อไปเนื่องจากอายุยังน้อย¹ นอกจากนี้ปัญหาทางการเมืองภายในอีกประการหนึ่งก็คือ ปฏิกริยาของพระสงฆ์มหานิกายซึ่งเป็นพระสงฆ์กลุ่มใหญ่ในการที่จะยอมรับอำนาจของพระองค์อันอาจกระทบกระเทือนต่อสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ได้

ปัญหาเหล่านี้ทำให้พระองค์ใช้พุทธศาสนาปรับเปลี่ยนคือการใช้ธรรมะเข้ามาเป็นนโยบายสร้างมิตรกับทุกฝ่ายและสร้างการยอมรับในพระราช "ปัญญา" อันรอบรู้ และล้าเลิศของพระองค์ ในขณะที่เดียวกันก็พยายามที่จะวางรากฐานอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริงด้วย

3.2 ปัญหาการเมืองภายนอก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงประเทศเข้าสู่ยุคใหม่ อันสืบเนื่องมาจากการติดต่อกับชาติดะวันตก และอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังขยายตัวเข้ามาคุกคามราชอาณาจักรไทย เพราะปรากฏว่าประเทศในเอเชียอื่น ๆ เช่นพม่า ก็ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ จีนก็ทำสงครามแพ้อังกฤษเป็นต้น พระองค์ทรงตระหนักว่าประเทศไทยก็อาจต้องเผชิญหน้ากับปัญหาเหล่านี้ ดังนั้นวิธีการแก้ปัญหาของพระองค์ก็คือการนำพุทธศาสนาเป็นนโยบายสำคัญโดยใช้วิธีทางสายกลางโอนอ่อนตามในปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็ทรงยอมรับอารยธรรมและความเจริญสมัยใหม่ตลอดจนเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีอันเป็นวิธีการที่ทรงใช้ "ปัญญา" เพื่อรักษาเอกราชของชาติ

¹ หอสมุดควชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 136 พระราชนิพนธ์เรื่องชานอกประเทศเล่าว่ากันว่าไทยตื่นญ กับ เรื่องซุกคลอง

4. วิธีการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการนำพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการ เมืองการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวความคิดทางพุทธศาสนา
พัฒนาลักษณะของพระมหากษัตริย์ในรูปแบบใหม่ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วยการปฏิบัติพระราช
ภารกิจต่าง ๆ โดยใช้ "ปัญญา" ในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นดังปรากฏในพระราชดำริว่า

ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้ท่านทั้งหลายผู้มีสติปัญญารู้ประพฤติตามเหตุผล เป็นสุข
สำราญไม่รอนร่น... แต่จะคิดตามใจคนพาล คนโง่ คนสำคัญผิด คิดถึงแต่
ตัวแลพวกพ้องของตัวเอง แลปรวนแปรไปต่าง ๆ บัญดาลที่เป็นข้อขัดขวางแก
ความคิด ความสนใจของผู้มีสติปัญญาแน่นไม่ไค เพราะความคิดของคน
พาล คนโง่ ไม่เป็นประมาณในการตั้งปวง...¹

ซึ่งวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพุทธศาสนามาปรับใช้ในทาง
การ เมืองการปกครอง และแสดงถึงภูมิปัญญาความรู้ความสามารถของพระองค์ได้แก่

4.1 ทรงใช้พุทธศาสนาเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พุทธศาสนาเน้น
ความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นโดยทรงเชื่อมโยงสถาบัน
พระมหากษัตริย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 4

เนื่องจากปัญหาทางการเมืองภายในที่เกิดขึ้นในสมัยพระองค์ โดยเฉพาะการปกครอง ซึ่งเสนาบดีตระกูลขุนนางยังมีอิทธิพลอยู่มาก ดังนั้นพระองค์จึงทรงพยายามที่จะทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอิสระจากอำนาจต่าง ๆ โดยทรงเน้นเรื่องบารมีของผู้นั้นจะได้เป็นพระมหากษัตริย์ว่า หากมีบุญบารมีเพียงพอแล้ว ไม่มีใครสามารถที่จะต้านทานบารมีของผู้นั้นได้ ดังปรากฏในคำประกาศว่า

อโง เมื่อเวลาพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ๆ จะเจริญสำเร็จเป็นอย่างยิ่งในพระชนมชีพนี้ เมื่อเวลาจะเสด็จมาเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นเหนือเศวตฉัตรใด ๆ ฤๅจะมีกำลังใด ๆ ที่จะกีดขวางกั้นพระบารมีอยู่ก็ดูเหมือนมีพิษพยานภาพเทพยดาบันดาลให้เหตุนั้น ๆ อันตรธานเกลือนหายกลายเป็นแสงซึ่งจะเป็นศัตรูนั้น ก็หลีกเลียงไปเอง ฤๅกลายมาเกรงพระบารมี ขอมเข้ามาเป็นมิตร เห็นประจักษ์ดังนี้เป็นอัศจรรย์¹

และพระองค์ได้ทรงเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเชื่อมโยงเรื่องอำนาจบุญบารมีของพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) ว่าเป็นพระพุทธรูปคู่บุญบารมีของราชวงศ์จักรีและเป็นพระพุทธรูปที่มีพุทธานุภาพสูงสามารถคุ้มครองราชตระกูลและราชอาณาจักรให้พ้นภัยอันตรายทั้งปวง² และทรงเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ในองค์พระ

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสมมตอมรพันธุ์ ประกาศการพระราชพิธี
เล่ม 2 หน้า 124

² ฎ. เล่ม 1 หน้า 18-19

แถมรศมมากยิ่งขึ้นด้วยการทรงโปรดให้พระสงฆ์มาบูชาพระพุทธรูปนี้ในวันอุโบสถ¹
และทรงแสดงความกตเวทิตาเลื่อมใส ด้วยการบริจาคนิเวศน์ให้พระภิกษุพระอุณาโลม²
และจากประกาศเรื่องพระพุทธรูปยวรัตน ทรงเน้นถึงพระพุทธรูปอันสวยงามและศักดิ์-
สิทธิ์นี้ว่า

ของดี ๆ มีหลายสิ่งในพระราชาณาจักร...พระเจ้าแผ่นดินเมืองนั้น ๆ
องค์ใดมีโชหนานผู้มีพระบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้น ๆ ถึงจะ
มาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ปี ก็เดือน ก็วัน ของดี ๆ ที่มีในพระราชา-
ณาจักรนั้นก็อยู่ในทุกชนชั้นจนเจ็ดคนเจ็ดร้อยหรือมีผู้พาไปทางปากปิด
ไว้มิให้ของนั้นเข้ามา ท่านเป็นของพระเจ้าแผ่นดินใดเมื่อใดท่านผู้มี
วสุณามารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งที่คั่นมาใดเป็นใหญ่ในแผ่นดิน
แล้วก็อยู่ในมือผู้ใดไปพบนามถวาย...³

ดังนั้นเห็นว่าทรงนำความสำคัญของพระพุทธรูปซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพระพุทธรศาสนา
เสริมสร้างกับบารมีของพระมหากษัตริย์ได้อย่างมีความหมาย อันเป็นการสร้างสถาน-
ภาพความมั่นคงให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสูง ในขณะเดียวกันพระองค์เน้นถึง
ความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นพิเศษโดยการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ตลอด

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ 19 พฤศจิกายน 2511 หน้า 46

²ค. หน้า 84

³ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 จ.อ. หน้า 356

จนพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์อย่างละเอียดลออมากยิ่งขึ้น ทั้งยังทรงโปรดให้นำพิธีทางพุทธศาสนาเข้าไปร่วมกับพิธีพราหมณ์เพื่อสร้างความเชื่อใจและความศักดิ์สิทธิ์ในพระราชพิธีต่าง ๆ เช่นพระราชพิธีบรมราชาภิเษก โดยเพิ่มการสวดพระพุทธรูปเป็น 3 วัน¹ และทรงเขียนคำถวายพระสงฆ์สวดในพระราชพิธีตรุษสารท และการโสกันต์การมงคลพิเศษต่าง ๆ เพื่อให้พระราชพิธีขลังขึ้น² เป็นการเน้นความสำคัญและสร้างความมั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างดี

4.2 ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแบบธรรมราชาในรูปแบบใหม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ในรูปแบบใหม่คือการที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชภารกิจดูแลทุกข์สุขของราษฎรด้วยความมีคุณธรรมตามหลักของพระพุทธศาสนา จากลักษณะการปกครองของพระมหากษัตริย์ที่ผ่านมามีว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์จะทรงประพฤติพระองค์ตามแนวธรรมราชา แต่ราชประเพณีตามคติเทวราชาเป็นข้อจำกัดทำให้พระมหากษัตริย์และประชาชนห่างเหินกันไม่ทรงสามารถทราบทุกข์สุขที่แท้จริงของราษฎรได้ ดังที่ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าพระมหากษัตริย์แต่เดิมนั้นคล้ายกับพระประธานที่

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 ฉ.ที่. หน้า 356

²กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ พระราชประวัติรัชกาลที่ 4 เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ หน้า 77

ประดิษฐานอยู่แต่ภายในพระอุโบสถ¹ ดังนั้นพระองค์ได้เน้นการสร้างคามโกสถิตระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนโดยทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีเก่าคือทรงโปรดให้ประชาชนเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ให้ประชาชนสามารถรับเสด็จด้วยการจัดเครื่องบูชาตามถนนหนทางได้ตามประเพณีของตน² และสามารถถวายฎีกาต่อพระองค์ได้โดยตรงเพราะประเพณีการถวายฎีกาแต่เดิมนั้นมีพิธีการมากมายและซับซ้อนมากกว่าที่จะอำนวยความสะดวกแก่ราษฎรอย่างจริงจัง³ นอกจากนี้พระมหากษัตริย์จะต้องมีคุณสมบัติแบบใหม่คือความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตน ดังปรากฏในพระราชดำริว่า

ถึงข้าฯได้อิสรียยศเป็นใหญ่เพราะท่านทั้งหลายทั้งปวงพร้อมใจกันยกย่องให้เป็นใหญ่ก็มิได้สำคัญว่าอิสรียยศแลราชสมบัตินี้เป็นของตัวเลย ตั้งใจแต่จะปรนนิบัติให้ชนร่มสมประสงคทานดูแลทุกข์ใหญ่ทั้งปวง ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินจะใคร่สโมสรพร้อมเพรียงกันทำราชการบ้านเมืองไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขมีความเจริญทั้งชาติทั้งเจาทั้งบ่าวทั้งนาย...⁴

¹ กรมศิลปากร ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 หน้า 128

² กรมศิลปากร ล.ค. หน้า 281-287

³ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า หน้า 29

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 ร.4 99/3
พระบรมราชโองการรัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา 60 ปี ร.ศ.83
(พ.ศ.2408)

ลักษณะสำคัญที่ทรงต้องการ เน้นคือการปกครองโดย "ยุติธรรม" ของผู้ปกครองตามหลักของพุทธศาสนา อันจะนำมาซึ่งความร่มเย็นเป็นสุขของประชาชนดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงร่วมค้ำน้ำพระพิพัฒน์สัตยา อันเป็นสิ่งแสดงว่าพระองค์จะรักษาความยุติธรรมและข้อสัตย์ต่อประชาชนและบ้านเมือง อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังปรากฏจากพระบรมราโชวาทว่า

ข้าพเจ้าจะสำแดงความชอบคุณตามสมควรก็ไม่มีช่องทางจะทำให้สมควรทั่วหน้าไปได้นอกจากอุทิศฐานตั้งจิตรข้อสัตย์แก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง แลรักษายุติธรรม... ความกรุณาที่ข้าพเจ้ารับน้ำพระพิพัฒน์สัตยามีสองครั้ง มิได้ขาด คือสำแดงปณิธานว่าข้าพเจ้าไม่ประทุรbaughแกหวนดูหาความผิดมิได้ และไม่ว่าใดใดก็ตามความกรุณาไม่ตรงแก่ท่านผู้หนึ่งผู้ใดเลย... เพราะถ้าข้าพเจ้ามีความกตัญญูต่อท่านผู้มีคุณโดยสุจริต...¹

ความยุติธรรมที่ปรากฏชัดอีกประการหนึ่งคือในระบบเทวราชาที่ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดินทั่วราชอาณาจักร ทรงเห็นว่าเป็นการไม่ยุติธรรม ทรงรับสั่งว่า

ตั้งแต่นั้นสืบไป ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องพระราชประสงค์ที่บำรุงเรือน บำรุงสวน พระราชทานให้เป็นวัง บ้านสวน นาแกพระราชมารชานวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายในซึ่งมีความชอบ ถูกรับพระราชศรัทธา ทรงสร้างพระอารามหลวงในที่แห่งใด ตำบลใด...ให้เอาเงินในพระคลัง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 ร.4 99/3
พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา 60 ปี ร.ศ.83
(พ.ศ.2408)

มหาสมบัติสำหรับแผ่นดินซื้อ...¹

นับว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่คำนึงถึงสิทธิส่วนบุคคลของประชาชนมากขึ้น และการที่ทรงแยกการเงินส่วนพระองค์ออกจากทรัพย์สินส่วนแผ่นดิน นับว่าเป็นการแยกให้เห็นความแตกต่างระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และแผ่นดิน ซึ่งเป็นการเน้นสถาบันกษัตริย์ออกจากสถาบันอื่นดังพระราชดำรัสว่า "เมื่อข้าพเจ้าเป็นเจ้าแผ่นดินอยู่นี้ ข้าพเจ้าไว้ตัวเป็นผู้รักษาแผ่นดิน ไม่ได้สำคัญเงินทองพระคลังของเก่าของใหม่ในข้างหน้าว่าเป็นทรัพย์สินส่วนตัว"²

4.3 ทรงพัฒนาสถาบันพระมหากษัตริย์ให้อำนาจเหนือสถาบันสงฆ์

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยผนวชอยู่ในพระบวรพุทธศาสนาอยู่เป็นเวลานานถึง 27 ปีทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีความสามารถและความเชี่ยวชาญในการอ่านพระไตรปิฎกและสามารถตีความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้โดยไม่ต้องอาศัยพระสงฆ์ อันแสดงถึงความสามารถของพระองค์เหนือพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ มา ในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงรอบรู้ในเรื่องราวต่าง ๆ ของ

¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403) เล่มที่ 117 พระบรมราชโองการ เรื่องพระราชมอความถวายพระพรราชทานที่ บาน เรือน นา สวน

² กรมศิลปากร ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411 หน้า 230-

กิจการสถาบันสงฆ์เป็นอย่างดี ดังนั้นจึงทรงดำเนินการจัดการเรื่องศาสนาและวงการคณะสงฆ์ถวายพระองค์เองพยายามที่จะสร้างภาพพจน์ให้พุทธศาสนาน่าเลื่อมใสโดยการควบคุมพระสงฆ์ให้มีความประพฤติที่สมควร การออกประกาศพระราชบัญญัติจำนวนมากที่สำคัญได้แก่ ประกาศพระราชบัญญัติห้าม คฤหัสถ์ไม่ให้สมณภิกษุ สามเณร ประพฤติอนาจารทุจริต ปี พ.ศ. 2396¹ ในขณะเดียวกันก็ทรงพยายามสร้างความศรัทธาในตัวพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่พระสงฆ์มหานิกาย ซึ่งเป็นพระสงฆ์กลุ่มใหญ่ในพระราชอาณาจักรทั้งนี้เนื่องจากการที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น คงจะทำให้พระสงฆ์มหานิกายเกิดความไม่มั่นคงนัก เกรงจะไม่ได้รับความยุติธรรมดังนั้นพระองค์จึงต้องสร้างภาพพจน์และความเชื่อมั่นให้เป็นที่ปรากฏว่าทรงมิได้มีอคติต่อกันฝ่ายใด และพยายามปฏิบัติต่อพระสงฆ์ทั้งสองนิกายนี้อย่างเท่าเทียมกัน สิ่งที่พระองค์ดำเนินการ เช่นการตั้งพระราชาคณะจะทรงพิจารณาจาก อายุ พรรษา และคุณธรรมมากกว่าที่จะใช้นิกายพิจารณา และปรากฏว่าทรงเลือกและสถาปนากรมหมื่นนฤธิ์ไชย² ซึ่งเป็นพระสงฆ์มหานิกายขึ้นดำรงตำแหน่ง² และในขณะเดียวกันก็ทรงให้ความอุปถัมภ์พระสงฆ์ทางด้านเศรษฐกิจอย่างเท่าเทียมกันทั้งยังทรงบำเพ็ญให้พระสงฆ์ทั้งหลายระลึกถึงพระคุณของพระมหากษัตริย์ว่า

แต่ถ้าว่าพระสงฆ์ตั้งแต่ราชาคณะ ฐานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อยลงไปจนพระสงฆ์
อนุจรรสำคัญเสียเหมือนคุณแตกคุณเดือน เป็นสามัญโลกทั่วไป ไม่มีใครคิดถึง

¹ กรมศิลปากร ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 80

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 หน้า 50-53

...ข้างฝ่ายศฤงคารก็เข้ามากราบในวังเห็นอุบาสกเฝ้าอยู่ตั้งเอาเทียน
ทางนักษัตรไปบานมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบานมือไม่ว่าก็มีปีละ
หนแต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัดถึงกระนั้นก็น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก...¹

ดังนั้นจึงนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถที่จะสร้าง
ศรัทธาความจงรักภักดีและการยอมรับในพระปัญญาของพระองค์ให้เกิดขึ้นในวงการสงฆ์
จึงเท่ากับทรงดำรงตำแหน่งทั้งเป็นองค์ครูศาสนูปถัมภกและเป็นประมุขของศาสนาโดย
ปริยาย ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์จะมีอิสระและมีอำนาจเหนือสถาบันศาสนายิ่ง
กว่าเดิม

4.4 ทรงใช้พุทธศาสนาระดับให้ประชาชนเกิดความสนใจวิทยาการ ความ
เจริญแบบตะวันตก

ทั้งนี้สืบเนื่องจากสมัยพระองค์วิพากษ์การความเจริญก้าวหน้าของตะวัน
ตกกำลังแพร่ขยายอย่างรวดเร็ว แต่ประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่นั้นคงยึดความเชื่อ
ทางพุทธศาสนาที่แสวงหาความสุขเพื่อความหลุดพ้นมากกว่าความเจริญทางวัตถุ ความ
สนใจความเจริญด้านนี้จึงมีน้อย พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งในการที่
ประชาชนชาวไทยจะต้องปรับตัวเพื่อรับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการใหม่ ๆ นี้
โดยพระองค์ทรงอธิบายว่าสิ่งทีวิทยาศาสตร์ค้นพบในปัจจุบันนี้นั้นเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าได้

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการให้กราบทูล
กรมหมื่นบวร หน้า 167

ทรงหยั่งรู้เมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว แต่ที่ไม่ได้ตรัสไว้อย่างละเอียดเป็นเพราะไม่มี
 ประโยชนต่อการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น และทรงเห็นว่าไม่มีอะไรในพุทธศาสนาที่ขัด
 กับหลักปัจจุบัน¹ ซึ่งแนวความคิดนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ "กิจจานุกิจ" ของเจ้าพระยา-
 ทิพากรวงศ์² ที่ตีพิมพ์ในปลายรัชกาลที่ 4 ใจความในหนังสือนี้อาจกล่าวได้ว่าเข้ามา
 แทนที่ไครภูมิพระร่วงในการอธิบายโลกซึ่งกำลังย่างเข้าสู่ยุคใหม่ เป็นการเปลี่ยนแปลง
 โลกทัศน์ที่เกิดขึ้นเนื่องจากอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก หนังสือกิจจานุกิจเป็นการ
 พยายามที่จะปฏิรูปศาสนาพุทธให้หลุดพ้นจากความเชื่อถือและยึดมั่นในทางไสยศาสตร์
 และลัทธิพราหมณ์ให้พยายามแยกระหว่างความเชื่อที่มีเหตุผลและความเชื่อที่ไม่สามารถ
 อธิบายได้ ตลอดจนให้หันมาตระหนักถึงความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัยโดยการ เปรียบ
 เทียบกับศาสนาอื่น ซึ่งเป็นการหาเหตุผลอย่างมีหลักเกณฑ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงเป็นผู้นำ
 ในการเปลี่ยนแปลงนั้นคือทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง³
 ตลอดจนความก้าวหน้าด้านอื่น ๆ เป็นตัวอย่างทำให้ผู้ที่สนใจศึกษาตามพระองค์ในกลุ่ม
 ผู้นำจำนวนมากอันเป็นผลดีต่อการ เมืองการปกครองต่อมา

¹ เอ.บี. กริสวอลด์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม หน้า 36

² ถิ่นรายละเอียดใน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 องค์การ คำนวณสภา

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
 หน้า 95-99

4.5 ทรงดำเนินนโยบายทางการทูตโดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงอิทธิพลและแสนยานุภาพทางทหารของประเทศตะวันตกเป็นอย่างดีจากบทเรียนที่ประเทศเพื่อนบ้าน เช่น พม่า และญวนได้รับ ทำให้ทรงดำเนินนโยบายทางการทูตอย่างรอบคอบ โดยทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปฏิบัติ โดยเฉพาะตามข้อบัญญัติทางพุทธศาสนาที่สอนให้รู้จักใช้ปัญญาในการพิจารณาไตร่ตรองในสิ่งต่าง ๆ อย่างละเอียดจริงจังอันจะทำให้บรรเทาความประมาทในการตั้งปวงใด¹ ดังนั้นการดำเนินนโยบายทางการทูตของพระองค์ในช่วงที่จักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังแผ่ขยายเข้ามาในประเทศไทยคือการทรงใช้ปัญญาไตร่ตรองผลที่จะเกิดขึ้นจากการถือชิงชัยกันที่จะไม่ยอมกระทำตามความต้องการของชาติมหาอำนาจตะวันตกหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ทรงใช้ในการดำเนินนโยบายทางการทูตคือวิธีทางสายกลางโดยการผ่อนปรนยอมทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ แม้จะทรงเข้าใจพระทัยถึงความเสียเปรียบของสนธิสัญญานั้นก็ตาม แต่ก็ทรงหวังว่าจะสามารถแก้ไขได้จนนโยบายทางการทูตภายหลัง ดังนั้นการทำสนธิสัญญาเบาริงนี้จึงเป็นไปในลักษณะที่ทรงให้เกียรติยศและเป็นไมตรีจิตต่อกัน² อย่างไรก็ตาม

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทโรวาทกถาพุทธภาษิต เทศนาพระราชนิพนธ์และพระราชนิพนธ์บางเรื่อง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง บุญจิราธร จุฑาธุช 24 มิถุนายน 2523 หน้า 87

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 100

เมื่อคหิจักรวรรดินิยมเพิ่มความรุนแรงขึ้น และพระองค์มีความสามารถที่จะใช้วิธีทางการทูตอันแปรนได้ โดยมุ่งหน้ากับชาติฝรั่งเศสในที่สุดก็ทรงยอมเสียดินแดนกือเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสไปนับว่าเป็นการเสียพระเกียรติยศอย่างสูงที่พระองค์ทรงมีความสามารถที่จะป้องกันและรักษาดินแดนไว้ได้แต่พระองค์ก็ได้นำแนวคิดทางพุทธศาสนาอธิบายการที่ต้องเสียดินแดนครั้งนี้ว่าเนื่องจากพระจักรพรรดิของชาติตะวันตกทรงใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมเข้ามารุกรานดินแดนชาติอื่นอันเป็นการเสียพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์นั่นเอง ดังปรากฏจากพระราชหัตถเลขา ที่ทรงมีถึงพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นอุปทูตไปเมืองฝรั่งเศสว่า

แต่การที่พวกท่านได้เฝ้าเอมเปรอถวายพระราชสาส์นได้ครั้งนี้ ข้าพเจ้าก็เป็นสมวยใจอยู่แล้ว การจะไต่ตั่งประสังศกถามไต่ตั่งประสังศกที่สุดแก่ปัญหาเอมเปรอ ถ้าเอมเปรอจะวินิจฉัยไป โกง ๆ ไม่ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าความอายไม่ตกอยู่แก่ข้าพเจ้า จะต้องเอนอยู่แก่เอมเปรอเองเพราะเมืองเราเป็นเมืองนอยจะรู้ที่หาอย่างไร...¹

ดังนั้นการที่พระองค์ทรงดำเนิพระบรมราโชบายยอมเสียดินแดนบางส่วนเพื่อรักษาเอกราชของชาติไว้ได้นั้น ทรงภูมิพระทัยในพระปัญญาของพระองค์เป็นอย่างยิ่งที่สามารถดำเนิรนโยบายได้อย่างถูกต้องด้วยความไม่ประมาท ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงมีพระราชนิพนธ์การที่ชวนต้องตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสว่า ถ้ารู้จัก

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1 หน้า 118

ยอมโอนอ่อนทำสัญญาตามความต้องการของฝรั่งเศสโดยดีก็จะสบายเหมือนไทย¹ ดังนั้น
พระปรีทาสามารถของพระองค์ อันเกิดจากความไม่ประมาทนี่คือสิ่งที่พระองค์ได้ทรงนำ
หลักธรรมทางพุทธศาสนาซึ่งฝังลึกอยู่ในจิตใจของพระองค์มาเป็นประโยชน์ในการดำเนิน
นโยบายทางการเมือง ทั้งพระคาถาประพันธ์พุทธภาษิตว่า

ปมาท	อุปมาแทน	ยथा	นุททิ	ปณฺธิโต
ปัญญา	ปาสาณารุณ	อโสโก	โสภินิ	ปช
ปพฺพตฺถโร	ภุมมฺวโร	ชิโร	พาล	อเวกฺษติ

ความว่าเมื่อบัณฑิตบุรุษ เหาความประมาทเสียได้ความไม่ประมาทเมื่อ
นั้นก้าวขึ้นสู่ปัญญาย่างสูง...และปราศอุทกหลาย ไฉไลวสุสร เสริฐชีวิต
ของผู้เป็นอริยบุคคล ประเสริฐสุด เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่
มนุษยนิกรทั่วไป²

นอกจากนี้สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งอันเป็นการแสดงว่าพระองค์ทรงมองการณ์
ไกลก็คือ การปรับตัวและยอมรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเพื่อพัฒนาประเทศให้เจริญทัด
เทียมกับอารยประเทศเพื่อให้พ้นจากข้ออ้างของชาวตะวันตกที่มักจะอ้างถึงความคด
อารยธรรมของประเทศทางตะวันออกแล้วปิดกั้นเป็นอาณานิคม พระองค์ได้ทรงดำเนิน
การอย่างค่อยเป็นค่อยไปทีละน้อย เช่นการเปลี่ยนแปลงพระราชประเพณีเกี่ยวกับราช-
สำนัก เป็นต้นว่า ทรงโปรดให้ชาวต่างประเทศขึ้นเฝ้าในท้องพระโรง ทรงพระราชทาน

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 หน้า 247

² กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ เทศนาพระราชประวัติและพระราชพง-
สาวดารการกรุงเก่า หน้า 255-226

พระหัตถ์ให้ชาวต่างประเทศจับ ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ชาวต่างประเทศดื่มเหล้า และสูบบุหรี่ต่อหน้าพระพักตร์ระหว่างการปฏิสนธารได้¹ ตลอดจนการที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงมากับชาวต่างประเทศระดับต่าง ๆ ตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินจนถึงพ่อค้าทำให้ทรงเป็นที่นิยมชมชอบของชาวต่างประเทศ และเป็นประโยชน์ในการที่ทรงสามารถรับรู้ถึงสถานการณ์ความเป็นไปของโลกภายนอกเป็นอย่างดี อันเป็นประโยชน์ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระองค์ สิ่งเหล่านี้เป็นการเสริมสร้างบารมีของพระองค์ในลักษณะของพระมหากษัตริย์ที่ทรงปัญญาลาดพันต่อเหตุการณ์ของโลก รู้เท่าทันฝรั่ง ซึ่งเหมาะสมกับสภาพการณ์บ้านเมืองอย่างยิ่ง นับว่าเป็นการเพิ่มพูนความเชื่อมั่นและศรัทธาในองค์พระมหากษัตริย์และราชวงศ์จักรีมากยิ่งขึ้นตามลำดับ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่อยู่ในยุคของความเปลี่ยนแปลงสำคัญยิ่ง เพราะเป็นยุคแห่งความเจริญทางวิทยาศาสตร์ และความมีเหตุผล การนำพุทธศาสนา มาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ทางการ เมืองการปกครอง จึงต้องเลือกสรรในสิ่งที่ไม่ขัดกับความ เป็นจริง และสามารถนำมาประพฤติปฏิบัติโดยมุ่งอยู่ที่ประโยชน์สุขของราษฎรอย่างแท้จริงตามหลักธรรมราชาในพุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์ก็จำเป็นต้องปฏิบัติภารกิจเหล่านั้นอย่างหนักขึ้น เพื่อสร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง เพราะพระมหากษัตริย์มิใช่เทวราชาในแบบเดิมอีกต่อไปแต่ทรงเห็นว่า พระมหากษัตริย์เป็นเพียงมนุษย์ธรรมดาซึ่งย่อมมีทั้งส่วนดี และส่วนไม่ดี ความวิสัยของมนุษย์ หากแต่ไฟฟ้าฟ้าแผ่นดินต้องยอมรับขอบพระคุณ

¹ เกลาส เวงค์ และเกลาส โรสเซนแบริก เยอรมันมองไทย หน้า 35

ปัจจัยในการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการ เมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี รัชสมัยของพระองค์เป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ในทุก ๆ ด้านทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ทั้งยังต้องเผชิญกับภัยคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมอย่างรุนแรง ดังนั้นเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์ทำให้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงอยู่ในสภาวะที่ต้องแสดงออกถึงพระปรีชาสามารถอย่างสูงในการที่จะนำชาติบ้านเมืองไปสู่ความเจริญของยุคใหม่อย่างมีเสถียรภาพ และเพื่อนำประเทศชาติให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยมพระปรีชาสามารถประการหนึ่งในหลายประการที่ทรงแสดงออกมาให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ชัดคือการที่ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ทางการ เมืองการปกครอง ปัจจัยที่ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการ เมืองการปกครองมีหลายประการ ได้แก่

1. เกิดจากพระราชาศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา
2. เกิดจากคุณลักษณะของหลักธรรมทางพุทธศาสนา
3. เกิดจากปัญหาภายในประเทศ
4. เกิดจากปัญหาภายนอกประเทศ

1. เกิดจากพระราชาศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 อันประสูติจากพระมเหสีที่ 4

การสถาปนาเป็นพระราชินีองค์แรกคือกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงพระราชสมภพเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ.2396¹ ทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็น "เจ้าฟ้า" และได้รับการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ สำหรับพระราชมารดาอย่างสมพระเกียรติ เช่น พระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏใน พ.ศ.2402 และได้รับพระราชทานให้ทรงกรมเป็น "กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ"² และใน พ.ศ.2410 ได้รับพระราชมารดาเลื่อนพระราชอิสริยยศเป็น "กรมขุนพิริยประภาณุ"³ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตพระองค์ก็ทรงได้รับเลือกให้เป็นผู้สืบสันตติวงศ์ขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ.2411 เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453 ทรงอยู่ในราชสมบัติเป็นเวลานานถึง 42 ปี ตลอดระยะเวลาแห่งพระชนม์ชีพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่สนพระทัยและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจัยดังนี้คือ

1.1 ทรงมีความใกล้ชิดกับพระราชมิดาซึ่งเคยทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสที่รัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระทัยที่จะให้เป็นรัชทายาทเพื่อสืบสันตติวงศ์ต่อไป ดังนั้นพระองค์จึงทรงได้รับการเอาใจใส่เลี้ยงดูอบรมอย่างใกล้ชิดจากสมเด็จพระราชบิดาทั้งการ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 40

² ด. หน้า 47

³ ด. หน้า 67

ศึกษาวิชาภูษณีบาลราชประเพณีและโบราณคดีทั้งปวง รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ใกล้ชิดติดพระองค์อยู่เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จประพาสหัวเมืองไม่ว่าจะเป็นทางไกลหรือใกล้โปรดให้ไปโดยเสด็จทุกครั้ง¹ ความใกล้ชิดของพระองค์และพระราชนัดดาจะปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงไว้ในที่ต่าง ๆ เช่น ในพระราชนิพนธ์เรื่องระยะทางเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี เมื่อ พ.ศ. 2419 ว่า "...อนึ่งที่หมู่บ้านเกาะศรีขี้เหล็กนี้ เราได้ตามเสด็จทอดพระเนตรนมแต่เล็ก ๆ ถ้าโตแล้วก็ได้มาบ้าง..."² และจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรณีที่ทรงให้คนเรื่องการเสด็จราชบุรีของรัชกาลที่ 4 และกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงค้นคว้าว่า รัชกาลที่ 4 เสด็จราชบุรีเมื่อปีชวด ฉศกจุลศักราช 1226 ทรงมีพระราชกระแสว่า "...เรื่องราชบุรีนั้น ฉันก็จำไม่ได้อีกเหมือนกัน แต่จะหาหลักฐานอะไรประกอบยาก...แต่มีที่สืบ...ขอยืนยันแต่ว่าปีชวดฉศกนั้นไม่ใช่เป็นแน่ อายุฉัน 12 ปีแล้ว...ไม่ได้เสด็จราชบุรีเลย ฉันขึ้นมาตามเสด็จเรื่องนี้น่าที่เธอจะค้นคิด..."³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 44-45

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.1/2 เล่ม 1 หน้า 13-15

³ ค. ร.5 บ. 16/35

ความใกล้ชิดพระราชาธิบดีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ย่อมทำให้พระองค์ทรงได้รับการถ่ายทอดคุณลักษณะต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักธรรมและคุณธรรมทางพุทธศาสนา อันสืบเนื่องมาจากการที่รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เคยผนวชเป็นพระภิกษุเป็นเวลานานถึง 27 พรรษา ก่อนที่จะขึ้นครองราชสมบัติ จึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เลื่อมใสในหลักธรรมตามพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง เช่นรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชนิพนธ์เทศน์มหาชาติกัณฑ์ปลุกบรรพ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเทศน์เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร¹ ดังปรากฏจากพระราชนิพนธ์ที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นสยมตอมรพันธุ์ เมื่อครั้งที่ทรงไปรวบรวมหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาสำหรับหอพุทธศาสนสังฆะที่วัดเบญจมบพิตรว่า

หนังสือสักรรพฉบับนี้แน่วแน่ที่ฉันเทศ... เพราะมีศอกหู... และมีที่สังเกตุในคำหนังสือ...³ แห่งนี้เป็นลายพระราชนิพนธ์ที่เขียนลงเมื่อเวลาฉันไปคอยอยู่ที่ศาลา... รับสั่งว่าเขียนหัด พอเสร็จจะอ่านไม่ออก จึงทรงพระอุสาห์เขียนบรรจงแล้วให้อาจารย์ 3 เทียบพอแล้วก็ห่อผ้าก็รับเข้าไปพระที่นั่งทรงธรรมเดิยวันนั้น แดกรั้วเวลาเทศเขาจริงฉันไม่ไหวเลยทั้ง 3 แห่งเพราะไม่ได้อ่านหนังสือ ถูกรักไม่เหน ประหม่าจะไปหมกคั้งนั้น กลับลงมาจากธรรมาภิวัน ทานต่อว่า ต้องรับสารภาพว่าประหม่าไม่แลเห็นหนังสือเลยเทศถวายความจำใจเท่านั้น...²

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 58

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ก.6/60(บ)

นอกจากนี้รัชกาลที่ 4 ยังได้ทรงปลุกฝังพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์
ในพระพุทธศาสนาไว้เป็นแบบอย่างให้กับรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ดังปรากฏ
ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสว่า"...ด้วยรับสั่งตาม
ด้วยเรื่องอดีตเรก...จะพูดได้ตามที่เคยสังเกตในเวลาตัวเด็ก ๆ มีหน้าที่ซึ่งต้องไปเลี้ยง
พระอยู่เสมอ ๆ ...เทศน์เขาพรรณมาเคยไปบ้างมีหลาย ๆ ยก..."¹ และจากจด-
หมายเพ็ชรรายวันของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศที่ทรงบันทึกไว้ว่า
"...แต่งตัวไปตามเสด็จจกฐิน...ทรงทอดพระเนตรกฐินแล้วทรงแจกฐูปเทียนเจ้านาย
แต่บรรดาที่ตามเสด็จทุกพระองค์ให้บูชาพระ รับสั่งว่าเป็นมรรมนิยมมา หอมหม่อมปู่ก็
เคยทรงแจกมาเหมือนกัน..."² การสั่งสอนและปลุกฝังคุณธรรมความรู้ทางพุทธศาสนา
ให้แก่พระราชโอรส รัชกาลที่ 4 ทรงถือเป็นพระราชธุระที่สำคัญและบางโอกาสก็จะ
ทรงเทศน์ให้ฟังด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีไปมากับกรม
พระวชิรญาณวโรรสว่า"...เรื่องประเพณีธรรมนั้น...เหตุที่เกิดขึ้นนั้น...ก็ว่าพระสงฆ์
ถวายเทศน์...ว่าฉันเทศน์ดีกว่านี้...กราบทูลว่าอยากฟังทรงเทศน์ เพราะไม่ได้ฟังมา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส

² สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ จกหมายราชกิจรายวัน
พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ ทองใหญ่
วันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2520 หน้า 77

นานแล้ว... ได้เสด็จท่องเที่ยวในเวลายาว หม่อมฉันเป็นผู้แบกคำภีร์ลานกำสัชนา
เสด็จ.ฯลฯ

ดังนี้พระราชกรัณยาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประการหนึ่งนั้นเกิดขึ้นเนื่องมาจากพระองค์ทรงมีความใกล้ชิดกับ
พระราชบิดาและทรงได้รับการปลูกฝังคุณธรรมและความรู้ทางพุทธศาสนาจากพระ-
บิดามาโดยตลอด พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติอันเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนาที่
ทรงดำเนินตามพระราชประสงค์ของพระราชบิดาได้ปรากฏจากพระราชดำรัสตอบ
พระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ใน
การที่ได้ครองราชสมบัติมาเท่ากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ.
2429 ว่า"...เมื่อข้าพเจ้าได้ครองราชสมบัติมาเสมอด้วยรัชกาลของพระองค์ จึงได้จัด
การบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ซึ่งพระองค์ได้ดำรัสสั่งไว้บ้าง..."²
และจากพระราชดำรัส นมัสการพระเถระานุเถระซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียนใน
มหามกุฏราชวิทยาลัยว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาท-
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (พ.ศ. 2439) ไปมาอยู่กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิร-
ญาณวโรรส หน้า 239

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาท-
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (พ.ศ. 2417-2453) ธนาคารแห่งประเทศไทยพิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม วันที่ 18
ธันวาคม พ.ศ. 2510 หน้า 37

สมเด็จพระบรมชนกนาถ...ก็ได้ทรงสืบแสงสว่างธรรมวินัยที่ถูกต้องมา
ทรงปฏิบัติและประคองฐานธรรมยุติกะนิกายขึ้นไว้ให้ทุกการปฏิบัติในพระธรรม
วินัยทั้งความรู้ที่เสื่อมทรามไปนั้นกลับคงคืนดังแต่ก่อน...ข้าพเจ้ามีความ
กตัญญูเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา...จึงใคร่ดำเนินไปตามรอยพระบาท...¹

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ความใกล้ชิดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ
พระราชบิดาที่ทรงกล่าวว่า"...หม่อมฉันก็ไม่ได้เคยคลาดจากธุการะหม่อมถึงวัน ฤ
แม้แต่เวลาเดียวที่ควรจะได้ไป บวชเณรแลไปราชนรี 7 รัชเท้านั้น"²
เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ยอมทรงได้รับการถ่ายทอดคุณธรรมและหลักธรรมทาง
พุทธศาสนาฝังแน่นอยู่ในพระราชหฤทัยตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนเติบโตใหญ่

ความใกล้ชิดกับสมเด็จพระราชบิดานี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวได้ทรงสังเกตเห็นคุณธรรมในการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวและทรงนำมาเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติพระองค์ ดังปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาที่ทรงเพิ่มเติมในคำเทศนาบุพพทิศานมัสการ ที่ทรงอาราธนา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ-
เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.9/15 เล่ม 2

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสม-
เด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณ-
วโรรส หน้า 236

ให้กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ว่า "...ด้วยหม่อมฉันได้ตรวจดูร่างเทศนา
นั้นแล้ว...จะพูดด้วยหม่อมฉันแก่ความในรัชกาลที่ 4...ข้อวิเศษของรัชกาลที่ 4
นั่นคือ เป็นพระราชบุตรที่ไม่ให้ผู้อื่นข่มเหงใคร นายขมิ้นแห่งท้าว..."¹ และในข้อ
ความเกี่ยวกับเทศนาพระราชประวัติของรัชกาลที่ 4 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์นั้นเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าทรงประทับใจการปฏิบัติ
คุณธรรมของพระราชาบิดาและทรงตองนำเอามาเป็นแบบอย่าง ดังปรากฏในข้อความ
ตอนหนึ่งว่า

หนึ่งพระองค์ทรงพระเมตตากรุณาแก่ข้าบาทบริจาริกผู้ฝ่ายใน พระราชทาน
สนสารสมบัติ และเกียรติยศตามควรแก่คุณานุรูปยิ่งกว่ารัชกาลหลัง ๆ มา
ทรงพระเมตตาแก่พระราชโอรสและพระราชธิดายิ่งนักเสมอด้วยบิดากับ
บุตรแห่งชนสามัญทั้งปวง ทรงอุ้มชูชุบเลี้ยงมิได้ทรงรังเกียจ และมีทรงถือ
เกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระคลัง
ช่างที่ใหญ่เป็นภาคๆ เสมอกันบางยิ่งกว่าที่บางโดยทั่วถึง...²

นอกจากพระเมตตากรุณาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกกับ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาทรงมีไป
มากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า 213-215

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เทศนาพระราชประวัติและ
พระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุท
ศาสนา ล.ค. หน้า 22

บรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาแล้ว ยังทรงมีพระเมตตาคุณต่อพลนิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นและทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในพระราชประวัติของรัชกาลที่ 4 ตอนหนึ่งว่า

ส่วนการในพระนครนั้น พระองค์ทรงพระเมตตากรุณาแก่ราษฎร ทั้งปวง ยิ่งนัก ทรงพระราชอุทิศหาเสด็จพระราชดำเนินออกปฏิบัติกิจรับกิจทุกขรอนของราษฎรด้วยพระองค์เอง และทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ซึ่งเป็นการเดือดร้อน และยังบอกพระองค์อยู่เป็นอันมากหลายลักษณะหลายประการ มีทรงอุทิศทุนอำนาจศาลซึ่งหาสรองทุกขสงเงิน นายเงินคดีก็กึ่งตัวหาสให้ทองชั่งสนนอยู่เป็นทาสตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสละกักกันการซึ่งผู้คุมเหงไพร่ในเขาลงเป็นคน ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นการมีคุณให้ความสุขแก่ราษฎรอีกหลายประการ...¹

นับว่าหลักการในการปฏิบัติทางการ เมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนหนึ่งย่อมเกิดจากที่ทรงสังเกตพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและนำมาปฏิบัติตาม หรือแม้แต่พระบรมราโชบายในการติดต่อกับประเทศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงดำเนินพระบรมราโชบายตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องการที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธรูป
ศาสนา หน้า 18-19

ต้องยอมโอนอ่อนผ่อนตามความต้องการของมหาอำนาจแต่ต้องรักษาศรีเกียรติยศไว้ด้วยกัน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ฉบับเดียวกันนี้ว่า

แต่ราชการซึ่งมีในรัชกาลที่สี่นี้เป็นการสุชุม ต้องทรงตรึงตรองโดย
พระปรีชาญาณและพระอุตสาหะกันยิ่งใหญ มิไคหยุดหย่อน... เห็น
ว่าการซึ่งจะรักษาพระราชอาณาจักรเอาไว้ให้อยู่เย็นเป็นสุขต้องอาศัย
ผอนสั่นผอนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญปราศจาก
อันตรายเป็นประมาณ...¹

ดังนั้นความใกล้ชิดสนิทสนมกับพระราชบิดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากจะทรงได้รับการถ่ายทอดคุณลักษณะของความเป็นคุณธรรมทาง
พุทธศาสนาให้เกิดขึ้นในพระราชหฤทัยตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์แล้ว พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงสังเกตแนวพระราชปฏิบัติต่าง ๆ และนำมาประยุกต์
ใช้ให้เกิดประโยชน์ทางการเมืองการปกครองเพื่อสร้างความเลื่อมใส ศรัทธา ความ
จงรักภักดีให้เกิดขึ้น ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์ในพระราช-

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เทพนาพระราชประวัติและ
พระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธรูป-
ศาสนา หน้า 16-17

พิธีทวียาภิเศก* ตอนหนึ่งว่า

เราได้ฟังคำอำนวยพร... เป็นที่ยินดีเจริญใจ ในการที่ได้กล่าวถึง
พระบรมราชนามาภิไธยในสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งเป็นที่เคารพ
อันประเสริฐ ทรงอุทิศพรสทิพยอภัย ทรงพระราชดำริการรักบา
ณแผ่นดินโดยทางที่ถูกต้อง ปกครองราษฎรโดยพระมหากรุณาแลความ
เที่ยงธรรมเราได้อุปะพฤติตามพระบรมราโชวาท แลดำเนินตามรอย
พระบาทบุคคล จึงได้สำเร็จสุขอยู่ ณ ราชสมบัติที่ยืนยาวมาจนถึงเพียง
นี้...¹

1.2 ทรงปฏิบัติพระราชจริยาวัตรทางพุทธศาสนาตามพระราชประเพณี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประพฤติปฏิบัติใน
พระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาตามพระราชประเพณีมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ดัง
ปรากฏจากพระราชหัตถเลขาว่า "...วัดชุมชนนี้เป็นที่สำหรับลงเครื่องพิธีสงครามแต่ตั้ง
เดิมมา... หลวงกระหม่อมทรงนับถือเสด็จพระราชดำเนินก็มี พระราชทานให้มาทอดกฐิน
ตั้งแต่เด็ก ๆ มา..."² และเมื่อทรงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติพระองค์ทรงปฏิบัติพระ-

* ครอบรอบ 2 เท่าเวลารัชกาลของพระราชบิดา คือ 36 ปี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ว.21/4 คำถวายขันหมงคลและพระราชคำรัสตอบ
พระบรมวงศานุวงศ์ ในพระราชพิธีทวียาภิเศก พ.ศ.2447

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.1/19 เล่ม 3 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เรื่อง
เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า

ราชกรณียกิจในฐานะเอกอัครราชทูตในพุทธศาสนา ดังปรากฏในพระราชกรณียกิจอันเป็นระเบียบเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ตามราชประเพณีแต่โบราณซึ่งเป็นระเบียบและตามกำหนดเวลาเสมอ¹ ซึ่งพระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับพระราชมารการทางพุทธศาสนา ได้แก่ การทรงมาตร การสดับพระธรรมเทศนา เป็นต้น ซึ่งการที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันในพระราชกรณียกิจนี้ย่อมทำให้พระองค์ทรงรอบรู้ในหลักธรรมทางพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น และเป็นการสร้างพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น

นอกจากพระราชกรณียกิจแล้ว ในเทศกาลสำคัญอันเกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา เช่น วันสำคัญต่าง ๆ ทางศาสนา ได้แก่ วันมาฆบูชา วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา เทศกาลเข้าพรรษา ออกพรรษา พระองค์ก็จะเสด็จพระราชดำเนินประกอบพิธีพระราชกุศลมิเคยขาด และเมื่อทรงเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็ทรงมิได้ละเลยดังปรากฏจากพระราชหัตถเลขาที่ยังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ว่า "...เดิมหม่อมฉันคิดกำหนดในใจว่าจะขึ้นไปสระบุรี...แล้วหวังมาบูชา...จึงได้กำหนดจะไปต่อแรมค่ำหนึ่งเมื่อท่ามาฆบูชาแล้ว ขอให้รับสั่งส่งรูปเทียนแลเครื่องกัณฑ์เทศน์ขึ้นตามเคยให้ทันกำหนดด้วย"² ความเคร่งครัดในการประกอบพระราชกรณีย-

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 316

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 ม 1.2/18 เล่ม 6

ยกิจทางพุทธศาสนานี้แม้ว่าจะทรงพระประชวรก็ยังไม่ทรงงดถึงพระราชหัตถเลขาว่า
"...ณตถ แลที่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ จะคงประชุมสำหรับเฝ้าพระมาเสียบคราวหนึ่ง
พรุ่งนี้จะไปจุดเทียนพรรษาวัดประทุมวันก่อน แล้วจึงจะมาวัดเบญจมบพิตร..."¹

พระราชกรณียกิจเลื่องลือในพระพุทธรูปศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นปรากฏชัดเจนในพระราชกรณียกิจด้านอื่น ๆ เช่น เมื่อทรงเสด็จ
ประพาสตามหัวเมืองเพื่อเยี่ยมเยียนราษฎร หรือการเสด็จประพาสนั้นก็ตาม พระองค์
จะหาโอกาสไปนมัสการสถานที่และสิ่งสำคัญทางพุทธศาสนาตามท้องที่ต่าง ๆ ที่เสด็จไป
ถึง เช่นจากจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯพินิติฯว่า"...
เย็นเสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาท...หลุมอมบนเสด็จเข้าไปในพระมณฑป ทรงนมัสการ
พระพุทธบาท ถวายดอกไม้ทองเงินกุหลาบต่าง ๆ คัดคุดมต้นหนึ่ง...รับสั่งให้คนนำถวายพระ-
พุทธบาท..."² และเมื่อคราวที่เสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก เสด็จถึง
เมืองหลังสวน สุราษฎร์ธานี ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา
ว่า"...เวลาบ่ายได้เข้าไปนมัสการพระมหาธาตุ มีการเวียนเทียนสมโภชแลถวายเทียน
ร้อย ถวายไตรยพระครูฐานานุกรม 30 รูป แลสวดมนต์...แลฟังสวดภาณยักษ์...
ฉันสั่งให้หมาน้ำพระมหาธาตุ พวกราษฎรมีความยินดีด้วย...แลได้เห็นคนมีใจเลื่อมใส
...ทำการด้วยความตั้งใจจะเอาบุญ..."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ-
เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.10/5

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรพรรดิ ล.ก. หน้า 219

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ-
เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.1/11

นอกจากการที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลภายในประเทศแล้ว การที่ทรงเสด็จ
ประพาสต่างประเทศ ซึ่งต่างชาติต่างภาษา และต่างศาสนา พระองค์ก็มีได้ทรงละเลย
ที่จะปฏิบัติพระราชกิจทางศาสนาตามพระราชประเพณี เช่น เมื่อครั้งที่เสด็จเกาะชวา
เพื่อรักษาพระองค์เมื่อ พ.ศ. 2444 ก็ทรงประกอบพิธีวิสาขบูชาด้วย¹ เป็นต้น

ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนานี้เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ทรงประพฤติตามหลัก
ธรรมทางพุทธศาสนาโดยอยู่ในขอบเขตแห่งศีลธรรมเพื่อเป็นถึงความกมลความประพฤติ
ของพระองค์ยังปรากฏชัดในการที่จะเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2440 นั้นได้ทรง
กล่าวคำปฏิญาณต่อหน้าพระสงฆ์ในข้อที่พระองค์ตั้งใจจะละเว้น ซึ่งปรากฏข้อความดังนี้

ข้าพเจ้าขอปฏิญาณตนเฉพาะหน้าพระสงฆ์เถรวาททั้งหลาย อันประชุม
อยู่ ณ ที่ว่าการที่ข้าพเจ้าคิดจะไปประเทศยุโรป ณ ครึ่งนี้ ด้วยข้าพเจ้า
มุ่งต่อความดีแห่งพระราชาณาจักร... เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าตั้งใจจะรักษา
ตนให้สมควรแก่ที่เป็นเจ้าของประเทศสยามทั้งปวง... แต่เพื่อจะให้
เป็นเครื่องเตือนใจตัวข้าพเจ้า... จึงขอสมนาทานขอทั้งหลายที่จะกล่าว
ต่อไปนี้

1. ข้าพเจ้าจะไม่มีจิตยินดียอมไปในสำนักอื่น นอกจากสมเด็จพระ
พุทธเจ้าสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระธรรมอันพระองค์ได้ตรัสรู้ชอบดีแล้ว กับทั้งพระสงฆ์
หมู่ใหญ่อันได้ประพฤติตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นเลย
เป็นอันขาด จนตรวบทเหวสินธุวิตร

2. การที่ข้าพเจ้าไปครั้งนี้ แม้ว่าจะยาวนานเท่าใดก็ดี ข้าพเจ้า
จะไม่ร่วมประเวณีด้วยสตรีใด จนกว่าถึงในพระราชอาณาเขต

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ก.11.2/10 เล่ม 3

3. ถึงแม้ว่าจะไปในประเทศ ซึ่งเขาถือกันว่า การให้สุรา
เมรัยไม่รับ เป็นการเสียเกียรติอันดี ถ้าเพื่อป้องกันโรคภัยอันเปลี่ยน
อากาศเป็นคน เขาจะจะไม่เสพสุราเมรัยให้มันเมาเสียสติ ถ้าเมา
แต่มีกายวิกลเกินปกติ...¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหฤทัยตั้งมั่นอยู่ใน
พระพุทธศาสนาและประเพณีปฏิบัติพระองค์ตามราชประเพณีอย่างสม่ำเสมอเป็นที่
ประจักษ์โดยทั่วไปดังปรากฏจากคำถวายพระพรของพระสงฆ์ที่กล่าวเนื่องในโอกาสที่
เสด็จกลับจากประเศยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2451 ว่า

ในเวลาที่เราอยู่ทางไกลนอกพุทธเขตต์ ยังไม่ทรงวายคำนึงถึง
ศาสนวัตรที่ใด เคยทรงบำเพ็ญเป็นพระราชจรรยา เมื่อถึงเวลา
เป็นโอกาสชิตกาลของพุทธบริษัทที่จะใคร่บำเพ็ญกิจวัตรในพระศาสนา
ก็ใคร่พระราชทานพระราชโพร เลขแลเครื่องสักการมาถึงอุตมาภาพ
ทั้งถวายเพื่อบูชาพระรัตนตรัยแลสักการเฉพาะองค์ แม้แต่เพียงกิจ
เล็กน้อยก็หาทรงละเว้นไม่ ขอนี้เป็นไปเพราะกำลังพระราชศรัทธา
ในพระพุทธศาสนา...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต 11.1/5 เล่ม 1 เสด็จต่างประเทศ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ว 21/11 คำถวายตั้งมณฑลและพระราชดำรัสตอบ

ดังนั้นความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอันเกิดจากการที่พระองค์ทรงปฏิบัติตามพระราชประเพณีนี้ย่อมทำให้พระองค์ทรงมีคุณธรรม และยึดเป็นหลักในการบริหารราชการแผ่นดินด้วย ดังปรากฏในโคลงสุภาษิตที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ว่า

ศาสนาสอนสั่งให้	ประพฤติดี
หนึ่งคุณธรรมไม่มี	เลือกอยู่
ประพฤติเพื่อประโยชน์	ลัวสัตว์ ก็นแะ
สามสิ่งควรครอบ	เคารพเรื่อง เจริญคุณา ¹

1.3 ทรงสนพระทัยศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องทรงพระเยาว์ และปรากฏว่าเมื่อยังทรงศึกษาจะละเอียดทางพุทธศาสนามากขึ้นก็ยิ่งรวบรวมไว้ในพระธรรมวินัยดังปรากฏจากพระราชดำรัสว่า "...ครั้งเมื่อบวชเป็นสามเณร ได้ศึกษาเล่าเรียนได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมโคลงสุภาษิตพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงยอน สิงห์สาคร วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2484 หน้า 49

ทราบพระปริยัติธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ยิ่งมีความเลื่อมใสมาก
ขึ้น..."¹ ซึ่งในการศึกษาเรื่องราวและหลักธรรมทางพุทธศาสนาจำเป็นที่จะต้อง
ศึกษาภาษามคธเพื่ออ่านคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งนี้เนื่องจากยังไม่มีแปลคัมภีร์พระ-
ไตรปิฎกเป็นภาษาไทย รัชกาลที่ 5 ทรงศึกษาภาษามคธตั้งแต่วัยเยาว์โดย
ศึกษากับหลวงราชาภิรมย์ (เปี่ยม) ซึ่งเป็นกรมราชบัณฑิตในขณะนั้น² และทรงสามารถ
ที่จะอ่าน ฟัง และเขียนภาษามคธได้อย่างคล่องแคล่ว ทำให้ทรงสามารถศึกษาพระ-
พุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง และทรงรอบรู้อย่างกว้างขวาง ดังปรากฏในพระราชหัตถ-
เลขาที่ทรงมีมาถึงพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อคราวที่
เสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกว่า "...ข้ากลับได้ไปเยี่ยมพระศิริ-
ธรรมมุนี... ได้คิดอาจารย์อีกคนหนึ่งเป็นภาษามคธ ตัวหนังสือขอมปนลังกา เพนจะ
พออ่านได้ เสนอให้สำหรับวัดเบญจมบพิตร จะได้พาเข้ากรุงเทพฯ ด้วย..."³ และกรณีนี้
ทรงให้สมเด็จพระวันรัตเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร เป็นภาษามคธถวาย : ทรงมี
พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาว่าการส่วนพระองค์ว่า "...สมเด็จพระ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2453) ล.ค. หน้า 81

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาว-
ดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 44

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา-
ธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.72/16 เสด็จประพาสเมืองต่าง ๆ

พรวันรัตน์ ร่างภาษามคธมาใหม่ ฉันชอบมากที่สุดจนต้องบอกก่อนจึงบอกชื่อ..."¹ นอกจากการอ่านภาษามคธได้อย่างคล่องแคล่วแล้วพระองค์ทรงสามารถที่จะเขียนภาษามคธได้อย่างดีอีกด้วยดังปรากฏหลักฐานจากคำดำที่ราชบัณฑิตยกราบบังคมทูลในพระราชพิธีต่างๆ เป็นภาษามคธ พระองค์จะทรงตรวจและแก้ไขเขียนภาษามคธกำกับลงไปด้วย² นอกจากนี้พระองค์จะทรงเขียนพระนามเป็นภาษามคธหรือตัวขอมสำหรับพระราชทานพัทธสีมาและพระบรมราชาอนุญาตอุปสมบทข้าราชการ ซึ่งพระบรมนามาภิไธยทรงใช้ว่า "อิติมจ ขารัญญา ปรมินท มหาจุฬาลงกรณสมา สยามวิจิตรรัชการยตา"³ และในโอกาสที่ทรงประพาสยุโรปเมื่อปี พ.ศ.2440 พระองค์ได้ทรงแวะเกาะลังกาซึ่งเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาเคยเจริญรุ่งเรืองมาก่อน และยังคงมีผู้นับถือพุทธศาสนาอยู่ ประชาชนชาวลังกาได้มารับเสด็จเป็นจำนวนมากพระองค์ได้แสดงพระปรีชาสามารถโดยทรงมีพระราชดำรัสเป็นภาษามคธก่อนแล้วจึงมีพระราชดำรัสเป็นภาษาอังกฤษ⁴ จากการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/50 (บ) เล่ม 4

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ค. ร.5 ศ.9/36 เล่ม 2

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาเบิกเสด็จ ร.5 บ 1.9/15 เล่ม 2

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ศ.11.1/12 เล่ม 2 เสด็จต่างประเทศ

ศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยความเลื่อมใสและแสดงออกในพระราชกรณียกิจอย่างสม่ำเสมอทำให้พระองค์ทรงสามารถสวดมนต์และจำคาถาทางพุทธศาสนาได้อย่างแม่นยำ ดังปรากฏจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงบันทึกไว้ว่า

เราไปเฝ้าทูลหม่อม ท่านรับสั่งพระสุบินกับเสด็จน้าว่า ท่านทรงพระสุบินว่า จะเสด็จไปเที่ยงหนึ่ง ทรงตกเบ็ดบ้าง...ทูลหม่อมทรงตกคิ๊ดตัวหนึ่ง ยกเบ็ดขึ้นปลาหายไป เสด็จน้าทรงตกใจส่งออกไปถวาย สุ่มเด็จแม่ช่วยปลดปลาปากฉีกหนีไป สมเด็จแม่ตกน้ำลงไปควย ทูลหม่อมทานสวดยันทุน...¹

ซึ่งการสวดยันทุนนี้สันนิษฐานว่า "มนุญนิมิตต์ อวมงคลจุ" เป็นบทสวดพระปริตร บทหนึ่งใช้สวดกันและแก้มนุญนิมิตต์และอวมงคลต่าง ๆ ดังนั้นการที่พระองค์ทรงจำได้และสวดทันที่อย่างแม่นยำเป็นการแสดงออกถึงพระปรีชาสามารถในทางพุทธศาสนาเป็นอย่างดี

การศึกษพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ และในบางโอกาสเมื่อพระองค์ทรงมีข้อสงสัยพระองค์ก็จะทรงมีพระราชดำรัสถาม และสนทนาธรรมตลอดจนทรงมีพระราชหัตถเลขาซักถามพระสงฆ์ ผู้ทรงคุณวุฒิ ดังเช่นทรงมีพระราชหัตถเลขาไปมากับสมเด็จพระกรมพระวชิรญาณวโรรสอยู่เสมอเมื่อทรงศึกษาเรื่องราวในพุทธศาสนาแล้วบาง

¹ สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ล.ก. หน้า 145

ครั้งจะได้ความที่ไม่ตรงกัน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า"...ข้อปัญหาเช่นใน
อาตมาตียศเอง ท้าววิรุฬหกเป็นเจ้าแห่งกุ่มกัมม์ ส่วนคากาหายอาตมาตียศปริศ
โนสืบสองตำนานว่าเป็นเจ้าแห่งเหวค้ำ คำซึ่งกล่าวผิดกันเช่นนี้ เกิดด้วยเหตุใดขอให้
ทรงวินิจฉัย..."¹ และ"...หม่อมฉันรู้สึกว้าจากความรู้ เรื่องศาสนานี้จะไร้มืดล่อง
ทางหนึ่งคือเรื่องอุปมาธรรม...หม่อมฉันอยากจะทราบอุปมานั้นทั้งหมดว่ามีข้อ ทาง
มาอย่างไร...ขอได้โปรดทรงพยากรณ์อุปมาขึ้นประทาน..."²

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราชปณิ
เกี่ยวกับเรื่องราวทางพุทธศาสนาให้พระสงฆ์ทรงคุณวุฒิค้นคว้าหาคำตอบให้พระองค์
ด้วย เช่นทรงมีพระราชปณิเกี่ยวกับเรื่องพระเวทัต ซึ่งเป็นการผจญพระพุทธรูป
ในทุก ๆ ชาติมาก่อน ซึ่งถือว่าเป็นผู้มีบาปอย่างหนัก แต่เพราะเหตุใดเมื่อถึงชาติสุดท้าย
ที่พระพุทธรูปจะทรงตรัสรู้ องค์เวทัตจึงได้มาเกิดในตระกูลสูงรวมพระวงศ์ของ
พระพุทธรูป ดังปรากฏข้อความตามพระราชปณิของพระองค์ว่า

พระเวทัต เป็นปฏิปักษ์กับพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าในชาติปางก่อนเป็นอันมาก
ความประพฤติในชาติที่ล่วงมาเดี๋ยวยอมเป็นการ เบียดเบียนในหลายแ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสม-
เด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิร-
ญาณวโรรส หน้า 130

²ค. หน้า 181-182

พระโพธิสัตว์เสมอมานับว่าเป็นอนุสตรกรรมอันหนัก ครั้นมาถึงอันติมชาติ
ของพระศาสดา พระเทวทัตยอมมาบังเกิดในชาติยชาตฺถิ จะเป็นควยอำนวจ
กุศลอันใดที่พระเทวทัตได้มาในชาติใด จึงได้ผลให้พระเทวทัตได้มา
บังเกิดในตระกูลอันสูงเช่นนี้ ขอให้พระผู้เป็นเจ้าถวายวิสัยนามาให้แจ้ง
ควย...¹

พระราชาปจณานี้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เชิญไปถามสมเด็จพระวันรัตนักขัตติยเทพวราราม
สมเด็จพระพุฒาจารย์วัดราชบูรณะ พระพิมลธรรมวัดมหาธาตุ พระธรรมวโรดม
วัดอรุณราชวราราม และพระธรรมเจดีย์วัดมเหยงคณ์พาราม ทั้งนี้เพื่อที่จะทราบทัศนะ
และความคิดของพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิที่แตกต่างกันออกไป อันเป็นการประเทืองพระสติ
ปัญญาในทางพุทธศาสนาประการหนึ่ง

ความรอบรู้ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องราวทาง
พุทธศาสนานั้นแสดงออกอย่างเด่นชัดในการที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเกี่ยว
กับพระพุทธศาสนา คือ "หนังสือพระราชาวิจารณ์เพียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับ
มหายาน" ทรงสามารถที่จะแยกแยะให้เห็นถึงความเป็นมาและความแตกต่างของทั้ง
สองนิกายนี้ และทรงเข้าใจพระทัยถึงแก่นแท้ของพระพุทธโอสถเป็นอย่างดีดังปรากฏ
ในพระราชาวิจารณ์ว่า "...ข้อนี้ยังมีพยานอีกว่าเมื่อพระพุทธเจ้าจวนจะปรินิพพานยังได้
อนุญาตไว้ว่า สิกขาวินัยอะไรควรจะต้องไว้ก็ให้คง ถ้าควรจะไม่ยกเสียก็ให้ยกเสีย ควร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ว.16/2 พระราชาปจณาและวิสัยนามา

จะเพิ่มขึ้นก็ให้พร้อมกันเพิ่มขึ้น ข้อนี้ให้เห็นว่าพระพุทธรูปเจ้าถือเอาทางตรัสรู้เป็นสำคัญ
ไม่ว่าวัตรปฏิบัติเป็นหลักฐาน..."¹

นั่นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรง
เลื่อมใสและศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากทั้งที่สืบเนื่องมาจากการที่พระองค์
ได้รับการถ่ายทอดจากพระราชมิดา การที่ทรงประพจน์พระราชมิดาว่าด้วยพระธรรมราชา
ประเพณี และทั้งจากการที่ทรงสนพระทัยศึกษาด้วยพระองค์เองตลอดพระชนม์ชีพ หลัก
ธรรมทางพุทธศาสนาจึงเป็นแนวทางที่พระองค์ทรงยึดเป็นหลักปฏิบัติส่วนพระองค์อย่าง
เคร่งครัดและในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงนำหลักธรรมนั้น ๆ มาประยุกต์ปรับใช้ใน
การแก้ปัญหาทางการเมืองการปกครอง เพราะทรงเห็นว่า"...ก็ธรรมอันใดที่พระ-
พุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนย่อมเป็นธรรมอันวิเศษอุดมยิ่ง ซึ่งจะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ภัยได้
โดยจริง เป็นธรรมวิเศษเพียงแท้..."² นอกจากนี้พระองค์ยังทรงยึดหลักธรรมทาง
พุทธศาสนาเป็นหลักคุณธรรมของผู้ปกครองประเทศเพื่อนำความผาสุกมาสู่ประชาชนตาม
หลักทศพิธราชธรรมอันเป็นธรรมของพระมหากษัตริย์ที่ทรงประพจน์ปฏิบัติเป็น "ธรรม-
ราชา" อย่างสมบูรณ์

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิ
พระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระมหาลาวง วัดบวรนิเวศน์วิหาร
พิมพ์อุทิศ นายทวี เทวียนระวี ในงานพระราชทานเพลิงศพ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2509
หน้า 48

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยตรี
ชลยุทธ เอกพจน์ 8 พฤษภาคม 2514 หน้า 24

2. เกิดจากคุณลักษณะของหลักธรรมทางพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า หลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็น "สัจธรรมอันวิเศษ" คือมนุษย์ทุกคนสามารถที่จะนำหลักธรรมอันบริสุทธิ์ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้สอนนั้นไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตของแต่ละคนได้ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงชี้แนะหลักธรรมและแนวทางที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ และแสวงหาความสุขให้แก่ตนเองและสังคมดังปรากฏในพระบรมราโชวาทตอนหนึ่งว่า "...ก็ธรรมอันใดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนย่อมเป็นธรรมอันวิเศษอุดมยิ่ง ซึ่งจะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ภัยได้โดยจริง เป็นธรรมวิเศษเพียงแท้..."¹

หลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็น "สัจธรรม" นั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พิจารณาหลักธรรมต่าง ๆ ด้วยสติปัญญา มีใช้การยอมรับและเชื่อฟังอย่างมกมายไร้ เหตุผลทรงแนะนำแนวทางการปฏิบัติพุทธธรรมนั้นและสามารถทดสอบคำสอนได้ด้วยตนเอง สามารถเห็นจริงได้ด้วยประสบการณ์อย่างสอดคล้อง และเป็นคำสอนที่เป็น "อกาลิก" ไม่ล่วงกาลผ่านสมัย² ไม่ว่าจะเป็นเวลานานสักเท่าไร ธรรมะของ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รอยศิริชลยุทธ เอกพจน หน้า 24

²รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ หน้า 75

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสามารถที่จะนำไปปฏิบัติให้เกิดมรรคผลอันวิเศษที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ซึ่งหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา ปรากฏในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เรื่อง "คำสอนให้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ" ตอนหนึ่งว่า

ถ้าบุคคลใดจะนับถือพระศาสนา บุคคลผู้นั้นจะต้องศึกษาในรู้จักของทั้งสาม อย่างคือพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เสียใจเสียใจให้เห็นในพระคุณพระศาสนา ว่าจะนับถือ จะมีประโยชน์อย่างไร... ก็พระโพธิสัตว์นั้นเพิ่มอนุกรมที่มีปัญญา ทานสู่ทนความลำบากมธุระนาน สารพัดสิ่งไรที่เป็นกุศลทานใดทำทุกประการ ครั้นพระมารมีแก่กล้าแล้วในชาติที่สุด ทานมาบังเกิดในเมืองกนิษฐพล... พระกมลศากยราช คนทั้งหลายถวายนามชื่อว่า สิทธิสัตว์ แต่ทว่าเขาเรียก โดยโคตรว่า โคตมะ ทานนั้นมีพระกายงดงามไม่มีใครสู้ได้ เพราะว่าเขา ไคสร้างกุศลมามาก มีพระกายสูงค่าโดยธรรมดา มีพระรัศมีแสงสว่างงาม ทานนั้นออกทรงบรรพชาเอาเพศเหมือนอย่างภิกษุ ทำความเพียรละเสียซึ่ง ความชั่วทั้งปวงสารพัดความชั่วทั้งหมด ทานละไคทุกประการมีพระสันดานอัน บริสุทธิ์ไม่มีความชั่ว สารพัดธุ สารพัดเห็นไม่ชัดของ รูจักกองทุกข์คืออุปทาน ชนทั้งหลายประการ รูเหตุที่จะยังกองทุกข์ให้บังเกิดคือ ความอยากไคไรที่คับ ทุกข์คือพระนิพพาน และรูหนทางคือชอบปฏิบัติที่จะไคถึงที่ดับทุกข์ ไม่มีใคร เป็น ครูเป็นอาจารย์ แล้วก็รู้ชอบ ทานนี้แลชื่อว่าพระพุทธรูป... พระธรรมนั้น ให้ฟังเข้าใจว่ามีไคอื่นใดแก่ความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเอง ไคแก่ชอบปรน- นิบัติทั้งปวงที่สำหรับกลางความชั่วสารพัด และพระนิพพานอันเป็นที่ดับความ

ทุกขทั้งปวง ถ้าจะจัดอีกอย่างหนึ่งได้แก่สิ่งที่ เป็นของสำหรับจะห้ามความชั่ว ...ถ้าจะว่าให้สั้นสั้นๆ พระศาสนาของพระพุทธเจ้านั้นก็มีสามอย่างคือ คือ สมาธิ และปัญญา เท่านั้น และเป็นข้อศาสนา คือ พระธรรม...และก็มี พระนิพพานนั้น...จะไต่เห็นก็ด้วยมรรคด้วยผลที่แจ่มใสเป็นแปดอย่างนั้น... ขอปรณินิบัติสำหรับจะไต่ถึงซึ่งพระนิพพานนั้นแล เรียกว่าพระธรรม...เป็น ของอุเบกขาสุขุมไม่เห็นด้วยจักขุ ไม่ไต่ยินด้วยโสต ไม่ไต่กลิ่นด้วยนาสิก ไม่ไต่สัมผัสด้วยการ ไม่ไต่รู้ด้วยจิต เป็นของผลวิเศษอย่างหนึ่งต่างหาก ...ถ้าใครรู้ใคร เห็นแล้วก็พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง...พระนิพพานที่พรรณามาแล้ว ชื่อว่า พระธรรมโดยแท้...¹

ดังนั้น เนื้อหาสาระและกฎเกณฑ์ของพระพุทธศาสนาจึงเกิดขึ้นจากการค้นคว้าหาความจริงของชีวิตมนุษย์โดยใช้ปัญญา และมีวิธีการสอนการปฏิบัติด้วยการยึดหลักของเหตุ และผล อันนับว่าเป็นวิธีการที่สอดคล้องกับวิธีการแก้ปัญหาทางวิทยาศาสตร์อย่างยิ่ง เพราะพระพุทธศาสนาได้สอนให้ยึดหลักความจริงของชีวิตว่าผลทุกอย่างย่อมเกิดจากเหตุ ผู้ประกอบเหตุอย่างไร ก็ย่อมได้รับผลอย่างนั้น²

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำสอนในพระปฏิรูปในทางที่ชอบ เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่อง เรื่องพระพุทธศาสนา สมเด็จพระที่นั่งเขมรเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.หญิงบุญจิราธร จุฑาธุช 24 มี.ย 2523 หน้า 48-54

² พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระบรมราชโองการพระราชทานแก่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย วันที่ 26 พฤศจิกายน 2513 อ้างอิงจากพระบรมมิ่งเกล้าฯ ธนาคารกรุงเทพจำกัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลนาถ นายโสภาส เชวีกุล ผู้เรียบเรียง หน้า 185

คำสอนทางพุทธศาสนานั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมเพื่อสั่งสอน
ประชาชนทุกระดับชั้นตั้งแต่ชาวบ้านธรรมดา นักบวช นักปกครอง และพระมหากษัตริย์
เพื่อให้บุคคลเหล่านั้นนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในหน้าที่การงานและการดำเนินชีวิตของ
ตน การสอนทางพุทธศาสนาจึงมีลักษณะการนำหลักธรรมคุณความดีเข้าไปแทรกปนอยู่กับ
การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนการครองชีวิต

อย่างไรก็ตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการปกครองนั้น พระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนหลักธรรมที่ผู้ปกครองควรยึดเป็นหลักปฏิบัติหลายประการดังปรากฏ
ในพระสูตรและทศกถาหลายฉบับ ซึ่งคำสอนส่วนใหญ่พระองค์จะทรงแนะนำเป็นเชิงเทศนา
มิใช่การชี้แนะหรือการสั่งสอนโดยตรงอย่างชัดเจน ผู้ปกครองจะต้องใช้วิจารณญาณและ
นำมาประยุกต์ให้เหมาะสมกับสถานการณ์และโอกาสโดยยึดหลักคุณธรรมและความดีงาม
เป็นหลักสำคัญ ซึ่งในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความสำคัญของผู้ปกครอง และหลักคุณธรรม
ของผู้ปกครองไว้หลายแห่ง เช่นได้กล่าวถึงความสำคัญและบทยของพระมหากษัตริย์ว่าเป็น
ประธาน หรือเป็นหัวหน้าของมนุษยชาติ ดังปรากฏในภาษาบาลีว่า "ราชา ภูมฺมธฺมฺส ปณฺณณํ
พระราชาเป็นสง่าแห่งแว่นแคว้น" และ "ราชา มุขํ มนุสฺสํ" พระราชาเป็นประธาน
ของมนุษยชาติ¹ และในพระไตรปิฎกยังได้กล่าวถึงความสำคัญของผู้ปกครองที่จะต้อง
เป็นผู้มีคุณธรรมในการปกครองและเป็นตัวอย่างที่ดีของสังคม จึงจะทำให้สังคมนั้นมีแต่
ความร่มเย็น ดังปรากฏข้อความในพระไตรปิฎกว่า

¹ วิชาสาครกามแนวพุทธศาสนา สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หน้า 17

อุกรภิกขุทั้งหลาย สมัยใดพระราชาเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้นแม่พวกร
 หารารากร ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกรหารากรไม่ตั้งอยู่ในธรรม
 สมัยนั้นแม่พราหมณ์และคฤหบดีก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และ
 คฤหบดีไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้นแม่ชวานิกมและชาวชนบท ก็เป็นผู้ไม่ตั้ง
 อยู่ในธรรม...สมัยใด พระราชาเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้นแม่พวกร
 หารากรเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกรหารากรตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม่
 พราหมณ์และคฤหบดีก็ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม่ชวานิกมและชาวชนบทเป็นผู้
 ตั้งอยู่ในธรรม...เมื่อผู้ใดไปอยู่ ณ โศคนำผู้ใดไปอยู่ ณ โศคนำผู้ใดไปอยู่ ณ โศคนำ
 นั้นยอมไปอยู่ทั้งหมด ในเมื่อโศคนำไปอยู่ ในมนุษยก็เหมือนกัน ผู้ใด
 รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนั้นก็จะประ
 พกศีลธรรมเหมือนกัน แวนแวนทั้งหมดจะได้ประสพความสุข ถ้าพระราชา
 เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อผู้ใดไปอยู่ ณ โศคนำผู้ใดไปอยู่ ณ โศคนำ
 นั้นยอมไปอยู่ทั้งหมด ในเมื่อโศคนำไปอยู่ ในมนุษยก็เหมือนกัน ผู้ใด
 ใดรับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรมเหมือนกัน แวนแวนทั้งหมด
 ยอมได้ประสพความสุข ถ้าพระราชาเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม¹

ดังนั้นพุทธศาสนาจึงสอนให้ผู้ปกครองประพฤติปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับผู
 ้ที่อยู่ใต้การปกครอง เพราะผู้อยู่ใต้ปกครองมักจะยึดถือแบบอย่างตามผู้ปกครองอันเนื่อง
 มาจากความเชื่อถือ ความเลื่อมใสศรัทธาในตัวผู้ปกครองนั่นเอง ผู้ปกครองจึงมีความ
 สำคัญต่อความเลื่อมใสหรือความเจริญในสังคมเป็นอย่างมาก

1 กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง
 เล่มที่ 21 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 13 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต หน้า 74-75

นอกจากนี้พุทธศาสนายังได้สอนให้ผู้นับถือครองยึดหลักธรรมะเป็นแนวประพฤติปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์ทางการเมืองการปกครอง อันได้แก่ หลักทศพิธราชธรรม ราชจรรยา-บุรุษ และจักรวรรดิวัตร ตลอดจนหลักธรรมอื่นๆ เช่น พรหมวิหาร 4 และสังคหวัตถุ เป็นต้น เพราะหลักธรรมเหล่านี้จะเป็นเครื่องสนับสนุนให้ผู้นับถือครองมีอำนาจและอิทธิพลอย่างมั่นคง

พระสัมมาสัมพุทธเจ้านอกจากพระองค์จะทรงสั่งสอนให้ผู้นับถือครองมีคุณธรรมในการปกครองแล้วในคานาเศรษฐกิจ และสังคม พระองค์ก็ได้ทรงทรงแสดงสอนแทรกไว้ในพระธรรมต่าง ๆ ซึ่งสามารถที่จะนำมาปฏิบัติได้อย่างเกิดประโยชน์แท้จริง กล่าวคือทางเศรษฐกิจนั้นในระดับผู้นับถือครองทรงสอนให้จัดเศรษฐกิจให้ดี ทรงสอนให้แก้ปัญหาโจรผู้ร้ายด้วยการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ คือการสงเคราะห์ประชาชนในทางต่าง ๆ ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักธรรมราชสังคหวัตถุ 4 ประการนั่นเอง และในระดับประชาชนก็ทรงสั่งสอนให้มีความซื่อสัตย์สุจริต ให้รู้จักเก็บรักษาทรัพย์ที่หามาได้ รู้จักใช้จ่ายทรัพย์ที่เหมาะสม อันเป็นการสอนให้คนพ้นทุกข์จากความยากจน และรู้จักจัดเศรษฐกิจส่วนตนให้ดีขึ้น ส่วนทางคานาสังคมนั้น พระพุทธเจ้าทรงเห็นความยุ่งยากที่เกิดขึ้นในสังคม เพราะการแบ่งชั้นวรรณะที่มีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ซึ่งทำให้เกิดการคู่มั่นเหยียดหยามกัน ทรงพยายามแก้ปัญหาการแบ่งชั้นวรรณะ ระบบทาสโดยทรงตรัสว่า "มนุษย์ไม่ได้เป็นคนดี เพราะชาติสกุล มนุษย์จะเป็นคนดีหรือคนชั่ว เพราะการกระทำ" ดังนั้นจึงทรงบัญญัติหลักเบญจศีลเบญจธรรม ที่เรียกว่าหลักมนุษยธรรมขึ้นเพื่อแก้ปัญหาสังคมอันเป็นพื้นฐานของประชาชน แล้วจึงขยายให้สูงขึ้นจากศีล (การสำรวมกาย วาจา) ไปสู่สมาธิ (ความสงบใจ) และจากสมาธิไปสู่ปัญญา (ความรู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม) เพราะฉะนั้นเบญจศีลเบญจธรรม จึงเป็นหลักมนุษยธรรมอันเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานของมนุษย์ที่จะนำมาแก้ปัญหา เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติไม่เบียดเบียนกัน ทำให้มนุษย์ในสังคมพึงปฏิบัติต่อกันอย่างเห็นอกเห็นใจกัน เอาใจเขามาใส่ใจเรา ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

คัดค้านเหตุแห่งการ เบียดเบียนต่างนลาของเรจองกรรมกันด้วยลวามมีนุชนธรรม¹

นับว่าหลักธรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้ได้มีส่วนในการอำนวยความสะดวกทางความคิดและการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ประเทศชาติและประชาชน เพราะหลักธรรมคำสอนเหล่านี้เป็นความรู้ประเภทที่มีความดีงามแอบแฝงอยู่อย่างลึกซึ้ง ไม่ได้แยกออกเป็นสัดส่วนอย่างชัดเจน ผู้ที่จะนำมาใช้ นำมาปฏิบัติต้องใช้วิจารณญาณในการนำมาปรับใช้ ประยุกต์ใช้ ให้เหมาะสมกับสภาพและสถานการณ์อันขึ้นอยู่กับทักษะและศิลป์ ของผู้นำมาใช้แต่ละคน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นนักปกครองผู้หนึ่งที่นำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาาปรับใช้ ประยุกต์ใช้อย่างมีศิลป์ เพื่อให้เกิดผลดีต่อการ เมืองและการปกครองเป็นอย่างดี

3. เกิดจากปัญหภายในประเทศ

3.1 อำนาจทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลขุนนาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติเมื่อมีพระชนมายุเพียง 15 ปีมา ก็นั้นจึงต้องมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทำหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ซึ่งผู้ที่ทำหน้าที่นี้สำคัญและยิ่งใหญ่ก็คือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แห่งตระกูลขุนนาง ซึ่งเป็นตระกูลใหญ่มีอิทธิพลและอำนาจมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ประกอบกับตระกูลนี้ได้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับ

¹รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

ราชวงศ์จักรี* จึงเป็นการส่งเสริมอำนาจและอิทธิพลมากยิ่งขึ้น บุตรหลานของ
ตระกูลนี้ได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ ทางการเมืองสืบต่อมาหลายสมัย ทำให้
เป็นตระกูลที่มีอำนาจและมีอิทธิพลอย่างสูงสุดถึงกับมีอำนาจในการเลือกสรรอัญเชิญ
พระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชสมบัติดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4
เป็นต้น

อิทธิพลและอำนาจของเสนาบดีตระกูลขุนนางได้ฝังรากลึกแฉะเจริญขึ้นเรื่อย ๆ
กุมากับอำนาจของพระมหากษัตริย์ ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่มีอิสระในการบริหารประเทศ
อย่างเด็ดขาดต้องอาศัยความร่วมมือจากตระกูลขุนนางเป็นอย่างมากซึ่งปรากฏว่าใน
ปลายสมัยรัชกาลที่ 4 อำนาจของเสนาบดีตระกูลขุนนางโดยเฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริย-
วงศ์(ช่วง ขุนนาค) นั้นมีอำนาจทางการเมืองยิ่งกว่าขุนนางผู้ใดในแผ่นดินจะเป็นรอง
แต่เฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้น¹ เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงประชวรหนักได้ทรงฝากฝัง
พระราชโอรสและพระราชธิดา แก่เสนาบดีตระกูลขุนนาง และยังทรงฝากฝังสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งทรงทราบว่าได้มีการปรึกษาจะ

*เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา(ต้นสกุลขุนนาค) ได้สมรสกับ เจ้าคุณนวล ซึ่ง
เป็นกนิษฐภคินีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี(นาค) ในรัชกาลที่ 1

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาว-
ดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 71

อยู่เชิดขึ้นครองราชสมบัติต่อไปให้ช่วยกันทำนุบำรุงรักษา อย่าให้เกิดเหตุการณ์ร้ายแรงขึ้นได้¹ นับว่าเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นชัดเจนถึงอำนาจและอิทธิพลทางการ เมืองของตระกูลขุนนางโดยเฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี โดยมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน นับว่าตระกูลขุนนางได้มีอำนาจและอิทธิพลอย่างมั่นคงถึงขีดสุดในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพราะตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมีอำนาจและหน้าที่ว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินตลอดจนการมีอายุาสถิ์เท่าพระมหากษัตริย์ คือสิ่งประหารชีวิตผู้มีโทษได้ จึงเท่ากับว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ถูกจำกัดลงมากมายอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สิ่งที่สะท้อนให้เห็นสภาพการณ์นี้ อย่างชัดเจนที่สุดคือพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระราชนัดดาสมเด็จเจ้าพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศว่า

ในเวลานั้นอายุพอเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา ปิยาธิฝ่ายมารดาถูกลวนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็มีโดตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยาและตอกรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 หน้า 15

ด้วยกันทั่วทุกองค์... ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มี
ความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่... เพราะ
ฉะนั้นพ่อจึงถือว่าวันนี้เป็นวันเคราะห์ร้ายอย่างยิ่งอันตั้งแต่เกิดมาพึง
โคปีแก่ตัว จึงสามารถที่จะกล่าวในหนังสือฉบับก่อนว่าเหมือนตะเกียง
อันริบหรี่...¹

จากพระบรมราโชวาทเหล่านี้เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงยึดถือพระทัยและทรงจดจำภาวะเหตุการณ์เพื่อครั้งมีผู้สำเร็จ
ราชการได้ก็ คงปรากฏในพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้ที่จะให้เปลี่ยนแปลงการ
ปกครองแผ่นดินว่า

เพราะเราได้เคยทดลองมาแล้วตั้งแต่เวลาเป็นตุกตาซึ่งไม่มีอำนาจ
อันใดเลยที่เกี่ยวนอกจากชื่อ... ในเวลาที่มีอำนาจน้อยปานนั้นใดความ
ลำบากอยู่อย่างไรบ้าง... เรารู้ดี จำได้... ในข้อความนี้เราไม่อยากจะ
ขัดโทษใหญ่แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการจำเป็นที่จะต้องพูดว่า อำนาจ
เสนาบดีใดเจริญขึ้น เพราะมีอำนาจใดตั้งเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อนมาจนทุก
แล้วจนตลอดเวลาเราใดเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็เป็นเวลาเคราะห์ร้าย

¹ รัชอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูต เอกสารการเมืองการ
ปกครองไทย (พ.ศ. 2417-2477) หน้า 130-131

ที่ตัวเราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ที่จะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินไคร้มค
เพื่อนวาทที่ปล่อยจนหมดบ้านไม่เหลือเลย...¹

อำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นมีผู้ใดจะคัดค้านได้ และจำต้องยอมคล้อยตามความ
เห็นของท่านเสมอ เช่นกรณีพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ดังปรากฏจากพระราชหัตถเลขา
ของรัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ...ที่พิศดารออกไปอีกนั้น คง
จะเป็นได้จากร่างโปรแกรมหกการราชาภิเษกนั่นเอง ซึ่งกรมหลวงวงษาแลกรมสมเด็จ
เป็นผู้เรียบเรียงสำหรับจะบัญชาในเวลาขึ้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ยอมให้ใช้แบบ
หูลหม่อมราชาภิเษก ว่าเป็นอย่างใหม่ไป ให้เอาแบบโบราณ...² พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงพระราชสวามิภักดิ์ของพระองค์ในขณะนั้นเป็นอย่างดี
ว่าเมื่อเสด็จขึ้นทรงพิธีนั้นคือมีผู้ยำเกรงในพระราชบารมี แม้แต่ท่านผู้หญิงพันซึ่งเป็น
ภรรยาของสมเด็จพระเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็ถูกออกมาเหมือนมียำเกรงในคราวที่ทรง
ประจักษ์และถูกห้ามนำเสด็จขึ้นถวายบังคมพระบรมศพรัชกาลที่ 4 ซึ่งพระองค์ทรงได้
ยินด้วยพระกรณพระองค์เองว่า"...พอคุณไผ่ยอมถึงเพียงนี้ พอจะอยู่ได้สักวัน"³นอก

¹ รัชชอนันต์ สมุทวณิช และชิตติยา กรรณสูต ล.ค. หน้า 76 - 77

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5
บ 16/6 เล่ม 1 พงศาวดารโบราณคดี พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 120

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารส่วนพระองค์ สป.2.57/3
พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ เรื่องพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5

จากนี้ยังมีชาวเลาเชื้อฮกเกี้ยนบอกว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงอยู่ในราชสมบัติเพียง 3 ปีเท่านั้น¹ อย่างไรก็ตามความขัดแย้งระหว่างผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและพระมหากษัตริย์ทรงพระเยาว์เกิดขึ้นตลอดระยะเวลาทั้งนี้เนื่องจากสภาวะของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินที่ถือว่าเป็นผู้รับผิดชอบในการบริหารบ้านเมืองและมีความรอบรู้เชี่ยวชาญในราชการแผ่นดินมากกว่า ส่วนองค์พระมหากษัตริย์ทรงพระราชประสงค์จะแสดงความอิสระเป็นของพระองค์เองอันเนื่องมาจากสภาวะความเป็นพระมหากษัตริย์ที่เริ่มเข้าสู่วัยหนุ่ม ความคิดเห็นของทั้งสองฝ่ายจึงมักจะเกิดความขัดแย้งกันในหลาย ๆ กรณี เช่นกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดที่จะทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นการพิเศษใน พ.ศ. 2413 ซึ่งทรงมีพระชนมายุครบ 17 พรรษา เป็นการใหญ่ ตามธรรมเนียมที่ทรงทอดพระเนตรจากการประพาสต่างประเทศซึ่งมีการตกแต่งประดับประดาโคมไฟอย่างสวยงามแต่ได้รับการทรงติงจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ดังปรากฏจากพระราชหัตถเลขาว่า "...สมเด็จพระยาหนานตกใจว่า จะทำการแซยิตอย่างจีนหรืออย่างไทยแกมจีน ซึ่งถือว่าเปนเกียรติยศใหญ่คือสูงวัยและสูงบรรดาศักดิ์ในเวลานั้น จึงเข้ามาห้ามปรามไม่ให้ทำ...ภายหลังเปนอันได้ทำ...แต่เปนการจูงเอียงกันนั้นโด่งดังมาก..."²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับกรมพระวชิรญาณวโรรส หน้า 24

² ธีธัญญ์ สุทธิสงคราม ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 1-5

ดังนั้นในช่วงเวลาที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินตลอด
เวลา 5 ปี (พ.ศ. 2411-2416) จึงเป็นระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่มีพระราชอำนาจอันใดในการบริหารบ้านเมืองเลย ทรงมีหน้าที่
เพียงแต่ปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามโบราณราชประเพณีเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันนั้นว่า
เป็นระยะเวลาที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สร้างเสริมอำนาจบารมีมากขึ้นยิ่งกว่าเดิม อัน
เป็นการสร้างความหนักพระทัยให้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
อย่างยิ่ง และแม้ว่าในภายหลังการบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 อันมีผลทำให้สมเด็จพระเจ้า-
พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปก็ตาม แต่อำนาจ
และอิทธิพลยังคงมีอยู่มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่
จะดึงพระราชอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์โดยใช้วิธีการหลายประการ และ
วิธีการหนึ่งที่ทรงนำมาใช้ก็คือการที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาประพฤติปฏิบัติ
เพื่อพ้นฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ ด้วยพระปรีชาสามารถและความมีสุเมธภูมิที่ช่วยพระทัย
ที่หนักแน่นและอดทน

3.2 ปัญหาวังหน้า

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับมติเป็นเอกฉันท์
จากที่ประชุมให้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี
อันเป็นลักษณะ "เอกชนนิกร สโมสรมมติ" ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ที่ประชาชนเลือกตั้ง
ขึ้น¹ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เสนอให้มีการเลือกผู้ที่จะดำรงตำแหน่งวังหน้าด้วย แม

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 462

ว่าจะมีผู้คัดค้านไม่เห็นด้วยเนื่องจากประเพณีการเลือกวงหน้านั้นเป็นสิทธิของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงเลือกตามพระราชอัธยาศัย แต่ด้วยอำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ทำให้ประชุมต้องยอมรับให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ดำรงตำแหน่งวงหน้าในที่สุด¹

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นวงหน้าในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ทรงได้รับการเฉลิมพระเกียรติให้มีพระราชอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีลักษณะเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง (Second King) อันนับว่ามีลักษณะที่แปลกกว่าสมัยอื่น ๆ การที่วงหน้าสมัยรัชกาลที่ 4 นี้มีฐานะเทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดิน แม้ว่าจะทรงมิได้มีพระราชอำนาจที่จะบริหารราชการแผ่นดินก็ตาม แต่ก็เป็นโอกาสให้วงหน้าสร้างฐานะทัดเทียมกับพระเจ้าแผ่นดินได้ เช่น การสร้างปราสาทยอดสูงเช่นในวังหลวงและภายในบรรราชวังก็จะประกอบด้วย โรงช้าง โรงม้า ปืนใหญ่ กระสุนดินดำ ตลอดจนมีกองทหารเป็นของตนเองที่ได้รับการฝึกฝนแบบตะวันตก มีการสร้างป้อมรายรอบวังเพื่อความปลอดภัยและยังมีเรือกลไฟสมัยใหม่สองลำจอดอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าพระบรมราชวังอีกด้วย สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญที่สร้างเสริมกำลังอันเป็นอำนาจทางการเมืองอย่างสำคัญ² และเมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งวงหน้า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

หน้า 177-179

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ วงหน้า: ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ รวมบทความวิชาการทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ หน้า 6-7

ควมการสนับสนุนจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พยายามที่จะดำรงสถานภาพและมีบทบาท
เทียบเท่ากับพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เคยเป็นมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าไม่ถูกต้อง และทรงพยายามย่ำให้เห็นว่ากรม
พระราชวังบวรวิชัยชาญ เป็นเพียงตำแหน่งอุปราชบรรดามีใช้พระเจ้าแผ่นดินที่สอง
เช่นพระปิ่นเกล้าฯ ดังจะเห็นจากการที่ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง "ตำนานวัง
หน้า"* เพื่อให้ทุกคนทราบความเป็นมาของวังหน้าที่มีมาในประวัติศาสตร์ จึงนับว่า
ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงและวังหน้ามีปัญหาคือเนื่องมาจากความหวาดระแวงที่เกิด
ขึ้นจากทั้งสองฝ่าย โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกิดความ
ไม่มั่นคงในเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์มากนักอันเกิดมาจากการที่ทรงพระ-
เยาว์ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และขณะเดียวกันวังหน้าซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการ
สนับสนุนก็มีวิสัยทัศน์และประสบการณ์ทางการเมืองมาก่อนพระองค์ ทำให้เป็นที่หวังว่าจะ
เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปกรณีที่ทรงสวรรคต

ความไม่มั่นคงในพระราชอำนาจทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดระยะเวลาของการที่ทรงมิได้เป็นผู้บริหารประเทศนั้น ทำให้ทรงมี
พระราชดำริที่จะตั้งพระราชอำนาจที่กระจายอยู่ในอำนาจของขุนนางต่าง ๆ กลับคืนมา

* พระราชนิพนธ์เรื่องตำนานวังหน้านี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ
ปีจอ พ.ศ. 2417 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร บัญชีเอกสารส่วนพระองค์
ฉบับ. 4.1.1/5 กลอง 1)

คั้งนั้นหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้วพระองค์ได้ทรงกำเนินการปฏิรูป
 ด้านต่าง ๆ เช่น การคลัง การตั้งสภาที่ปรึกษาการแผ่นดิน เป็นต้นโดยเฉพาะการ
 ปฏิรูปด้านการคลังนั้นมีผลกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของบรรดาขุนนางเก่า ๆ
 เป็นอันมากก่อให้เกิดความไม่พอใจขึ้น โดยเฉพาะวังหน้าซึ่งถูกลดพระราชทรัพย์ใน
 การใช้จ่ายของวังหน้าลง ประกอบกับความหวาดระแวงในความไม่ปลอดภัยเนื่องจาก
 ได้มีผู้ถึงหนังสือว่าผู้คิดจะปลงพระชนม์ ทำให้วังหน้าของสมุญชนและอาวุชเป็นจำนวน
 มาก ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีไปถึงพระเจ้าอนงยาเธอ
 เจ้าฟ้าจุฑามณี เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระองค์เจ้ากษัตริย์ภักดีและพระ-
 ยาราชรานุกูล ขวดยขอความที่คล้ายคลึงกันว่า"...ค้ายันได้ทราบข่าววังหน้าให้เรียก
 ทหารมาประชุมในวัง ประมาณ 600-700 คน ฉันยังไม่เชื่อ ได้ให้ขึ้นไปสืบหลายราย
 ได้ความเห็นแตก...การเรื่องนี้เปนการใหญ่มากลัอยู่ แต่ได้ยินว่าเกรียนนี้เพราะได้
 หนังสือถึง แก่นั้นเห็นว่าจะไวใจไม่ได้..."¹

ความตึงเครียดระหว่างวังหลวงและวังหน้า ถึงจุดระเบิดและกลายเป็นเรื่อง
 วิวาทกันโดยเปิดเผย เมื่อเกิดเหตุการณ์ไฟไหม้ขึ้นในคลังกระสุนดินดำในวังหลวงเมื่อ
 คืนวันที่ 28-29 ธันวาคม พ.ศ. 2417 ทหารวังหน้าพร้อมควยอาวุชครบป้อมเข้าไป
 ช่วยดับไฟในวังหลวง แต่ถูกทหารวังหลวงชักชวน และรัชกาลที่ 5 ทรงเรียกกำลัง

ไพฑูริ สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1

ทหารมาประจำการ เพื่อรักษาพระราชวัง ซึ่งคำให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรง
เกรงว่าจะต้องได้รับพระราชอาญาอันเนื่องมาจากการที่ร้องดูมผู้คนและอาวูเกินความ
จำเป็นอันเป็นการทำลายอำนาจวังหลวงจึงได้หนีไปขอความคุ้มครองจากสถานทูตอัง-
กฤษ¹ ซึ่งกองทูตอังกฤษครั้งนั้นคือโทมัส น็อกซ์ (Thomas Knox) ซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดกับ
วังหน้าและเคยเป็นครูฝึกทหารวังหน้าในสมัยพระปิ่นเกล้าฯ

เหตุการณ์ครั้งนี้ได้ลุกลามใหญ่โต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีหนังสือเชิญให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งไปพักประจำอยู่ที่ราชบุรีขึ้น
มาระงับเหตุการณ์และไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทนี้ เนื่องจากทรงเห็นว่าการที่มีชาวต่าง
ประเทศเข้ามาร่วมแทรกแซงในเหตุการณ์ครั้งนี้อาจเป็นอันทรยศความมั่นคงของชาติ
และทรงพยายามที่จะอธิบายให้ทราบว่าเป็นเรื่องความขัดแย้งภายในเท่านั้น คงปรากฏ
จากพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทร ศักดิ์ขำรว่า

กงสุลอังกฤษ กงสุลฝรั่งเศส มาบอกว่าคนที่ลักพาคนไปมี โกลิธาบ
ชาววาเราไปอยู่ในวังเราวังหลวงกับวังหน้าวิวาทกัน จะขอเรียก
เรือนบารักกาส์ไปแยกเจ้าพระยาภาณุวงศ์ก็ตอบไปว่า การที่จะรบ

¹ปิยนาด มุแนด แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระ-
ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง มุแนด) หน้า 147

พุงกันขึ้นไม่เป็นคอก เป็นแต่การรักหวัดด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพราะการ
ที่จิตใจเดิมขึ้นไม่เรียบรอย ขอให้งดใจสมเด็จเจ้าพระยาเขามาบอก
การก็เป็นแล้วกันไป...¹

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามาถึงกรุงเทพฯ และได้ดำเนินการไต่ถามเสียกรณีพิพาทนี้โดย
รัชกาลที่ 5 ทรงยินดีที่จะยอมเจรจาด้วยเพราะทรงเห็นแก่ความสงบของบ้านเมือง
แต่ปรากฏว่าวังหน้ากลับประวิงเวลาเพื่อต้องการให้กงสุลอังกฤษเข้ามามีส่วนในการ
เจรจาดูแล ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงพระยาสมุทรบุรารักษ์
ปรีวีเคาน์ซิลว่า

การในกรุงราชบุรี เรียบร้อย เป็นแต่เล่าลือกันหวาดท้อว่าฝรั่งจะมา
ช่วยวังหน้า คนฝ่ายวังหน้ากำเริบอีกเหมือนกันมากนัก สมเด็จเจ้าพระยา
ส่งคำประนีประนอมไปแล้วถึงสี่วัน วังหน้าไม่ตอบของเตือนไป เขาก็
ตอบกลับมาว่าจะคอยกวาดเวนแมนอังกฤษ ได้คัดกอบีมาไห้แล้ว การที่
วังหน้าตอบมาดังนี้ เป็นการดูถูกเจ้าแผ่นดินแลกวาดเวนแมนบ้านเมือง
มากนัก...²

¹ ใ้ฐาติ สุทธิสงคราม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1

หน้า 550-551

² ก. หน้า 584

คั้งนี้การแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์วังหน้า จึงทรงต้องโง่เขลาเป็นอย่างยิ่งในการที่จะ
ประนีประนอมเพื่อให้เหตุการณ์คลี่คลายลงด้วยดี ปัญหาเรื่องวังหน้าจึงเป็นปัญหาทาง
การเมืองที่สำคัญประการหนึ่งที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ประโยชน์เพื่อแก้ไข
ปัญหาทางการเมือง

3.3 ปัญหาความแตกแยกภายในของผู้นำทางการเมือง

ปัญหาทางการเมืองภายในประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การแตกแยกทางความคิดทางการเมืองการ
ปกครองของบรรดาผู้นำทางการเมือง อันเนื่องมาจากประสบการณ์ วัย และวิธีการ
ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงในการพัฒนาประเทศ ซึ่งมีผู้แบ่งกลุ่มผู้นำของสยามในยุคนั้นไว้เป็น
3 กลุ่มด้วยกัน¹ คือ

กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำ กลุ่มสยามหนุ่มประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอและขุนนาง
หนุ่ม ๆ หลายคน รวมทั้งเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ซึ่งเป็นน้องชายของสมเด็จพระ-
ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย กลุ่มสยามหนุ่มนี้ประกอบด้วยชนหนุ่มซึ่งเป็นชนรุ่นที่สองที่ได้
รับอิทธิพลจากตะวันตก (Second Westernized Generation) ผู้ที่ต้องการให้มีการ
ปฏิรูปสังคมให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ

¹ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย

กลุ่มที่สอง คือ พวกอนุรักษนิยม (Conservative Siam) มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นำ กลุ่มนี้ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่ไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงหรือรวดเร็ว ต้องการรักษาสภาพเดิมของประเพณีไว้ให้มากที่สุด จะเปลี่ยนแปลงก็เฉพาะสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น เรียกว่าเป็นนักปฏิตินิยม (Pragmatist)

กลุ่มที่สาม คือ กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) เรียกได้ว่าเป็นพวกหัวโบราณ กลุ่มนี้ประกอบด้วยขุนนางในระดับต่าง ๆ ที่เกรงกลัวความเปลี่ยนแปลงว่าจะมีผลกระทบถึงฐานะและตำแหน่งของตน ต้องการอยู่แต่ลำพัง ไม่สนับสนุนหรือเกี่ยวข้องกับฝ่ายใด กลุ่มนี้มีลักษณะต่อต้านอารยธรรมจากตะวันตกมากกว่ากลุ่มอนุรักษนิยมเสียอีก กลุ่มนี้มีกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงเป็นผู้นำ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2416 แล้ว พระองค์ก็ทรงเริ่มใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ที่บรรลุนิติภาวะในการบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองอย่างเต็มที่ แต่เนื่องจากอิทธิพลและอำนาจของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อดีตผู้สำเร็จราชการยังมีอยู่มาก ทำให้พระองค์ไม่มีอิสระที่จะบริหารราชการแผ่นดินตามที่ทรงตั้งพระทัยไว้ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่จะจำกัดอิทธิพลของขุนนางรุ่นเก่าที่เคยมีอำนาจอยู่ในต้นรัชสมัย โดยทรงใช้ฐานอำนาจทางการเมืองในกลุ่มของพระองค์ดำเนินการต่าง ๆ โดยเฉพาะการปฏิรูปการปกครองที่เกิดขึ้นในระยะแรกคือการออกพระราชบัญญัติที่สำคัญ 4 ฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน, ประกาศพระราชบัญญัติการคลัง, ประกาศพระราชบัญญัติตุลาการศาลรับสั่ง และพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกหาสลูกไทย ในปี พ.ศ. 2417 พระราชบัญญัติทั้ง 4 ฉบับนี้ทำให้เกิดความตึงเครียดทางการเมืองภายในขึ้น เพราะ

กลุ่มอำนาจอื่นเกิดความรู้สึกว่าคุณัดหนอผลประโยชน์ โดยเฉพาะการปฏิรูปด้านการคลัง ทั้งนี้เนื่องจากการเก็บภาษีในระบบเก่านั้นไม่รัดกุม และขุนนางเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการเก็บภาษีต่าง ๆ มากมายคือได้รับรายได้ทั้งภาษีอากร การราชการ และแรงงานจากไพร่ โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางที่คุมกระทรวงสำคัญ ๆ จนในที่สุดได้เกิดการพิจารณาคดีพระยาอาหารบริรักษ์ (บุตร บุญหลง) ซึ่งเป็นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และมีตำแหน่งเป็นเสนาบดีกรมนา ที่ขัดขึ้นพระราชบัญญัติการคลังคือไม่ยอมส่งเงินรายได้ของกรมนามายังหอรัษฎากรพิพัฒน์ซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรง ประกอบกับมีหลักฐานแน่ชัดว่าพระยาอาหารบริรักษ์ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมือง ในที่สุดจึงถูกตัดสินจำคุก 12 ปี ถูกถอดจากยศ ตำแหน่ง และบรรดาศักดิ์ การที่ทรงใช้อำนาจสภาที่ปรึกษาลงโทษเสนาบดีนับเป็นตัวอย่างแก่เสนาบดีและขุนนางอื่น ๆ ที่จะไม่กล้าแข็งข้อ หรือขัดขึ้นเป็นอย่างใดและเท่ากับเป็นการแสดงให้เห็นพระราชอำนาจของพระองค์เหนืออำนาจของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์¹

การปฏิรูปการคลังของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ก่อให้เกิดความไม่พอใจแก่ขุนนางกลุ่มผลประโยชน์เก่าเป็นอันมาก เพราะกระทบกระเทือนต่อรายได้และผลประโยชน์ จึงก่อให้เกิดภาวะความตึงเครียดทางการเมืองขึ้น และ

¹อ่านรายละเอียดใน ปิยนาง ขุนนาค แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 149-182

เกิดระเบิดเป็น"วิกฤตการณ์วังหน้า" ในปี พ.ศ.2417 จนเกือบจะทำให้มหาอำนาจตะวันตกเข้าแทรกแซงอันเป็นอันตรายต่อความปอดกัยของประเทศชาติเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งการปฏิรูปการคลังนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาเล่างถึงสาเหตุการปฏิรูปนี้ กรมพระวชิรญาณวโรรสพิงว่า

ในหว่าไ้เล่าถวายเรื่องพระคลังข้างที่แล้ว เลาปรับทุกข์ถวายเสียให้ตลอด สักเรื่องพอเป็นทีสนในความลำบากที่ถูกแกล้งอย่างไร ผลประโยชน์พระคลังข้างที่...ยังมีอีกส่วนหนึ่งคือเงินภาษีอากรเวลานั้นแบ่งขึ้นเจา นาย...ภายหลังสมเด็จพระเจ้าพระยาฯทำเป็นรัฐบาล ก็ตัดเงินพระคลังข้างที่หมด เป็นเหตุไรสงคลัง เงินขึ้นเจา นายก็พลอยขาดด้วยกันหมด ที่แท้เงินคลังนี้ ก็หาได้ส่งผลประโยชน์ไม่ ผลประโยชน์สุรุเกิดขึ้นเท่าใดก็เป็นของเจาพระยาสุรวงษ์มุนี ครั้นเมื่ออนุยอนุยอาหารวากรมนาก็ยุบเงิน...ที่เคยเป็นพระคลังข้างที่ไปให้สมเด็จพระยา ในเวลารุ่งมีโตบา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบทุกอย่าง...แต่เงินเบี้ยหวัด...ไม่พอจ่ายราชการของแผ่นดินตั้งแต่งานพระบรมมหาราชวัง... เพราะเหตุเสนที่หม่อมฉันจึงนั่งอยู่ไม่ได จับจัดการ คลังมหาสมบัติ...จึงต้องไปจับกรมนา เหตุว่า...มีจำนวนหักเงินอยู่ที่โรงภาษีที่กินกันเสีย ๒๐๐๐๐๐ เมือง...จึงได้เป็นความใหญ่ครั้นนาย... ในเวลานี้เงินขึ้นเจา นายทุกคนถูกตัดอากรสุรา...พอตาย เจกมันไม่ยุ่งเกรง มันก็ห่วงไม่ห่วง...พากันจนปนไปเจกมันจึงต้องลงมือ ทำให้เกิดขัดเคืองกันขึ้น เมื่อใดเงินมาจึงเปลี่ยนธรรมเนียมเสียใหม่ ไมให้เจา นายออกไปห่วงที่เจก แจกออกจากคลังที่เก็บนี้เป็นคนเดิมของเงิน กลางปีที่เกิดขึ้น แดฝ่ายวังนา...ไม่ใ้ให้หวงขึ้นเหตุข้างวังหลวงเขาเลิกหวงขึ้นให้เจา นายเสียแล้ว แก่ก็คิดว่าแกไม่ได้ขึ้นนาง แตมิได้พูดแก่ผู้ใดเวน

ไว้แต่สมเด็จพระยาฯ ก็ไม่เอามาพูด ความจริงอันอยู่จนถึงไปฟ้อง
ฝรั่ง...¹

นอกจากความขัดแย้งในเรื่องการปฏิรูปการ คลังแล้ว ความขัดแย้งในด้านการบริหาร
งานบ้านเมืองด้านอื่น ๆ ก็มีปัญหามาเนื่องจากสมเด็จพระเอกอรรคมหาศรีสุริยวงศ์แม่
จะพญากำแพงผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปแล้วก็ตาม แต่การที่ท่านเคยมีประสบการณ์
การบริหารราชการแผ่นดินตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาทำให้ท่านถือตัวอยู่ว่าท่านเป็น
ผู้หลักผู้ใหญ่ของแผ่นดิน มีสติปัญญา มีความรอบคอบ และมองการณ์ไกลได้ดีกว่าผู้ที่อยู่ใน
วังและชาวต่างประเทศ ดังนั้นแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมี
อำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองก็ตาม สมเด็จพระยาฯ ก็ยังมี
ความรู้ดีกว่าท่านยังคงมีภาระที่จะต้องรับผิดชอบต่องานเมืองอยู่ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ก็ทรง
เห็นความสำคัญของท่านและได้ปรึกษาขอราชการอยู่เสมอ แต่เนื่องจากความแตกต่าง
ระหว่างวัยทำให้ความคิดเห็นแตกต่างกัน ความที่ขัดแย้งนี้ ปรากฏในหนังสือของ
เจ้าพระยาสุรवंช วิวัชฌน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นสมุหพระกลาโหมและท่านเป็นคน
กลางในการที่จะติดต่อระหว่างรัชกาลที่ 5 กับสมเด็จพระยาฯ มีถึงสมเด็จพระ
เจ้าพระยาฯ ว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณ-
วโรรส หนา 224

หนึ่งความปฏิกูลอยู่ในใจข้าพเจ้านี้ ถ้าเห็นการสิ่งใดในพระบาท-
สมเด็จพะเจ้าแผ่นดินเรี่ยรายแรงก็ไม่กราบเรียนใตเฑาะ เห็นการสิ่ง
ใดในใตเฑาะเรี่ยรายแรงก็ไม่กราบบังคมทูลพระกรุณา เพราะพระบาท-
สมเด็จพะเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินใตเฑาะก็เป็นบิดา ไม่อยาก
ให้เป็นการแตกกัน...¹

ดังนั้นความขัดแย้งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับกลุ่มของสมเด็จ-
เจ้าพระยาในเรื่องการบริหารราชการแผ่นดินก็คงดำเนินไป และบางครั้งรัชกาลที่ 5
ก็ทรงตระหนักว่า ความพยายามของมหาอำนาจตะวันตกได้พยายามที่จะเข้าแทรกแซง
สถานการณ์ของความขัดแย้งนี้ตลอดเวลาโดยเฉพาะอังกฤษซึ่งนี้เนื่องจากสมเด็จเจ้า-
พระยาคำนึงถึงความสนิทสนมกับมิสเตอร์ น็อกซ์ ซึ่งเป็นกงสุลอังกฤษประจำประเทศ
ไทยเป็นพิเศษ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหา-
โกษาธิบดี เสนาบดีกรมท้าวว่า"...ตอนนี้เห็นว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับมิสเตอร์น็อกซ์มา
พูดกับเขาคอยเรื่องห้ามอาชญาว่า ถ้าสมเด็จเจ้าพระยาสั่งห้ามแล้วจะห้ามจะเป็นเรื่อง
เกี่ยวกับคอกกระมัง ถ้าจะคิดให้แตกกับสมเด็จเจ้าพระยาจะไม่ทราบ..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร หนังสือราชการ ร.ที่ 1009
ปีมะโรง จ.ศ. 1242 หนังสือเจ้าพระยาสุรวงษ์ฯ ถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรี-
สุริยวงศ์

² ใบบังคมทูล สุทธิสงคราม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความแตกต่างเป็น
กลุ่มการ เมืองภายในประเทศเป็นอย่างดีและเป็นการ ไม่ปล่อยภัยต่อสถานภาพของ
พระองค์เป็นอย่างยิ่ง ถึงพระราชนัดดาที่ทรงมีไม่ถึงเสนาบดีกรมท่าว่า

ด้วยฉันทราบความว่า เธอมีความเสียใจด้วยเงินสิบสลกหาไม่เช่นนั้น การ
เรื่องนั้นมันไม่ใคร่เข้ากับเธอตลอด แต่มันก็มีความวางใจในตัวฉันบ้าง
เลยหรือ ทุกวันนี้นั้นมีศัตรูรอบตัว เธอก็มีศัตรูรอบตัวเหมือนกัน
การสิ่งใดก็ย่อมทราบอยู่ก็ใจเธอทั้งสิน... อนึ่งการทุกวันนี้เล่าก็เป็น
ก๊กเป็นเหล่า เธอคงตกอยู่ในเป็นพวกฉันปรากฏแก่คนทั้งปวงเป็นอัน
มาก ฉะนั้นจะให้เธอยับเยินเสียก็เหมือนแต่กำลังของตัวเองเหมือน
กัน... ไม่ควร เลยที่เธอจะมาเป็นเป็นท้าวใจในตัวฉันเสียดังนี้ เมื่อพูด
ไปเขาทุกคนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นการแตกราว เป็นรองของศัตรูที่จะ
คิดร้ายในฉับแลตัวเธอใดนัก...

จากพระราชนัดดาที่อาจมองเห็นถึงสภาพทางการเมืองขณะนั้นได้ว่ามีความแตก
แยกปรากฏชัดเจนเป็นที่รู้กันว่าอยู่ใต้อำนาจกลุ่มไหน นับว่าเป็นสภาพการณ์ที่เป็นอันตรายต่อ
ความมั่นคงของประเทศชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะความแตกแยกความสามัคคีภายใน
จึงทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นนโยบายประการหนึ่งเพื่อสร้างความสามัคคี
ให้เกิดขึ้น อันเป็นผลดีต่อประเทศชาติในที่สุด

¹ รัชกาลที่ ๕ สุนทรีสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิลาส เล่ม 2

4. เกิดจากปัญหาภายนอกประเทศ

4.1 ปัญหาจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก

ลัทธิจักรวรรดินิยมเป็นลัทธิทางการเมืองที่เกิดขึ้นอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลในบริเวณเอเชียอาคเนย์ที่สำคัญคือประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส

ประเทศอังกฤษเป็นประเทศจักรวรรดินิยมที่เข้ามามีอิทธิพลในดินแดนของไทยในระยะเริ่มแรก กล่าวคือหลังจากที่อังกฤษสามารถแผ่อิทธิพลควบคุมอินเดียได้สำเร็จก็ขยายอิทธิพลมายังพม่าและเริ่มสนใจแหลมมลายูซึ่งอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งยังเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญอีกด้วย ซึ่งสภาพทางการเมืองของแหลมมลายูขณะนั้นประกอบด้วยรัฐอิสระต่าง ๆ หลายรัฐ รัฐในแหลมมลายูที่เป็นประเทศราชของไทยได้แก่ รัฐเคดาห์(ไทรบุรี) กลันตัน ตรังกานุ ซึ่งต่างก็มีอิสระในการปกครองตนเอง จะมีความผูกพันกับไทยกล่าวคือ พระมหากษัตริย์ไทยจะเป็นผู้แต่งตั้ง ถอดถอนเจ้าเมืองประเทศราชและหัวเมืองประเทศราช เหล่านี้ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองและถวายเหลือทางบ้านเสียบึงอาหาร ค่าสังหาร เมื่อไทยเกิดศึกสงครามเท่านั้น อังกฤษได้มาขอเช่าเกาะปีนังจากสุลต่านไทรบุรี และต่อมาได้ขอเช่าดินแดนตรงข้ามเกาะปีนังเพื่อเป็นสถานที่การค้าของเสียบึงอาหาร แหล่งเชื้อเพลิง ซ่อมแซมเรือสินค้า รวมทั้งเป็นฐานทัพเรือเพื่อป้องกันน่านน้ำมลายูและอ่าวเบงกอล¹ อังกฤษได้พยายามที่

¹ กิ่งแก้ว นิคมคำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2443-2452 หน้า 11

จะขยายอิทธิพลไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในแหลมมลายูโดยเข้าแทรกแรงในเหตุการณ์ความยุ่งยากทางการเมือง จนในที่สุดก็สามารถเข้าครอบครองรัฐต่าง ๆ ในแหลมมลายูในฐานะรัฐอารักขา นับว่าอิทธิพลของอังกฤษในแหลมมลายูเป็นอันตรายอย่างถึงทั่วหัวเมืองประเทศราชของไทย แม้ว่าอังกฤษจะรับรองอธิปไตยของไทยเหนือหัวเมืองมลายูที่เป็นประเทศราชของไทยตามสนธิสัญญาเบอร์นี ที่ทำไว้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ก็ตาม¹ แต่ก็มีอาจวางใจได้ว่าอังกฤษจะไม่เข้าแทรกแซง เพราะนโยบายของอังกฤษขึ้นอยู่กับผลประโยชน์เป็นสำคัญ ในขณะเดียวกันทางด้านตะวันตกของไทย อังกฤษซึ่งสามารถยึดพม่าได้ เป็นเมืองขึ้นทั้งหมดก็พยายามที่จะขยายอิทธิพลเข้ามายังแคว้นลานนาของไทย นับว่าอิทธิพลของอังกฤษรายรอบอาณาเขตของไทยทั้งทางด้านเหนือ ตะวันตก และด้านใต้อย่างหนาแน่น

ส่วนประเทศจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสซึ่งกำลังขยายอิทธิพลเหนือประเทศเวียดนามและสามารถขยายอิทธิพลเข้ามาครอบครองเขมรส่วนนอก ซึ่งเคยเป็นประเทศราชของไทยได้ในสมัยรัชกาลที่ 4 จากนั้นก็พยายามที่จะคุกคามดินแดนประเทศราชของไทยทางด้านแม่น้ำโขงและหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของไทยที่ติดต่อกับเขมร และในที่สุดก็ได้ขยายอิทธิพลไปยังดินแดนลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทยโดยใช้วิธีอ้างสิทธิของชุมชนที่เคยมีส่วนในการครอบครองดินแดนลาวมาก่อน²

¹ ลาญวิชัย เกษตรศิริ มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ศิลปวัฒนธรรม

2:6 เมษายน 2524 หน้า 25

² อรรถพร นพการา การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศส
ในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. 2436-2453 หน้า 76

ดังนั้นนับว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับยุคสมัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้ทวีความรุนแรงขึ้น และพระองค์ทรงตระหนักถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นเป็นอย่างที่ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระยาวารวณปรปักษ์ว่า

ในเวลานี้เขตรแดนที่ติดกับเมืองเขมร เป็นที่น้ำกล้วยิ่งนัก ด้วยฝรั่งเศสกำลังจัดการในเมืองเขมร... ข้างหัวเมืองลาวเหล่านี้นคงจะมีมาก... ผู้คนกัน... เห็นจะตองใจหาหลวงไทยเอาไปขายรักษาเอาจึงจะไ้... หากไม่เห็นจะไม่พบเสียพระราชนาณาเศตรในเร็ว... นี่เป็นแน อย่าได้ทรงนอนพระไทยเลย...¹

อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงดำเนินนโยบายที่จะไม่ให้กระทบกระทั่งกันขึ้นตามเจตนาและได้ทรงกำชับให้ฝ่ายปกครองพยายามดูแลทุกข์สุขของราษฎรให้มากขึ้น แต่ก็ได้รับการขู่ขู่ที่จะให้เกิดการปะทะกันทางก่อดังเสมอ จนในที่สุดเมื่อเกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้นผลจากการปะทะกันทำให้ชาวราชการฝรั่งเศสบางคนถูกจับกุมและเสียชีวิต ฝรั่งเศสจึงถือโอกาสเรียกร้องค่าเสียหายจากไทยและส่งเรือรบ 2 ลำมาปิดอ่าวไทยบังคับให้ไทยยอมทำสัญญาตามข้อเรียก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสารเก็บเล่มกระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 27 จ.ศ. 1237-1238 หน้า 126

ร้องของฝรั่งเศส¹ การที่ฝรั่งเศสกำลังทำการคุกคามไทยอย่างถูกต้องปราศจาก
 กิเลสธรรมนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระทัยมากถึงกับ
 ทรงพระประชวรไปรักษาตัวที่เกาะสีชัง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง
 บรรดาพระราชโอรสที่กำลังศึกษาอยู่ที่ยุโรปว่า"...พอเวลานี้ไม่สู้สบาย แต่จะเรียก
 ว่าเจ็บก็ไม่ได้ ถึงยังไม่สบายเช่นนั้นก็ยังถูกกวณเฒ่าอันมาก ที่กลับกรุงเทพฯวันนี้เพื่อ
 จะได้รับ มงตริเออร์ เลอเมียร์ เคอวิเลีย อรรถราชทูตฝรั่งเศสเป็นแต่ชั่วพริบตา แต่ยังไม่
 สามารถที่จะกินเลือดเนื้อได้..."²

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามประนีประนอม
 ตามความต้องการของฝรั่งเศสนับว่าทรงดำเนินวิเทโศบายที่ชาญฉลาดทำให้รอดพ้น
 จากวิกฤตการณ์อันเป็นการเลี้ยงต่อความเป็นเอกราชของชาติอย่างยิ่ง เพราะทรง
 ตั้งปณิธานไว้ว่าทรงยอมสิ้นพระชนม์ดีกว่าที่จะต้องเป็นเมืองขึ้นชาติอื่นดังปรากฏใน
 พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณว่า"...คือแน่ใจเสียแล้วว่าถ้าเราไม่
 สามารถป้องกันความเป็นอิสระภาพไว้ได้ในคราวนี้ ก็คงมีอยู่ 2 ทางที่จะดำเนินไปคือ

¹ชมพูชนก นาศิริรักษ์ บทบาทของทีปรักษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระ-
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2411-พ.ศ.2453 หน้า 85

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
 เลขาณุกร ร.5 รล.3/11 พระบรมราชโองราชฯ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.112

จะโลกนี้ไปสู่โลกอื่น ถ้าหลีกออกเสียให้พ้นจากเครื่องมือให้คนต่างประเทศใช้ เช่น
นโรคน ฉันทนไม่ได้..."¹

ผลจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทำให้ไม่ต้งยอมเสียค่าปรับ เสียดินแดน
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และต้องยอมให้ฝรั่งเศสเข้าควบคุมดินแดนชายฝั่งทะเลทางภาค
ตะวันออกได้แก่เมืองจันทบุรี ซึ่งการคุกคามของฝรั่งเศสนับวันจะรุนแรงขึ้นทุกขณะ
นับว่าประเทศไทยต้องอยู่ในภาวะล่อแหลมต่ออันตรายรอบตัว ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์
คัดเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

เขตรแดนเราแต่ก่อนยอมติดกันอยู่กับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมือง
แลมีกำลังคล้ายคลึงกันโดยรอบ แต่บัดนี้ข้างทิศตะวันตกโดยรอบขึ้นไป
เหนือเมืองเหล่านี้ตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกขึ้นไปเหนือ ตก
ไปของฝรั่งเศส เมืองเราตั้งอยู่ท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครอง
อย่างกวักขันแถมมีกำลังมากกว่าเราของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกียจ
ข้องในปลายเขตรแดนอยู่เสมอ ไม่เป็นต่างคนต่างอยู่เหมือนอย่างแต่
ก่อน..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสาร
ลับชุดฝรั่งเศสและอังกฤษ ร.5 ผ.38/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 3 กันยายน ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวง
มหาดไทย ม.2.11/1 สำเนาที่ 143/454 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

การที่ไทยต้องมีอาณาเขตติดต่อกับดินแดนอาณานิคมของชาติตะวันตกนี้ย่อมไม่ปลอดภัย เพราะต้องมีการกระทบกระทั่งอยู่เสมอให้เกิดการวิวาทกันอยู่เสมอ เนื่องจากมหาอำนาจตะวันตกต้องการที่จะหาสาเหตุเพื่อที่จะเข้ามามีอิทธิพลและเข้าแทรกแซงในกิจการภายในประเทศ ประกอบกับทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็ไม่ไว้วางใจกัน ต่างก็ระแวงว่า อีกฝ่ายหนึ่งจะขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนไทย แม้ว่าทั้งสองประเทศจะได้ตกลงให้ ประเทศไทยอยู่ในฐานะรัฐกันชน (Buffer State)¹ แล้วก็ตาม ดังนั้นในเรื่องของเขตแดนพระองค์จะทรงกำชับให้ด้วยความออกหนัก และให้ดำเนินการผูกใจราษฎรให้มีความจงรักภักดีต่อชาติบ้านเมืองมากขึ้น ห้ามมิให้ข้าราชการคบชิดกับเขมร หากผู้ใดกระทำความผิดให้ลงโทษสถานหนักเป็นต้น

ตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงพยายามที่จะดำเนินนโยบายต่าง ๆ ที่จะนำประเทศไทยให้รอดพ้นจากจากลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังแพร่หลายตามที่ต่าง ๆ ในทั่วโลก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าศักดิศรว่า

เวลานี้ฝรั่งเขมกับเรากำลังคืออย่างยิ่ง แต่มันจะไปสักกี่น้ำก็ไม่รู้เพราะ
ถาเหตักกันเขาเมื่อไรอังกฤษต้องมาจุดไฟ... ความศรัทธาในการเจรจา
กับอังกฤษมากกว่าฝรั่งเขมหลายเท่า... เรื่องเมืองจีนเป็นเรื่องที่ใคร
เอาใจใส่ทุกสิ่งการ... การเมืองจีนไม่ผิดกันกับเมืองไทยแต่ก่อนเหตุใด
นัก คิดแต่สละเล็กสละใหญ่... ถ้าหากว่าเขาเดินทางก็หลักชอบสมใด

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิกฤตทศกาลสยาม ร.ศ. 112 หน้า 42

ไม่ช้าเราจะได้เห็นเมืองจีนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นมาก... นี่น่าแปลก
จะมีงานที่ต้องทำหลายอย่าง แลต้องวิ่งอยู่ควบ ขอบวุ่นเพื่อให้ของ
เขาเร็ว... ซึ่งเราเคยพูดกันมานานแล้วว่าผลัดกันเขาเร็วถูกชน
เหงา จีนออกเร็ว มอ รอคโค เขาเร็ว มอ รอคโค ออกเร็ว เดียวนี้ เติร์ก
เขาเร็ว กุด้ว แต่ เติร์ก นามันจะเป็นของเรา เพราะรอมมันก็มีเคา
เงาไฟมาจอยูเช่นนี้จึงมีความวิตกอยู่...¹

ในการเจรจาติดต่อกับประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตกนั้นประเทศไทยต้องประสบปัญหา
ในการเสียเปรียบมากมายซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงท้อใจ
อ่อนน้อมตาม ทรงพยายามอดทนและอดกลั้นเป็นอย่างสูง ดังปรากฏในพระราชหัตถ-
เลขาถึงสมเด็จพระยาเจ้าราชานุภาพกรณินการเจรจากับฝรั่งเศสเมื่อไทยทำตาม
สัญญาที่ทำไว้คราววิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เรียบร้อย ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจาก
จันทบุรี แต่ไปยึดเมืองตราดไว้แทน

ข้อที่ว่าถึงคนที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตแล้วก็ต้องเป็นคนในบังคับ
นั้นกว้างขวางมากนัก... นับว่าเป็นการอุบาทว์จรรไรอันใหญ่เกิดขึ้น
นั้นมีความเสียใจเป็นอย่างยิ่ง เมืองจันทบุรีได้คืนมา แต่แทนจะรักษา
ยากกว่าเมื่อฝรั่งเศสอยู่ประจำมาก ทั้งความยากในทางกลก็ยิ่ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวง
ต่างประเทศ ร.5.ศ.8/3 เล่ม 1

हींนั้น เรวคงจะเป็นผู้ทำผิดสัญญาอยู่เป็นนิตย์, ข้อที่คิดว่าจะเป็นการปิด
ปากแผลให้หายนั้นจะกลายเป็นเปิดให้กว้างแฉะแล้ว...¹

การที่ต้องเสียดินแดนไปในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นี่ทรง
ถือว่าเป็นการเสียพระเกียรติและพระราชอิสริยยศอย่างสูง แต่เพื่อประโยชน์ของ
ประเทศชาติพระองค์จึงต้องยอมขมพระโทสะอย่างยิ่ง ดังพระราชหัตถเลขาว่า

วันนี้ถ้าจะเรียกว่าฉันเกือบตายก็เป็นผู้สาวาท แต่ถ้าคงเป็นเช่นนี้อยู่
ในเวลาที่ชีวิตฉันนี้ยังนอนแฉะเช่นนี้คงจะตายมือหนึ่ง นึกๆก็กลัวไป
อย่างหนึ่งจะไม่ได้ออกกำลังกายด้วยฝรั่งเสียต่อไป แต่หนักกว่าตาย
ไปไม่มีที่เกรงใจก็ออกอวยากอวยุกกลับเข้ามา ฆาตมันโคดเกือบนอน
หงายตายระหว่าใจทั้งเหนื่อยแลหิว...²

ดังนั้นนับว่าการ ตักตวงของลัทธิจักรวรรดินิยมนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงประสบปัญหายุ่งยากทั้งกำลังกายกำลังใจในการที่จะบริหารประเทศ
และแก้ไขวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ซึ่งพระองค์ได้ทรงใช้วิธีการในการดำเนิน
นโยบายหลายประการที่ทรงนำประเทศชาติให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 3 ตอนที่ 4 มณฑลจันทบุรี ที่ 214/1386

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา-
นาการ ร.5 รล.1/29 เล่ม 2 เบ็ดเสร็จราชเลขาการ

ประเพณีตามอำนาจตะวันตกและวิธีการหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ก็คือทรงใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ นั่นคือทรงใช้วิธีการผ่อนปรนโดยทางสายกลางในการเจรจา ทรงใช้ความอดทนและอดกลั้นในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นและทรงใช้พุทธศาสนาเป็นหลักในการบริหาร เพื่อสร้างความสามัคคี ความจงรักภักดีให้เกิดขึ้นในที่สุด

4.2 การแพร่หลายของความเจริญทางวิทยาการตะวันตก

สภาพทางสังคมไทยก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะของความผูกพันกันตามระบบศักดินา กล่าวคือพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน โดยจะปกครองราชอาณาจักรร่วมกับพระประยูรญาติและตระกูลขุนนาง ส่วนประชาชนซึ่งไม่ใช่ชนชั้นปกครองจะถูกแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ ทาสและไพร่ ซึ่งไพร่จะเป็นประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศจะต้องสังกัดมูลนาย ถูกเกณฑ์แรงงานและเสียภาษี สภาพทางสังคมไทยโดยทั่วไปมีลักษณะค่อนข้างจะคงที่ไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงนัก¹ ในขณะที่เดียวกันสังคมในยุโรปตะวันตกได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากอันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม และการปฏิวัติรูปแบบการปกครองจากระบบเก่าคือระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย

ลิขิต ธีรเวคิน ผู้แปลสมัชชากองและสยามก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารวิชาการไทย-ญี่ปุ่นศึกษา ปีที่ 3 เล่มที่ 2
สิงหาคม 2524 หน้า 6, 13

ผลจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้ระบบเศรษฐกิจของประเทศตะวันตก
พัฒนาจากระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมไปสู่ระบบอุตสาหกรรมขั้นต้นและก่อให้เกิด
การพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีและวิทยาการต่าง ๆ ซึ่งอาศัยความรู้ทางวิทยาศาสตร์
เป็นเครื่องมือสำคัญ ส่วนการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองไปเป็นประชาธิปไตยได้
มีผลกระทบต่องานทัศน์และค่านิยมของชาวตะวันตกซึ่งย่ำลึทธิ เสรีภาพ และการมี
ส่วนร่วมในการปกครองเป็นหลักสำคัญทางการเมือง¹ ดังนั้นชาวตะวันตกที่เข้ามาติด
ต่อกับไทยจึงได้นำเอาวิทยาการและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามา
เผยแพร่ในไทยด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวตะวันตกที่เข้ามาในระยะแรก ๆ นั้นเป็น
พวกมิชชันนารีที่มีจุดประสงค์เพื่อการเผยแพร่ศาสนาแต่กิจกรรมของพวกมิชชันนารี
เหล่านี้มิได้จำกัดอยู่แต่เพียงการเผยแพร่ศาสนาแต่เพียงอย่างเดียวยังได้มีการเผยแพร่
ความรู้และวิทยาการต่าง ๆ ซึ่งแสดงออกมาในรูปของการรักษาโรคตามวิชาการ
แพทย์สมัยใหม่ การตั้งโรงเรียนและการออกหนังสือพิมพ์ เป็นต้น ซึ่งอิทธิพลของ
ความเจริญทางวิทยาการต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้นุญาไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่างก็
มองเห็นประโยชน์ของวิทยาการตะวันตกและต้องการนำมาปรับปรุงประเทศซึ่งสิ่งที่
แสดงออกถึงการยอมรับอิทธิพลของตะวันตกนั้นก็คือการยอมในการทำสนธิสัญญาเบาริง²

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ลักษณะสำคัญของความคิดทางการเมืองไทย: ข้อสรุป
ชั่วคราวในการศึกษาเบื้องต้น สังคมศาสตร์ 4:18-39 ตุลาคม 2520 หน้า 35-36

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ผู้นำแต่ละรุ่นในประวัติศาสตร์ไทย ธรรมศาสตร์
ปีที่ 3 เล่มที่ 3 พฤษภาคม 2517 หน้า 95

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเจริญทางวิทยาการของตะวันตกก็แพร่หลายมากขึ้นในสังคมไทย ทำให้เกิดการเปรียบเทียบระหว่างสังคมไทยกับสังคมยุโรปขึ้นและมองเห็นว่า การที่ชาติต่าง ๆ ในตะวันตกมีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการและเป็นชาติมหาอำนาจนั้นเป็นผลมาจากการปฏิวัติรูปแบบการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ดังนั้นกลุ่มปัญญาชนของไทยที่ได้รับการศึกษามาจากต่างประเทศบ้างหรือที่อยู่ในประเทศแต่มีการคบค้าสมาคมกับชาวต่างประเทศ มีความเห็นพ้องกันว่า ความล้าหลังทางวิทยาการต่าง ๆ ของไทยนั้นไม่สามารถที่จะสร้างประเทศให้มีความเข้มแข็งเทียบเท่าชาติมหาอำนาจได้ ดังนั้นการที่จะทำให้ประเทศมีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการ เช่นเดียวกับตะวันตกจะต้องเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเช่นกันนั่นคือเปลี่ยนระบบการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย ประกอบการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมในประเทศข้างเคียงของไทยรุนแรงขึ้น จึงทำให้กลุ่มปัญญาชนเหล่านี้ยิ่งตระหนักถึงความล้าหลังของชาติภายใต้การปกครองแบบเก่าซึ่งอาจมีผลประทบให้ประเทศไทยต้องสูญเสียเอกราช จึงได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลถวายความคิดเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2427 และกล่าวถึงอันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยมว่า

ผู้รังเกศกำลังหาช่องทางที่จะทำกับกรุงสยามเหมือนอย่างที่ทำกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียมาแล้ว จึงทำทำการบงคับทูล เพราะเห็นว่ อันตรายของโลกกรุงสยามเขามาทุกทีแล้ว จนมีหนังสือพิมพ์ออกความ

เหินกะเว้าว่าไม่เกิน 5 ปีต้องเกิดเหตุการณ์ ฉะนั้นกรุงสยามจะ
นิ่งอยู่ไม่ได้...¹

นอกจากจะกราบบังคมทูลให้รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงอันตรายจากลัทธิจักรวรรดินิยม
แล้วก็ยังได้ชี้ให้ทรงเห็นขอบบ่งชี้ของการปกครองในระบบเก่าที่ปากความเป็นความ
ตายของประเทศไว้กับคนเพียงคนเดียวซึ่งนับว่าเป็นการหมิ่นเหม่ต่ออันตรายอย่างยิ่ง
หากขาดองค์พระประมุขไปในเวลาใดเวลาหนึ่งโดยเปรียบเทียบเป็นอุปมาว่า

อุปมาเหมือนคนหนึ่งที่แขวนไว้ด้วยเชือกเส้นเดียว พวงอุบะซึ่งอาศัยเลือก
อยู่บนด้ามมีอันตรายเชือกขาดก็จะตกลงถึงพื้น ถึงแก่พินาศเปลี่ยนแปลง
รูปพรรณไปโดยง่าย ๆ ถ้ายางที่ทำด้ายยับเป็นเส้นที่เดียวฉันทัด การ
ปกครองทุกวันนี้คิดด้วยเกล้าเห็นว่าถ้าประจวบหนึ่งไม่มีพระองค์ใดใน
ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงเป็นพระราชนัดดาในเวลาที่แล้ว การบาน
เมืองทุกอย่างก็จะเป็นการพินาศระส่ำระสาย แลบางทีถึงจะให้เกิด
จลาจลแกว่งเมืองได้...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5
บ.2/16 เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองแผ่นดิน ร.ศ.103

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5 บ.2/16

ดังนั้นข้อเสนอวิธีการแก้ไขก็คือเมืองไทยควรเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและอยู่ใต้กฎหมาย ทั้งนี้เพื่อจะได้อาศัยสติปัญญาความคิดของคนจำนวนมากเข้าดำเนินการบริหารราชการแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีหนังสือตอบที่แจ้งถึงความซัดของหลายประการที่ยังมีสามารถจะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองในขณะนั้นได้ และที่สำคัญประการหนึ่งที่ทรงชี้แจงก็คือการขาดบุคคลที่มีความรู้ มีสติปัญญา มีความสามารถที่จะใช้ในราชการดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

ไม่ต้องมีความห่วงระแวงอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้ชักชวนในการซึ่งจะเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าแอบโซลูตเป็นตนนั้นเลย...ในการที่จะจัดทำหนังสือแนบถวายกับการใ้จริงทุกสิ่งทุกอย่าง...เป็นการที่เหลือกำลังจะทำได้ก็มี เหมือนอย่างเมื่อเราเวลานี้...ท่านเสนาบดีกรมนี้ ก็นับว่าเป็นผู้มีสติปัญญายังดีกว่ากรมอื่น ๆ ยังเป็นดังนี้ จะป่วยการกล่าวไปโยงถึงกรมอื่น ๆ เลย...¹

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้เป็นการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าในสังคมไทยนั้นยังขาดคนที่มีความรู้และสติปัญญาที่จะบริหารประเทศและเป็นการกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศเป็นอย่างมาก ดังนั้นระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยจึงยังไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมไทยขณะนั้น เพราะการปกครองระบอบประชาธิปไตยจะดำเนินการไปได้อย่างมั่นคงนั้นประชาชนจะต้องมีความรู้ความเข้าใจ ดังปรากฏในพระบรม-

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5

ราชาธิบายว่าด้วยสามัคคีว่า

จะปล่อยการ ไปไปถึงความคิดที่จะตั้งปาลิแมนต์ขึ้นในหนุ่คนซึ่งไม่มีความ
รู้พอที่จะคิดราชการ... ถ้าจะตั้งปาลิแมนต์ขึ้นในเมืองไทย เอาความ
คิดราชการ เป็นประมาณในเวลานี้แล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าจะไม่ใคร่จัดการ
อันใดใดสักสิ่งหนึ่งเป็นแน่แท้ทีเดียว คงจะต้องเถียงกันกันไปเท่านั้น
...¹

ดังนั้นปัญหาที่เกิดจากความไม่พร้อมของประชาชน อันสืบเนื่องมาจากการขาดการ
ศึกษาในระดับพื้นฐานของประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศจึงทำให้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ประชาชนทั้งประเทศได้รับ
การศึกษาอย่างทั่วถึงเพื่อที่จะปรับตัวในการรับเอาวิทยาการและความก้าวหน้าจาก
ตะวันตกในทุกๆ ด้าน

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งในสังคมไทยที่เป็นอุปสรรคในการรับวิทยาการ
และความก้าวหน้าจากตะวันตกก็คือระบบไพร่และทาสซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย
โดยเฉพาะการมีทาสนั้น ประเทศตะวันตกถือว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความป่าเถื่อน
ความล้าหลังของประเทศที่คอยอารยธรรม ส่วนระบบไพร่ก็เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา
ทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่แพร่หลายเข้ามา และประการสำคัญคือการที่สังคมจะพัฒนา

¹ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 180-181

ไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยนั้น จะต้องประกอบด้วยประชาชนพลเมืองที่เป็นอิสระมี
 ความเท่าเทียมกันด้วย ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
 อยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุงแก้ไข และวิธีการประการหนึ่งที่ทรงนำมาปรับ-
 ปรุงก็คือทรงให้สถาบันทางพุทธศาสนาเข้ามาจัดการศึกษาและในกิจกรรมทางพุทธ-
 ศาสนาปรับปรุงสถานภาพทางสังคมไทยให้เกิดความเท่าเทียมกันที่สุดในที่สุด

นับว่าปัจจุบันในการนำพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองของ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เกิดขึ้นจากเหตุผลหลายประการกล่าวคือ
 เกิดจากพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา เกิดจากคุณลักษณะของกิจกรรมทาง
 พุทธศาสนา เกิดจากปัญหาภายในประเทศ และเกิดจากปัญหภายนอกประเทศ ซึ่ง
 พระองค์ได้ทรงประยุกต์กิจกรรมทางพุทธศาสนาและนำสถาบันทางพุทธศาสนามาปรับ-
 ปรุงในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว และเป็นหลักปฏิบัติในการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งจะกล่าว
 ในบทต่อไป

การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่ต้องเผชิญกับการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมอย่างรุนแรง ปัญหาที่เกิดจากภายนอกประเทศ และการที่พระองค์ทรงดำเนินพระบรมราโชบายในการปรับปรุงประเทศเพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศได้อำนาจให้เกิดปัญหาทางการเมืองมากมาย พระองค์ได้ทรงใช้วิจารณญาณในการที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นด้วยความสุขุม รอบคอบ โดยเฉพาะปัญหาสำคัญในระยะแรกก็คือปัญหาการเมืองภายในอันทำให้เสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ไม่ค่อยจะมีความมั่นคงนัก ดังนั้นพระบรมราโชบายในการที่จะตั้งพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์พระองค์ได้ดำเนินการหลายประการ และวิธีการประการหนึ่งก็คือทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ ในขณะเดียวกันในการบริหารราชการแผ่นดินหลังจากที่ทรงมีพระราชอำนาจ และการที่ทรงต้องปรับปรุงประเทศอย่างมากมาย เพื่อให้การบริหารงานต่าง ๆ ดำเนินลุล่วงไปด้วยดีนั้นพระองค์ได้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ เพื่อสร้างความจงรักภักดี ตลอดจนยังทรงได้ปฏิบัติพระองค์เป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกเพื่อสร้างความเลื่อมใสศรัทธา อันเป็นการสร้างบารมีให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นอีกด้วย ซึ่งการนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้นี้พระองค์ทรงดำเนินการดังนี้คือ

1. ทรงใช้พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวทางการเมืองภายในในระยะแรก

2. ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการปกครองและการบริหารราชการ
3. ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก ที่ดี เพื่อสร้างความจงรักภักดี
4. ทรงใช้สถาบันทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างคุณธรรมที่ต้องการ เน้น

1. ทรงใช้พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการแก้ไขปัญหาด้านการเมืองภายใน ในระยะแรก

ปัญหาทางการเมืองภายใน ในระยะแรกของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ ปัญหาอำนาจทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลขุนนาง ปัญหาวังหน้า ปัญหาความแตกแยกภายในของผู้นำทางการเมือง ซึ่งล้วนแต่เป็นปัญหาที่ยุวกษัตริย์อย่างพระองค์ต้องทรงเผชิญอย่างหนักหน่วงเพื่อที่จะตั้งพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องพยายามดำเนินพระบรมราโชบายต่าง ๆ ที่จะสร้างความจงรักภักดี ความมีน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และการสมานสามัคคีให้เกิดขึ้นเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง วิธีการประการหนึ่งที่ทรงนำมาปรับใช้ในการดำเนินพระบรมราโชบายแก้ปัญหาดัง ๆ เหล่านี้คือ การที่ทรงใช้พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วยกล่าวคือ

1.1 ทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างพระบารมี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติเมื่อทรงมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา ซึ่งยังไม่บรรลุนิติภาวะ ดังนั้นการบริหารราชการแผ่นดินในระยะแรกนี้จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อันได้แก่เจ้าพระยาศรี-

สุริยวงศ์แห่งตระกูลขุนนาซึ่งมีอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองอย่างสูงในขณะนั้น
 ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีใ้ทรงมีบทบาทและวางอำนาจ
 ในการบริหารราชการแผ่นดินแต่ประการใด นอกจากการที่จะทรงปฏิบัติพระราช-
 ภารกิจที่เกี่ยวข้องกับการพระศาสนาและราชประเพณีเท่านั้น อย่างไรก็ตามพระ-
 องค์ก็มีใ้หนึ่งเจตนาที่จะพยายามแสวงหาความรู้เกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดิน
 ทั้งนี้เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงมีคุณลักษณะของความเป็นผู้นำและผู้นำปกครองนั่นเอง
 พระองค์ได้ทรงเตรียมพระองค์เพื่อเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชอำนาจในการปก-
 ครองและบริหารบ้านเมืองอย่างสมบูรณ์ในอนาคต ดังนั้นระยะเวลาเกือบ 5 ปี
 ของการบริหารราชการแผ่นดินโดยอยู่ภายใต้คำแนะนำของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจึง
 มีเหตุการณ์บางอย่างอันแสดงถึงลักษณะของความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์ผู้ทรงพระ-
 เยาว์และผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ความขัดแย้งนั้นมิได้ลุกลามใหญ่โตประการ-
 ใด เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบุคลิกและพระราชอัช-
 ญาที่ยั่งยืนไปช่วยคุณธรรมทางพุทธศาสนาและทรงใช้พุทธศาสนา และหลัก
 ธรรมทางพุทธศาสนาเป็นวิธีแก้ปัญหาคงทำให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ขัดแย้งนั้นคลี่-
 คลายไปในทางที่ดี ซึ่งการนำพุทธศาสนามาเสริมสร้างพระบารมีในระยะแรกนั้นก็
 คือการที่พระองค์ทรงแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ในบวรพุทธศาสนาโดยการสร้างพระ-
 พุทธรูปในคราวเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อทรงมีพระชนม์มครบ 17 พรรษา ในปี
 พ.ศ. 2413 ซึ่งตามคติทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นผู้อุปการะต่อพุทธศาสนาและเป็นการ
 สืบอายุพระพุทธานุภาพว่าเป็นสร้างบุญกุศลอันยิ่งใหญ่

การสร้างพระพุทธรูปนี้เท่ากับเป็นการสร้างพระบารมี* ประการหนึ่ง เพราะเป็น
การประกาศให้พุทธศาสนิกชนทราบโดยทั่วไปว่าพระองค์ทรงประพฤติปฏิบัติตามลักษณะ
ของพระมหากษัตริย์ที่นับถือพุทธศาสนาอันแสดงให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระ-
พุทธศาสนาของพระองค์ทั้ง ๆ ที่ยังทรงพระเยาว์จึงเท่ากับเป็นการสร้างความเลื่อม
ใสศรัทธาในตัวของพระองค์ให้มากยิ่งขึ้น และต่างก็ชื่นชมในพระราชมารยาทของ
พระองค์โดยทั่วกัน นับว่าเป็นครั้งแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างพระบารมี ซึ่งคงเป็นที่ประจักษ์ชัดอยู่ในใจของ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ดังปรากฏหลักฐานในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง "ประเพณีทำบุญวันเกิด" ซึ่งกล่าวถึงการที่เจ้าพระ-
ยาศรีสุริยวงศ์กักคานพระราชประสงค์ ในการที่พระองค์จะทรงหล่อพระพุทธรูปครั้งนี้
ว่า

สมเด็จพระยาท่านไม่เห็นด้วย ท่านว่าพระบารมีใส่คะแนนอายุด้วย
พระพุทธรูปเปลืองเงิน เปลืองทองเปล่าๆ แต่ก่อนท่านทรงพระราทาน
จึงทำต่อพระชนมพรรษา นี่ยังเด็กยังหนุ่มอยู่จะต้องทำทำไม เมื่อ

*บารมี แปลตามรูปศัพท์คือการทำความคิด เก็บความดีให้สมบูรณ์ ได้แก่การ
สะสมคุณงามความดีต่าง ๆ ที่ละน้อย ๆ สม่าเสมอเป็นระยะยาวนานชั่วชีวิต

อธิบายกันไปในเรื่องที่จะต้องตั้งถือน้ำเป็นต้น จึงได้ตกลงเป็นอันได้
หลอ...¹

การที่สมเด็จพระยาทรงหามมิให้หล่อพระพุทธรูปครั้งนี้โดยอ้างถึงว่ายังอายุน้อยเป็น
หนุ่มอยู่คงจะมีชีวิตยืนยาวอีกนานไม่จำเป็นจะต้องหลอนนั้น นับว่าเป็นสิ่งที่ตรงข้ามกันกับ
ที่ท่านคิดเป็นอย่างมาก เพราะเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวนอกจากจะทรงพระเยาว์แล้วก็ทรงมีพระพลานามัยที่ไม่ค่อยจะสมบูรณ์นัก มักจะ
ทรงประชวรบ่อย ๆ กระเสาะกระแสะตลอดเวลา อันเป็นที่กล่าวขวัญอยู่ว่าพระเจ้า-
อยู่หัวพระองค์ใหม่จะทรงมีพระชันษาไม่ยืน ดังเช่นเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินไป
สร้างพระบรมศพระกาลที่ 4 เนื่องจากทรงอยู่ในระหว่างประชวรจึงต้องทรงพระ-
ราชยานหามและเมื่อพระราชยานผ่านท้องพระณวนพระอภิเนาวนิเวศน์ซึ่งกรรยาชา-
ราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ พระองค์ทรงไต่ยืนท่านผู้หญิงพัน กรรยาเจ้าพระยา-
ศรีสุริยวงศ์ลุกขึ้นเมื่อเสด็จผ่านพอสันไปว่า "ทอคุณนี่พอจะได้อยู่สักกี่วัน"² นอกจากนี้ยัง
ได้มีการตระเตรียมการที่จะให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเตรียมขึ้นทรงราชสมบัติ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเพณีทำบุญวันเกิด อ้างอิง
จาก ฌีรวดี สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 1-2

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 182

แทนพระองค์กรณีให้ทรงสวรัสกตด้วย อันเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวทรงตระหนักอยู่ในพระราชหฤทัยตลอดเวลาดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมี
ไปถึงสมเด็จพระปวงเรศวรียาลงกรณ์ เพื่อบรรยายความในใจของพระองค์ว่า

เราจะสมเด็จเจ้าพระยาเป็นแน่ ว่าหม่อมฉันคงจะตายในเร็วๆ นี้เป็นแน่
ควมหม่อมฉัน วังหน้าคงจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน...การเป็นดังนี้สมกับคำที่
สมเด็จเจ้าพระยาพูดอยู่เสมอว่า หม่อมฉันคงตายในปีนี้ ๆ หลายปีมา
แล้วว่าวังหน้าคงมาเป็นเจ้า คำนี้ท่านพูดตั้ง ๆ กับบุตรหลานนั้นก็ให้ไป
มาปากคำอยู่ที่ถึงสุดถึงกณจริง เป็นการสมกับที่คำพูด...¹

ดังนั้นเหตุผลที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยกมาอ้างเพื่อคัดค้านไม่ให้พระบาท-
สมเด็จเจ้าพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อพระพุทธรูปจึงทรงกันขามกับข้อเท็จจริงและ
ความคิดของท่านทั้งยังพูดในทำนองประตักประชันอีกคำว่าพระองค์ทรงหาจะแนนนิยม
เพิ่มบารมีให้แก่พระองค์เอง จึงนับได้ว่าการหล่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษาของพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกุศโลบายประการแรกในการที่ทรงนำพุทธ-
ศาสนามาสร้างพระราชศรัทธาและเสริมสร้างพระบารมีในตัวพระองค์ให้เพิ่มขึ้นเป็น
อย่างดี และในการหล่อพระพุทธรูปเฉลิมพระชนมพรรษารั้งนี้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึง
สมเด็จพระปวงเรศวรียาลงกรณ์ อ้างอิงจาก สามวัง ของประยูร ธวัชรพันธุ์
หน้า 385-386

พระราชพิธีเฉลิมฉลองไปพร้อมกับการทำบุญวันเฉลิมพระชนมพรรษา ซึ่งได้มีคิดเตรียมการอย่างใหญ่โต ตามแบบอย่างที่เราได้เห็นมาเมื่อคราวเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวา เมื่อ พ.ศ. 2413 ซึ่งปรากฏว่าสมเด็จพระยาทรงราชวงศ์พระยาทวายเรื่องก็ตกใจมากและไม่เห็นด้วยถึงกับห้ามปรามไม่ให้ทำอ้างว่าจะอายุสั้น ดังปรากฏในพระราชปรารภเรื่อง "ประเพณีทำบุญวันเกิด" ตอนหนึ่งว่า

จึงเข้ามาห้ามไม่ให้ทำโดยยกแบบอย่างจีนว่า ถ้าอายุยังไม่ถึงห้าสิบเอ็ดปี เราห้ามไม่ให้ทำ ถ้าผู้ใดทำแล้วจะมีอายุสั้น ก็โอ้อวดกันมากกว่าที่จะทำ นี่เป็นการฉลองพระและทำบุญกันอย่างไทย ๆ แะ ไม่เกี่ยวข้องกับเงินเลย ก็ยังไม่ตกลง ถึงเจ้าพระยาที่พากรวงศุข เคนตัวอย่างในเรื่องจีนต่าง ๆ อธิบาย ดูเป็นการใหญ่โตกันมาก ข้าพเจ้าก็ไม่ยอมรับว่าเป็นอย่างจีนอยู่เลย ก็เลย ภายหลังตกลงเป็นอันใดทำ แต่การที่จุดฟืนไฟนั้นประทุพพวามปรามกันแข็งแรง อวงบายหลายเดือนคนหนุ่ม ๆ ที่ได้รับทำก็ไม่ฟัง ขึ้นทำการที่ตระเตรียมทำนั้น...

การที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ห้ามมิให้จัดงานวันเกิดแบบจีนนั้น อาจจะเนื่องมาจากความคิดโดยทั่วไปที่ว่าผู้ที่สามารถจัดงานวันเกิดแบบจีนนั้นหมายถึงผู้มีอำนาจราชศักดิ์ ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคิดจะจัดงานวันเกิดนี้จึงเท่ากับเป็นการ เปิดเผยพระองค์และทั้งยังเป็นการข่มหน้าข่มตาผู้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเพณีทำบุญวันเกิด อ้างอิงจาก ธีระวุฒิ สิริสิงคราม สมเด็จพระยาพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 3

สำเร็จราชการอีกด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทรงอธิบายว่า เป็นการฉลององค์พระพร้อมกับทำบุญแบบไทย ๆ เรื่องจึงยุติลงได้ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทรงนำพุทธศาสนาเข้ามาเสริมสร้างพระบารมีในชั้นแรกอย่างสมเหตุสมผล และเป็นการทดสอบในขั้นต้นที่จะทำลายอำนาจทางการเมืองของสมเด็จเจ้าพระยาฯ เพื่อที่จะตั้งพระราชอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้อย่างลึกซึ้งและแนบเนียนเป็นอย่างยิ่ง

1.2 ทรงออกผนวช

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จออกผนวชในปี พ.ศ. 2416 ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์ได้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศขอลาผนวชต่อที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายพระพรชัยมงคล ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 20 ปีบริบูรณ์ว่า

บัดนี้เราได้ดำรงราชสมบัติมาจนเวลานี้ก็พระชนมายุฉนวนครบ 20 ปีบริบูรณ์ ควรจะรับอุปสมบทใด ขอลาพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีออกผนวช ในพระบรมพุทธศาสนาเพื่อปฏิบัติการสนองพระเดชพระคุณให้สมดังพระราชประสงค์ในสมเด็จพระบรมชนกนาถแลเป็นส่วนกุศล อนวัชบุญกุศลมิให้เสื่อมหามตามพระบรมราชตระกูลชาติราชประเพณีมาแต่ก่อนขอทานทั้งปวงจงมีจิตรสโมสร เป็นเอกฉันท์ พร้อมยอมอนุญาตให้เราได้ออกผนวชรับ

การพระราชพิธีอุปสมบทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการเตรียมการมาตั้งแต่ปีที่แรกที่ทรงเสวยราชสมบัติ ทั้งนี้เนื่อง จากประเพณีการที่พระมหากษัตริย์ทรงออกผนวชชั่วคราวนั้นมีแบบอย่างแต่เมื่อสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถในสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่เพียงครั้งเดียวเท่านั้นและกาลเวลาก็ ล่วงเลยมาหลายร้อยปี ดังนั้นท่านผู้ใหญ่มิเป็นหัวหน้าฝ่ายพุทธจักรก็ฝ่ายอาณาจักรจึง ต้องปรึกษากันตั้งประเพณีขึ้นใหม่ ในครั้งนี้จึงมีมติเป็นข้อสำคัญ 2 ข้อคือ ข้อ 1 พระ- เจ้าแผ่นดินจะเสด็จสถิตย์ในฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินและเป็นพระภิกษุด้วยกันไม่สมควร จึงตกลงว่าควรจะให้สละราชสมบัติเสียก่อนแล้วจึงทรงผนวช ข้อ 2 ตกลงว่าเวลา เมื่อทรงผนวชควรจะเสด็จประทับอยู่วัดในพระราชวัง แต่เนื่องจากวัดพระศรีรัตน- ศากการามไม่มีที่จะปลูกพระพุทธรูป จึงตกลงให้สถาปนาพระพุทธรูปต้นสถานที่พระบาท- สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปยัตินันท์ให้เป็น วัดที่สถิตสืบขึ้นใหม่และสร้างพระพุทธรูปที่เสด็จประทับ และปฏิมาสำหรับพระสงฆ์ซึ่งจะเข้า ไปอยู่ด้วยกัน กับทั้งที่พักรักษาบริวารที่ในบริเวณพระพุทธรูปต้นสถานนั้น¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถกตั้งพระทัยออกผนวช ในปีที่พระองค์ทรงมีพระชนมายุครบ 20 พรรษาณบริบูรณ์ โดยมีทรงประวิงเวลาออกไป ซึ่งพระองค์สามารถที่จะกระทำได้อาจเป็นข้อสันนิษฐานได้อีกประการหนึ่งว่านอก จากจะทรงมีพระราชประสงค์ออกผนวชเพื่อสนองพระคุณสมเด็จพระราชบิดา และเพื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร บัญชีเอกสารส่วนพระองค์

ปฏิบัติตามพระราชประเพณีแล้ว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ทางการเมืองแอมแฝง
อยู่ด้วยกล่าวคือ เพื่อเป็นการแสดงให้ประชาชนทั้งหลายเห็นว่า พระองค์ทรงมีพระ-
ราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง โดยทรงยอมละความสะดวกสบายต่าง ๆ
ในฐานะองค์พระมหากษัตริย์ เพื่อบำเพ็ญเนกขัมมะบารมี อันเป็นบารมีประการหนึ่ง
ในบารมี 10 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงเสวยราชาภิเษกเป็นพระโพธิสัตว์¹
ซึ่งนับว่าการออกผนวชของพระองค์ย่อมมีผลทางจิตใจของประชาชนโดยทั่วไป นั่นคือ
ความเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกที่ดี ทรงสละอายุพระศาสนาและทรงเป็นแบบอย่างที่ดี
แก่ประชาชน อันเป็นการปลุกฝังความเลื่อมใสศรัทธา ความศรัทธาอันมีอานิสงส์
นาในส่วนพระราชนุศุลนี้โดยทั่วถึงกับ ในขณะที่เดียวกันก็เท่ากับเป็นการเพิ่มพูนความจง-
รักภักดี ให้เกิดขึ้นในตัวของพระองค์มากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้การออกผนวชของพระองค์ อาจจะทรงมีพระราชประสงค์ทาง
การเมืองที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เท่ากับเป็นการประกาศอย่างเปิดเผยให้ผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินทราบว่าพระองค์ทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว และเมื่อทรงลาผนวชพระองค์
ก็ทรงพร้อมที่จะบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองอีกด้วย เมื่อทรงผนวชเป็น
พระภิกษุอยู่ในบวรพุทธศาสนาได้ 15 วันก็ทรงลาผนวช และได้ทรงกระทำพิธีบรม-

¹พระบรมราชาโฆวาท พระราชดำรัส นวกานุสาสน์ จิตตภาวนา ธรรม-
บรรยายวัคคบรรณิเวกวิหาร พิมพ์ถวายเฉลิมพระเกียรติในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนม-
พรรษา 5 ธันวาคม 2523 หน้า 64

ราชาภิเษกเป็นครั้งที่สองอย่างใหญ่โต อันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงว่าตำแหน่งผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินได้สิ้นสุดลงโดยปริยาย

ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทำการเป็นพิธีมโหฬารอย่างยิ่งและได้ทรง
สร้างความประทับใจแก่ผู้ที่เข้าร่วมในพระราชพิธีด้วยการที่ทรงมีพระบรมราชโองการ
ให้บรรดาข้าราชการขุนนางที่หมอบกราบเข้าเฝ้าในห้องพระโรงลุกขึ้นเฝ้าทูลทูลเกล้าฯ ถวาย
ราชูปถัมภ์ที่ได้รับเชิญมาร่วมพระราชพิธีนั้นว่าทรงยกย่องเกียรติคุณของคนไทยให้สูงขึ้น
อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน อันเป็นจิตวิธานประการหนึ่งที่ทรงสามารถสร้างความจง
รักภักดีให้เกิดขึ้นในตัวของพระองค์อย่างแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระ-
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีเสด็จเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ* เพื่อให้
ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและชมพระบารมี รุจักพระ-
มหากษัตริย์ของตนเป็นพิเศษ เพราะพระราชประสงค์ในการเสด็จเลียบพระนครนั้นมีจุด
ประสงค์เพื่อ"บำรุงความสามัคคี และให้ประจักษ์พระเดชานุภาพแก่ประชาชนทั้ง
หลาย"¹ นั่นคือเท่ากับเป็นการประกาศถึงสิทธิธรรมในราชบัลลังก์อย่างสมบูรณ์ของ
พระองค์ และเป็นการสร้างความรู้สึกผูกพัน ความจงรักภักดีระหว่างพระมหากษัตริย์
และประชาชนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

* พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวจะมีกระบวนการเสด็จเลียบพระนครเฉพาะทางบกอย่างเดียวเท่านั้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พงศาวดารรัตน-
โกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 199

นอกจากจะมีพิธีเสียบพระนครแล้ว พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
การสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์* จุลจอมเกล้าสำหรับสกุลชั้นเพื่อสร้างสายใย
แห่งความสามัคคีให้เกิดขึ้น โดยมีพระองค์เป็นศูนย์รวมความจงรักภักดีและความสามัคคี
นั้นดังปรากฏข้อความในพระราชนิพนธ์เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับตระกูล
ปีระกา เบญจศก จุลศักราช 1235 (พ.ศ. 2416) ความว่า

เราพระเจ้ากรุงสยาม ขอประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี
และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ทราบทั่วกันว่าซึ่งท่านทั้งหลายได้มอบสิทธิราช
สมบัติให้เรายกขึ้นเป็นพระเจ้ากรุงสยามมิได้มีความรังเกียจนั้น เราคำนึง
คิดเห็นการดีของท่านเป็นอันมาก... เรามีจิตคิดจะทำนุบำรุงวงศ์ตระกูล
ของท่านทั้งหลายให้เจริญยืนยาวปรวิบูลย์ไปสืบกาลนาน จึงได้สร้างตรา
เครื่องราชอิสริยาภรณ์... จึงตั้งจิตรพรอมกันช่วยทำนุบำรุงแผ่นดิน และช่วย
รักษาวงศ์ตระกูลซึ่งกันและกันสืบต่อไปให้ปราศจากอภินิหารประการ ประกอบ
สามัคคีสโมสรเป็นนิรันดร์กาล...¹

การสร้างดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในครั้งนี้ชื่อว่า "จุลจอมเกล้า" เป็นตรา
ประจำตระกูลแบ่งยศเป็น 3 ชั้นคือ ชั้นที่ 1 ชื่อปฐมจุลจอมเกล้า ชั้นที่ 2 ชื่อหัตถิยจุล-
จอมเกล้า ชั้นที่ 3 ชื่อศัตถิยจุลจอมเกล้า ซึ่งชั้นปฐมจุลจอมเกล้านั้นกลางดวงตราจะ

* เดิมเรียกว่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต๋องรกราชานุภาพ ตำนานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ล.ค. หน้า 6-7

เป็นพระราชาธิบดีนัก ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและมีขอบ
กลางขอบจะมีตัวอักษรทองว่า "เราจะบำรุงพระกุศลวงศ์ให้เจริญ" กว้างขวางนี้สำหรับ
หอยน้ำสีชมพูอ่อนซึ่งเป็นสีประจำวันอังคาร อันเป็นวันพระราชาสมณ¹ และทรงให้พระ-
ราชทานแก่ผู้ที่ยกย่องพระราชาธิบดีผู้ซึ่งพระกุศลมาตลอดทั้งเสนาบดีผู้ใหญ่ที่รักบ้านแผ่นดินมา
ซึ่งในโอกาสที่ทรงพระราชนิพนธ์ครั้งแรกนี้ปรากฏหลักฐานตามร่างหมายรับสั่งว่า ทรง
พระราชทานสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก่อน แต่ในจดหมายเหตุกรมพระ-
อภัยภูธรเกล้าว่าทรงพระราชทานกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก่อนผู้อื่น ซึ่งสมเด็จพระ-
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า ไม่ทราบพระราชทานผู้ใดก่อนแน่สืบไม่ได้
ความ² อย่างไรก็ตามผู้เขียนมีความเห็นว่าน่าที่จะทรงพระราชทานสมเด็จพระ-
ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก่อน เพราะท่านเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในขณะนั้น และเป็นการให้
เกียรติอย่างสูงเป็นการตอบแทนที่บริหารราชการแผ่นดินมาด้วยความเรียบร้อย นับว่า
การที่พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯให้มีการตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ครั้งนั้นนั้นมิใช่ผลทางจิต
ใจแก่ผู้ใดรับพระราชทานอย่างมากกล่าวคือนอกจากจะถือเป็นเกียรติยศอย่างสูงแล้ว
ยังเป็นเครื่องเตือนสติให้ระลึกถึงและมีความกตัญญูต่อราชตระกูล อันหมายถึงตัวของ
พระองค์เป็นหัวหน้าราชตระกูลตนเอง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ค.ค. หน้า 8-9

² ค. หน้า 15

นอกจากการที่ทรงสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าแล้ว ต่อมา พระองค์ได้ทรงสถาปนาเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์จักรีบรมราชวงศ์ซึ่งมีอยู่ชั้นเดียว มีสายสะพายสีเหลือง อันทรงบำเนียบอย่างนี้มาจากผ้าสีเหลืองซึ่งพระภิกษุครูของเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุด¹ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำความรู้ที่ศึกษาพบในพระพุทธรูปศาสนาพราหมณ์เข้ากับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ได้อย่างมีความหมายว่าพระองค์ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์และปกป้องพระพุทธศาสนา อันเป็นการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาในตัวของพระองค์ให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น

การออกผนวชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีผลต่อการเนื่องการปกครองอย่างยิ่ง เพราะการออกผนวชนอกจากจะแสดงถึงสัญลักษณ์ของการที่ทรงมีวัตรปฏิบัติพร้อมที่จะทรงว่าราชการการด้วยพระองค์เองแล้ว ยังให้ความหมายว่าทรงละทิ้งกิเลสทั้งมวลรวมทั้งราชสมบัติด้วยดังนั้นเมื่อทรงผนวชแล้ว จึงต้องมีารประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกใหม่อีกครั้งหนึ่ง เป็นการย้ำสิทธิธรรมความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ภายหลังจากพระราชพิธีราชาภิเษกผ่านไปปรากฏว่าราวต่างประเทศทั้งหลายที่เคยติดต่อกับการกันสมเด็จพระบรมมหาราชวังก็ในตอนที่ครั้งกาลได้หันมาติดต่อกับการโดยตรงกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² ซึ่งสามารถสังเกตได้จากตำแหน่งต้นธงทั้งสี่ประการที่ฉานไปมา แต่เดิมจะมีข้อความ

¹ จุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 464.

² เลื่อน ฤกษ์โสภณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 231-232

ขึ้นต้นว่า "สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน กับ พญาสุริยวงศาการแผ่นดิน" มาเป็น "สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แล คอเวอนแมนสยาม"¹ อันเป็นการแสดงว่าภาระหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการโคสินสุคตลง

อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระราชอำนาจในการบริหารประเทศด้วยพระองค์เอง ก็มิได้หมายความว่าทรงไม่ประสงค์อุปสรรคทั้งนี้เนื่องจากอำนาจและอิทธิพลของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังฝังรากลึกอยู่ยากที่จะตัดรอนในเวลาอันรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงใช้พระราชวิจารณ์อย่างสุชุม รอบคอบและด้วยพระราชอิริยาบถไมตรีอันดี เพื่อประทับประคองสัมพันธ์ไมตรีกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วยพระราชหฤทัยที่หนักแน่นและอดทนอันตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรมอันดีทางพุทธศาสนาจนกระทั่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2425

1.3 ทรงยึดหลักคุณธรรมทางพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง อันเกิดจากการที่ทรงได้รับการถ่ายทอดคุณธรรมต่าง ๆ จากสมเด็จพระราชบิดา และการที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงต่างประเทศ
กต. เล่ม 9 หน้า 56 และ 106

พระองค์ทรงส่งพระทัยที่จะศึกษาและประพฤติปฏิบัติพระองค์ตามหลักธรรมคำสอนทาง
พุทธศาสนาที่ทรงพิจารณาเห็นว่า เป็นหลักธรรมคำสอนอันวิเศษ สามารถนำไปปฏิบัติให้
บังเกิดผลได้ ดังนั้นปัญหาทางการเมืองในระยะแรกที่เกิดขึ้นเนื่องจากทรงมิได้มี
พระราชอำนาจทางการเมืองการปกครองอันแท้จริงนั้น พระองค์ได้พยายามหาวิธีการ
ต่าง ๆ ที่จะดึงพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ด้วยพระ-
บรมราชโอรสที่ยังเยาว์รอบคอบดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบหนังสือที่เจ้านายและข้าราชการ
กลุ่มหนึ่งได้ทูลเกล้าถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินเมื่อ พ.ศ. 2428
ตอนหนึ่งว่า

ในความข้อนี้เราไม่อยากจะขัดโงะให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการ
จำเป็นที่จะต้องพูดๆ อำนาจเสนาบดีโตเจริญขึ้น เพราะมีอำนาจโต
ทั้งเราแผ่นดินมาแต่ก่อนมวญกัแล้ว ตลอดจนเวลาเราโตเป็นเจ้า
แผ่นดินขึ้นก็เวลาที่เราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ว่า
จะถอนอำนาจเราแผ่นดินไฉนค เหมือนว่าที่ปล่อยจกหมคป่วนไม่มี
เหลือเลย ยิ่งเหลืออะไรที่เราจะกระทำอยู่เพียงจะตั้งกำลังตัวว่าเมื่อ
เราเป็นเด็กก็มีกำลังเพียงเท่านั้น จะรั้งวาวนั้นไว้มิให้ลมภาจะ
ปลอยให้วาวหลุดลอยเสีย แต่ขณะนั้นที่เราเป็นเด็กกำลังเดียวเท่านั้น
ไคอาศัยเอาป่วนพันหลักคอย ๆ ธารเรามาจนไม่มีอันตรายหลุดลอย
ถอยไปไค แต่ก็ยังเป็นพนักงานอย่างเดียวกัที่จะสาวสายป่วนให้สั้นเขา
มวญกัที่ สั้นเขามาทุกที เมื่อเหลือกำลังหย่อนไป เพื่อพอที่จะสาวกัสาว
เขามาพันหลักไว เมื่ออยู่ไคไคการ เกาญนั้นจะเห็นไคว่าความยากลำบาก

ของเราเป็นประการใด...¹

จากพระราชนิพนธ์นี้แสดงให้เห็นพระองค์ทรงใช้พระราชวิจารณ์อย่างสูงที่จะใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อรักษาสถานภาพของความเป็นพระมหากษัตริย์ให้ดำรงอยู่ด้วยความอดทน ซึ่งวิธีการที่ทรงนำมาปฏิบัติเป็นหลักก็คือทรงใช้คุณธรรมหลักทางพุทธศาสนา นั่นเอง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศตอนหนึ่งว่า

ขอจงใจความลงแต่เพียงว่า เมื่อพ่อได้ราชสมบัติในเวลาอายุเพียง 15 ปีเท่านั้นเหมือนตะเกียงริบหรือจวนจะดับ แต่อาศัยด้วยปฏิบัติอันฐาน นำใจในความสัตย์ธรรมมีใจความและมีใจอาชาตปองรายอยู่ใด ถือปฏิบัติอันฐานนำพระหฤทัยให้อยู่ในสัตย์ธรรมอันซื่อตรง มีใจตกอยู่ในนาคี 4 ประการ และประกอบการโอบอ้อมอารีด้วยสังคหวัตถุ เป็นต้น... ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งท่านเชื่อเป็นแนวพาพ่อเป็นเจ้าวัดครั้งหนึ่งกร้าวหนึ่งอย่างเรื่องเงิน แต่ถึงคั้งนั้นพ่อใดแสลงความเคารพนับถืออ่อนน้อมต่อท่านอยู่เสมอ เหมือนอย่างมีใจเลื้อกขึ้นเป็นสมมติกษัตริย์เช่นนั้น จันทานมีความเมตตาปราณีขึ้นทุกวัน ๆ...²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์ในงานฉาบปัดกิจศพหม่อมสนิท กฤดากร หน้า 54-55

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชาธิบายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ล.ค. หน้า 16-17, 21

ดังนั้นหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำปราชัยในการประพจน์ปฏิบัติพระองค์ให้เป็นที่รักใคร่แก่บรรดาพระบรมวงศานุ-
วงศ์อันใหญ่ และเพื่อมิให้เกิดความกระทบกระทั่งทางการเมืองในระยะแรกได้แก่
หลักธรรมดังต่อไปนี้คือ

1.3.1 ทรงยึดหลักธรรมความไม่อาสาศพยานาบท*

จากการที่ทรงประสบปัญหาทางการเมืองซึ่งสมเด็จพระยาบรม-
มหาศรีสุริยวงศ์มีอำนาจทางการเมืองมากนั้น เมื่อทรงผ่านพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2
ที่ทรงมีพระราชอำนาจราชการ เองแล้วนั้น พระองค์อาจทรงใจพระราชนัดดาเจ้าเจ็ด
ชายที่มีอยู่ดำเนินการกับบุคคลที่ทรงคิดว่าเป็นศัตรูทางการเมืองของพระองค์ก็อาจจะทรง
กระทำได้ ทั้งนี้เพราะพระองค์อาจได้รับการยุบส่งเสริมให้เห็นคล้อยตามจากเหตุการณ์
ที่ยานมาซึ่งเลวร้ายเกินกว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อาจจะแย้งถึงราชสมบัติ
เพราะเสียงเลวร้ายนี้ดังกับสมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์โต วัดระฆัง จุกโตคงใหญ่เข้าไปใน
พระบรมมหาราชวังในเวลากลางวันปากก็สาธยายมนต์ว่า"มีคนรัก...ในนี้...มีคนรัก"
และต่อมาจุกโตได้เดินทางไปพบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ในเวลากลางวันอีกเช่นกันเพื่อ

*ขยายบท แปลว่า ความปองร้าย ได้แก่การผูกใจคิดจะแก้แค้น บางทีหมายถึง
ถึง อาฆาต (อ้างอิงจาก ปิ่น มุทุกันต์ บันทึกธรรม หน้า 405)

ขอบิณฑบาตมิให้กระทำ¹ นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงขัดแย้งกับผู้สำเร็จ
ราชการหลายเรื่อง อันได้แก่ กรณีการตั้งวังหน้า ความขัดแย้งในการจัดงานเฉลิม
พระชนมพรรษาเมื่อ พ.ศ. 2413 และการที่สมเด็จพระเจ้าพระยามหิธรเสด็จประพาส
ยุโรป ความไม่พอใจที่เกิดขึ้นเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้
ทรงนำมาผูกใจเจ็บแค้น อาฆาตพยาบาทแต่ประการใด เพราะทรงตระหนักตามหลัก
ธรรมทางพุทธศาสนาว่าการจองเวรนั้นย่อมนำมาซึ่งความพินาศย่อยยับ เพราะความ
พยาบาทย่อมเผาลนจิตใจของผู้เป็นศัตรู ไม่เป็นการสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่
ตนเองและนำไปสู่ความหายนะทุกทาง ดังพระพุทธโฆสาวาทว่า "...คนย่อมไม่รู้อยู่
หรือว่าพวกเราขอมยกยับกันลงไปในการจองเวรกันนี้เอง ในคนเหล่านั้น ผู้ใดรู้ได้
แต่นั่นความหมายมั่น จองเวร ของเขาย่อมระงับไป"²

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้สอนวิธีการละพยาบาทด้วยการเจริญเมตตา คือแผ่
ความดีต่อคนอื่น และรู้จักการให้อภัย ดังนั้นพระราชจริยาวัตรส่วนใหญ่ของพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นลักษณะทรงแผ่พระเมตตา มิได้คิดระแวงสงสัย
ปองร้ายผู้ใด อันจะก่อให้เกิดอคติภายในจิตใจ พระราชเหตุผลที่ทรงมีแต่ความจริงใจ
เหล่านี้ ปรากฏในพระวิจารณ์ของสมเด็จพระปิยะมหาราชาธิราชวชิราลงกรณที่ทรงมีถึงเจ้า-
พระยามหิธร ราชเลขาธิการ เกี่ยวกับสำเนาพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับวังหน้าว่า

¹ ประยูร สิริพิพัฑ์ สามวัง หน้า 360-362

² สีส พิณภาพ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน หน้า 208 (อ้างอิงจาก

ถัดนั้นทราบเป็นข้อรวมความที่ได้จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เวลา
เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเห็นจะทรงรู้สึกวาทะ
เหวพระราชหฤทัยอยู่มาก แต่ทั้งนี้สังเกตได้จากทรงวางพระราชหฤทัย
อยู่ในสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ทั้งนี้สมกับที่ข้าพเจ้าเคยได้ยิน
พระราชดำรัสในสมัยนั้นหลังก้าวว่า แม่สมเด็จเจ้าพระยารัชมังคลา
ราชศักดิ์เยี่ยมใจ ก็ไม่ได้เคยทรงสงสัยว่าจะคิดชิงเอาราชสมบัติดังนี้¹

ดังนั้นเมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากหน้าที่ผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังทรงให้ความเคารพยก
ย่องให้เกียรติเป็นที่ปรึกษาการแผ่นดินอยู่เสมอ โดยพระองค์ยังทรงพระกรุณาให้
เรียกท่านว่า "ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน" และยังคงมีอำนาจที่จะสั่งประหารชีวิตนักโทษ
ชั้นอุกฤษฏ์ได้เช่นเดิม นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดถือหลัก
การเคารพนักโทษไว้ ผู้มีความรู้ความสามารถ ความเฉลียวฉลาดมีประสบการณ์
มาก อันเป็นหลักมรรบทงพุทธศาสนาประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารส่วนพระองค์ สบ.

"อปริหานิยธรรม"* อันเป็นธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อม 7 ประการ ซึ่งกล่าวไว้ในข้อ 4 ว่า "สักการะ เคารพ นับถือ บูชาผู้ที่เป็นใหญ่ และเชื่อถ้อยฟังคำของท่านเหล่านั้น"¹

*อปริหานิยธรรม แปลว่าธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อมแต่เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว กล่าวคือ ถ้าบุคคลใด หนึ่งใด คณะใด ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ บุคคลนั้น หนึ่งนั้น คณะนั้น จะมีแต่ความเจริญก้าวหน้าในสรีร ไม่มีความเสื่อม เป็นธรรมที่มีอุปการะมากสำหรับผู้บริหารชุมชน หรือบ้านเมือง ซึ่งมี 7 ประการ คือ

1. หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์
2. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงกันช่วยทำกิจที่ควรทำ
3. ไม่มีธุติสิ่งที่ไม่ไ้ปฏิบัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติตามธรรมของชาววัชชีตามที่ได้บัญญัติไว้
4. สักการะ เคารพ นับถือ บูชาผู้ที่เป็นผู้ใหญ่และเชื่อฟังคำของท่านเหล่านั้น
5. คู่ครองป้องกันกุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลาย มิให้ถูกข่มเหง ดูดคร่าชื่นใจ
6. สักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจตียสถานของชาติ ไม่ลบหลู่พลีกรรมอันชอบธรรม อันเคยให้เคยทำแก่เจตียสถานเหล่านั้น
7. ให้ความอารักขา คู่ครอง ปกป้องอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย และตั้งใจปรารภนาให้พระอรหันต์ที่ยังมิได้มา ขอให้มาสู่แว่นแคว้นที่มาแล้วก็ขอให้อยู่เป็นสุข

¹พิฑูร มลิวชัย หลักธรรมสำหรับการปกครอง กรมการศาสนา กระทรวง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้เกียรติยกย่องสมเด็จพระยา-
บรมมหารัษฎ์สุริยวงศ์อย่างมาก ดังปรากฏจากการที่พระองค์ส่งสมเด็จพระยา-
บรมมหารัษฎ์สุริยวงศ์เป็นผู้แทนพระองค์เดินทางไปเข้าร่วมพิธีสถาปนาสมเด็จพระราชินี
อังกฤมเป็นจักรพรรดิแห่งอินเดียบ เมื่อปี ค.ศ. 1877 (พ.ศ. 2420) ซึ่งปรากฏจาก
หนังสือราชการที่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีคลังได้มีหนังสือแจ้งไปยัง
อินเดียวว่า

ที่ได้มีอักษรสารเชิญไปนั้น แต่ในเวลานี้มีพระราชกิจกังวลอยู่ด้วย
ราชการหลายอย่างจึงแสดงออกมาไม่ได้ จึงขอให้สมเด็จพระยา-
บรมมหารัษฎ์สุริยวงศ์ออกมาแทนพระองค์ในการครั้งนี้ เหมือนกับสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินสยามได้แสดงออกมาเอง และที่ใดไปถวายให้สมเด็จพระ
พระยาบรมมหารัษฎ์สุริยวงศ์ออกมาแทนพระองค์ในการครั้งนี้ พระ
จะเห็นว่าท่านเป็นคุณมิตรจะดูแลอุปถัมภ์ในราชตระกูล และใดเป็นผู้ใหญ่
รักษาแผ่นดินมาช้านานแล้ว แต่ก่อนในเวลาที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยามยังทรงพระชนม์อยู่นั้น ท่านใดเป็นวิญญูราชการแผ่นดินมาช้านาน
จนถึงเวลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้สวรรคตการแผ่นดินมาจน
ถึงกาลทุกวันนี้...

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสาร
เย็บเล่ม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 1 จ.ศ. 1230-1239 หน้า

ดังนั้นการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่สุริยวงค์ได้รับการยกย่องและมีเกียรติยศอย่างสูงเป็นที่ปรากฏแก่ชาวไทยทั่วไปและชาวต่างประเทศทั้ง ๆ ที่ท่านพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการไปแล้วนั้นย่อมทำให้ท่านเกิดภาวะภาคภูมิใจ ความพอใจ และเชื่อมั่นว่าทรงรักภักดีมากยิ่งขึ้น

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยกย่องให้เกียรติแล้วก็ทรงนับถือเป็นผู้ใหญ่ที่จะทรงขอคำปรึกษาหารือในข้อราชการต่าง ๆ เป็นประจำ เช่น กรณีที่เจ้าเมืองไทรบุรีถึงแก่อสัญกรรม และจะต้องมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองไทรบุรีคนใหม่ พระองค์ได้ทรงขอคำปรึกษาจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่สุริยวงค์ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

ถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ผู้สำเร็จราชการ
ด้วยพระยาไทรบุรีถึงอสัญกรรม...ควรที่จะตั้งเจ้าเมืองตามपुर
...อันจึงมีกามุสูงสารแลรทุกถึงเจ้าพระยาไทรบุรี อยากจะให้
พระคุณปรากฏอย่าให้เสียชื่อเสียงเสียยศ เขาได้ทำความคิดมาก
เพราะฉะนั้นการที่จะจัดตั้งเจ้าเมืองไทรบุรีคราวนี้ จะควรจัดอย่างไร
จึงจะเป็นการเรียบร้อยทั่วถึงไม่มีเหตุการณ์สืบไปภายนาได้นั้น อันขอสิทธิ
ปัญญาวาความคิด เจ้าคุณแข็งแรงแนะนำด้วย¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.2/14

และจากพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งทรงมีไปถึงสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์ เพื่อปรึกษาราชการบ้านเมืองความว่า

ถึงเจ้าคุณสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ด้วยความทุกข์ยาก มีอยู่ในเมืองเชียงใหม่... ความสองเรื่องนี่... ไม่ทราบว่าการข้างนาจะผันแปรไปประการใดขอเจ้าคุณไต่ตรอง... จะไต่จัดการ ไปในชุดนอก... อันไทสง... นำใบบอกทั้งปวงมาเสนอเจ้าคุณพร้อมทั้งฉื่อนี้แล้ว¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เกียรติยกย่องสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์และขอคำปรึกษาหารือในราชการต่าง ๆ เป็นการให้ความสำคัญแก่ผู้ใหญ่ที่มีวิชาดี คุณาดี และประสบการณ์ อันเป็นประโยชน์ต่อการเมืองการปกครองราชการแผ่นดินด้วย เพราะผู้มีประสบการณ์ทางการปกครองมานานหลายรัชสมัยเช่นสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์ย่อมชี้แนะในสิ่งที่เห็นคุณแก่บ้านเมืองและมองเห็นการณ์ไกลเป็นอย่างดี ซึ่งพระองค์ได้ทรงดำเนินการตามที่ได้รับคำแนะนำนั้น ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหาดลางกรมพระยาวชิรญาณวโรรสก่อนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตินิเทศ (เอกสาร เย็บเล่ม) เล่ม 2 จ.ศ. 1238-1240 หน้า 211

ด้วยเวลานี้สมเด็จพระเจ้าพระยาเจ้ามาหาหม่อมฉัน...ขอให้ตั้งอกพิศดู
เสีย เหมือนหนึ่งกรมพระกระลาโหมแลกรมท่า มีราชการสิ่งใดให้ใด
ประชุมทำพรอมๆกันจึงจะดี ท่านผู้ใหญ่ว่านั่นก็เหมือนดังนี้ หม่อมฉันเห็น
ว่าเป็นการชอบสมควรทุกอย่าง... เมื่อที่จะทำเป็นออฟฟิศใหม่ จะ
ทรงปลูกสร้างขึ้นในที่แห่งใดที่วังก็เบิกเงินหลวงไป ชดเชยด้วยราช
การก็เป็นการแผ่นดิน วังก็เป็นวังหลวงมิใช่ไปไหนกันแต่ใครใดเมื่อใด¹

พระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในข้างต้นนี้
ย่อมเป็นการผูกมัดจิตใจให้สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์เพิ่มความนิยมชมชื่น
และความจงรักภักดีมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะทรงสามารถทำให้สมเด็จพระยาบรม-
มหารัษฎ์บริรักษ์มีความรู้สึกตื้นตันใจที่พระองค์ทรงเห็นความดีที่ท่านได้ประคับประคอง
ช่วยบริหารราชการแผ่นดินตลอดมา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้า-
พระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์ครั้งนี้เรื่องลงโทษพระปรีชาภักการว่า

ด้วยฉันมีความวิตกอยู่ด้วยการที่ท่าใหม่ครั้งนี้...ก็จะหยิบเหตุการณ์ครั้งนี้
ถ้าทำไปไม่ตลอด แผนดินก็เป็นอันอาจ การครั้งนี้ที่ทำการโตใหญ่ได้นั้น
คนทั้งปวงก็ยอมรับว่าดีแล้ว เพราะฉันใดอยู่ใครจะเอาคุณพระกับพระองค์
เป็นการปรากฏอยู่แล้ว การที่จะทำโทษครั้งนี้ฉันขอเชิญเจ้าคุณมาพร้อมกับฉัน
พอจะได้อวยแก่ไปกับสองเหตุที่จะมีขึ้นในระหว่างนั้นให้ตลอดด้วย²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5

บ.1.2/1

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญ

สมุดพิเศษเอกสารเย็บเล่ม ร.5 รล.-กต. เล่ม 46 จ.ศ. 124-1242

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชูปถัมภ์สมคณาจิต อยู่เสมอถึงปรากฏพระราชดำรินี้ในพระราชนิพนธ์ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศว่า "...ขอเดชะทูลว่า ผู้ซึ่งรังเกียจว่าจะเป็นศัตรู ถ้ายังขึ้นทำ ความเป็นศัตรูตอบ เพื่อที่จะไม่เป็นที่ต้องเป็น ขอขึ้นขอให้ศรัทธาจงมาก..."¹ ในขณะที่ เดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยึดถือหลักธรรมทางพุทธ ศาสนาในข้อนี้ปฏิบัติต่อพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทั่วไปด้วยทำให้ทรงเป็นที่เมตตา ปราณี อันเกิดขึ้นจากพระราชมารยาทอันงดงามตามที่ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนา เป็นแนวปฏิบัติพระองค์เป็นอย่างดี

1.3.2 ทรงยึดหลักความเมตตา กรุณา โอบอ้อมอารี

วิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำหลักธรรม ทางพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่อสร้างฐานอำนาจทางการเมืองประการหนึ่งก็คือ การที่ ทรงมีพระราชอัธยาศัย เมตตา กรุณา โอบอ้อมอารี ต่อบุคคลทั่วไปโดยเฉพาะบรรดา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ว่า พระบาทสม-
เด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อ.ก. หน้า 18

พระบรมวงศานุวงศ์ ยังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสา-
ธิราช เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

เมื่อได้รับสมมติเป็นเจ้าแผ่นดิน... ในขณะนั้นเปรียบเหมือนคนที่ศีรษะ
ขาดแล้วจับเอาแสวางกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพิจารณา
ถึงความทุกข์... หวังมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้างทั้งภายใน
ภายนอก... หวังโรคร้ายในกายเปื่อยเป็นแสนสาหัส... เหมือนตะเกียง
อันริบหรี่ แต่เหตุใดจึงไม่ดับ... การที่ไม่ดับไปได้นั้น 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000. 1001. 1002. 1003. 1004. 1005. 1006. 1007. 1008. 1009. 1010. 1011. 1012. 1013. 1014. 1015. 1016. 1017. 1018. 1019. 1020. 1021. 1022. 1023. 1024. 1025. 1026. 1027. 1028. 1029. 1030. 1031. 1032. 1033. 1034. 1035. 1036. 1037. 1038. 1039. 1040. 1041. 1042. 1043. 1044. 1045. 1046. 1047. 1048. 1049. 1050. 1051. 1052. 1053. 1054. 1055. 1056. 1057. 1058. 1059. 1060. 1061. 1062. 1063. 1064. 1065. 1066. 1067. 1068. 1069. 1070. 1071. 1072. 1073. 1074. 1075. 1076. 1077. 1078. 1079. 1080. 1081. 1082. 1083. 1084. 1085. 1086. 1087. 1088. 1089. 1090. 1091. 1092. 1093. 1094. 1095. 1096. 1097. 1098. 1099. 1100. 1101. 1102. 1103. 1104. 1105. 1106. 1107. 1108. 1109. 1110. 1111. 1112. 1113. 1114. 1115. 1116. 1117. 1118. 1119. 1120. 1121. 1122. 1123. 1124. 1125. 1126. 1127. 1128. 1129. 1130. 1131. 1132. 1133. 1134. 1135. 1136. 1137. 1138. 1139. 1140. 1141. 1142. 1143. 1144. 1145. 1146. 1147. 1148. 1149. 1150. 1151. 1152. 1153. 1154. 1155. 1156. 1157. 1158. 1159. 1160. 1161. 1162. 1163. 1164. 1165. 1166. 1167. 1168. 1169. 1170. 1171. 1172. 1173. 1174. 1175. 1176. 1177. 1178. 1179. 1180. 1181. 1182. 1183. 1184. 1185. 1186. 1187. 1188. 1189. 1190. 1191. 1192. 1193. 1194. 1195. 1196. 1197. 1198. 1199. 1200. 1201. 1202. 1203. 1204. 1205. 1206. 1207. 1208. 1209. 1210. 1211. 1212. 1213. 1214. 1215. 1216. 1217. 1218. 1219. 1220. 1221. 1222. 1223. 1224. 1225. 1226. 1227. 1228. 1229. 1230. 1231. 1232. 1233. 1234. 1235. 1236. 1237. 1238. 1239. 1240. 1241. 1242. 1243. 1244. 1245. 1246. 1247. 1248. 1249. 1250. 1251. 1252. 1253. 1254. 1255. 1256. 1257. 1258. 1259. 1260. 1261. 1262. 1263. 1264. 1265. 1266. 1267. 1268. 1269. 1270. 1271. 1272. 1273. 1274. 1275. 1276. 1277. 1278. 1279. 1280. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1286. 1287. 1288. 1289. 1290. 1291. 1292. 1293. 1294. 1295. 1296. 1297. 1298. 1299. 1300. 1301. 1302. 1303. 1304. 1305. 1306. 1307. 1308. 1309. 1310. 1311. 1312. 1313. 1314. 1315. 1316. 1317. 1318. 1319. 1320. 1321. 1322. 1323. 1324. 1325. 1326. 1327. 1328. 1329. 1330. 1331. 1332. 1333. 1334. 1335. 1336. 1337. 1338. 1339. 1340. 1341. 1342. 1343. 1344. 1345. 1346. 1347. 1348. 1349. 1350. 1351. 1352. 1353. 1354. 1355. 1356. 1357. 1358. 1359. 1360. 1361. 1362. 1363. 1364. 1365. 1366. 1367. 1368. 1369. 1370. 1371. 1372. 1373. 1374. 1375. 1376. 1377. 1378. 1379. 1380. 1381. 1382. 1383. 1384. 1385. 1386. 1387. 1388. 1389. 1390. 1391. 1392. 1393. 1394. 1395. 1396. 1397. 1398. 1399. 1400. 1401. 1402. 1403. 1404. 1405. 1406. 1407. 1408. 1409. 1410. 1411. 1412. 1413. 1414. 1415. 1416. 1417. 1418. 1419. 1420. 1421. 1422. 1423. 1424. 1425. 1426. 1427. 1428. 1429. 1430. 1431. 1432. 1433. 1434. 1435. 1436. 1437. 1438. 1439. 1440. 1441. 1442. 1443. 1444. 1445. 1446. 1447. 1448. 1449. 1450. 1451. 1452. 1453. 1454. 1455. 1456. 1457. 1458. 1459. 1460. 1461. 1462. 1463. 1464. 1465. 1466. 1467. 1468. 1469. 1470. 1471. 1472. 1473. 1474. 1475. 1476. 1477. 1478. 1479. 1480. 1481. 1482. 1483. 1484. 1485. 1486. 1487. 1488. 1489. 1490. 1491. 1492. 1493. 1494. 1495. 1496. 1497. 1498. 1499. 1500. 1501. 1502. 1503. 1504. 1505. 1506. 1507. 1508. 1509. 1510. 1511. 1512. 1513. 1514. 1515. 1516. 1517. 1518. 1519. 1520. 1521. 1522. 1523. 1524. 1525. 1526. 1527. 1528. 1529. 1530. 1531. 1532. 1533. 1534. 1535. 1536. 1537. 1538. 1539. 1540. 1541. 1542. 1543. 1544. 1545. 1546. 1547. 1548. 1549. 1550. 1551. 1552. 1553. 1554. 1555. 1556. 1557. 1558. 1559. 1560. 1561. 1562. 1563. 1564. 1565. 1566. 1567. 1568. 1569. 1570. 1571. 1572. 1573. 1574. 1575. 1576. 1577. 1578. 1579. 1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585. 1586. 1587. 1588. 1589. 1590. 1591. 1592. 1593. 1594. 1595. 1596. 1597. 1598. 1599. 1600. 1601. 1602. 1603. 1604. 1605. 1606. 1607. 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618. 1619. 1620. 1621. 1622. 1623. 1624. 1625. 1626. 1627. 1628. 1629. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1637. 1638. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1645. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. 1651. 1652. 1653. 1654. 1655. 1656. 1657. 1658. 1659. 1660. 1661. 1662. 1663. 1664. 1665. 1666. 1667. 1668. 1669. 1670. 1671. 1672. 1673. 1674. 1675. 1676. 1677. 1678. 1679. 1680. 1681. 1682. 1683. 1684. 1685. 1686. 1687. 1688. 1689. 1690. 1691. 1692. 1693. 1694. 1695. 1696. 1697. 1698. 1699. 1700. 1701. 1702. 1703. 1704. 1705. 1706. 1707. 1708. 1709. 1710. 1711. 1712. 1713. 1714. 1715. 1716. 1717. 1718. 1719. 1720. 1721. 1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800. 1801. 1802. 1803. 1804. 1805. 1806. 1807. 1808. 1809. 1810. 1811. 1812. 1813. 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1902. 1903. 1904. 1905. 1906. 1907. 1908. 1909. 1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208

ธรรมนี้เข้าไปตั้งไว้ใ้ไปจะทำให้บุคคลนั้นเป็นผู้ปกครอง เป็นผู้ใหญ่ที่เป็นที่เคารพ
นับถือโดยทั่วไปเพราะเป็นผู้ที่สนใจบำเพ็ญกุศล บำรุงสุข และคอยช่วยเหลือ สนับสนุน
ผู้น้อยให้มีความเจริญก้าวหน้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี
น้ำพระทัยเปี่ยมไปทั่วทุกชนชั้น เสด็จปรากฏว่าพระองค์ทรงนำมาประพฤติปฏิบัติ
ต่อพระบรมวงศ์ของพระองค์เป็นอย่างดี ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ-
ยาศรีราชานุภาพทรงเล่าไว้ในหนังสือเรื่อง "ความทรงจำ" ว่า

เมื่อสิ้นงานพระเมรุแล้วก็เลิกไว้ทุกข์... พวกข้าราชการประจำพระองค์
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งในตำแหน่งอยู่ตลอด
เวลาพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ก็ต้องเปลี่ยนฐานะไปตามกาล...
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสเล่าแก่ฉันเมื่อภายหลัง
ว่า ครั้นนั้นทรงส่งสารเจ้านายพี่น้องกับเจ้าจอมมารคำทองลำบากยาก
จน จึงตรัสขอให้รัฐบาลจ่ายเงินกลางปีแก่พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ชาย
ปีละ 2,400 บาท พระองค์หญิงปีละ 1,600 บาท เท่านั้น¹

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงบรรเทาความเดือดร้อนทาง
ด้านเศรษฐกิจให้แก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์โดยทั่วหน้ากันแล้วพระองค์ยังได้ทรง
พระกรุณาส่งสารต่อเจ้าจอมมารคำในรัชกาลที่ 4 ซึ่งถือว่าเป็น "แม่เลี้ยง" อีกด้วย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาศรีราชานุภาพ ความทรงจำ

กล่าวคือบรรดาเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4 ต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงเพราะจะต้องเปลี่ยนแปลงสถานภาพและผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่เคยได้รับก็ลดลงอย่างมากมาย ทั้งยังต้องเปลี่ยนวิธีการเรียกชื่อใหม่เพื่อให้รู้ว่าเป็นเจ้าจอมมารดาหมาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องจึงทรงโปรดให้เปลี่ยนระเบียบเรียกเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ล่วงแล้ว โดยให้ใช้คำว่า "เจ้าจอมมารดา" นำชื่อ แต่ให้เติมลำดับรัชกาลเข้าข้างหลัง เช่นแบบเดิมที่เรียกว่า "ขุ่มเจ้าจอมมารดา" เปลี่ยนเป็น "เจ้าจอมมารดาขุ่ม รัชกาลที่ 4"¹ ซึ่งนับว่าเป็นพระมหากรุณานิคุณอย่างสูงและเป็นที่ซาบซึ้งในพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ความมีน้ำพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อบรรดาเจ้าจอมเหล่านี้ย่อมสร้างความรู้สึกจงรักภักดีความผูกพันที่ทำให้เจ้าจอมมารดาถือเป็นหน้าที่ในการที่จะอบรมสั่งสอนพระราชอนุชาทั้งหลายให้เกิดความเคารพยำเกรง จงรักภักดี ถวายตัวเพื่อช่วยปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ และเป็นกำลังอันสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะฟันฝ่าอุปสรรคในการบริหารบ้านเมืองถึงเช่นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นต้น

ความมีน้ำพระทัยดังกล่าวนี้ช่วยพระเมตตา กรุณา เป็นหลักธรรมที่ฝังลึกในพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ อันเกิดจากการอบรมปลูกฝังคุณธรรมทางพุทธศาสนา แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอม-

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

เกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระราชปิตักก็ยังทรงสังเกตเห็น ดังปรากฏในพระราช-
หัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิมลวงศาโรธสาคร¹ :

ในกระบวนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีอีกมาก... แต่
ความรู้สึกในใจของหม่อมฉันยังรู้สึกอยู่เหมือนกาลเมื่อวานนี้... ท่าน
จะทรงสังเกตอย่างใดไม่ทราบ ในเมื่อจวนจะเสด็จจากถ้ำกุ่มเองเป็น
ครั้งแรก ไกรบุรีกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาฯ รับสั่งทอดพระเนตรนาง
ครั้งหนึ่งว่า ไกรบุรีเพราะเหตุนี้ใจแลอุทัยชูชูชูหม่อมฉัน... เชื่อ
ว่าจะไม่เบียดเบียนพี่น้องแลลูกเมียของท่านแล้วไว้วางใจว่าจะมีน้ำใจ
เมตตาปราณีเป็นที่พึ่งพาอาศัยกันใด คำที่รับสั่งนี้เป็นเครื่องเตือนใจ
อยู่เนืองนิตย์...¹

จึงนับได้ว่าคุณธรรม เรื่องความเมตตาการุณาปราณีที่พระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดเป็นหลักปฏิบัติพระองค์นี้ได้อำนาจให้เกิดความจงรักภักดี เป็น
การสร้างฐานอำนาจทางการเมืองขึ้นใหม่ เพื่อต่อรองกับกลุ่มอำนาจเก่าเพื่อตั้งพระ-
ราชอำนาจกลับคืนมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ บรรดาพระอนุชาทั้งหลายของ
พระองค์ต่างก็เปี่ยมกำลังสำคัญในการปฏิรูปราชการแผ่นดินในระยะแรก (พ.ศ. 2416-
2417) เช่นการปฏิรูปการคลัง (โดยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์) การตั้งสภาที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาในพระบาท-
สมเด็จเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิร-
ญาณวโรรส ลงวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 122 หน้า 213-215

ปรีกษาราชการแผ่นดิน 2 สภา ซึ่งการดำเนินการเหล่านี้ นอกจากจะเป็นไปเพื่อมุ่ง
ถึงความเจริญก้าวหน้าของประเทศแล้ว ก็เพื่อที่จะลดอำนาจของสมเด็จพระยา-
บรมมหารัษฎ์บริรักษ์ด้วย¹ อันเป็นการดึงอำนาจทางการเมืองการปกครองรวมอยู่
ที่ศูนย์กลางพระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียว

1.3.3 ทรงยึดหลัก "ขันติ" ความอดทน

การปฏิรูปประเทศในระยะแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2416-2417 อันได้แก่ การปฏิรูปการคลัง การ
ตั้งสภาที่ปรีกษาราชการแผ่นดิน ก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองอย่างมากมาย โดยเฉพาะ
เกิดการแตกแยกความสามัคคีภายใน ทั้งนี้ เพราะการปฏิรูปเหล่านี้กระทบ
กระเทือนต่อผลประโยชน์และอำนาจของบรรดากลุ่มผลประโยชน์เก่า และความไม่
พอใจใก้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาทางการเมืองที่สำคัญจนอาจเป็นอันตรายต่อความมั่นคง
ปลอดภัยของชาติบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายาม
ที่จะดำเนินพระบรมราโชบายด้วยความหนักแน่นอดทน ไม่หวั่นไหว ไม่ให้ความโกรธซึ่ง
เป็นอคติประการหนึ่งเข้ามาครอบงำพระทัยได้ โดยเฉพาะกรณีปัญหาวังหน้า

¹อ่านรายละเอียดใน วุฒิชัย มูลศิลป์ สภาที่ปรีกษาราชการแผ่นดินกับ
การดึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ในต้นรัชกาลที่ 5 แถลงงานประวัติ-
ศาสตร์ เอกสารโบราณคดีปีที่ 4 เล่มที่ 2 หน้า 96-116

กรณีปัญหาวังหน้ามีสาเหตุมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวทรงปฏิรูปการคลัง ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่า การเก็บภาษีแบบเดิมนั้นมีการรั่วไหล
ไม่ส่งเข้าท้องพระคลังโดยตรง แต่กลับส่งผลประโยชน์ไปให้สมเด็จเจ้าพระยาแพน
อันเป็นการแสดงถึงอำนาจและอิทธิพลของสมเด็จเจ้าพระยาและกลุ่มเสนาบดีตระกูล
ขุนนาถ ซึ่งพระองค์ทรงประสมปฏิพัทธาทางเกรมนฤกิจมากรวมทั้งบรรดาพระบรมวงศานุ-
วงศ์ทั้งหลายด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับกรมพระวชิรญาณ-
วโรรสตอนหนึ่งว่า

ไฉนๆได้เล่าถวายเรื่องพระคลังข้างที่แล้ว เล่ารับทุกสิ่งถวายเสียให้
ตลอดสักเรื่องพอเป็นนิตินในความลำบากที่ถูกแกล้งอย่างไร... ผล
ประโยชน์พระคลังข้างที่ในรัชกาลที่ 4 ยังมีอยู่อีกส่วนหนึ่งคือ เงินภาษี
อากร เวลานั้นแบ่งขึ้นเจ้านาย เงินขึ้นเก็บของหลวงกรมหม่อมมีอยู่มาก
เล็กน้อยยกขึ้นเรียกภาษีพระคลังเดิม เมื่อประมูลเงินภาษีอากรขึ้นใหม่
เงินพระคลังเดิมมีอยู่ในอากรรายใด นายอากรอยากจะทำความชอบ
เฉพาะพระองค์ประมูลขึ้นถวายตามสัญญา... ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบัน
เงินขึ้นเก็บมีประมาณ 1,000 ทั้ง ยกขึ้นเป็นพระคลังเดิม บวกเข้ากับ
เงินพระคลังเดิมในรัชกาลที่ 4... แต่วิกิกันมีขึ้นในรัชกาลที่ 4 ก็ขอชาว
ต่างประเทศเอาสุราเบียร์ขึ้นเข้ามาขายไม่ยอมเสียภาษี... ทำให้นเงิน
อากรสุรากรุงเบียร์ซึ่งอยู่ในกระทรวงการละอาโหมลคมมาก... สุราหัวเมือง
ก็อดบางแต่ไม่สุราทุกนัก ภายหลังสมเด็จเจ้าพระยา ยกหัวเป็นรัฐบาลก็ตัด
เงินพระคลังข้างที่หมดเป็นไปหาไรสูงคลัง เงินขึ้นเจ้านายก็พลอยขาด
ควยกันหมด แต่เงินคลังนั้นก็หาได้คงไม่ ผลประโยชน์สุราเกิดขึ้นเท่าใด
ก็เป็นของเจ้าพระยาสุราราชมนตรี ครั้นเมื่อนายขุนอาหารวาทกรมนาก็ยกเงิน
2,000 ซึ่งที่เคยเป็นพระคลังข้างที่ไปให้สมเด็จเจ้าพระยาในเวลารุ่งมี
ต่อมา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบทุกอย่าง... ก็จึงตาแตก... เงินไปพอจ่าย
ราชการของเป็นหนี้ตั้งแต่ขุนพระบรมศพตลอดมาจนถึงมีมะเมนี่เป็นเงิน
10,000 ซึ่ง เพราะเหตุเช่นนี้หม่อมฉันจึงนั่งอยู่ไม่ได จับจัดการคลังมหา-

สมบัติ... จึงต้องไปจับกรรมนา เหตุว่ากรรมนานั้นรู้ว่าเขาออกจาก
ประเทศไพทัก มีจำนวนรัตตะเงินอยู่ที่โรงภาษีที่กินกันเสียในมวนเมือง
... จึงได้เป็นความใหญ่ครั้งนายหนู... ทำให้เกิดขัดเคืองกับขึ้นเนื้อ
โตเงินมาจึงเปลี่ยนธรรมเนียมเสียใหม่... แต่ฝ่ายวังหน้า... ครั้นจัก
การใหม่ไม่ได้ใหญ่ขึ้น เหตุว่าทางวังหลวงเขาเล็ดมวนขึ้นในเจ้า
นายเสียบัว แรกคิดว่าแก้ไขได้ขึ้นข้างแรมได้ทุกแรมได้ ไฉนไฉน
สมเด็จพระราชาธิเบศร์มาพูด ความจึงอันอยู่จนถึงไปฟ้องฝรั่ง...¹

กรณีเหตุการณ์วังหน้าลุกลามใหญ่โตจนถึงกับชิงเอาตัวต่างประเทศมา
รวมด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่าอาจเป็นเหตุอันตรายต่อ
ความปลอดภัยของชาติและเพื่อที่จะระงับเหตุนี้มิให้ลุกลามต่อไป พระองค์จึงกับยอม
ลดพระองค์เสนอที่จะประนีประนอมกับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วย เพื่อที่จะไม่
ให้เกิดความแตกแยกรุนแรงขึ้น และในขณะเดียวกันก็ทรงมีจดหมายส่วนพระองค์ไป
ชี้แจงวังหน้าให้เจ้าพระยาพิชัยพระองค์ให้ถูกต้อง: ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่
ทรงมีไปถึงกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาในพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิร-
ญาณวโรรส หน้า 224

ด้วยการเกิดขึ้นครั้งนี้เป็นการใหญ่เลยมีเลย ฉันมีความเสียใจมาก
เธอไปลาที่ยอเยวี่บ้านกงสุดอังกฤษให้ด้วยเหตุอันใด ฉันไม่ได้คิดจะ
อะไรๆที่ความหวาดหวั่นของเธอ เธอก็รู้อยู่เองว่าในแผ่นดินเราทุกวันนี้
ผู้ใดไม่มีความยี่คิดใหญ่ที่ควรจะต้องมากันไม่ได้ด้วยอาศัยความยุติธรรม
เป็นหลักฐาน ที่เธอมีความสะอื้นหวาดถึงชีวิตจะเกิดการเกินไปดอก
กระมัง...ฉันไม่ได้โกรธเธอๆว่โกรธฉันข้างเดียว ฉันเสียใจมาก
นัก เมื่อทำการถึงเพียงนี้จะพาให้เสียชื่อเสียงกันทั้งสองฝ่าย ก็เธอ
จะคิดต่อไปอย่างไรจึงจะเป็นการดีการชอบ อย่าในราษฎรได้รับความ
เดือดร้อนหวาดหวั่นตกไป...จึงมีหนังสือเป็นสำคัญมาให้ดูด้วย...¹

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงชี้แจง และประนี
ประนอมอย่างไร วังหน้าก็มียอมเจรจากับเพราะคิดว่าจะได้รับความสะดวกเหลือจาก
กงสุลอังกฤษอย่างเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงออก
ประกาศชี้แจงเรื่อง "กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ไปอาศัยอยู่บ้านกงสุดเยเนรล
อังกฤษ จุลจักรราช 1236" เพื่อให้ประชาชนเข้าใจเหตุการณ์อย่างถูกต้อง และไม่
เล้าลือในสิ่งที่ไม่จริงเป็นอันตรายต่อหาติบ้านเมืองทั้งพระองค์ยังได้แสดงถึงน้ำพระทัย
ให้ทราบทั่วกันว่าในเหตุการณ์ครั้งนี้ พระองค์สามารถที่จะให้พระราชอำนาจเด็ดขาด
ของพระมหากษัตริย์ดำเนินการให้แตกหักลงไปก็ทรงกระทำได้ แต่ทรงไม่กระทำ
เพราะทรงเห็นแก่ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ดังปรากฏในคำประกาศตอน
หนึ่งว่า

¹อุดม เขียววงศ์ การเมืองในประวัติศาสตร์ไทย หน้า 121-122

การที่โคตรระเตรียมทหารและพนักงานประจำหน้าที่ไว้ให้พร้อมนั้นมิได้
คิดจะรบนกกรมพระราชวังเลย ตระเตรียมเป็นกัรรักษาตัวและรักษา
บ้านเมืองจริง ๆ ไม่ได้อคิดที่จะทำร้ายแก่ผู้ใดในใคร่ความเอื้อกรอน
ถว...ข้าพเจ้าจะคิดทำอันตรายแก่กรมพระราชวังประการหนึ่งประการใด
แล้ว ข้าพเจ้าจะไม่โกรธหัวสมเด็จเจ้าพระยามบรมมหารัศร์วิญญูศักดิ์
มาจากเบื้องธรรมาวุธ ข้าพเจ้าคงจะคิดทำการเสียให้เสร็จ...ข้าพเจ้า
ไม่คิด ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่มีจุดหมายให้ออกไปเชิญสมเด็จเจ้าพระยา-
บรมมหารัศร์วิญญูศักดิ์ เขามาช่วยรับจัดการให้เรียบร้อย เพราะจะ
ให้ความสับสนวุ่นวายกันทั้งสองฝ่ายต่อไป...อันเวลานี้ข้าพเจ้ากำลัง
จะหาความดี และโคตรจะจัดการบ้านเมืองให้มีความเจริญ...ซึ่งข้าพ-
เจ้าจะหาดีทำอันตรายแก่กรมพระราชวังโดยความไม่ยุติธรรมให้เป็น
ผู้เสียความดีไปนั้นข้าพเจ้าไม่ได้คิดเลย...ข้าพเจ้าได้คิดเลาโลมองอน
งอหลายอย่างหลายประการแล้ว...ข้าพเจ้าจึงขอให้สมเด็จเจ้าพระ-
ยามบรมมหารัศร์วิญญูศักดิ์เป็นเจ้าช่วยจัดการไกลเกลี่ย จัดให้เรียบร้อย
ถ้าเห็นการควรจะได้โดยไร ข้าพเจ้าก็จะยอมตามการที่ควร มิได้มี
พิพาทมาเลย¹

ประกาศฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงแก้ไขปราชัยการประนีประนอม ไม่เอาความโกรธเป็นที่ตั้ง
เพราะอย่างน้อยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้จะทำให้ทรงกริ้วอยู่บ้าง เนื่องจากการ

ประกาศสั่งแจงเรื่อง"กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญไปอาศัยอยู่มานกงสุลเย-
เนราลอังกฤษ จุลจักราช 1236" อ้างอิงจาก ประยุทธ์ สัทธินันท์ สามวัง หน้า

กระทำที่เท่ากับเหยียดหยามพระเกียรติยศ และทำให้บรรดาผู้ที่ไม่เข้าใจถึงความ
เป็นไปของเหตุการณ์ต่าง เข้าใจว่าพระองค์ทรงใช้อำนาจพระมหากษัตริย์ข่มเหงรัง
แกผู้น้อยจนถึงต้องไปพึ่งพาศาสนิกอำนาจอ้างต่างประเทศคุ้มครอง ดังนั้นพระองค์จึง
ทรงพยายามที่จะใช้วิธีนี้ เป็นที่ตั้งทำพระทัยให้หนักแน่นขึ้นและเหตุผลและโอนอ่อนที่จะ
ลดพระเกียรติยศยอมเจรจา แต่ปรากฏว่าวังหน้ากลับไม่ยอมเจรจากับประจักษ์เวลา
ออกไปเพื่อรอให้กงสุลอังกฤษรวมเจรจาด้วยซึ่งพระองค์ทรงกริ้วมากดังปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาถึงพระยาสมุทรบุรารักษ์ ปรีวีเคาน์ซิลว่า

เป็นที่เล้าลือกันหาว่าวันรุ่งขึ้นจะมาช่วยวังหน้า คนฝ่ายวังหน้ากำเริบ
อีกเพิ่มกันมากขึ้น สมเด็จพระยาทรงคำปุระนี้ประจักษ์ไปแล้วถึงสิ้น
วังหน้าไม่ยอมยอมคืนไป เขาก็ตอบกลับมาว่าจะคอยกวาดแวนแวนอังกฤษ
โคกคอกปีมาใหม่แล้ว การที่วังหน้าตอบมาดังนี้เป็นการดูถูกเจ้าแผ่นดินแคว
กวาดแวนแวนบ้านเมืองมากนัก...¹

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพยายาม
ยึดหลักความซื่อสัตย์ หนักแน่นอดทนที่ถูกล่วงเกินพระเกียรติยศครั้งนี้ และสามารถดำเนิน
การเจรจาโดยมิได้มีการใช้ความรุนแรงแต่อย่างใด จนกระทั่งเหตุการณ์วังหน้า
สงบลงด้วยดี

¹ รัชดาธิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1

หน้า 550-551

1.3.4 ทรงยึดหลักความสามัคคี

เมื่อวิกฤตการณ์วังหน้าสิ้นสุดลงสภาวะความกินແຫ່ງແຂ່ງใจก็ยังคงมีอยู่ ทำให้สถานการณ์เมืองในขณะนั้นแตกความสามัคคีเป็นกลุ่มกันชัด เจนขึ้น โดยเฉพาะการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและวังหน้ามีความสนิทสนมกับมีศุภเทียรนอกซ์ กงสุลอังกฤษมากขึ้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และโทมัสสมาก ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปกราบทูลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า

ควมหมอมันอยากจะทำร้ายทุกอย่างอะไรๆ เล่นมั่วหลอกลวงวันแล้ว... ความเกียจคร้านเขาซุกกัน พวกฝรั่งหัวทังกรูว วังหน้าโคตรสุมหัวกันสุด อังกฤษคนไหนสองเป็นเมีย... เขาจะสมเด็จเจ้าพระยาเป็นแนว หมอมันคงจะตายในเร็ว... นี่เป็นแนวด้วยหมอมันก็... สมเด็จเจ้าพระยาพลอยเห็นจริงด้วย โดยออกขุนฝักขวานเมืองว่าถ้าสิ้นหนแล้ว วังหน้าจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็... เขาจะรวบรวมนำรวบเมือง และฝักขุนหลานของหลานคนเล็ก... ฝ่ายบรรพชาสศเทียรนอก กงสุลนั้นพูดว่า ถ้าวังหน้าเป็นเจ้าแล้ว ลูกสาวจะใครเป็นสมเด็จพระนาง... นี่จะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้ามีหลานเจ้า... นี่เป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปด้วยและเรื่องการเมืองเขาก็เป็นแต่คิดสมมุติวาดวงหน้าไปทั้งนั้น... แต่มีความวิตกถึงแผ่นดินมากนัก ถ้าพลากซึ่งหมอมันตายลง วังหน้าเป็นเจ้าแล้วคงจะสู้กันที่เขาพูดนี้... วังหน้าทุกวันนี้ก็มีความคิดเหมือนผาอากิ เขาคนนั้นแล้ว รวบรวมสิ่งๆ หนึ่งเข้าไว้ว่าเขาก็ต้องอดตายให้เขาตัดสินทั้งนั้น ถ้าเป็นเจ้าอื่นเราว่าไรคงต้องความทุกอย่างไม่มีทางซัดขึ้นเลย... สมเด็จเจ้าพระยาเป็นกษัตริย์มหาราชการเท่าไหนมาก เหตุใดจึงมาหลงใหลมันถือไปทั้งนี้ด้วย... เมื่ออยู่ทุกวันนี้ทวนก็มีอำนาจมาก ถ้าขัดขวางก็เป็นครั้งเป็นคราว หมอมันไปข้างข้างไปมา... ถ้าหมอมันยังมีชีวิตอยู่ไม่เป็นไร ถ้าตายลงวันใดพระอริเจ้าจะไปอยู่ที่ไหนก็ไม่ทราบ บ้านเมืองวงกตรจะถูกล

จะสายเสียในเร็วๆ ไม่ช้าเป็นที่เสียดายยิ่งนัก... ถ้าอนุภาพพระ-
รัตนไตรและอำนาจเทพคาไมช่วยกรุงสยามในการ เรื่องนี้จน เมืองก็
เป็นของเขาคือ พระพุทธศาสนาคงต้องเสื่อมสูญเสียเป็นแน่แล้ว...¹

พระราชพงศาวดารฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงพระราชกิจของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมากถึงกับทรงอธิบายข้อความคุ้มครองจากพระรัตน-
ตรัย ซึ่งเป็นสิ่งที่ช่วยพระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่ไว้ในพระราชหัตถ์ ซึ่งการทรงมี
พระราชกิจมากนี้เนื่องจากขณะนั้นอิทธิพลและอำนาจของมิสเตอร์นอกซ์ กงสุลอังกฤษ
มีมากและปรากฏอย่างกว้างขวางทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะชาวต่าง
ประเทศถึงกับเรียกประเทศว่า เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามที่สี่² ความวิตกังวล

¹พระราชพงศาวดารพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีถึงสมเด็จพระ-
กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ อ้างอิงใน ประยุทธ์ สัตยพันธ์ สามวัง หน้า 385-387

* สมเด็จพระบรมราชูปถัมภ์ทรงเห็นว่า ในบรรดากงสุลด้วยกันมิส-
เตอร์นอกซ์กงสุลอังกฤษเป็นผู้มีอำนาจมากเป็นตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เมืองและเป็น
กงสุลเบอร์ราชผู้ครองราชย์ ยศสูง และมีกิจการเกี่ยวข้องกับเมืองไทยยิ่งกว่ากง-
สุลชาติอื่น ๆ ทั้งส่วนตัวก็เป็นผู้รู้หน้าที่นายกรัฐมนตรี เมืองไทย ซึ่งสมเด็จพระบรม-
มหาศรีสุริยวงศ์ก็มีปฏิสัมพันธ์อยู่เสมอ จนพวกฝรั่งกระชั้นเรียกประเทศว่า พระเจ้า
แผ่นดินสยามที่ 4 (The Fourth King of Siam) หมายความว่า พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 1 กรมพระราชวังบวรเป็น
พระเจ้าแผ่นดินที่ 2, บุตรเจ้าราชการแผ่นดินเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 3 และมีมิสเตอร์
นอกซ์เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 4 ซึ่งมีมิสเตอร์นอกซ์เองก็ภูมิใจมาก

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารผ่านพระองค์ สม.2

นี้มาก ถึงกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมการล่วงหน้า โดยจะทรงซื้อที่ดินที่สิงคโปร์เพิ่มเติมจากที่รัชกาลที่ 4 เคยซื้อไว้เพื่อการไม่ประมาท ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา- บำราบปรปักษ์ตอนหนึ่งว่า

ด้วยทุกวันนี้หมอมันมีความคุ้นเคยคุ้นมองวัตถุอยู่ด้วยราชการแผ่นดิน มากนักด้วยการไม่เหมือนแต่ก่อนมา ผู้หญิงจะเป็นผู้รักษาแผ่นดินก็ กลัวยุบแปรปรวนเป็นการประจวบประจวบกันทางประเทศไป... อาจจะนั่ง อยู่อย่างนี้เห็นหมอมันจะไม่ฟื้นตัวเสียจริงๆแล้ว การทรยศสมบัติศักดิ์กับชีวิตนั้น ถ้าแยกกันทางหากใดแล้วหมอมันไม่มีอาลัยในยศและ ทรัพย์คอก เพราะเป็นเวลา เป็นคราวที่แล้วหัวแล้วดี จะขอรักษา แต่ชีวิตไว้พออย่าให้เป็นคนชั่ว เราด้วยสมบัติและจัญตัวเป็นอันตราย ... การที่กราบพูลมานี้จะว่าเป็นการจวนตัวแล้วก็ได้ เพราะมีแต่ความ ชั่วเจริญขึ้น ความดีเสื่อมลงทุกเวลา... จึงกรพูลปรึกษาขึ้นมาบัดนี้ที่ จะแกล้ง เหล่านี้ตามที่เห็นว่าจะเบาบางลงได้บ้างตามแต่กุศล อกุศล ... อนึ่งครั้งพูลกระหม่อมยังมีพระชนมอยู่นั้นท่านใดทรงพระราชนิพนธ์ การ เรื่องที่จะสืบว่าสนาไปมาก ได้รับสั่งฯสอนให้แจ้งการกับหมอมัน อยู่เนืองๆ จึงใดทรงซื้อที่ดินที่สิงคโปร์เป็นจำนวนหนึ่งเงิน 200 ร้อย เศษ พระราชทานหมอมันกับท่านใดให้ไปเป็นเจ้าของถาสินว่าสนา แล้วให้ไปอยู่ที่นั่น... ครั้งนี้ก็คิดว่าจะไปหาซื้อที่พูลอกไปพอเป็นทุนลงอีก เพราะที่พูลกระหม่อมซื้อไว้นั้นน้อยนัก... ครั้งนี้จะต้องซื้อเพิ่มเติมไว้ เป็นเลี้ยงของตัวหมอมันและญาติพี่น้องต่อไปบ้าง ถ้าไม่คิดไว้เลย ด้วยพลาคั่งลง พื้นของลูกหลานนั้นบรอยจะไม่มีอะไรจะกินเห็นจะยับ เย็นนัก การที่กราบพูลนี้เป็นความในพระทัยพูลกระหม่อม และเป็นความ

ในใจของหม่อมฉันแท้ ซึ่งจะอ้อมเอิบว่าราชสมบัติเป็นของตัวมีไหม
ใครเป็นแท้...¹

ความแตกแยกความสามัคคีภายในเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมาก เพราะเป็นอันตรายต่อความเป็นเอกราชของประเทศชาติ
ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงพระนรินทรราชเสนี ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง
ว่า

การครั้งนี้มากลัวเมืองจะเป็นโปรเตกชั่นที่สุด การซึ่งเป็นไป ได้ครั้งนี้
เพราะบุญของแผ่นดินและอาศัยความสุจริต...การครั้งนี้ใครเห็นความ
ลำบากของเราจนมากเสมอกัน ถ้ายาตรึงหนึ่ง ทุกวันนี้การภายนอกไม่
ต้องกลัว ยังแต่ภายในเท่านั้น...²

อย่างไรก็ตามแม้ว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายในประเทศจะทำให้เกิดความคิด
เห็นขัดแย้งกันบ้างในหมู่นัก แต่ทุกฝ่ายก็มองเห็นอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากลัทธิล่าอา-

¹พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ อ้างอิงจาก ประชุม สិทธิพันธ์
สามวัง หน้า 392-398

²พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระนรินทร-
ราชเสนี ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง อ้างอิงจาก ประชุม สิทธิพันธ์ สามวัง หน้า 383

ฉานิคมร่วมกันและตระหนักถึงความสามัคคีของหมู่คณะ และต่างก็พยายามโอนอ่อน
ผ่อนปรนเข้าหากันโดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ทุกคนเคารพเลื่อมใสมาเป็น
หลักในการปฏิบัติ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือ
ว่าความสามัคคีเป็นหลักสำคัญอย่างยิ่งที่จะทำให้บ้านเมืองมีความอยู่เย็นเป็นสุข
ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ตอนหนึ่งว่า

ด้วยสมเด็จเจ้าพระยาฯ มีหนังสือทูลมา... เห็นว่าคำที่ท่านตั้งเตือน
มว. เป็นการถูกต้องชอบด้วยราชการยิ่งนัก บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข
ได้ก็ด้วยความสามัคคีปรองมั่งเท่านั้น การที่จะเป็นสามัคคีปรองมั่ง
กันได้นั้นก็ต้องเอาสุรยาที่ผู้ใดมีความโอบอ้อมอารีรักใคร่ต่อกันโดย
สุจริต ผู้น้อยก็ต้องอ่อนน้อมยำเกรงผู้ใหญ่ อย่าให้เป็นการหมิ่นประมาท
ต่อกันแลฉนั้น จึงจะเป็นการเรียบร้อยได้...

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเข้า
พระทัยอย่างลึกซึ้งถึงหลักธรรมทางพุทธศาสนา เพราะนอกจากที่พระองค์จะทรง
ยึดหลักสามัคคีธรรมเป็นแนวปฏิบัติพระองค์แล้วพระองค์ยังสามารถสอนวิธีการปลูก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 ข 1.2/4

สามัคคีธรรมให้เกิดขึ้นอีกด้วยตามพระพุทโธวาท*

นับว่าตามความชักแย้งทางการเมืองภายในระยะแรกที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มิได้ก่อให้เกิดเหตุการณ์สิ่งใดที่ร้ายแรงต่อบ้านเมืองทั้งนี้เพราะความสามัคคีธรรมที่มีอยู่ประจำใจของทุกฝ่ายที่จะรวมกันเพื่อแก้ไขปัญหาของชาติให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยความมีน้ำใจปรองดอง และสิ่งที่สำคัญที่สุดคือพระประมุขของชาติคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณธรรมทางพุทธศาสนา และทรงมีพระปรีชาสามารถที่จะประยุต์ให้พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นด้วยพระวิจาร์ญาณอันสูงส่ง รอบคอบ และสามารถสร้างความจงรักภักดีในหมู่พลนิกรทั่วไปให้เกิดขึ้นและมารวมศูนย์อยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียวทำให้พระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงอย่างสูงสุด และพระองค์ก็เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดแต่ผู้เดียวตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

*วิธีปลูกสามัคคีหรือสมานสามัคคีตามพระโอวาททรงสอนนี้ มี สรวาทนิย-
ธรรมเป็นข้อปฏิบัติ ซึ่งมีสาระสำคัญโดยย่อคือ

- ก. จะทำ จะพูด จะคิดสิ่งใด ก็ให้ทำ ให้พูด และให้คิดด้วยเมตตาต่อผู้อื่น
- ข. รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น
- ค. รักษาความประพฤติ กิริยามารยาท วิสัย ตลอดจนศีลธรรม วัชณธรรม ให้เสมอกับผู้อื่น
- ง. มีความคิดความเห็นร่วมกับคนอื่น

(อ้างอิงจาก พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ บันทึกธรรม หน้า 224-225)

2. ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้เพื่อให้เกิด ประโยชน์ในการปกครองและการบริหารราชการ

ประวัติศาสตร์การปกครองของมนุษยชาติไม่ว่าจะเป็นการปกครองในบ้านเมืองใดก็ตาม หากบ้านเมืองนั้นมีผู้ปกครองที่ตั้งอยู่ในความเป็นธรรม ใช้ธรรมะเป็นหลักในการบริหารบ้านเมือง ประชาชนย่อมมีความสุขร่มเย็น ในทางตรงกันข้ามถ้าผู้ปกครองไม่อยู่ในธรรมไม่ให้ความเป็นธรรม ไม่ใช้ธรรมเป็นหลักในการบริหารบ้านเมือง ประชาชนก็จะมีแต่ความทุกข์ ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสว่า

ในหมู่มนุษย์เป็นเช่นเดียวกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้น
ประพฤติธรรม ประชาชนก็ยอมจะประพฤติธรรมด้วยเช่นกัน ถ้า
พระราชาไม่เป็นผู้ตั้งในธรรมประเทศชาติก็ยอมจะประสบความ
ทุกข์...¹

ดังนั้นธรรมะจึงเป็นหลักสำคัญที่ผู้ปกครองบ้านเมืองจะต้องยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ ซึ่งในความเป็นจริงนั้นเราจะพบว่า ผู้ปกครองบ้านเมืองแต่ละคนย่อมมีความแตกต่างกันทั้งค่านิยมสัจใจคอและประสบการณ์ดังนั้นการยึดถือธรรมะเป็นหลักในการบริหารบ้านเมืองย่อมมีมากน้อยแตกต่างกันออกไป

¹พินิจ มลิวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง กรมการศาสนากระทรวง
ศึกษาธิการ หน้า 20 (อ้างอิงจาก โทร 21/97-99)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็น
นักการปกครอง นักบริหารที่ยิ่งใหญ่ท่านหนึ่งที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับ
ใช้ในการเมืองการปกครอง ทั้งนี้เนื่องมาจากความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา โดย
เฉพาะพุทธศาสนาเถรวาทมีคุณธรรมเป็นพิเศษ เนื่องจากพระพุทธศาสนา
เห็นว่า คุณธรรมเป็นเครื่องส่งเสริมอำนาจทางการเมืองให้มั่นคง และคุณธรรมจะ
เป็นเสมือนที่ปรึกษาคอยยับยั้งไม่ให้ผู้ปกครองใช้อำนาจตามใจ เพราะอำนาจย่อมมี
อิทธิพลสูงในการยั่วใจให้ผู้ปกครองฉกฉวยในอำนาจ และอำนาจก็สามารถที่จะเปลี่ยน
นิสัยใจคอของผู้มีอำนาจไ้รวดเร็วอันก่อให้เกิดการพิจารณาต่าง ๆ เกิดความไม่เที่ยง
หรือไม่ยุติธรรมในที่สุด ในขณะที่ผู้ปกครองที่ปฏิบัติตามหลักธรรมทางพุทธศา-
สนาย่อมก่อให้เกิดอำนาจทางใจที่จะทำให้คนอื่นรักศรัทธา และเพื่อถ่วงดุลความจริง
ใจ เพราะ"ธรรมเท่านั้น เป็นสิ่งประเสริฐสุดในสังคมนมนุษย์ ทั้งในปัจจุบันและอนาคต"¹
ดังนั้นแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ใน
ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่ทรงมีพระราชสิทธิขาดก็ตามพระองค์ก็เคยที่จะใช้
พระราชอำนาจนั้นในทางที่ไม่ชอบ แต่ทรงยึดหลักปฏิบัติโดยทางธรรมในการบริหาร
และปกครอง ดังปรากฏในพระบรมราชาธิบายแก่ใ้การปกครองแผ่นดินตอนหนึ่งว่า

¹พิรุณ มลิวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 9 (อ้างอิงจาก
ไตร 11/102)

อนึ่งพระบรมครูคณาจารย์ของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุก็ว่าเป็นที่ล้นพ้น ไม่มีข้อสิ่งใดหรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับบัญชาจัดวางได้ แต่เมื่อว่าตามความที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติการอันใดก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและเป็นที่ยุติธรรม...¹

ดังนั้น "ทางที่สมควรและเป็นที่ยุติธรรม" ดังที่ทรงมีพระบรมราชานุญาตไว้ นั้น จึงเป็นธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สอดคล้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะที่กล่าวถึงธรรมะสำหรับพระมหากษัตริย์ 3 ประการอันได้แก่ ราชจรรยาวัตร 4 ประการ, ทศพิธราชธรรม 10 ประการ, จักรวรรดิวัตร 12 ประการ ซึ่งธรรมะเหล่านี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการอบรมและปลูกฝังอยู่ในส่วนลึกพระราชหฤทัย ดังนั้นสิ่งที่แสดงออกมาในทางการปกครองการบริหารของพระองค์จึงแผ่ไปด้วยคุณธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งสามารถวิเคราะห์ถึงแนวพระราชดำริที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ดังนี้

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชิตติยา กรรณสูต รวบรวม ล.ค. หน้า 124

2.1 ทรงยึดหลักธรรมความยุติธรรมและความเมตตาธรรมในการบริหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงคุณธรรมของผู้บริหารตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นหลักธรรมในจักรวรรดิวัตร ทศพิธราชธรรม หรือราชจรรยาวัตร ถ้าประมวลถึงเนื้อหาของหลักธรรมจริง ๆ แล้ว ก็คือการสอนให้ปลูกครอง ผู้บริหารมีความยุติธรรมและเมตตาธรรมนั่นเอง เพราะเป็นธรรมที่เป็นกุศล เป็นธรรมที่คำจูงชาวโลก ซึ่งแนวพระราชดำริ เกี่ยวกับคุณธรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้สามารถวิเคราะห์ได้จากการกระทำที่พระองค์แสดงออกในการบริหารบ้านเมืองกล่าวคือ

2.1.1 ความยุติธรรม

ในการบริหารบ้านเมืองนั้นจำเป็นต้องมีกฎหมายเพื่อเป็นหลักแห่งความยุติธรรมในสังคม ซึ่งแต่เดิมนั้นพระมหากษัตริย์ทรงยึดกฎหมายที่มีการใช้สืบทอดกันมา เช่นกฎหมายตราสามดวงเป็นต้น และการตัดสินคดีทั้งหลายพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่เป็นผู้วินิจฉัยตัดสินเด็ดขาดโดยอยู่ในขอบเขตกฎหมาย แต่ในบางครั้งนั้นถ้าหากพระมหากษัตริย์ไม่ทรงตั้งมั่นอยู่ในธรรม ก็อาจจะทำให้ใช้พระราชอำนาจทางกฎหมายในทางที่ผิดหรือไม่เหมาะสมได้ เพราะพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงมีพระราชอำนาจอันล้นพ้นเหนือกฎหมายนั้นเอง ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงต้องทรงประกอบไปด้วยคุณธรรมโดยเฉพาะการยึดหลักยุติธรรมเป็นที่ตั้ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยึดหลักคุณธรรมเกี่ยวกับ "ความยุติธรรม" นี้เป็นหลักในการประกอบพระราชภารกิจในการบริหารประเทศ ซึ่งแนวพระราชดำรินี้วิเคราะห์ได้จาก

พระราชหัตถเลขาที่ทรงสั่งราชการหรือการพิจารณาถึงความต่าง ๆ ที่มีอยู่มากมาย
ในรัชสมัยของพระองค์เพราะทรงเห็นว่าความเดือดร้อนอันวุ่นวายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นใน
บ้านเมืองนั้นสืบเนื่องมาจากผู้ปกครองไม่ได้ยึดหลักความยุติธรรมนั่นเอง ดังปรากฏ
ในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งที่ไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าหม่อมมาลา
กรมพระบำราบปรปักษ์ว่า

เพราะกระบวนพิจารณาหาที่สุดไม่ได้ เมื่อไม่มีความยุติสำหรับผู้ใด
ไม่มีความชอบสำหรับผู้ชอบแล้ว ใจคนก็เป่เป็นจันทริ สวรรค์ไม่มี
นรกไม่มี... การวิวาทแตกราวกันั้นก็เพราะหาประโยชน์ด้วยกัน
ทั้งนั้น ไม่มีผู้ใดที่จะยุติลงเป็นกลางว่าผู้ใดทำผิด ผู้ใดทำชอบ
ผู้ใดใคร่ประโยชน์ไม่ว่าโดยธรรมแลโดยธรรมนูนเป็นผู้อำชอบ
เพราะโดยผู้ใดในการที่ตัวทำ... ผู้ซึ่งมีความโลภแลมีความพยายาม
ต่อกันจึงไถ่ถอนเหตุวิวาทกันรำไป...¹

ในเรื่องคุณธรรมของความยุติธรรมนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงเน้นถึงประโยชน์สูงสุดของประชาชนมากที่สุดเพื่อไม่ให้ประชาชนเดือด
ร้อนและได้รับความไม่เป็นธรรม โดยทรงเห็นว่าผู้ปกครองและข้าราชการนั้นจะ
ต้องมีความยุติธรรม ดังนั้นกรณีนี้ทรงพิจารณาแล้วเห็นว่า ผู้ใดทำการกดขี่ข่มเหง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/5

ราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนพระองค์ทรงลงโทษตามความหนักเบาของการกระทำ
นั้น ซึ่งแนวพระราชดำรินี้ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า

ผู้ที่ได้รับรักษาที่ราชการกลับไปทำร้ายผู้อื่น ควรจะตอ้งทรมาน
ขึ้น... ในกรณีที่หากมาลงโทษผู้นั้นที่ราชการกลับไปทำร้ายผู้อื่น โท
หนักกว่าราษฎรสามัญ... อย่าลืมว่าเรื่อบกยเหตุที่ผู้อ่านอาจแย้งกัน
เป็นเครื่องป้องกันตัวได้¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพิโรธมากกรณีที่ใช้ราชการ
ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรและจะลงโทษอย่างหนัก ดังเช่นกรณีพระพรหมภิบาล
จับราษฎรที่ไม่มีความผิดมาเรียกขู่เอาเงิน พระองค์ทรงพิจารณาโทษว่า

เห็นว่าพระพรหมภิบาลซึ่งจะได้รับราชการในตำแหน่งใหม่จะตั้งใจ
หาความชอบความดีไว้เป็นทุนสืบไปภายหน้า จึงได้ไว้ใจให้ขึ้นไป
กลับไปจับเอาราษฎรซึ่งไม่มีความผิดมาขู่เอาเงิน เพิ่มความเดือด
ร้อนให้แก่ราษฎรขึ้นอีกชั้นหนึ่งดังนี้ พระพรหมภิบาลมีความผิดเป็นอัน
มาก... การซึ่งจะตัดสินลงโทษที่เมืองนครสวรรค์ จะไต่เป็นที่ยืนยัน
ยืนยันดีของราษฎรซึ่งไม่มีความผิดมาขู่เอาเงินเพราะขาดหลักฐาน
พระพรหมภิบาลนั้นให้ถอดจากตำแหน่ง แล้วให้เขียนสองยกหนักกลับที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงยุติธรรม บ.1/52

จำทวนชำระเร่งเงินที่คดขี่เอามาจากรามฎฐ์คืนให้แก่เจ้าของ
ทรัพย์ โทษที่ควรจะปรับไหมในกรณีฎฐ์มากน้อยเท่าใด และ
ซึ่งสมมุติไปใจทำคุณแห่งรามฎฐ์อีกมากน้อยเท่าใด ให้เจ้าพระยา-
รัตนบัลลังก์ตัดสินลงโทษแลปรับไหมตามพระราชกำหนดกฎหมาย
แล้วให้คุมตัวอาชญาไป พรมหาภิบาลแลพระคหบดีลงมาส่งตัวไป
จำไว้ ณ ทุก¹

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงตระหนักว่าการที่ประชาชนเดือดร้อนต่าง ๆ นานา
นั้นจะเป็นเหตุทำให้เกิดความไม่พอใจในพระราชอาณาจักร ดังนั้นเนื่องจากประเทศ
มหาอำนาจกำลังหาโอกาสที่จะคุกคามอธิปไตยของไทยอยู่แห่งหนะ จึงพยายามที่จะให้
บรรดาข้าหลวง ข้าราชการทั้งหลายเอาใจใส่อย่าให้รามฎฐ์ได้รับความเดือดร้อน กรณี
ที่มีเหตุการณ์เกิดขึ้นพระองค์จะพิจารณาอย่างรอบคอบ เช่นกรณีข้าหลวงเมืองอุบลมี
ไปนอกวาระรามฎฐ์แขวงเมืองอุบล เขมรารุ และเมืองขึ้นพากันอพยพไปอยู่ในแขวงเมือง
สกลนคร โดยอ้างว่าออกฮ้าง พระองค์ทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยารัตน-
บัลลังก์ว่า

มีใบบอกลงมาว่าครุฑครวญครวญยากผู้ฟังจะบอกมาเมื่อคนแตกออก
จากบ้านแล้วจะว่าเป็นการแก้ตัวก็ได้ ขอความความที่พวกครุฑครวญ
ในการ ขึ้นมาจะเหตุเป็นความจริงทุกข้อสมกับคำนี้ผู้บอกเล่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถ์เลขานับที่ ร.5 บ.1.2/15

อยู่มากกว่าสามวันในหัวเมืองจาง มีความกลัวเกรงแลเกลี้ยกล่อม
ชาวหลวงมาก... การนี้จึงเป็นเหตุให้ราษฎรหลวงเกิดความเดือดร้อน
เช่นนี้ ก็เหมือนหนึ่งขุนพลผู้ว่าให้เขาหาผู้รังแก ด้วยผู้รังแก
มาตั้งถาคอยรับอยู่แล้ว แต่ก่อนว่าคนให้เขาหาผู้หลวงจะเก็บ
เงินส่วยแลใช้สอยราษฎรไม่ได้ เป็นการลำบากแก่บ้านเมืองอยู่แล้ว
เดี๋ยวนี้จะกลับยิ่งขึ้นไปกว่าเพราะผู้รังแกเอาผู้ตั้งถาคอยรับอย่าง
เดียวกับขุนพลหลวง ใจเราจะไม่มีความกลัวกลัวอะไรเลยใด เดียว
คงจะกลัวใจ แต่เมื่อราษฎรนั้นเกิดความเดือดร้อนยิ่งนักก็เกรงว่าอยู่เช่น
นี้ ก็มีแต่ที่เขาจะหนีบยกเป็นเหตุขึ้นพูด... ถ้าหากมีความปรานีมาก
ก็จะถือเอาเหตุอันนี้เป็นพยานว่ามีความอาย เขาจะศรัทธาในความ
ความปรานี... เหตุนี้จึงเป็นความศรัทธาของท้าวเพี้ย
กรมการซึ่งได้รับคำสั่งหาหลวงแล้วไปเฝ้าราษฎรอีกชั้นหนึ่ง เป็นนา
ที่ของขุนหลวงซึ่งจะต้องชำระไต่สวนหาความจริง เอาตัวผู้ผิดลง
โทษให้ปรากฏเป็นแบบอย่างรับความเดือดร้อนของราษฎรให้เย็นใจ
ลงไปในทันที... ถ้าหาหลวงจัดการรับความเดือดร้อนของราษฎรนี้
ไม่ได้ ราษฎรไม่กลับคืนเขาตามกฎหมายแล้ว ขุนหลวงต้องมีความผิด
จะเอาโทษพระยาราชเสนา พระภักดีณรงค์ หงหนัก...

ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระทัย
ดีว่าไม่มีผู้ใดต้องการที่จะตั้งถิ่นฐานที่ตนเคยอาศัยอยู่ไปอยู่ที่อื่นหากไม่ได้รับความ
เดือดร้อนอย่างสาหัสจริง ๆ นับว่าพระองค์ทรงเข้าใจปัญหาความเดือดร้อนของ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.2/31

ประชาชนได้ และไม่ใช่คำรายงานจากราชการง่าย ๆ แต่จะพยายาม
วิเคราะห์ถึงเหตุและผลที่เกิดขึ้นด้วยพระวิจยญาณเป็นอย่างดี

ลักษณะความยุติธรรมอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงกำชับมากก็คือ การให้อำนาจในการจับกุมผู้กระทำผิดด้วยความรุนแรง
ปราศจากความเมตตาด้วยถือว่าตนมีอำนาจ ดังเช่นกรณีตำรวจจับผู้ต้องหาแล้วกระทำ
การทรมานโดยปราศจากความยุติธรรม ทั้ง ๆ ที่ผู้ต้องหาที่เป็นข้าราชการเช่นกัน
พระองค์ก็ทรงดำริเห็นว่าหากผู้ต้องหาเป็นราษฎรธรรมดาจะได้รับความทรมาน
เพียงใด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาภิรมย์เทพว่า

หลวงวิจิตรวาทกิจผู้ช่วยขุนทร ได้เกิดวิวาทกับตำรวจภูธรฯ ได้จับผู้ต้องหา
พกข้าวตำเขี้ยวเป็นขนาดแฉกมาก แลมัดตัวไปถึงโรงพักจึงได้ปล่อยตัว
... เรื่องนี้เห็นว่ หลวงวิจิตรวาทกิจเป็นข้าราชการมีสัตย์สุจริต และเป็นบุตร
เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ถึงจะผิดร้ายอันใด เขาคือ
ที่ตำรวจจะจับกุมด้วยความหยวนหยืดแรงดั่งนี้ไม่ การที่เป็นเช่นนี้
ย่อมเป็นที่หวาดหวั่นแก่ข้าราชการซึ่งมีบรรดาศักดิ์และมีตระกูลแต่เพราะ
ไม่ได้รับราชการในหน้าที่ไม่มีอำนาจ เจ้านาที่ทั้งปวงจึงมีความหมิ่น
ประมาทไม่ยำเกรงขมุเหงูไต่ตามชอบใจ โดยว่าเป็นแต่ราษฎรของ
จับกุมด้วยความหยวนหยืดเช่นนี้ก็เป็นเหตุครอนเหตุคือประมาณ ถ้าเป็น
คนในบังคับต่างประเทศ จะเป็นความใหญ่โตหนอยุไม... การซึ่ง
เป็นเช่นนี้ถ้าปล่อยให้เป็นไปได้ ตำรวจภูธรอันตั้งไว้สำหรับรักษาชีวิต
แลทรัพย์สินสมบัติของคนทั้งปวงก็จะกลับเป็นหัวไม้เสี้ยนหนามแผ่นดินการ
ปกครองบ้านเมืองก็จะไม่เป็นตนเป็นปลาย ผู้อยู่หาอยู่ในบังคับก็ใหญ่
ไม่ จะเอาการดีมาแต่ไหน... อนึ่งขอออกกล่าวโดยแรงว่า ถ้า
การขมุเหงูไต่ประมาทข้าราชการผู้มีตระกูลและมีบรรดาศักดิ์เช่นนี้
จะถือว่าเป็นการหมิ่นประมาทต่อเราผู้เป็นเจ้าแผ่นดิน ผู้ที่ยกย่องยศ
ศักดิ์แลขมุเหงูไต่ตระกูลข้าราชการ เก่าใหม่ทั้งปวง ซึ่งเราจำจะ

ต้องป้องกันและปราบปรามโดยแรง ถ้าจะปล่อยให้หลบหลีกกันไป
 ใจแล้ว แขนงนี้ก็เป็นอย่างอื่นไม่มีข้อนี้แป้ ๑ พระยาศรีจุฑการ เรื่องนี้ให้
 ขวางแรงอย่าให้ความงะยับเป็นอย่างอื่นเจ็บอายเปล่าใจเป็นอันขาด^๑

ในการลงโทษข้าราชการที่กระทำผิดโดยความไม่ยุติธรรมต่อประชาชนและ
 ต่อหน้าที่ของตนนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ
 มาก และจะทรงลงโทษแบบไม่วิเคราะห์ไม่ว่าจะเป็นใครก็ตาม ดังเช่นกรณีที่มีการหลวง-
 พิตติปริชากร ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาศาลฎีกา ลงพระนามรับประกันผู้ต้องหา
 พระองค์ทรงถือว่าเป็นการเสียกระบวนการยุติธรรมเพราะเท่ากับเป็นการเข้าข้าง
 ผู้ต้องหา การพิพากษาอาจเกิดความลำเอียงได้ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ออกจากตำแหน่ง
 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการถึงกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์
 เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่า

ได้ทราบว่ากรมหลวงพิชิตปรีชากร ผู้พิพากษาศาลฎีกา ทำหนังสือ
 เสนอถวายพระหัตถ์รับเรือนจำทอง ซึ่งต้องหว่านเป็นรูปทูลเกล้า
 เหนว่ากรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นพระเจ้าน้องยาเธอผู้ใหญ่ แลเป็น

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ประชุมพระราชหัตถเลขา
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งราชการ ภาค ๑ ตอน ๒ การดูชา-
 ภิบาล

ผู้พิพากษาศาลฎีกา ซึ่งไปทำหน้าที่สื่อประกันรับเรือนผู้ซึ่งต้องหาว่า
เป็นผู้ร้ายเช่นนี้ เป็นการ ไม่สมควรแก่เกียรติยศ แลถ้าความอันนี้
จะมาถึงศาลฎีกา กรมหลวงพิริตปรีชากรก็จะนั่งพิพากษาไม่ได้ตาม
พระราชกำหนดกฎหมายขาดความจงรักภักดีต่อหน้าที่ราชการ อันเป็น
ตำแหน่งของตัว ในกรมหลวงพิริตปรีชากรออกเสียจากผู้พิพากษา
ศาลฎีกาทั้งแผ่นดินไป¹

อย่างไรก็ตามในเรื่องของการสร้างกระบวนการยุติธรรมนี้พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามปฏิรูปทั้งด้านการศาล และการปรับปรุง
กฎหมายเพื่อให้ทัดเทียมและเป็นที่ยอมรับแก่ชาวต่างประเทศโดยทรงค่อย ๆ ดำเนิน
การปฏิรูปมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2417 หลังจากที่ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
ครั้งที่ 2 แล้ว เพื่อที่จะแยกการศาลออกจากการบริหารและมารวมอยู่ที่กระทรวง
ยุติธรรมอย่างเดียว มีการตราพระราชบัญญัติจัดการศาลสถิตยุติธรรม การจัดตั้งศาล
โปริสสภา และตราพระธรรมนูญศาลหัวเมือง และมีการตราพระราชบัญญัติวิธี
พิจารณาความแพ่งและประมวลกฎหมายอาญาขึ้นใช้ นับว่ากระบวนการยุติธรรมและ
กฎหมายไทยได้ปรับเข้าสู่ระบบสากลในรัชสมัยของพระองค์นี้เอง

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ขณะที่พระองค์พยายามที่จะจัดกระบวนการยุติธรรม
อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงให้อำนาจแก่ศาลในการพิจารณาตัดสินพระ
องค์นั้น ก็ยังมีบางคนที่ไม่เชื่อถืออำนาจศาลอย่างสนิทใจนักและคิดว่าพระองค์อยู่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
กฤษฎีกาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.5/14

ในฐานะที่จะช่วยโทษจากหนักเป็นเบาได้โดยใช้พระราชอำนาจความเป็นพระมหากษัตริย์ดังปรากฏในหนังสือที่ผู้ถวายฎีกาถึงพระองค์ว่า

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้าว่า... ถ้าผู้ลอบของพระบาททรงพระกรุณาโปรดมีด้วยพระหัตถ์ไปยัง... ผู้พิพากษาศาลอาญา... รับรองให้ศาลรู้สึกโทษผู้ว่าเป็นคนของฝ่าละอองธุรีพระบาทถึงศาลก็คงจะไม่อาจพบให้หาพระพุทธรูปเจาลงระปองใด คงจะมีความเกรงพระบารมีบางที่ศาลจะกรุณาตัดสินปล่อย...¹

ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชกระแสว่ายังไม่ยอมเปลี่ยนความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือศาลตามแบบเก่า และที่ทรงมิได้มีลายพระหัตถ์ให้แก่อำเภอใดเพียงแต่ทรงให้คำเป็นกรณีกฎาเพื่อการตัดสินใหม่ตามวิธีการของกระบวนการยุติธรรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความสนพระทัยในความทุกข์สุขของราษฎร เป็นอย่างมาก พระองค์ทรงมีความรอบคอบละเอียดลออในการพิจารณาสั่งราชการต่าง ๆ เป็นอย่างยิ่งแม้กระทั่งเรื่องบางเรื่องที่ไม่เป็นที่น่าสนใจสำหรับบุคคลอื่นพระองค์ก็นำมาพิจารณาหัด หัดนี้ด้วยพระเมตตา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ ร.5 ร.ด 1/28

กรุณา และความยุติธรรม ดังเช่นกรณีนักโทษที่ถูกจำขัง ซึ่งบางคนก็มีโทษหนักบาง
คนไม่ได้รับการพิจารณาคดีในชั้นศาลเนื่องจากไม่มีโจทก์แม่โทษเพียงเล็กน้อยก็ต้อง
ถูกจำขังจนกว่าจะเสียชีวิต เป็นการไม่ยุติธรรมอย่างยิ่ง ดังปรากฏในพระราช-
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาวิเทศมนตรีคนหนึ่งว่า

ไต่ตราจู้เห็นว่าคนที่ต้องหาว่าฆ่าคนตายแลปล้นเคยฝากคุก ทำไม
จึงขังไว้ที่ตรางมาก แลการที่วิวาทไม่มันนั้นจะเป็นโจทตายแลละคดี
ไป ถ้าเจ้าเมืองกรมการจับส่งความว่าเป็นผู้ร้ายแรงนั้นก็ไม่ได้
ความชัด การที่วิวาทไม่มันนั้นแล้วไม่ได้พิจารณาอันใด อยู่ใน
เป็นอันต้องขังตรางไม่มีกำหนดโทษ ถ้าผู้ซึ่งมีโทษแต่เล็กน้อยเช่น
ของเบา บางทีจะต้องติดตรางอยู่จนสิ้นชีวิตก็เป็นการไม่ยุติธรรม
ส่วนที่โทษหนักจนถึงฆ่าคนตายเป็นที่สุดก็ควรจะมีโทษมากยิ่งขึ้นกว่าซึ่ง
ตรางไว้นั้นๆเช่นนั้นก็ไม่สมควรแก่โทษ ถ้าเป็นผู้ร้ายปล้นสดมภ์กลา
แหง ตรางหนักโทษรักษาไว้นั้นแน่นอน อาศัยคนร้ายหลบหนีออกไป
ได้ ก็จะไปมีความกำเริบ เพราะไม่ตอ้งมีโทษทัณฑ์ใด...¹

คุณธรรมของผู้ปกครองเรื่องความยุติธรรมนั้นนอกจากพระองค์จะทรงเน้น
ในพระราชการทั่วไปยึดถือเป็นหลักปฏิบัติแล้ว พระองค์ก็ทรงพยายามที่จะสั่งสอน
และถ่ายทอดคุณธรรมที่ดีอันนี้ให้กับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.2/31

เพื่อให้เป็นศูนย์กลางที่เข้มแข็งไปด้วยความยุติธรรมไปเลือกพระลือเลือกพวก
ทั้งนี้เนื่องจากเกิดเหตุการณ์ที่เจ้าพระยาเทเวศน์ มีหนังสือร้องเรียนกราบบังคมทูล
เรื่องภรรยาของภรรยาหนึ่งซึ่งมีบุตรด้วยกันแล้วได้รับการชักชวนจากข้าราชการใน
พระบรมโอรสาธิราชฯ ให้หลบหนีออกจากราชวังไป และพระยาเทเวศน์เกรงว่าจะไม่
ได้รับความยุติธรรมเนื่องจากเป็นข้าราชการในพระองค์ของสยามมกุฎราชกุมาร
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระ-
บรมโอรสาธิราชฯ

เห็นว่าทุกวันนี้คนมักจะเข้าใจว่าผู้ซึ่งมีภรรยาอยู่ๆ ย่อมได้รับความ
เดือดร้อนอยู่เป็นเนือง การที่จะพาไปหลบหนีไปได้อาศัยไว้วางใจนั้น
เป็นการบุญคุณอยู่แต่เป็นการโกง การโกง เป็นกิจที่ควรทำ แต่ความ
จริงมันเป็นอย่างหนึ่งกฎหมายไม่ได้ยอมอนุญาตให้ผู้ใดขโมยเงินทองผู้อื่นได้
การที่สามีจะฟ้องอาญาผู้อื่นก็ไม่ได้ บ่าวทาสจะออกจากนายก็ไม่ได้
ชอบที่จะคิดฉวยทางพ้นจากอำนาจโดยกฎหมาย ไม่ควรที่จะเดินทาง
ลัดอันเป็นข้อใหญ่ที่ถูกจับแค้นมากกว่าอาชญากรรมกฎหมาย ถ้ายังเป็น
การที่แอบอ้างเจ้านายด้วยพระบรมโอรสาธิราชอันเป็นที่นับถือผู้ลี้ภัย
ของคนที่ทั้งปวงเขาไปเจ้านายผู้นั้นด้วยก็ยิ่งไม่งามมากขึ้น จะเป็น
ที่ครั้นคร้ามขามขยาดของคนที่ทั้งปวงไปเสีย ว่าแต่เพียงนี้ยังเห็นภาย
นาจะเป็นอย่างไร เป็นเรื่องที่จะบอกมาก จึงไม่สู้เป็นที่พอใจ...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.8.1/8

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลว่า ได้ทำการออกประกาศมีใญ่ใญ่ใคร่ทำการแอมแผ่พระบารมีเกิดชาค ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสสั่งสอนว่า ผู้ที่จะเป็นใหญ่ในกาลข้างหน้าจะต้องเป็นที่พึ่งของคนทุกหมู่เหล่า ไม่ใช่เฉพาะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และจะต้องคำนึงถึงความยุติธรรมเป็นหลัก จึงจะถือว่าเป็นผู้ปกครองที่ทรงคุณธรรม ดังปรากฏในพระราชกระแสในเรื่องนี้ว่า

ความครั้งนี้ไม่ว่าที่แท้ ความซื่อตรงและความคิดเดิมของเขาคือ ถ้าหากว่าจะเป็นที่ติเตียนโดยอยู่ที่ว่าเอาไว้มิได้อยู่ตลอดไป มีที่อ่อนเหมือนหนึ่งว่าจะมีผู้ใดโยงให้เลื่อนไปจากความคิดที่ดีใดโดยไม่รู้สึกตัว เจนเอาออกไปร้องเป็นตน เพราะฉะนั้นควรจะระวังตัวให้จงมาก จะทำสิ่งไรอย่าให้เป็นเหตุแล้วกลับกลายโดยไม่ทันรู้สึก ที่เป็นมาแล้วขอเสียหายนะถึงตัว... ขอซึ่งจะกำชับว่าให้รู้จักรักและชอบนั้นเป็นการสมควรแล้ว ผู้ซึ่งจะเป็นใหญ่ต้องไม่เป็นที่พึ่งแก่คนเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ต้องเป็นที่พึ่งของคนทั่วไป ส่วนความเมตตากรุณา อาจจะแสดงมากบ้างน้อยบ้างตามความรู้สึกของผู้ที่จะรับได้ ทางที่ผู้ใดกันอยู่ในระหว่างนี้เห็นใจความชอบ ซึ่งผู้เป็นใหญ่อาจจะให้ได้นั้นด้วยเมตตากรุณาเช่นนี้ แต่จะถอนจากเป็นที่พึ่งของคนทั่วไปนั้นไม่ได้ จึงเป็นขอสำคัญที่จะให้เป็นที่พึ่งของคนทั้งปวงได้ ด้วยแสดง ความเมตตากรุณาต่อผู้ที่สมควรจะได้รับเมตตากรุณาได้ด้วย จึงจะ

เป็นผู้ใหญ่สำเร็จเกิดชาติในกิจการทั้งปวง¹

พระราชดำรัสนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจนในเรื่องความมีคุณธรรมของผู้ปกครองโดยเฉพาะหลักแห่งความยุติธรรม ซึ่งนับว่าเป็นหัวใจสำคัญที่ผู้บริหารจะต้องยึดถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพื่อความเป็นธรรม และเพื่อเป็นการผูกมัดจิตใจคนให้เกิดความจงรักภักดี ทั้งนี้ความยุติธรรมจะเกิดขึ้นได้ก็ย่อมเกิดจากความมีเมตตาธรรม การมีจริยธรรมอันดีงามทั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า "...อย่าให้ผู้น้อยล่วงอำนาจผู้ใหญ่ แลอย่าให้ผู้ใหญ่มีความกดขี่ผู้น้อยให้ผิดจากทางยุติธรรม..."² ซึ่งแนวพระราชดำริเรื่องความยุติธรรมนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชปณิธานเป็นโคลงเพื่อให้เป็นสุภาษิตสอนใจว่า

ผู้ใหญ่ไว้เรีสร้าง	ยุติธรรม	
ผู้น้อยให้นานวัน	มักลม	
ผู้น้อยประพฤติดี	ผิดจาก	ธรรมแ
มักจะไม่พนกม	เกิดเขา	กายาวา ³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 8.1/8

² ก. ร.5 บ.64/2

³ ประชุมโคลงสุภาษิตพระราชปณิธาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์จากในงานประชุมเพลิงคุณหญิงยอน สิงห์พสาคร หน้า 37

2.1.2 ความเมตตา

คุณธรรมอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดเป็นหลักในการบริหารราชการแผ่นดินก็คือความมีเมตตา กรุณา ซึ่งเป็นคุณธรรมของผู้ปกครองหรือผู้ใหญ่ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ใน "พรหมวิหาร 4"^{*} ซึ่งมหาบุรุษผู้ที่จะเป็นที่พึ่งของบุคคลอื่นนั้นย่อมต้องเปี่ยมไปด้วยความมีเมตตา กรุณา ดังพระพุทธรูปจะว่า "มหาการุโณ นาโถ" ผู้เป็นนาถะ ย่อมมีความกรุณายิ่งใหญ่¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริหารประเทศในลักษณะผู้ปกครองที่เป็นที่พึ่งอันยิ่งใหญ่ของคนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นประชาชนภายใน

***พรหมวิหาร 4 แปลว่าธรรมเป็นเครื่องอยู่อันประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐมี 4 อย่างคือ**

1. เมตตา หมายถึง ความรัก ความปรารถนาดี ความมีใจแผ่ไมตรี และประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้า
 2. กรุณา หมายถึง ความสงสาร ความหวั่นใจอยากช่วยคนอื่น ความก็ช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ของคนอื่น
 3. มุทิตา หมายถึง ความพลอยยินดีในความดีของคนอื่น ในเมื่อผู้อื่นได้ดีและมีความสุข
 4. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ความมีใจยุติธรรม
- (อ้างอิงจาก พินูร มลิวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 108-109)

¹ปิ่น มุทุกันต์ บันทึกธรรม หน้า 209

ประเทศ หรือผู้ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร นอกเหนือจากการที่ทรงบริหาร
ประเทศด้วยหลักแห่งความยุติธรรมแล้วพระองค์ทรงใช้หลักธรรมแห่งความเมตตา
กรุณาควบคู่กันไปด้วยเพื่อบำบัดทุกข์ บำรุงสุขให้เกิดขึ้นแก่อาณาประชาราษฎร์โดยทั่วไป
ความเมตตากรุณาของพระองค์แผ่ไปยังกลุ่มชนทุกชั้น แม้กระทั่งนักโทษร้ายแรง
ก็ปฏิบัติด้วยความเมตตาทั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรม-
วงศ์เธอเจ้าฟ้าหม่อมมาลากรมพระบำราบปรปักษ์ว่า

ด้วยเรื่องพิชัยมีในบอกเรื่องจับของสุรายานนั้น...การที่เอาสุรายา
สองคนครั้งนี้จำไว้ในคุกแล้ว แต่หมอยกไว้ในเรือนนี้ ตอกร้อ แลอย่า
ให้คุมเรือนเงินตราธรรมเนียมเล็กน้อย จึงเป็นเหตุธรรมเนียมหากิน
ในตรว...การที่จะจับสุรายาต่อไปอีก...ถ้าไม่ตอสู้อย่าให้พบที่ พ้น
แห่งให้เจ็บป่วย ถ้าตอสูให้ตอสูบางแต่เพียงพอจับได้ อย่าให้ทำโดย
ความโกรธ ถ้าจับได้แล้วจึงพูดอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอันขาด...¹

หรือในกรณีการตัดสินคดีต่าง ๆ เมื่อศาลพิจารณาคดีเสร็จแล้วจะส่งผลการพิจารณา
คดีนั้นให้พระองค์ ทรงมีพระราชวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่ง พระองค์จะทรงพิจารณาใคร่
ครองด้วยความยุติธรรมและความมีพระเมตตากรุณา ดังเช่นกรณีพิพาทถูกตัดสิน
ลงโทษสถานหนัก คือได้รับโทษทั้งจำคุก รมราชทัณฑ์ และประหารชีวิต พระองค์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

ทรงมีพระเมตตาว่าโคมประหารชีวิตก็มากพออยู่แล้ว ยังต้องทรมานเพราะโทษ
เขียนก่อนตายอีกก็เป็นการทรมานเกินไป ทั้งการรับราชบาทย่อมทำให้ทร
กรรยา ที่อยู่หลังประสพความทุกข์ซ้ำเติมเข้าไปอีกนอกจากจะต้องพลัดพรากจาก
กันแล้ว จึงทรงลดโทษลงให้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพิพากษาต่าง ๆ
ตอนหนึ่งว่า

จ่ายแถมคนร้ายพ้นอายุเวรตาย ให้เขียนอายุแถม 3, ยก 90 ที่
เอาตัวอายุแถมไปประหารชีวิตเสียนี้ คำพิพากษาขอยกถวายพระ
กรุณาอนุญาตแล้ว แต่อายุแถมจะต้องรับอายุอย่างหนักแน่นแล้ว
โทษก็โทษเขียน...โทษรับราชบาทย...¹

ดังนั้นในคำพิพากษาต่าง ๆ ที่นำมูลเกล้าถวาย ให้ทรงพระราชวินิจฉัย
นั้น พระองค์จะทรงมีพระราชกระแสกำกับในกรณีได้รับโทษร้ายแรงว่าจะสามารถ
ลดหย่อนโทษประการใดได้บ้าง เพื่อที่จะลดหย่อนผ่อนโทษ ความที่ทรงมีพระเมตตา
กรุณาอยู่ภายใต้จิตสำนึกของพระองค์อันเกิดจากที่ทรงได้รับการอบรมทางด้านคุณ-
ธรรมของพระพุทธศาสนาปรากฏเป็นแนวพระราชดำริของการใช้กฎหมายเพื่อ
ความยุติธรรมในการพิพากษาคดีต่าง ๆ ว่า การใช้กฎหมายนั้นผู้ใดควรที่จะมี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงยุติธรรม ร.5 ย.14/9

คุณธรรมประกอบในการพิจารณาตัดสินอย่างรอบคอบประกอบด้วยจึงจะเป็นการยุติธรรม ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า"...ไม่พิจารณาการให้รอบคอบ บัดนี้หลักกฎหมาย ไม่พิจารณาประกอบกับเหตุการณ์โดยรอบคอบดังนี้ เป็นการไม่สมควรเลย...เป็นการผิดความคิดหมายของเรา..."¹

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามที่จะยกเลิกระบบการลงโทษด้วยวิธีการแบบเดิม อันได้แก่การโบย และการทรมานร่างกายให้เจ็บปวดด้วยวิธีการต่าง ๆ ทั้งนี้นอกจากพระองค์จะทรงตระหนักพระทัยว่า เป็นสิ่งที่ทำให้ชาวต่างประเทศเห็นว่าประเทศไทยยังคงอารยธรรม และมีความป่าเถื่อน อันเป็นการเสียพระเกียรติยศแล้ว ยังเกิดจากความมีพระเมตตา กรุณาอันเกิดจากส่วนลึกในน้ำพระทัยของพระองค์เองอย่างแท้จริงอีกด้วย ดังนั้นในการที่ทรงวินิจฉัยคำตัดสินคดีของศาลที่นำขึ้นทูลเกล้าถวาย พระองค์จะทรงมีพระราชวินิจฉัยให้ใช้การจำคุกแทนทั้งสิ้น ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการใน กระทรวงยุติธรรมตอนหนึ่งว่า

ซึ่งผู้พิพากษาศาลพระวชิรญาณวรางบพริบโทษ...ผู้ร้ายวิ่งราวลงมานั้น...ในหลวงโทษจำคุกอายุครบมีกำหนด 5 ปียกโทษเขียนเสีย อวย จุน อวยเพรีย เป็นแต่ไคสวนแบ่งปันด้วย ทว่าโทษมาให้เขียนนั้นให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 10 หน้า 152

เปลี่ยนเป็นจำแทนโทษเขียนจะ 6 เดือน...¹

และในการพิจารณาโทษอีกคดีหนึ่งทรงมีพระราชกระแสว่า

ให้ส่งตัวผู้เปลี่ยนไปจำไว้ ณ.คุก เป็นกำหนด 3 ปี จึงให้พ้นโทษ แต่โทษทัณฑ์ไว้แล้วนั้นหาอย่างประจวบใดเลือกมาเสียรณานแล้ว ให้ยกเสีย แลโทษเขียนก็ให้ยกเสียด้วย²

นอกจากความเนตตามากำลังที่กล่าวมาแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระเมตตาให้โอกาสแก่บุคคลที่กระทำผิด หรือประพฤติดุร้าย ได้มีโอกาสประพฤติตนเป็นคนดี เพื่อที่จะประกอบอาชีพและใช้ชีวิตเป็นพลเมืองดี ของสังคมต่อไป กล่าวคือ บรรดาโจรผู้ร้ายที่ถูกจับได้และต้องโทษพระองค์จะให้ส่งไปฝึกหัดสันดานเพื่อความเป็นพลเมืองดี โดยใช้เวลาอย่างน้อย 7 ปี เมื่อพิจารณาเห็นว่าจะประพฤติตนเป็นคนดีได้ก็ให้คืนอิสรภาพเป็นอิสระแก่ตัว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพในเรื่องนี้ตอนหนึ่งว่า

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงยุติธรรม ร.5 ข.14/12

²ก.

ให้เสกขนิษฐานมีอำนาจที่จะปกครองว่ากล่าว แลลงโทษกรรมแก่คน
ที่ส่งไปฝึกหัดศีลสันดานใด เหมือนอย่างอำนาจของบิดาที่มีเหนือบุตร
... เมื่ออยู่ในทิศสันดานถึง 7 ปีแล้วให้หาหลวงเสกขนิษฐานพิจารณา
ดู ถ้าเห็นว่าคนใดละความชั่วกลับประพฤติเป็นคนดีโดยปกติแล้วให้
หลวงเสกขนิษฐานมีอำนาจที่จะให้หนังสือสำคัญ ถึงความเป็นอิสรให้
แก่ผู้นั้นได้...¹

ความเมตตาการุณาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็น
คุณลักษณะที่ฝังอยู่ในดวงพระหฤทัย ของพระองค์นี้แสดงออกมาแก่กระทั้งกับกลุ่มชน
ที่เป็นศัตรูต่อแผ่นดิน ซึ่งทำความเดือดร้อนให้กับราษฎรไทยตามชายแดน กล่าวคือ
พวกชาวฮ่อมักจะยกกองทัพมาปล้นสดมภ์และกวาดต้อนผู้คนชาวไทยตามชายแดนไป
เป็นทาส ทำให้ประชาชนเดือดร้อนมาก พระองค์จึงทรงมีพระราชนิธิให้ยก
กองทัพขึ้นไปปราบเพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของราษฎร แต่ด้วยพระเมตตาการุณาต่อ
มนุษยด้วยกัน พระองค์ได้ทรงกำหนดแน่วแน่ว่าจะยกกองทัพไปครั้งนี้ ให้ปฏิบัติต่อชาวฮ่อด้วย
ความเมตตาการุณาเพื่อนมนุษย์ด้วยกันดังปรากฏในพระบรมราชโองการที่มีต่อแม่ทัพ
ก่อนหน้าว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 1 ตอนที่ 2
การสุชาภิบาล

การที่ครอบครัวพากันอยู่นั้น ถ้าได้ทรงที่มีไชยชนะแล้ว ไม่จำเป็น
ที่จะป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นภายหลังแล้ว ก็อย่าให้ประหารชีวิต
คนซึ่งมิได้ต่อสู้ เป็นความเสียหายแก่บ้านเมือง และนำมาปวงมา
มนุษย์ทั้งโลกโดยไม่มีความกรุณา ถ้าจับเป็นได้มากเพียงใดก็ยิ่ง
เป็นการดี...¹

นอกจากนี้ความเมตตากรุณาของพระองค์ก็แสดงออกต่อความเป็นอยู่ของ
ประชาชนนั้นมีมากมายหลายประการ เพื่อที่จะให้ประชาชนทั่วไปเกิดความร่มเย็น
เป็นสุขปราศจากทุกข์ภัยทั้งปวง ทั้งตัวอย่างเช่นทรงพยายามที่จะบำบัดโรคภัยที่
ร้ายแรง อันได้แก่โรคอหิวาตกโรค หรือโรคท้องร่วง ซึ่งนับว่าเป็นโรคภัยอันเป็น
อันตรายอย่างยิ่ง และเป็นที่หวาดกลัวกันมาก เพราะทำให้เกิดการเสียชีวิตครั้ง
ละมาก ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงเอาพระทัยใส่ใน
เรื่องนี้อย่างดียิ่งทรงชี้แนะวิธีการป้องกัน และหา วิธีทางรักษา ดังเช่นเมื่อเกิด
อหิวาตกโรค ระบาดพระองค์ได้ทรงชักชวนเจ้านายและข้าราชการตั้งโอสถสถาน
วังและตามบ้าน รับยาหลวงไปแจกและช่วยรักษาราษฎร ดังปรากฏในพระราช-
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาสุรียวงศ์ไวยวัฒน์ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.64/1

แต่ในกรุงเทพฯเวลานี้ โรคลงรากชุมชนก็แพร่เร็วเหมือนอย่าง
ลงรากใหญ่...ฉันได้ตั้งโรงหมอรักษาโรค มีเรือออกแจกยาบาง
เมื่อก่อนยังไม่ได้ตั้งโรงรักษามีคนไข้ถึงตามถนน ศาลา ชุมชุม
ตั้งแต่ตั้งโรงแล้วก็ไม่ค่อยมีคนเจ็บเกะกะเลย รักษาหายไ้จาก
โรงหลายรายคน...ได้ส่งหมายประกาศตั้งโรงรักษาคนเจ็บมาก
ให้เขอรพาควย...¹

สำหรับผู้ให้ความร่วมมือในการจัดตั้งสถานที่รักษาตามวังตามบ้านนี้พระองค์
ได้ทรงพระกรุณาตอบแทนคุณความดีโดยการสร้างเหรียญเป็นรูปเทวดาถือพวงมาลัย
พระราชทานเป็นบำเหน็จ พร้อมกับมีสำเนาประกาศเกียรติคุณว่า "มีน้ำใจจงรักภักดี
ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และมีเมตตาเพื่อนมนุษย์ชาติด้วยกัน"²

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดหลักความเมตตา
ธรรมควบคู่กับความยุติธรรมในการบริหารราชการบ้านเมือง ทำให้ประชาชนใน
รัชสมัยของพระองค์ประสบความสำเร็จความผาสุกร่มเย็น และเพิ่มพูนความจงรักภักดีในตัวของ
พระองค์มากยิ่งขึ้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
เอกสาร เย็บเล่มกรมพระกลาโหม ร.5 รล.-กท. เล่ม 20 หน้า 472

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารส่วนพระองค์
สบ.2.49/3

2.2 ทรงยึดหลักธรรม"ความสามัคคี" ในการบริหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสามัคคีของคนในชาติว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งในการที่จะสร้างความรุ่งเรือง และความปลอดภัยให้แก่ประเทศไทย ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชปณิธานที่จะสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นกับประชาชนทุกหมู่เหล่า ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกเมื่อ พ.ศ.2451 ตอนหนึ่งว่า

ธรรมอันเป็นอุปการะใหญ่ที่จะตั้งความปกครองให้เป็นหลักฐานมั่นคงและเป็นการสำเร็จใดด้วยดีนั้น คือทองอาศัยสามัคคีเป็นที่ตั้ง... จึงเป็นข้อสำคัญซึ่งจะให้เกิดมีความสามัคคีต่อกันตั้งแต่พระบรมราชวงศ์ลงไปจนถึงอาณาประชาราษฎร์ให้เกิดสมุทสรสโมสร ไฉนจะใจกันอาณาประชาราษฎร์เชื่อมแน่นในความปกครองว่า จะดำเนินไปในทางซึ่งจะให้เจริญสุขสมบัติ...¹

ซึ่งแนวพระราชดำริ เรื่องความสามัคคีนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเน้นให้ข้าราชการทั้งหลายยึดถือเป็นหลักปฏิบัติทั้งในส่วนของการปฏิบัติราชการและในการสร้างความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในส่วนบุคคลซึ่งอยู่บนพื้นฐาน

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพรอภัยวิมลอุทัย เอกพจน หน้า 34

แห่งความเบียดเบียนอ้อมอ้อม และความอ่อนน้อม ดังเช่นในการปฏิบัติราชการนั้น การที่คนหลายคนต้องทำหน้าที่ราชการด้วยกันอาจเกิดปัญหาการแก่งแย่งชิงดีชิงเด่น อิจฉาริษยากัน ซึ่งจะไม่ทำให้บังเกิดผลดีต่อการปฏิบัติราชการเลย โดยเฉพาะการไปราชการสงคราม พระองค์ทรงกำชับกษัตริย์ในเรื่องความสามัคคีอย่างมาก ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทที่ทรงพระราชทานแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และเจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพที่ทรงส่งขึ้นไปปราบฮ่อที่เมืองพวนและเมืองหัวพันทั้งท้าว

กองทัพซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ยกแยกขึ้นไปปราบฮ่อสองกอง...ต้องตั้งใจเป็นอันหนึ่งอันเดียว...ห้ามเป็นอันขาดว่า อย่าให้แม่ทัพทั้งสองฝ่ายถือใจว่าเป็นการทำราชการประกวดกัน ใครจะดีกว่ากัน ใครจะเร็วกว่ากัน...อย่าให้ทำการแก่งแย่งให้เป็นวิชาที่กษัตริย์ประมาท...การไม่สามัคคีปรองดองกันตามสมควรแก่ราชการก่อนแล้ว ถึงจะทำความชอบความดีสักเท่าใดๆ ก็คงจะมีความผิดเป็นแน่...¹

พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการให้ข้าราชการปฏิบัติราชการด้วยความสามัคคีนี้มีปรากฏในพระราชหัตถเลขาจำนวนมาก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.64/1

จึงเช่น การที่ทรงมอบหมายให้พระยาวิสุทธิวิสัยศักดิ์ และพระยารัตนลาภานุสิม
ช่วยกันดูแลพระบรมมหาราชวังราชธานีมกุฎราชกุมาร ที่ประเทศอังกฤษ ก็มีขอ
ความสนับสนุนว่า

ด้วยเห็นว่าจุดเป็นสำคัญ การจะมีข้าราชการผู้ช่วยทหารผู้หนึ่ง ฝ่าย
พลเรือนผู้หนึ่ง ซึ่งจะช่วยกันพิทักษ์รักษา จอห์มน้ำใจปรองดองต่อกัน
กันแลกับ อย่าได้มีความรังเกียจ ถ้าจะพูดตามตรงที่เรียกว่า
อิจนากันแลกัน ถ้าเจ้ามีใจรักภักดีต่อข้าเรา จอห์มปรองดองกัน
ปฤภากิจการ ทั้งปวง เพื่อจะปรองดองกันสรรพอันตรายอย่าให้มาพองพาม
มกุฎราชกุมาร อันตั้งอยู่ในที่ไกลตา ไกลตัว ซึ่งเป็นที่หวงใยของ
เราอย่างยิ่ง แลอย่าให้มีความเกรงกลัวในที่ไปชอบไม่ว่า ในหา
กล่าวพิชิตนามตามทีเหนือชาติ อย่าให้สงสัยว่าถ้าเมื่อหัวเขานั้นจะเป็น
เหตุให้ถูกฟ้องเอา ถ้าเป็นอันตรวามแก่ตัวสืบไปภายหน้า ถ้าประพฤดิเช่น
นั้น เราจะตองรู้ดีว่าเป็นผู้ไม่อยู่ในความซื่อสัตย์สุจริต...¹

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเน้นถึงความสามัคคี
โดยทรงแล้ว พระองค์ทรงเน้นถึงความซื่อสัตย์ ความไว้วางใจต่อหน้าของข้าราชการ
การ อันเป็นพื้นฐานนำไปสู่ความสามัคคีอีกประการหนึ่ง เพราะจะไม่ทำให้เกิดการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

กรมราชเลขาธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.4/3 ลงวันที่ 20 มกราคม

ร.ศ.113

แก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน ทำให้เกิดความรักใคร่กันและนำไปสู่ความสามัคคีในที่สุด
ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทที่ทรงพระราชนิพนธ์พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ
ผู้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการ เสด็จพระสมโภชพระมา พ.ศ.2453 ตอนหนึ่งว่า

ความรู้สึกและความชอบตรงต่อหน้าที่นี้ เป็นคุณวิเศษสำคัญของคนทั้ง
ปวงไม่ว่าผู้มีบรรดาศักดิ์สูงต่ำเพียงใด หรือว่าจะเป็นคนรับราช-
การฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน หรือประกอบการอุสาหกรรมใดๆ ถ้าคนทั้ง
หลายมีความรู้สึกและชอบตรงต่อหน้าที่ของตนๆแล้ว ก็อาจให้เกิด
ความพร้อมเพรียงกัน เป็นกำลังช่วยกันประกอบกิจการทั้งปวงให้
สำเร็จลุล่วงไป โดยประโยชน์แก่ตนเองและเกิดประโยชน์แก่บ้าน
เมืองของตนได้ดังประสงค์ ขอท่านทั้งหลายจงถือคำตักเตือนของ
เรานี้เป็นบรรทัดฐานที่จะปฏิบัติราชการในหน้าที่ของตนให้ทั่วกัน...¹

หลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องความสามัคคีนี้ นอกจากจะมองเห็นจาก
การแสดงออกในการทำงานร่วมกันและความชอบตรงต่อหน้าที่แล้ว ถ้ามองให้ลึกซึ้ง
ถึงแก่นแท้ ความสามัคคีที่เกิดขึ้นจากคุณธรรมในจิตใจย่อมมีผลสำคัญอย่างมั่นคง
เพราะเกิดจากความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความมีเมตตาและความโอบอ้อมอารีซึ่งกัน
และกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงหลักธรรมในข้อนี้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชนิพนธ์
ร้อยตรีทศนุท เอกพจน หน้า 36

เป็นอย่างนี้ ก็จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวย-
วัฒน์ตอนหนึ่งว่า

บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ด้วยความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน
การที่จะเป็นสามัคคีพร้อมเพรียงกันได้นั้น ก็ต้องเอาใตฺรยที่ยุติ ใตฺรมิ
ความโอ้อวดมูอาว์รักใตฺรศอญนญโดยสุจริต ใตฺรน้อยก็ต้องอ่อนน้อม
ยำเกรงใตฺรใหญ่ ใตฺรยาใหญ่เป็การหมิ่นประมาทต่อกันแลกัน จึงจะเป็
การเรียบร้อยได้...¹

ดังนั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์ความแตกสามัคคีของหัวเมืองไทรบุรี เนื่องจาก
เกิดปัญหาความไม่พอใจในการตั้งเจ้าเมืองคนใหม่แทนพระยาไทรบุรีคนเก่าที่ถึงแก่
กรรมลง ทำให้เกิดการแตกแยกเป็นพรรคเป็นพวก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเห็นอันตรายของความแตกสามัคคีนี้ เพราะอาจเป็นทางที่จะทำให้นั้มหา-
อำนาจอังกฤษเข้ามาแทรกแซงต่อกิจการภายในเมืองไทรบุรีอันเป็นหัวเมืองประเทศ
ราชของไทยได้ จึงทรงให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์รีบเร่งแก้ไขปัญหานี้โดยเร็ว
และทรงสอนวิธีที่จะปลูกความสามัคคีอีกด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอน
หนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/4

จะให้โลกได้อยู่ที่ตัวเองให้สมัครสมานรักใคร่กันเสียนี้เป็นภาระของ
 นัก ค่ายฉันใดทราบว่าเป็นองมีความซุกเคื่องแก่กัน ไม่เป็นสามัคคี
 เหมือนแต่ก่อน ก็มีความเสียใจนัก ในอุบายจะได้นับได้พึงการซึ่ง
 เป็นประตู่แห่งความเสียของตระกูลดังนี้เคย...ฉันหวังใจว่า
 พระยาพุทธการโกศลก็เป็นผู้ใหญ่ คงจะมีใจโอบอุ้มอารีตอง
 แลหลานซึ่งเป็นลูกหลาน ฝ่ายพระยาสุรพลพิพิมเล่า ฉันก็หวังใจ
 ว่าคงจะถอนนัยอยู่ให้ตามสมควร พระยาทั้งสองคงจะปรานี
 ประนอมรักใคร่ต่อกันแก่กัน ช่วยทำนุบำรุงคนภูษามิใช่เป็นหลาน
 ให้ใครรักษาบ้านเมืองสืบตระกูลเจ้าพระยาไทรบุรีผู้พี่ รักษา
 เกียรติยศและความประสงคของกรุงสยามให้ถาวรยืนยาวสืบไป¹

และกรณีลูกหลานของเจ้าเมืองเชียงใหม่ทะเลาะวิวาท ช่มเหล่งรังแกกัน แยกแยก
 สามัคคี พระองค์ได้ทรงดำหนิเตือนเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่ไม่แก้ไขปัญา กลับ
 ปล่อยให้ลูกกับหลานทะเลาะกันเป็นเรื่องราวใหญ่โต ดังนั้นจึงทรงกำชับกำชาให้
 ดำเนินการแก้ไขปรองคองให้เกิดความสามัคคีโดยเร็ว ดังปรากฏในพระราชหัตถ-
 เลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุรักษ์ว่า

เจ้าราชบุตรก็ทำการกดขี่คุมเหงเจ้าราชภาติไนย...ซึ่งเป็นญาติ
 อันสนิทเหลือเกินนัก มิควายูกฎหมายความยุติธรรม...ความเรื่อง
 นี้เห็นว่าเป็นความผิดของตอพี่น้องอันสนิทคลาไทมกัน...เจ้าราชบุตร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/4

ก็เป็นลูกพระเจ้าเจียงไฉน จะได้รับราชการ เป็นผู้ใหญ่สืบไป
 ภายนา การที่จะโอบอ้อมอารีต่อญาติพี่น้อง รักความยุติธรรมเป็นที่
 ตั้งจึงจะสมควรที่จะปกครองญาติพี่น้องไพร่พล เมืองนี้พออยู่เย็นเป็นสุข
 ได้...พระเจ้าเจียงไฉนก็เป็นตัวประเทศราชใหญ่ มีสติปัญญาชอบทรง
 รักความยุติธรรมอยู่ คงจะเห็นการคล่องตัว การภายนาจะเป็นประการ
 ใด ทางหนึ่งก็ถูก ทางหนึ่งก็หล่น ในกิจการบังคับบัญชาวางกลาวให้
 เทียงธรรมสมัคร สมนานบุตร หลานในเป็นสาคักคิโดยความยุติธรรม จึง
 มีความเจริญแกวงษตระกูลแลบานเมืองสืบไปภายนา...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นความสามัคคีระหว่าง
 ประชาชนกับพระมหากษัตริย์ว่า จะช่วยทำให้เกิดการพัฒนาชาติบ้านเมืองและสามารถ
 ดำรงเอกราชของชาติไว้ได้ ดังปรากฏในพระราชดำรัสที่ทรงพระราชทานพระบรม-
 วงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าในการ เฉลิมพระชนม์พรรษา ในปี
 พ.ศ. 2452 ตอนหนึ่งว่า

ความเชื่อมั่นในใจเรามีอยู่เป็นนิตย์ว่า ที่พระราชอาณาจักรนี้ได้มีความ
 เจริญรุ่งเรืองมาากี้ และที่จะเจริญรุ่งเรืองต่อไปภายหน้าก็คื อาศัย
 ความรักใคร่ไมตรีที่เป็นกันหนึ่งอันเดียวกันในระหว่างพระเจ้าแผ่นดิน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/9

กับประจักษ์ เป็นกำลังสำคัญในบ้านเมือง รูป* เราซึ่งคนทั้ง
หลายได้สร้างประดิษฐานไว้กับทั้งสำจารึก...จะอยู่ปรากฏเป็นพยาน
และเป็นเครื่องแนะนำแก่คนทั้งหลายในภายหน้าให้ดำรงความรักใคร่
ในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับประชาชนไว้ให้มั่นคง...¹

ดังนั้นพระราชดำริในเรื่องความสามัคคี จึงเป็นหลักกรรมทางพุทธศาสนา
ข้อใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นและตระหนักถึงความสำคัญ
ของหลักข้อนี้ว่า เป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่ทำให้ประเทศชาติบ้านเมืองประสบความเจริญ
รุ่งเรืองก้าวหน้าและเป็นเอกภาพ ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบข้าราชการ
ประชาชน พ่อค้า มณฑลอยุธยา ที่ถวายพระพรชัยในโอกาสที่ทรงครองราชสมบัติมา
ครบ 40 ปีตอนหนึ่งว่า

เราเห็นด้วยในถ้อยคำที่กล่าวยกย่องสรรเสริญพระเกียรติยศแห่งพระเจ้า
แผ่นดินในกาลปางก่อน ซึ่งได้ทำนุบำรุงรักษาแผ่นดิน โดยกำลังพระปรีชา
ความปราถนาที่จะยกย่องพระราชนิพนธ์ และชาติชาวสยามให้เป็น

*พระบรมรูปทรงม้า ซึ่งประชาชนชาวไทยร่วมกันสละทรัพย์สร้างพระบรมรูป
ในโอกาสที่ทรงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติครบ 40 ปี

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชนิพนธ์พระราชนิพนธ์
ชลยุทธ เอกพจน หน้า 35

อิสรภาพ แลให้อาณาประชาราษฎร์มีความสุข...แต่ในปัจจุบันนี้...
 เป็นการยากลำบากกว่าแต่ก่อนยิ่งนัก แต่เราก็มิได้มีความท้อถอยใจ
 ที่จะนำพาชนทั้งชาติให้ไปสู่ทางเจริญ ความสุขเกษมสันติ ทั้งความมั่นคง
 ในอิสรภาพของชาติแลประเทศเรา ความสำเร็จอันใดหนึ่งคำเป็นมาได้
 ถึงเพียงนี้ เราราษฎรผู้ที่อยู่เสมอลาตาไศร ความพร้อมเพรียงของพระ-
 ราชมารดาแห่งศฤงคาราภการ แลความอดุรงตรงรักภักดีของประชา-
 ราษฎรทั้งหลาย บ่มเป็นกำลังอันใหญ่ซึ่งให้เราความสามารถอาจทำ
 กิจการทั้งปวงให้เป็นผลดีได้ ความพร้อมมูลเป็นสามัคคีอันใด อันนี้เป็น
 คุณสมบัติอยู่แก่พวกเราทั้งหลายในเวลานี้ เป็นเครื่องอุปถัมภ์อันใหญ่ที่จะ
 ให้ชาติบ้านเมืองของเราตั้งมั่นคงในระหว่างประเทศทั้งหลายอันใดถึง
 อนาคตนิรันดร์อยู่โดยรอบข้าง เราควรรักษาความพร้อมเพรียงอันนี้ไว้
 ให้เป็นที่มั่นคงยืนยาว เพราะว่าเป็นทางเจริญแลทางมั่นคงของเรา
 โดยแท้แล้ว...¹

นับว่าหลักธรรมทางศาสนาเรื่องความสามัคคีนี้พระบาทสมเด็จพระจุล-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามแนะนำประชาชนในชาติเห็นความสำคัญและยึดถือเป็น
 หลักปฏิบัติ เพราะเป็นหนทางไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองของชาติในที่สุด

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
 เลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ๖.21/11

2.3 ทรงยึดหลักธรรมเรื่อง "การสงเคราะห์" ในการบริหาร

คุณธรรมของบุปผครองในจักรวรรดิวัตร และราชกรณยานวัตร เนื้อหาส่วนใหญ่จะเป็นการสอนให้บุปผครองยึดหลักการสงเคราะห์แก่บุคคลทุกคนในสังคม เพราะการสงเคราะห์เป็นหลักธรรมะที่จะสร้างความผูกพันและความยึดเหนี่ยวน้ำใจให้เกิดขึ้นโดยทั่วไป อันเนื่องมาจากการแสดงออกถึงความมีเมตตากรุณา และความเป็นที่พึ่งของศนโดยทั่วไป อันเป็นสายใยในการสร้างความรักใคร่ ความจงรักภักดี ซึ่งเป็นพื้นฐานนำไปสู่ความสามัคคีในที่สุด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดหลักการสงเคราะห์แก่คนทุกหมู่เหล่า ตามหลักสังคหะ 2* กล่าวคือทรงสงเคราะห์ทั้งสิ่งที่เป็นวัตถุ และทางธรรม เพื่อเป็นการเสริมแรงในการทำงานบริหารบ้านเมืองตามควรแก่ฐานะ และสถานการณ์ กล่าวคือ

*สังคหะ แปลว่า การสงเคราะห์ การช่วยเหลือ การสนับสนุน เพื่อช่วยแก้ปัญหา ช่วยปลดทุกข์ เพื่อให้การทั้งปวงดำเนินไปด้วยดีมี 2 อย่างคือ

1. อามิสสังคหะ คือ การสงเคราะห์ด้วยอามิส คือสิ่งของ
2. อัมมสังคหะ คือ การสงเคราะห์ด้วยธรรม คือ ให้ความรู้ หรือแนะนำตักเตือนในสิ่งที่เป็นประโยชน์และชอบธรรม (อ้างอิงจาก

พิบูล มลิวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 107)

2.3.1 ทรงยึดหลักสงเคราะห์ "อามิสสังกะ"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มแบบแผนที่จะช่วยเหลือข้าราชการที่ประกอบคุณงามความดีที่มีความอุทิศสละต่อราชการ ถ้าหากเสียชีวิตในหน้าที่ โดยทรงให้บำเหน็จรางวัล เพื่อเป็นกำลังใจแก่ข้าราชการให้เป็นหลักประกันว่าบุตร ภรรยา ลูกพี่ลูกน้องจะไม่เดือดร้อนเมื่อตนเสียชีวิตอันเป็นการเสริมความจงรักภักดีและความมีมานะที่จะทำราชการให้เกิดผลที่ต่อบ้านเมือง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณพระขรรค์ไชยศรีว่า

ซึ่งพระยาพิไชยถึงแก่กรรมนั้นเป็นที่เสียใจยิ่งนัก เห็นว่าเป็นคนรักราชการจริง ๆ สักไปอย่างไรก็อุสาหกิจจนสุดปัญญา อุสาหกิจจนสุดกำลัง มีความเกรงกลัวทองคำ มิได้ฝ่าฝืนตาเพิกเฉย... ใจก็อกกว้างขวาง โอบอ้อม ไม่เอาวิชาอาสายุเข้าปะปนในราชการ สติปัญญาที่จะผ่อนผันกะการงานก็เฉียบแหลม เป็นคนเพนทามมิได้ขอร้องต่อความลำบากควยเหนกราชการ เป็นประมาท... เป็นความชอบในราชการ ควรที่จะปูนบำเหน็จให้เป็นอย่างแก่งที่รับราชการสืบไปภายหน้า... ต้องให้เงินรางวัลจะได้ชื่นใจ แลทำบุญให้ทานปลงศพ... ซึ่งหม่อมฉันคิดให้รางวัลอย่างนี้เป็นการผิดแบบอย่างแต่ก่อน แต่เห็นว่าทุกวันนี้คนทั้งปวงหาใครจะแทนแก่ราชการไม่ มักจะหาแต่ความสุข... จะใดตั้งนาคำราชการหาความชอบกันต่อไป...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/19

ในกรณีของพระยาพิไชยนี้ทรงมีพระเมตตามากเนื่องจากเป็นผู้ที่มีความเพียร
ทำความชอบแก่ราชการ ทราบเมตตาของพระองค์ได้เป็นอย่างดีมาตลอด และภรรยา
ลูกของนายอภัย อับเร็นให้ขานรับในพระมหากรุณาธิคุณ และทำให้ราชการทั้ง
หลายเห็นเป็นตัวอย่างว่าพระองค์ทรงเป็นที่พึ่งและไม่ทอดทิ้ง อังปรากฏในพระราชนิ-
พนิตเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาธรรมาธิบดีพระรัตนโกสินทร์ตอนหนึ่งว่า

ด้วยมารดาแลภรรยาพระยาพิไชยที่ถึงแก่กรรมเข้ามาหาฉัน...ฉันก็ให้
หีบบรรจุลงมเกลวเปิดเครื่องยศแลเงินทอง... 5 ชั่ง... ไคสงโกนขึ้น
ใส่ศพเป็นเกียรติยศ จะไคเบบเบียงอย่างแก่ผู้ที่มีราชการมีความชอบ
สืบไป...ฉันจึงบุตรพระยาพิไชยบุตรจะชอบเคียงให้ไคสืบตระกูลบิดาไป
...ฝ่ายมาแลมารดาอยู่ยากจะให้ไคมียศนับศักดิ์พอเป็นที่ขุนทั้งปวง
เกรงใจฉัน...ให้หาผู้ขายดาบบุตร คำแห่งไควางใจเป็นไปเสีย
ก็ไคพอจะไคเป็นที่ชั้นหมื่นก็ ถ้าไม่มีตำแหน่งวางจะคิดซื้อหาด้วยเงินใหม่
กับไคให้ตรากำกับกำขาไปถึงผู้รักษาเมือง กรมการ อย่าให้ไคไคคุมเหง
มารดาแลภรรยาแลบุตรพระยาพิไชยให้ไคความเดือดร้อน...

นอกจากนี้กรณีทหารที่ออกศึกสงครามพระองค์ทรงมีพระเมตตาห่วงใยมาก
เพราะเป็นผู้สละชีวิตเพื่อชาติ พระองค์จะทรงกำชับให้ดูแลเอาใจใส่อย่างหนักถึง
ปรากฏในพระราชนิพนิตเลขาถึงพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ว่า

กองจดหมายเทศมณฑลชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
นิพนธ์เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 น 1.2/23

ในขณะนี้ความรอนใจควยเรื่องทหารซึ่งขึ้นไปอยู่ข้างเหนือเจมมาก
... เมื่อถึงรณณกลั้วว่าจะถึงไปภูพานี้... จะต้องทำให้อยู่ให้ดี แลลิด
อานปองกั้อย่างที่สุด ซึ่งจะทำให้เสียแคะเน็น ๗ กอนฝน... นี้ก็วิตก
ควยเจาเป็นคนซึ่งใจมาก ขอให้คิดรักษาตัวให้ดี...¹

และในกรณีที่เกิดการสู้รบทหารได้รับบาดเจ็บบ้างตายบ้าง พระองค์จะทรง
ให้จัดการสงเคราะห์ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณว่า

คนซึ่งถูกอาวุธตายในสู้รบ ควรจะต้องให้เงินแก่บุตรภรรยา ที่ถูกอาวุธ
ไม่ตายทองให้บำเพ็ญจรวงวัล... แลมีใ้เลื่อนสูงขึ้นสำหรับรางวัลแก่
ผู้มีความชอบมางใหม่ากๆ อย่าให้เขาต้องเขาเนื้อ...²

ความระลึกถึงคุณความดีของข้าราชการที่ประกอบคุณงามความดีแก่ประเทศ
ชาตินี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่เป็นอย่างดีเพราะ
การบริหารบ้านเมืองจะเจริญรุ่งเรืองไปได้นั้นพระองค์ต้องอาศัยบรรดาข้าราชการทั้ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.99/96

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ 1.2/12

หลายคอยช่วยเหลือแบ่งเบาพระราชภารกิจในด้านต่าง ๆ การที่ทรงดำเนินพระบรม-
 ราโชบายใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องการสงเคราะห์นี้ จึงก่อให้เกิดประโยชน์
 ในทางการเมืองการปกครองอย่างยิ่ง เพราะเป็นการกระตุ้นให้ข้าราชการทั้งหลาย
 อุทิศตนทำงานด้วยความตั้งใจ และมีความจงรักภักดียอมสละชีวิตเพื่อประเทศชาติ อัน
 เป็นการสร้างความผูกพัน แยกไม่ให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชน โดยมุ่งไปสู่ความสำนึก
 ของความรักชาติบ้านเมือง โดยเฉพาะผู้ที่สละชีพเพื่อชาตินั้น ทรงเห็นว่าสมควรที่
 รัฐบาลจะสร้างอนุสาวรีย์ให้เป็นเกียรติยศสักด้วย ดังปรากฏพระกระแสในหนังสือที่
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูลการสร้างอนุสาวรีย์พระยาสุรสีห์ (อยู่) ซึ่งถึง
 แก่กรรมในการปราบจลาจลเงี้ยวในมณฑลพายัพ ซึ่งได้มีผู้เสียสละทรัพย์สินสร้างอนุ-
 สาวรีย์เป็นที่ระลึกและเป็นตัวอย่างแก่บุคคลอื่นโดยทั่วไปว่า "คือที่จริงรัฐบาลควรจะ
 ออก"¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนักบริหารที่เปี่ยมไป
 ด้วยคุณธรรมของผู้ปกครอง ทรงพยายามสอดส่องดูแลทุกข์สุขของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา
 อย่างใกล้ชิดที่เป็นเรื่องทุกข์ร้อนพระองค์ก็จะทรงให้การสงเคราะห์ไปความทุกข์
 เป็นที่พึงใจ ซึ่งเกิดขึ้นจากน้ำพระทัยแห่งความเมตตากรุณาอย่างแท้จริง ดังเช่นกรณี
 ข้าราชการขอลาออกเพราะปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ เพราะอุปสรรคจากสุขภาพ พระองค์
 เกรงว่าเมื่อลาออกแล้วจะได้รับความเดือดร้อนจึงทรงพระเมตตาสงเคราะห์งานใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
 เลขาธิการ กระทรวงโยธาธิการ ร.5 ยช. 8.2/5

หน้าที่ใหม่ให้ความเหมาะสม ดังปรากฏในพระราชนัดดเลขาสั่งการว่า
การกรมยุทธนาธิการว่า

พระยาอภัยภูเบศรนั้นเป็นทมิฬโรค จะทำการในหน้าที่ราชองครักษ์
ไม่ไหว คงจะไปเจ็บเสียหนาๆ บัดนี้จะขอสาออก...แคว...
เป็นทุนที่ไปจับจับตักมา ถ้าว่าหนักอันใดขอควรที่จะทำใด ขอ
ให้ได้รับตำแหน่งตามสมควรแก่กำลัง...¹

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงคำนึงถึงความเป็นอรรถของการสงเคราะห์แก่
ข้าราชการ เพื่อให้ได้รับประโยชน์ที่เหมาะสมกับความยากลำบากในการทำงาน ดัง
เช่นกรณีให้ทรงพิจารณาเรื่องเบี้ยเลี้ยงของข้าราชการทหารที่ตั้งกักกรมทหารและกรม
แผนที่ ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าข้าราชการกรมแผนที่มีความหนักแน่นเกี่ยวกับทหาร
และคงจะหนักกว่าเพราะต้องไม่ลาออกทั้งปีทั้งยังต้องประสมความยากลำบาก
ในการบุกป่าฝ่าดงสำรวจข้อมูลลงอยู่กับโรคภัยไข้เจ็บในป่าและยังต้องอดอาหารจาก
ครอบครัวด้วย ดังนั้นจึงได้ทรงเพิ่มเติมให้ข้าราชการกรมแผนที่มีสิทธิรับเงินเลี้ยง
ชีพ ซึ่งพระราชมัญญัติที่เสนามาตราสารว่าเวลานั้นกำหนดให้เฉพาะทหารที่ตั้งกักกรมทหาร
ดังปรากฏในพระราชนัดดเลขาสั่งการว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม
ราชเลขาการ ร.5 รด. 1/25

ถือว่าโครงการของกรมทหารบกแผนนี้ ก็มีประเภทคล้ายคลึงกัน
ก็กองโอบินที่ใกล้อันตราย ใจเจ็บ ไปถึงแก่ชีวิต แลกรมแผนที่
เวลาที่มีการตั้งสงครามก็ดี ไม่มีการตั้งของพบความลำบาก เป็นการประจำ
ปีแล้วเป็นการหนักหนา เหตุการณ์นี้จะได้รับเงินเลี้ยงชีพ แลจะกำหนด
อย่างไร ให้เลนาบที่โนให้ประชุมกำหนดสำหรับจะให้เป็นแบบอย่าง
สืบไป¹

นอกจากจะส่งเคราะห์หาราชการชาวไทยแล้ว พระองค์ทรงมีพระเมตตาสงเคราะห์
กับทนายที่ต่างประเทศที่เข้ามาบริหารราชการทำคุณประโยชน์ภายในประเทศ
ด้วย เช่นกรณีพิพาท รื เวศ การแบก ซึ่งรับราชการ เป็นที่ปรึกษาด้านการคลัง
ขอพระราชทานทรัพย์เพื่อต่อเติมบ้านพักจำนวน 16,500 บาท ทรงมีพระราชกระแส
ว่า "...เห็นว่า มีสเทอคาแนก ได้ทำราชการในหน้าที่โดยความอุสาหะเป็นอันมาก
จึงยอมให้จ่ายเงินรายนี้สำหรับทำบ้าน"² อันเป็นการสร้างความจงรักภักดีให้แก่
ชาวต่างประเทศที่จะปฏิบัติหน้าที่ราชการในพระองค์ให้ดีขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีน้ำพระทัยเมตตากรุณา
อย่างกว้างขวางแก่ชนชาติอื่นที่ทรงให้การสงเคราะห์ เช่นกรณีเมืองจีนประสบ
ความอดอยาก ทรงมีพระราชหัตถ์ขอพระราชทานเงินดีเกมตราสิบกีสงเคราะห์ 50 เกวียน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ร.5 ก.1/17

² ก. ร.5 ก.4.1/32

ไปช่วยเหลือชาวจีนที่ประเทศจีนอีกด้วย¹ ทำให้ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในประเทศต่างก็
ทราบซึ่งในพระมหากษัตริย์ และทั้งจีประภอมอาชีพโดยสุจริตตามพระราชประสงค์

การสงเคราะห์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากจะ
ทรงสงเคราะห์ด้วยอาณัติสังกะ ซึ่งได้แก่ เงิน และทรัพย์สินอื่นแล้ว พระองค์ยัง
สงเคราะห์ข้าราชการทั้งหลายโดยวิธีหลักสังกหวัดอันได้แก่ ปิยวาจา การมีวาจา
ที่ดี นั่นคือทรงสามารถนำคำพูดที่ดี อันได้แก่การสรรเสริญ มาใช้เพื่อสร้างแรงจูง
ใจในการทำงานด้วยวิธีการที่เหมาะสม ถูกกาลเวลา นับว่าเป็นรางวัลทางใจที่ก่อ
ให้เกิดผลทางจิตใจอย่างมาก ซึ่งอาจจะมีความมากกว่ารางวัลที่เป็นทรัพย์สินเงินทอง
เพราะสร้างความอึดอึด ความปิติยินดีอันล้นพ้นในหัวใจ ดังปรากฏในพระราช-
หัตถเลขามากมายหลายฉบับที่ทรงตรัสชมและยกย่องการปฏิบัติงานในหน้าที่ เช่นกรณี
การปฏิบัติงานของกระทรวงนครบาล ซึ่งสามารถจับโจรผู้ร้ายที่ทำความลำบากให้กับ
ประชาชน ทรงมีพระราชหัตถเลขาชมไปว่า

มีความพอใจที่เห็นรายงานจับโจรได้... เนื่องจากนี้ ให้เธอแจ้ง
ความที่นั่นทันที... แลไปคิดซึ่งจับผู้ร้ายได้ทราบจะได้มีความยินดี
ขอให้ส่งรายงานเช่นนี้ให้ทราบทุกครั้งซึ่งจับผู้ร้ายได้ จะได้ใจความยุติ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญ
สมุดพิเศษ (เอกสารเย็บเล่ม) เล่มที่ 2 จ.ศ. 1238-1240 หน้า 81

ไว้สำหรับให้พบเห็นความชอบเมื่อได้ทำราชการในหน้าที่ตลอดเวลา
ให้สมควรจะให้...¹

และจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย กรณีข้าราชการทำความชอบจับใจผู้รับได้ ก็ทรงให้ท่านั่งสือจดดังนี้ว่า

รายงานการที่พระยาสุนทรบุรีและพระสุนทรสงคราม ออกติดตาม
บุรายรายที่แย่งโค...โคโคกินหญ้าของโคอยู่มากแล้วโคเคาเงื่อน
หลักฐานบุราย แลปีประโยชน์โคบุรายรายอื่น ๆ ด้วยนั้น โคทราบ
แล้วเห็นว่า พระยาสุนทรบุรี แล พระสุนทรสงครามทำการโดย
ความจงรักภักดีราชการจริง ๆ แข็งแรงมาก ในสรรเสริญไป²

และจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงพระยาสุมนัวินิจซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีนครบาล แผนกรมหลวงนเรศวรวรฤทธิ และปรากฏว่า
ได้ทำงานในหน้าที่อย่างเข้มแข็งเป็นที่พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก ทรงมีพระราชหัตถเลขาชมไปว่า

¹ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง
บริหารราชการแผ่นดิน ภาค 1 (พ.ศ. 2424-2435) เล่ม 2 หน้า 139

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ประชุม
พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 1 ตอน 2
การสุขาภิบาล

ซึ่งเสนาบดีเลาจิ สัตว์จตุร... กองตระเวนทั่วหัวจะรักษา
ความสุขของประชาชนไม่ให้เกิดระแวงมีความกำเริบด้วยคอยแกล
แท่นกันอยู่เสมอเช่นนี้เป็นใจอย่างยิ่ง ในคราวนี้ใครรับความ
รำคาญเลย ๆ ทั้งแต่เสนาบดีนี้ยังไม่เคยได้รับความรำคาญเลย
ขอสรรเสริญความตั้งใจในความปกครองดังนี้...¹

ในการที่ทรงใช้พระปิยาจารย์ในการยกย่องชมเชยข้าราชการนั้นพระองค์
มักจะทรงแทรกคุณธรรมทางพุทธศาสนาเข้าไปด้วย อันเป็นการสร้างความรู้สึกรู้
พันในพุทธศาสนาเป็นอย่างดี เช่นพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์
กรมหลวงพิชิตปรีชากร ตอบทูลเกล้าฯ ว่า

สั่งคำไต่สวนตัดสินแลสำเนาต่าง ๆ ซึ่งเป่าใบบ้างในทางราชการ
ซึ่งกรมกองตระเวนแสดาลไปปรึกษาใครจัดทำ...ใดตรวจดูตลอดแล้ว
ซึ่งเขื่อน ๕ พร้อมกันมั่นคงทวีป อันแรงกล้าพิจารณาได้เลื่องโดย
เลื่องคจนโลกทั้งนี้คิด แด่แนวทางซึ่งยังเลื่องอยู่ในราชการ...ภาย
ดังนี้ เปเป็นการดีนักหนา...²

ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๑ ค.ศ. ๒๔๖๕

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชการที่ ๕ กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงโยธาธิการ ร.๕ บ.๑๔/๑๔

ขอให้ท่านได้รับความชอบใจอย่างมากระหว่างการที่ได้เขียนหนังสือ
ส่งค่าแปลหนังสือ... เราได้อ่านด้วยความบันเทิงใจอย่างยิ่ง
เพราะเหตุว่าหนังสือนี้ สำแดงให้เห็นความเห็นของท่าน
ซึ่งเป็นผู้มีสติปัญญาและชำนาญมาก เคยเห็นการงานในโลกนี้มา
มาก ได้เห็นว่าตัวเรา รัฐบาลของเรา กับทั้งราษฎร เป็นอย่าง
ไร ที่เป็นยอดของการอื่นทั้งหมดก็คือ ความรักและเชื่อถือว่าใจ
กันจริงในระหว่างตัวท่านและเราทั้งหลาย สิ่งนี้เป็นข้อสำคัญยิ่ง
และเป็นกุญแจของความสำเร็จโดยสะดวก...¹

แม้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้หลักสงเคราะห์
ข้าราชการแบบอานิสสังกะ จะควบคู่ไปกับการเสริมกำลังใจทางวจา ย่อมทำให้เกิด
ความกระตือรือร้นในการที่จะปฏิบัติราชการให้เกิดผลดีแก่ราชการทั่วไป อันเป็น
การนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้ในระบบราชการได้อย่างดี และยังเป็นการ
เสริมสร้างความรัก ความศรัทธาที่เกิดขึ้นในตัวพระองค์มากยิ่งขึ้น

2.3.2 ทรงยึดหลักสงเคราะห์ "ฉัมมสังกะ"

การสงเคราะห์อีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงนำมาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการบริหารการปกครองก็คือ การที่ทรง
ใช้หลัก "ฉัมมสังกะ" ซึ่งหมายถึงการสงเคราะห์ด้วยธรรม คือการให้วิชาความรู้หรือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.2/13

แนะนำชักเตือนในสิ่งที่เป็นประโยชน์และชอบธรรม โดยเฉพาะในเรื่องการบริหาร
ราชการ ทั้งนี้เพราะทรงตระหนักดีว่า บ้านเมืองยังขาดผู้ที่มีความรู้อย่างเพียงพอ
ที่จะรองรับการขยายตัวของระบบราชการที่ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาย
นั้น ดังนั้นพระองค์จึงทรงคอยประคับประคองช่วยเหลือแนะนำการปฏิบัติราชการต่างๆ
แก่บรรดาข้าราชการทั้งหลายด้วยพระราโชุตสาหะและอดทนอย่างยิ่ง ดังปรากฏใน
พระราชปรารภเรื่องการศึกษาแกลอนกัมที่มีความรู้กับพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ว่า

ด้วยความรู้สึกที่สนุมนุ่มเกิดขึ้นแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่ว่าแต่เฉพาะ
ตัวเราเองบรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก...
ตกลงเปลืองใจความว่า ในเมืองเราเวลานี้ไม่ชดเชยอันใดยิ่งกว่าคน
การอันใดจะเป็นไปไม่ไ้เร็วก็เพราะเรื่องคนนี่อย่างเดียว...¹

ดังนั้นพระองค์จึงทรงทำหน้าที่ส่งเคราะห์ทางด้านความรู้คือเป็น"ครู" ที่
จะสอนความรู้ทาง ๆ วิธีดำเนินการแก้ไขปัญหาในบ้านเมือง และสร้างระเบียบ
แบบแผนต่าง ๆ ในธรรมเนียมราชการให้เป็นระบบ ดังเช่นสมเด็จพระยา-
คำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึง ความวิเศษของพระองค์ที่ทรงถูกย้ายจากตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงธรรมการไปมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งพระ-

¹พระราชหัตถเลขา และหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาเสด็จสุเรน-
ตราธิบดี หน้า 145-146

องค์เกรงไปว่า จะไม่สามารถสนองพระราชประสงค์ได้อย่างเต็มที่ เพราะไม่รู้
กระบวนการการกระทำความผิดไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็
ทรงมีพระราชดำริว่า ถ้ามีความสงสัยอย่างไรก็ให้กราบบังคมทูลถามจะทรงพระ-
กรุณาชี้แจงและอุทิศทุนทุกอย่างนั้นคือทรงรับเป็นครู¹

การส่งเคราะห์หยาบธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ให้แก่คนจำนวนมาก ย่อมเป็นพระราชนิพนธ์อันหนึ่งที่น่าสนใจ ทั้งนี้เนื่องจากขอบข่าย
ของงานที่ทรงปรับปรุงกว้างขวางหลายกระทรวง ในขณะที่เกี่ยวกับผู้ที่ทรงสอนนั้น
ความรู้ความสามารถก็ต่างกันหลายระดับ พระองค์จึงต้องใช้หลักธรรมทางพุทธ-
ศาสนาเกี่ยวกับเรื่องพรหมวิหาร 4 คือความมีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ใน
การดำเนินการบริหารบุคคล แต่พระองค์ทรงคาดหวังว่าในไม่ช้าก็定会เข้ารูปเข้า
รอยตามที่ต้องการ ดังปรากฏแนวพระราชดำรินี้ในพระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการ
กระทรวงคลัง กรณีที่ลดพนักงานคลังเมืองอ่างทองขอหายักยอกเงินผลประโยชน์
ตอนหนึ่งว่า

ตำแหน่งคลังหัวเมืองเป็นตำแหน่งเกิดขึ้นใหม่ ต้องเลือกคนบรรจ
ตำแหน่งโดยเร็ว หากคนที่รอบรู้ราชการในหน้าที่ไม่ได้จึงต้องเป็นอย่างนี้

¹ คำทรงราชานุสรณ์ เรื่องงานมหาดไทยกับสมเด็จพระยาบรมราช-
บุภาพ หน้า 167

บ้าง เห็นว่าดูค้อยใสกบซัดเกลายูเอนนี้ นานไปก็คงจะเรียบรอย
เกลี้ยงเกลาคิด...¹

พระกระแสดำรัสนี้ทำให้เห็นว่าพระองค์พยายามที่จะเปิดใจให้กว้างยอมรับ
สภาพความเป็นจริง และทำให้เป็นอุเบกขา ถือเป็นเรื่องธรรมดาที่คอย ๆ สอน
คอย ๆ ซัดเกลากับไป อย่างไรก็ตามในการบริหารราชการนั้นบางครั้งพระองค์
ประสบปัญหาความไม่กระตือรือร้นในการทำงานของข้าราชการ ความไม่เป็น
ระเบียบอันสร้างความขัดเคืองพระทัยให้พระองค์ค้อยน้อย ๆ เช่นกรณีการทำงาน
ของเสนาบดีกระทรวงนครบาล ก็พระเจ้าองค์เอกมณฑลนครราชสีมาซึ่ง
ทรงเห็นว่าไม่คอยเอาพระทัยใส่ มักจะอ้างว่าไม่มีเวลา ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาที่ทรงเตือนฉบับหนึ่งว่า "...ในข้อนี้ปรากฏออกมาอีกว่า เธอไม่ได้รักษา
หนังสือราชการตามที่สมควรจะรักษา...เมื่อรับหนังสือแล้วก็ทิ้งไปปลิวไปปลิวมา
เวลาต้องการหาไม่ได้...จะแก้ว่าแก้จ้งหลังคั้นไม่ได้ มันไม่ได้จ้งเพราะแก้มัน
จ้งเพราะทำการไม่เป็นระเบียบเรียบรอย"²

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามกระตุ้น
เตือนให้รับเร่งทำงานโดยเฉพาะงานที่ค้างอยู่เพื่อให้เกิดความรวดเร็วในการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงคลัง ร.5 ค.1/30

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชหัตถเลขา
ภาค 2 (2434-2453) หน้า 245

ปฏิบัติการราชการโดยไม่เห็นข้ออ้างใด ๆ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้า-
 อนุชยาเชอกรแห่งนครเวรทวารฤทธิอักษณัมหนึ่งว่า

ฉันจึงขอทูลขอให้พระกรรณแลรับแจ้งจัดการปกครองบ้านเมืองส่วน
 ในกรุงเทศาภิบาลให้สำเร็จ จะมาแม้แต่ตั้งหน้าแก้ไขความไม่เป็นเรื่อง
 เช่นนี้ ทั้งคนในฤทธิลลุมอยู่... ต้องขอชมเชยฝ่ายข้างเขาเป็นพระ
 ในการเป็นเรื่องๆ แต่ต้องขอเตือนอย่างแรงในข้อที่จะจัดการ เป็นราก
 เกล้าให้เรียนรอนั้นว่าไม่ไยทำอะไรเลย หรือทำอยู่ก็ชานวนจนไม่นา
 เชื้อๆ จะทำแล้วในเวลาไร ขอบอกกล่าวไว้วางจะยอมมีทหารที่เรียก
 ว่าไม่มีเวลาจะทำ หรือและมีเป็นทุกไปอีกใด เป็นการเหลือความ
 หรือเหลือแรงที่จะทำ จะควรหาผู้ช่วยอย่างไรก็ให้คิดอ่านเสีย ของดู
 คำซึ่งว่าๆ ยังคิดเรื่องโนนเรื่องนี้อยู่จึงยังทำไปเช่นนั้นเสีย อย่าให้ใด
 คำนี้อีกต่อไป¹

ปรากฏว่าเมื่อทรงตกเตือนสั่งสอนไปแล้วการทำงานก็ยังล่าช้าอยู่พระองค์
 ทรงหนักพระทัยมากถึงกับมีพระราชหัตถเลขามากล่าวอีกฉบับหนึ่งว่า"...ลงปลายที่
 สิ้นนั้นขออย่าให้รับหนังสือฉบับนี้ไปนั่งรวมเสีย ใ้รับเวลาได้ให้ทำคำสั่งนั้นให้สำเร็จ
 ถ้ายังไม่สำเร็จห้ามไม่ให้ดูจากเก่าอีก..."² และในบางครั้งที่ทรงพระอุทสาหะ

¹ ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง
 บริหารราชการแผ่นดิน ภาค 2 (พ.ศ. 2424-2453) หน้า 80

² ค. ภาค 1 เล่ม 2 (พ.ศ. 2424-2435) หน้า 154

สั่งสอนให้ท้าวแล้ว แต่ไม่ไ้ตั้งใจก็ทรงเสียพระทัยเช่นกัน ดังปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

เรื่องนี้ได้พบกับเขแล้วว่าเป็นที่เสียใจมากที่สุดที่เห็นว่าตัวเขเอง
...ยังไม่เข้าใจลักษณะปกครองหัวเมือง ขอให้เข...เรียน
ทบทวนทั้งปวง! ให้เข้าใจชัดเจน... ขอให้เขไปตามกรมหลวง
ความรู้ในข้อซึ่งนำที่ตำรวจรบกับเจ้าเมืองกรมการ เป็นอย่างไร
ให้เข้าใจเสีย หนักใจจนจึงคอยจัดไป¹

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไม่ละความ
พยายามที่จะทรงสั่งสอนด้วยพระเมตตา และบางครั้งจากความละเลยไม่เอาใจ
ใส่ในหน้าที่ราชการก็ทำให้เกิดผลเสียหายมากเช่นกัน ถึงเช่นนั้นพระองค์ทรง
พยายามที่จะไม่ใช้อารมณ์ถือโทษเมื่อมีการยอมรับความผิดที่เกิดขึ้นพระองค์ทรง
ให้อภัยและสอนให้ถือเอาความผิดนั้นเป็นครูที่จะไม่ให้เกิดขึ้นอีก โดยยึดหลักการ
ทำงานด้วยวิธีประสานงานกัน สามัคคีกัน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมี
ถึงพระเจ้านองยาเขอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ และพระเจ้านองยาเขอกรมหลวง
พิชิตปรีชากร ตอนหนึ่งว่า

ประชุมพระราชนัดดาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค 2 (พ.ศ. 2434-2453) หน้า 176

เรื่องความพุกกันกว้างขวางถึงกันที่คำมกรอกแดง...ซึ่งเมื่อ
พร้อมกันเพื่อกำหนดราชการทั้ง 2 กรมยังหละหลวมอยู่ เขื่อนมิไค
ลอสตอง...ทั่วถึงเป็นความผิด...ขอให้อาณาเขตการครั้งนี้เป็น
ตัวอย่างแห่งการขงผู้ใหญ่ในกรมทั้ง 2 ฝ่าย ซึ่งมีนิวติราชการอัน
ต่อเนื่องกันแลกัน โดยพร้อมกันตรวจตราหาความผิดร้ายแรงเสื่อม
เสียในทางราชการ ควบความมุ่งหมายเหมือนกันเป็นอันหนึ่งอัน
เดียวกันที่จะเป็นผลดีในราชการ เป็นที่ตั้ง...¹

การทำงานของพระเจ้าเอกชัยเอกราชหมื่นนเรศวรฤทธิ เสนาบดี
กระทรวงนครบาลนี้ทำความหนักพระทัยให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อย่างยิ่ง ทั้ง ๆ ที่ทรงพยายามกระตุกเตือนหลายครั้งก็ไม่เป็นผล จนถึงกับทรงมีพระ
ราชหัตถเลขาปรารภเรื่องนี้ไปถึงเจ้าพระยาอภัยราชาว่า

เรื่องพระราชบัญญัติและข้อบังคับการที่จะจัดไปลิสให้ขึ้น...ได้ส่ง
ไปในที่ประชุมใดคราวใด เพราะเหตุขัดข้องอย่างใดไม่ทราบ
เขาใจว่ากรมหมื่นนเรศวรได้รับกลับไปแก...เรื่องที่ 7 เป็นเรื่อง
ที่เราได้ถูกเตือนกรมหมื่นนเรศวรในที่ประชุมไม่ต่ำกว่า 5 ครั้ง ได้มี
หนังสือไม่ต่ำกว่า 3 ฉบับ...ได้จดหมายชี้แจงไปถึงกรมหมื่นนเรศวร
โดยประมาณ 15 วันแล้วยังไม่ได้รับตอบ เมื่อใดเขาในที่ประชุม
เสนาบดีก็ใดเตือนอีก...แล้วสัญญาว่าจะรีบจัดการ...ซึ่งเราเหนื่อย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงยุติธรรม ร.5 บ.14/14 ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ.114

ในคำสัญญา...นั้นมาก...ข้อสำคัญของการจัดของลำนํ้ามากเช่นนี้
ก็เป็ญด้วยคนที่สามารถจะแปลแปลเสนาบดี...ยังหาตัวเปลี่ยนไม่ได้...
ถุยังไม่มีการเปลี่ยน...เป็นอีกความลำนํ้ามาก...เป็นเรื่องราวที่ทราญใจ
อย่างยิง...อันเราคงรับรู้อยูเสมออันคงจะไม่ล่นไป...¹

ความลำนํ้ามากพระทัยในการทำงานที่ราชการไม่ค่อยรับผิดชอบและขาด
ความกระตือรือร้นในหน้าที่ราชการบางตำแหน่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคัดล่นพระทัยเปลี่ยนเสนาบดีใหม่ ทั้ง ๆ ที่ทรงไม่ยากกระทำ
นักทั้งนี้เพราะยอมก่อให้เกิดความเสียใจแก่ผู้ที่เคยอยู่ในตำแหน่งก่อน และทั้งยังเป็น
พระราชาการที่พระองค์จะต้องเริ่มต้นสอนงานเสนาบดีคนใหม่ แต่เมื่อทรงตรึตรอง
ว่า จะทำให้บังเกิดความเสียหายต่อราชการแผ่นดินซึ่งมีความสำคัญมากกว่าพระองค์
ก็จำเป็นที่จะต้องดำเนินการ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงแสดงความในพระ-
ทัยที่แท้จริงไปยังหม่อมเจ้าจรรยาฤกษ์กัลกณดาการว่า

การเปลี่ยนเสนาบดี...การย้ายตำแหน่ง ย้ายด้วยความรู้ความปรุณา
อันดีแท้ ไม่ใช่ด้วยความไม่พอใจ เป็ญการยากอยู่ที่ผู้ใดจะรู้ว่าใจ
เจ้าแผ่นดินเป็นอย่างไร คุณเหมือนหนึ่งจะคิดเพนว่าอยากจะหาคน
ไปรคปรามาเขาแทนตำแหน่งคนเดิมเป็นการสูงเกราะเหตุเพื่อ
ขึ้นมาก็คอยากเปลี่ยน แต่ที่จริงตรงกันข้ามไม่มีเจ้าแผ่นดินองค์ใดที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.2/13 ลงวันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ.118

อยากจะเปลี่ยนเสนาบดีซึ่งเคยไว้เนื้อเชื่อใจกันมา แลแต่เคยคำ
ฐานมาด้วยกัน ถึงขั้นใหม่ที่ไม่สันทัดราชการ ถ้าเป็นเมืองไทยก็
ต้องแนะนำถ้อยยาวยืยหว่าวจะเข้าใจกันได้ชัวร์นัก ถ้าเปลี่ยน
เสนาบดีครั้งไร ความลำบากของเจ้าแผ่นดินที่ขึ้นจนกว่าจะคล่อง
คำแห่ง เพราะฉะนั้นจึงไม่อยากจะเปลี่ยนใหม่โดยเร็วไวแต่
เป็นการจำเป็น เมื่อความสามารถของเสนาบดีนั้นไม่พอที่จะ
รับกับความรอบรู้อันมากกว่าอันใด ยิ่งกว่าการว่าความที่เสนาบดี
ใหม่ไม่รู้จักใจกันจึงต้องเปลี่ยน...¹

การสั่งสอนข้าราชการใหม่ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความสุจริตรอบคอบ โดยเฉพาะ
ตามบริเวณหัวเมืองชายแดนที่อาจเป็นอันตรายต่อความปลอดภัยของประเทศ พระ-
องค์ทรงเน้นมาก กล่าวคือจะทรงสอนวิธีการและเทคนิคต่าง ๆ อย่างละเอียดดัง
ปรากฏในพระบรมราโชวาทลับเรื่องเมืองยางแดง พระราชทานแก่ข้าหลวง โดย
ให้ยึดหลักสำคัญคือความเดือดร้อนของประชาชนตามชายแดน เพื่อให้ไม่ให้เกิด
อยู่เป็นคนที่บังคับกับชาวต่างชาติได้ และปกครองโดยความยุติธรรม พระบรมราโช-
วาทลับที่ทรงสอนราชการนี้ยาวมาก ทรงแบ่งเป็นข้อ ๆ เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ
และปฏิบัติตามพระราชประสงค์ อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ทรงสรุปไว้ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.8/4

การซึ่งจะรักษาฐานะการอันเกี่ยวของกับผู้รังเกียจตามที่ว่ามานี้
 กองตรึงจัดการให้คือยาที่มีความประมาทโทษเสียหวังที่ แลอุบายตก
 ใจไหวแผลงใหญ่เกินไปกว่าเหตุการณ์นี้เป็นการสำคัญยิ่งนักยาก
 ที่จะแนะนำใด กองอาไศรยสตีปัญญาความคิดของข้าหลวงเอง
 พิจารณาเหตุผลโทษของแท้...

นโยบายในการติดต่อกับชาวต่างประเทศที่มีชายแดน ติดกับไทยนั้นพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพยายามที่จะสอนให้ชาวราชการใช้วิธีการทางสาย
 กลางเพื่อมิให้เกิดการกระทบกระทั่งอันจะเป็นการกระเทือนถึงสัมพันธ์ไมตรีอันดี
 และเป็นสาเหตุที่ชาติมหาอำนาจถือเอาเป็นเหตุที่จะฉวยโอกาสก่อเหตุความยุ่งยาก
 ขึ้นมา ดังเช่นทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนบัณดินทร์ว่า

ว่าด้วยการที่มองลีเออปาวันขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบาง การซึ่ง
 หลวงพิศมูเทพท่านนั้นเป็นการดีแล้ว แลอุบายให้ทางกิริยาอาการให้เขา
 เห็นเป็นไมชอบแลไม่เอาพระภาคิจจะแกล้งอยู่เสมอเป็นนิจไป
 ... กองท่ากระตือรือร้นดูอย่าให้เป็นฉันทเพื่อนฝูงชอบพองานกัน...
 จำเป็นต้องมีไมตรีกันไว้มาก คนที่จะทำราชการหน้าที่เกี่ยวข้องกัน
 แลกกันแสดงอาการเป็นศัตรูกันเสียแล้ว เหตุเล็กน้อยก็จะทำให้เป็น
 เหตุมากไป... การที่จะพูดจาต่ออาไศรยสตีปัญญาความคิดแลตาม
 เหตุการณ์ที่เป็นมาถึงในเวลานั้น หลวงพิศมูเทพเป็นคนตั้งใจจะหา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรม-
 ราโชวาทลับ ร.5 รด 3/3

ความชอบความดี ถือคำสั่งเคร่งครัด แต่ยังไม่ใส่ใจในกริยา
ที่จะเขาสามารถคบหาอยู่กับรัฐ ซึ่งต้องมีความรู้เขาเรียกว่า เกล
ตาดี คือกริยาวิชาโหราศาสตร์ที่สอนหลาน แหม่! ซ่อนจนเสียการงาน
ถึงโดยจะโกรธ ซึ่งคิด เคืองอย่างไรก็ยังไม่กล้าทำกริยาที่เรียนร่อย
ไซ้ถอยคำไม่พยายามตายเป็นตน...¹

ความพยายามในการที่จะเป็นครูสอนหน้าที่ราชการงานต่าง ๆ ของพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระองค์ได้ทรงพยายามที่จะทรงบันทึกให้
เป็นหลักฐานเพื่อให้ส่วนราชการต่าง ๆ เก็บรักษาไว้เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติ
ทรงสอนวิธีเก็บหนังสือราชการให้เป็นหมวดหมู่ เป็นระเบียบง่ายแก่การค้นหามือ
ถือการ อย่างไรก็ตามการถ่ายทอดความรู้ และการชี้แนะต่าง ๆ นั้นไม่อาจที่จะ
สอนได้ทุกอย่างต้องอาศัยการ เรียนรู้จากประสบการณ์ในการปฏิบัติหน้าที่อีกด้วย
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีที่พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัยในการปฏิบัติราชการอย่างยิ่ง
และเป็นบุคคลที่ได้รับการถ่ายทอดความรู้ ระเบียบแบบแผนทางราชการมากมาย
ประกอบกับความฉลาดมีไหวพริบของพระองค์ท่านจึงทำให้การปฏิบัติราชการ เป็นไป
ตามพระประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นส่วนใหญ่ ซึ่ง
ความรู้ความสามารถอันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แนะให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารราชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบิกเตลิด ร.5 บ.1.2/26

เป็นผู้ถ่ายทอดไปยังบุคคลอื่นอีกต่อไปด้วย ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาของ
พระองค์ฉบับหนึ่งว่า

เมื่อใดมีโทษเลขแนะนำชี้แจงไปยังพระรามฤทธิรงค์ ในการที่
ต้องสืบจับผู้ร้ายก่อเหตุกบฏของกบฏการเมืองต่างประเทศตาม
ต่อความที่ว่า แลให้พระรามฤทธิรงค์ถือเป็นแบบต่อไปนั้นทราบ
แล้ว ก็แสดงอันไหนก็เกิด ถ้าเปลี่ยนจากหลวงใหม่ทองสอนกัน
ใหม่ครั้งหนึ่ง เหนจะไม่ไ้การ น่าจะแก่งคำรณนิมัยการต่อ
เขตแดน และการล้มสูตรความเปิ่นตน สำหรับให้หาหลวงทั้ง
ปวงอ่านแนะนำความคดีหรือ นักไม้ออกว่าจะทำอย่างไร ให้
ปฤกษาหนังสือเล่มนั้นได้ เชนนี้จะดีทำนองเป็นลักษณะเบ้งเสร็จ
ในการปกครอง¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของ
การที่จะให้มีการแต่งหนังสือในลักษณะคู่มือเพื่อถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ให้แพร่หลาย
ออกไปเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการแผ่นดิน และเพื่อประโยชน์ต่อสติ
ปัญญาของคนทั้งหลาย เพราะการให้ปัญญานั้นเป็นยอดแห่งการให้ทั้งหลาย ดังที่
พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า

¹ ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง
บริหารราชการแผ่นดิน ภาค 2 ตอน 1

คุณวิกรมทั้งหลาย การส่งเคราะห์ 2 อย่างนี้คือ อามิสส่งเคราะห์
การส่งเคราะห์ถวายอามิส 1 ขรรุมส่งเคราะห์ การส่งเคราะห์ถวาย
ขรรุม 1 การส่งเคราะห์หมู่ 2 อย่างนี้ คุณวิกรมทั้งหลาย บรรดา
การส่งเคราะห์ 2 อย่างนี้ การส่งเคราะห์ห่อ 2 คือ ขรรุมส่ง-
เคราะห์ เป็นยอดแห่งการส่งเคราะห์¹

หลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องการส่งเคราะห์เหล่านี้ชี้ว่าเป็นวิธีการที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการบริหาร
ราชการแผ่นดินกล่าวคือ การส่งเคราะห์ถวายอามิส ทำให้พระองค์ทรงได้รับความจง
รักภักดีและความร่วมมืออย่างดีในการบริหารราชการทั่วไป และการใช้ขรรุมส่ง-
เคราะห์ก็เป็นผลดีที่ทำให้ราชการได้รับความรู้ช่วยบริหารราชการแผ่นดิน

2.4 ทรงยึดหลักธรรมเรื่อง "ความเพียร" ในการบริหาร

เนื่องจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยที่
มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระเบียบบริหารราชการครั้งใหญ่ทั่วประเทศ ดังนั้นจึงทรง
มีพระราชกิจที่จะต้องบริหารราชการมากมายในฐานะทรงเป็นประมุขของชาติ และ
แม้ว่าพระองค์จะมีเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ทำงานรับผิดชอบโดยตรงเป็นการ
แบ่งเบาพระราชภาระแล้วก็ตาม แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใหม่ยังอยู่

¹พิรุณ นิลวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 40(อ้างอิงจาก ไท

ในระหว่างเริ่มต้น และเฝ้าเห็นว่าทั้งหลายยังขาดความรู้ความเข้าใจอยู่มากที่จะ
ดำเนินการด้านรับผิดชอบอยู่ ดังนั้นเพื่อราชการแผ่นดินทุกเรื่องจะต้องนำขึ้นกราบ
บังคมทูลพระกรุณาเรียนพระราชมติปฏิบัติตลอดเวลา โดยเฉพาะเรื่องราวที่ราษฎร
ฎีกาถวายพระองค์จะทรงถือเป็นเรื่องสำคัญในการที่จะทรงมีพระราชวินิจฉัยอย่าง
ถนัด ดังนั้นพระราชมติกิจในข้อราชการแผ่นดินจึงเป็นพระราชมติที่หนักมาก
ทั้งยังทรงทอดสายสละน แะบำเพ็ญปฏิบัติราชการแก่เสนาบดีทั้งปวงอยู่ตลอดเวลา
อีกด้วย และพระองค์ก็มีใบบังทูลตอบกลับมานะที่จะปฏิบัติพระราชมติกิจต่าง ๆ
ให้ลุล่วงไป ทั้งนี้เนื่องจากทรงตระหนักพระทัยในหน้าที่ของความเป็นพระมหากษัตริย์
จึงปรากฏว่าพระราชมติที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ตอบหนึ่งว่า

การที่เป็นเจ้าแผ่นดินไม่ใช่สำหรับนั่งปี่ ไม่ใช่สำหรับนั่งเล่น
ตามชอบใจ มีโทษเกลียดใครแล้วจะใคร่แกล้ง มีโทษเป็นผู้สำหรับจะกิน
สุบายนอนสบาย... เป็นเจ้าแผ่นดินสำหรับแต่เป็นคนจน และเป็นคน
ที่อดกลั้นอดสู และทุกข์ อดกลั้นต่อความรักและความชัง อันจะเกิด
ฉิวขึ้นมาในใจ หรือมีบุญบารมี เป็นอยู่ปราศจากความเกียจคร้าน...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติราชการบ้านเมือง
อย่างหนักอยู่เสมอ ทรงโปรดที่จะทรงราชการตอนกลางคืนก่อนใกล้รุ่งระหว่างยี่สิบ
สี่นาฬิกาถึงเวลาที่แสงอรุณขึ้น แล้วจะเสด็จเข้าที่พระบรรทมตลอดเช้า เมื่อบรรทม
ตื่นเวลาบ่ายแล้วก็เสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและทรงประกอบ
พระราชพิธีต่าง ๆ ที่พึงมีตามปกติ ทรงมีเวลาที่ว่างพระราชภารกิจตอนเสวยพระ
กระยาหารใช้เวลา 21 นาฬิกาจนถึงเวลา 24 นาฬิกา เพื่อที่จะได้ทรงพักผ่อน
พระราชอิริยาบถจากพระภารกิจประจำวัน¹ ความขยันหมั่นเพียรในการทรงงาน
ในราชการแผ่นดินจนเป็นพระนิสัยนี้ ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระ
พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถว่า

บัดนี้ได้เวลาว่าง 2 ชั่วโมง จะเขียนหนังสือบำรุงร่างกายเพื่อต่อ
ชีวิตบ้าง ฉันเป็นคนทำงานมาตั้งแต่เล็กจนโต ถ้าเป็นแสนๆ อยู่
ไม่ได้ทำงานรู้ตัวว่าฉันไม่สบายเสียจริงๆ เมื่อไปหมด...²

¹หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์สมบัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน หน้า 201

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาส่วน
พระองค์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงชนากรกิจ หน้า 45

การที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่รอบรู้เรื่องราวในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดีไม่ว่าจะเป็นด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ขนบธรรมเนียมบ้านเมือง วรรณคดี กวีตนา เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้ที่ใฝ่ในการศึกษาการแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ และเมื่อทรงมีเวลาว่างจากพระราชกิจทางราชการบ้านเมืองก็จะทรงถ่ายทอดความรู้นั้นให้เป็นหลักฐานเพื่อการศึกษาก่อนรุ่นหลัง ดังปรากฏว่า ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือมากมาย กันได้แก่ พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี และวรรณคดีอีกหลายเรื่อง พระราชอุสาเหเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงพระเมตตาที่จะส่งเคราะห์ความรู้ให้แก่ปวงชนที่เรียกว่า "ธรรมทาน" อย่างยิ่งดังปรากฏว่า เมื่อทรงมอบหมายให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์นั้นในบางตอนที่กรมหลวงดำรงส่งสัยก็จะกราบบังคมทูลถามซึ่งพระองค์ก็จะทรงพระอุสาเหที่จะมีพระราชหัตถเลขาตอบและชี้แจงทุกครั้งไป ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "...นี้เป็นต้นตอซึ่งตอบเจ้าอยู่เป็นนิตย์ ... เรื่องนี้จะลองเรียบเรียงไปให้ลองดู เมื่อมีเวลาหายใจ"¹ อันเป็นที่แสดงว่าพระองค์ทรงมีเวลาว่างน้อยมาก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.16/6 ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ.120

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความรับผิดชอบในหน้าที่สูงมาก แม้ว่าจะทรงพระประชวร ก็ทรงมีมานะปฏิบัติพระราชภารกิจอย่างไม่ทอดทิ้ง พระองค์ทรงมีความห่วงใยในการบริหารราชการบ้านเมืองตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชภารกิจในการที่จะต้องทรงเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดีเพื่อพิจารณาร่างพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ ออกบังคับใช้ของกระทรวงต่าง ๆ นั้นมีมากมาย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงราชเลขาณการสวนพระองค์หลายตอนว่า¹

วันนี้ฉันเจ็บไข้ แต่เป็นไข้อ่อนๆ ปรอท 100 คงจะไม่เป็นอะไรมาก แต่ฉันนึกแล่นมอเหวนควรรจะหยุดเสียอย่าเพื่อขึ้นรถเขาไปในวัง แต่การที่จะนั่งประชุมไม่เป็นที่ขัดของอันใด ขอให้หนักเสนาบดีมาที่สวนกุหลาบ เวลาหัวค่ำ...

และ

การอะไรก็คงค้างอยู่ พงษ์นี้เห็นจะพอไปประชุมได้แต่ฉันต้องกลับในเวลาพลบตามคำบังคับของหมอ เพราะฉันนั้นถ้าได้ประชุมเวลาพลบไปจนถึงยาม 1 โดจะเป็นการดี

และอีกตอนหนึ่งว่า

วันนี้เป็นวันประชุม ฉันอยากจะพบพวกเสนาบดีทั้งปวง แต่เวลานี้กำลังรู้สึกไข้หัวใจอ่อนไป หมอมาตรวจวันนี้ ก็ว่าดีขึ้นแล้ว... ออกจะเห็นเอื่อยๆ ถ้าเขามาในนี้จะดีกว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาณการ ร.5 รล.1/29 ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ.120

จากการที่พระองค์ทรงมีพระพลานามัยไม่ค่อยแข็งแรงตลอดมา และเมื่อต้องทรงงานบริหารราชการอย่างหนัก ประกอบกับความกังวลในพระราชกิจต่าง ๆ และการไม่มีเวลาพักผ่อนอย่างเพียงพอ ทำให้พระองค์ทรงเหนื่อยไม่ใคร่ได้ บรรทมไม่ใคร่หลับ ซึ่งแพทย์ประจำพระองค์พยายามที่จะดูแลแนะนำให้ทรงลดพระราชกิจลงบ้างเพื่อให้ทรงมีเวลาพักผ่อน แต่พระองค์ก็มีอาจจะละวางงานต่าง ๆ ได้เพราะพระอุปนิสัยอันเคยชิน ดังนั้นผู้หวังโยและบรรดาเสนาบดีทั้งหลายจึงร่วมกันกราบบังคมทูลให้ทรงเสด็จประพาสพักผ่อนพระอิริยาบถตามหัวเมือง เพื่อที่จะได้ห่างไกลจากพระราชภารกิจชั่วคราว ดังปรากฏในจดหมายนายทรงอานภาพ* เล่าเรื่องเสด็จประพาสดังนี้ว่า

เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่า เมื่อก่อนจะเสด็จขึ้นมามางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่จะทรงสบาย หมายถึงเสด็จขึ้นมาพักรักษาพระองค์ตามเคยก็มีพระราชกิจกังวล และพระราชกิจติดตามขึ้นมาหาเวลาพักไม่ใคร่ได้ จึงไม่ทรงสบายมากไป เหนื่อยไม่ใคร่และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง เห็นว่า จะต้องเสด็จประพาสเที่ยวในพนมความรำคาญ อยาให้ต้องทรง

*นายทรงอานภาพ คือนามแฝงของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งโดยเสด็จประพาสพบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น และได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องการประพาสตนไว้

เป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียสักการาหนึ่งจึงพร้อม
กันกราบบังคมทูลขอให้ทรงรับพระราชธุระเสด็จประพาสตาม
คำแนะนำของหมอ...¹

ซึ่งการประพาสครั้งนี้เกิดผลดีอย่างมากในการผ่อนคลายพระราชอิริยาบถ
และพักผ่อนจากการตรากตรำพระราชกิจ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมี
ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งอยู่รักษาพระนครแลพระราชวังว่า

พอออกเรือก็หลับลงมาจนถึงที่แล้วก็ยังไม่ตื่นจนหัว ตื่นขึ้นเป็นอัน
หลับใต้อีก 6 ชั่วโมง จึงคิดว่าจะอยู่รักษาตัวที่นี้จนถึงเวลากลับ
ซึ่งเหมือนปรากฏว่าไต่ค่ำไรขึ้นมาก ความท้อพระไม่ถูกพันใน
กิจการอันใดดังนี้²

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเพียรและมี
พระราชอุทิศหาอย่างหนักในการปฏิบัติภารกิจของชาติบ้านเมืองจนบางครั้งก็ไม่

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงาน
ปกครองของพระองค์ กระทรวงมหาดไทยพิมพ์ในงานฉลองวันประสูติครบรอบ
100 ปี ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า 93

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ ร.5 บ.72/17

คำนึงถึงพระสุภาพชนถึงกับหมอบทูลแนะนำให้พัก่อนจึงทรงปฏิบัติตามเพื่อที่จะได้มีพระกำลังปฏิบัติพระราชภารกิจต่อไป

การเสด็จต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระราชวิริยอุตสาหะของพระองค์ ในความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติพระราชภารกิจทั้งที่เกี่ยวกับการเจรจาในปัญหามันเมืองและในการที่จะพยายามแสวงหาความรู้เพื่อที่จะมาปรับปรุงประเทศ ทรงพยายามใช้เวลาที่มีอยู่นั้นให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ดังปรากฏในพระราชโทรเลขถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตอนหนึ่งว่า

ถึงว่าฉันอยู่ในไกล แต่น้ำใจได้อยู่ในประเทศอื่นเป็นที่รักของฉัน...
เวลาของฉันที่จะพึงจำหน่ายไฉน ใครวังที่จะจำหน่ายเพื่อประโยชน์
แห่งบ้านเมืองอันเป็นที่รักของฉัน...¹

การเจรจาความเรื่องปัญหามันเมืองนับว่าเป็นพระราชมารชอันหนักยิ่ง เพราะต้องใช้ความรู้ ความสามารถ ความมีไหวพริบ และความรู้พระราชอัธยาศัยอันดีเพื่อที่จะให้การเจรจาย่ำเราไม่เสียเปรียบมากนัก ซึ่งนับว่าการเสด็จต่างประเทศของพระองค์ได้เกิดประโยชน์ทางการเมืองมากมายโดยเฉพาะการเจรจายุติการเมืองกับฝรั่งเศส ดังปรากฏในพระราชโทรเลขที่ทรงมีถึง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต 11.1/11

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินฉบับหนึ่งว่า

จึงขอบอกย่อว่า ในเรื่องของเรามาสมประสงค์พอใช้ เรื่องจบมาด้วยดี
คน ตกลงเป็นหลายอังกฤษ เรื่องหลวงพระบางรุกแดนมีความคิดจะ
ทะลุเขตรใหม่...การรับรองก็อย่างยิงแต่ตนจนตลอด ทางไมตรีแสดง
ต่อกันขึ้นขึ้นมาก ราษฎรพอใจขึ้นมากขึ้นทุกวัน เป็นขอที่ควรดีใจได้
แน่แล้ว...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ที่จะ
ศึกษาและดูงานเกี่ยวกับความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของประเทศที่เสด็จไปเยือน
เพื่อจะนำสิ่งที่พบเห็นมาปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้น และทรงเห็นว่าสิ่งที่พระองค์
ทรงพบเห็นและต้องการจะมาปรับปรุงยังประเทศของพระองค์นั้นมีมากมายเสียจน
กระทั่งทรงคิดเวลาแห่งพระชนม์ชีพคงมีไม่พอที่จะให้พระองค์ทรงดำเนินการได้ดัง
ปรากฏในพระราชโอรสเลขที่ทรงมีถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถผู้สำเร็จ
ราชการว่า

เมื่อเวลานี้ฉันได้ไปดูโรงงานการเหล็กอันใหญ่โตในเมืองเอสเซนนี้
การที่ไปดูนี้ควรที่จะเป็นคุณประโยชน์แก่กรุงสยาม แต่ฉันมีความ
เสียใจที่จะกล่าวว่า ในการไปดูอย่างเช่นที่ฉันได้ไปดูนี้ไม่มีประโยชน์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต 11.1/11

อันใดยิ่งไปกว่าไปอยู่สิ่งของงามเช่นนั้น แลนับถว้ว่าบรรดาสิ่ง
ใด ๆ ที่มันได้ไปดู เห็นแล้วแลใครจักแสวงทั้งปวงนั้น จะไม่สู้เป็น
คุณประโยชน์แก่ยานุเบียงของเรามากนัก การอันนี้เป็นที่เสียใจ
ของนั้นเสมอ มันไม่ไค่มุ่งหมายจะกล่าวยกโทษว่าไม่มีเวลาที่
เดียว เปนแต่จะกล่าวว่ามีสิ่งที่จะต้องทำมากกว่าเวลาที่มีอยู่¹

พระราชโอรสเลขนั้นมีความที่ลึกซึ้งยิ่งนัก ในการที่จะมองให้เห็น
ถึงความปรารถนาอันแรงกล้าของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
การที่ทรงห่วงว่ากรุงประเทศด้วยพระอุทสาหะอย่างสูงโดยใช้เวลาตลอดพระชนม
ชีพของพระองค์ และจากการที่ทรงตระหนักพระทัยว่ายังมีความรู้และสิ่งที่ต้องการ
อยากรู้อีกมาก และเมื่อมาถึงแกนแห่งความรู้แล้วพระองค์ทรงจริงจังที่จะ
แสวงหาความรู้จากประสบการณ์ใหม่ ๆ นั้น แต่เมื่อทรงเห็นข้าราชการที่ตาม
เสด็จมิได้สนใจที่จะแสวงหาความรู้และประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์ในการปรับ
ปรุงประเทศ คิดแต่การที่จะสนุกสนานเพลิดเพลินไปกับประสบการณ์ทางสังคม เช่น
การเลี้ยงต้อนรับ งานรื่นเริงต่าง ๆ อันเป็นลักษณะตรงข้ามกับพระองค์ที่จะทรง
ใช้เวลาว่างที่มีอยู่ทรงพระอักษรบันทึกความรู้ที่ทรงได้รับ ทำให้ทรงเกิดความท้อ
พระทัย ดังปรากฏในพระราชโอรสเลขที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมราชินีผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

กรมราชเลขาธิการ พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.7/1

คิดดูเถิดฉันทนได้อย่างไร ฉันเสียคนก็เพราะเกิดมาไม่มีกำลัง
พอ แต่มีความอยากหรืออยากจำเกินไป... ครั้นไปไม่เหนือะไร
ก็แต่ไปโง่กับเขาไปกับเขาอยู่หนึ่ง ซึ่งฉันไม่เห็นว่ามันสนุกหรือ
มันโง่กว่าอะไร...¹

และในพระราชโองการอีกตอนหนึ่งว่า

ดูว่าฉันรู้อยู่แล้วว่า ฉันสิ้นเวรสิ้นกรรมพินทุ์แล้ว ที่ได้มาอยู่ในหมู่
ญาติทั้งหลายในเมืองนี้ ไม่ต้องร่ำร้องเวลาที่จะเขียนหนังสือ
... ดูเถิดจะไม่ให้ฉันชอบคนที่เป็นอย่างใด ผู้ใดโกหวนของ
เราดูไม่ได้อะไร เพราะไม่เคยมีอะไรในโลก เป็นแต่กินๆ
เที่ยวๆ เล่นๆ นี่ถึงเวลาอะไรไม่...²

การที่เสด็จประพาสต่างประเทศนั้นเป็นความลำบากพระวรกายอย่าง
ยิ่ง ทั้งนี้เพราะทรงต้องประทับพระองค์ให้เคยชินกับสภาพความเป็นอยู่ใหม่ทั้งอาหาร
การกิน และพระราชกิจที่มีเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะด้านพระกระยาหารนั้นทรงประสบ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาส่วน
พระองค์พระราชนัดดาแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงชนากรกิจ หน้า 43 ลงวันที่ 29 มิถุนายน
ร.ศ. 116

² ค. หน้า 53 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม ร.ศ. 116

ความลำบากมาก ถึงกับทรงเจ้าให้สยดเสด็จพระราชินีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินฟัง
ว่า"...ฉันอกเอนที เป็นสำคัญในเวลาทองไม่สบาย กินเนื้อไม่ได้ ไม่มีน้ำพริก
กินเลย นอกจากน้ำพริกเฒ่า แต่พริกกับเกลือก็ไม่มี ปลาแห้งยัดไส้ไม่มีคนทำเป็น
...ตั้งแต่เกิดมาไม่เคยเคยเร้นนี้เลย..."¹ ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงลำบาก
และเหนื่อยพระวรกายอย่างไร พระองค์ก็มีใจนอกลอย ทรงมีพระราชทานอะคทน
และมีความเพียรที่จะปฏิบัติพระราชภารกิจต่อไปด้วยพระทัยที่แน่วแน่ ดังปรากฏ
ในพระราชบันทึกเวลาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระราชินี ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอีกตอน
หนึ่งว่า

ความจริงฉันคิดถึงบ้าน แลอยากกลับบ้านที่ แต่ฉันไม่ได้มาด้วย
ความจำใจและไม่ได้มาด้วยความหวังใจที่จะได้พบผู้สวามีหรือ
ที่หยอมกุดบุตร ฉันมาด้วยความมุ่งหมายเป็นเจตนาที่มั่นคง ใจ
เคยจะอดทนอดกลั้นไป ไม่เกินกว่าฉันจะฟังได้ให้เต็มพอเต็ม
พอ...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต 11.9/19 ลงวันที่ 1
พ.ค ร.ศ. 116

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาส่วน
พระองค์ทรงพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ล.ก หน้า 93

การเสด็จต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นทรงได้รับการต้อนรับอย่างดีจากผู้นำประเทศต่าง ๆ ดังนั้นโปรแกรมเสด็จในแต่ละวันของพระองค์จึงมีทั้งการพบปะผู้นำแต่ละประเทศเพื่อเจรจาเรื่องการเมือง และเพื่อความเป็นสัมพันธไมตรีอีกด้วย การดูงานความเจริญของแต่ละประเทศ ตลอดจนการเลี้ยงรับรองต่าง ๆ ซึ่งทำให้พระองค์แทบจะไม่มีเวลาทรงพักผ่อน อย่างไรก็ตามพระองค์ก็พยายามที่จะจัดรายการที่ไม่จำเป็นต้องออกเพื่อหาเวลาพักผ่อนบ้าง เช่นการที่ทรงพยายามงดงานเลี้ยงที่ไม่จำเป็นนักออกไปโดยทรงัดผ่อนว่าไม่ค่อยสบาย ซึ่งบางคืนก็ไม่ได้ทำให้พระองค์ต้องให้แพทย์ออกมารับรองให้เพื่อจะได้มีเวลาทรงพักผ่อน และทรงเกรงว่าสมเด็จพระราชินีผู้สำเร็จราชการจะกังวลพระทัยเกี่ยวกับข่าวทรงประชวร จึงทรงมีพระราชโอรสใกล้ชิดแข็งแรงดังนี้

ถ้าเชื่อใครว่าฉันเจ็บมากอย่าให้เขามีความวิตกเลย ความจริงฉันไม่ไ้เจ็บอันใด เป็นแต่เหนื่อยมากเท่านั้น เมื่อฉันได้ออกกายตัวเองว่าฉันเหนื่อย คนทั้งปวงพากันไม่เชื่อฉันเสียหมด เพราะฉะนั้นจึงใคร่ขอให้ผมมีคำสั่งให้ฉันหยุดพัก พยายามให้ฉันใคร่รักษาคำสั่งของฉันไว้สำหรับจะไปเยี่ยมเยียนเมืองเยอรมัน...

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ พระราชบันทึกเลขาเบ็คเต็ค ร.5 บ.7/1

ซึ่งปรากฏว่าสมเด็จพระราชินีนาถทรงพระวิตกมาก ได้มีพระราชโอรสเลข
หุตเกล้าถวายเป็นพรรักษาพระพลานามัย และทรงตำหนิบรรดาข้าราชการที่
ตามเสด็จ ดังปรากฏในพระโอรสเลขาว่า

หม่อมฉันมีความวิตกมากที่ได้ยินว่าทรงเห็นอยู่นั้น แต่มีความ
ยินดีที่เฝ้าฯ พักตามคำขอของหม่อมฉันที่ขอจะเสด็จออกต่อไปยัง
เมืองเยอรมันนั้น หม่อมฉันไม่สงสัยว่าความของเราเองท่าน
พวกล้วนซึ่งไม่เชื่อว่าท่านทรงเห็นอยู่นั้น ถ้าเป็นคนของเรา
เองแล้ว หม่อมฉันเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ผู้รับพระราชธุระจัดการ
เสด็จพระราชดำเนินถวายนั้น ไม่ใคร่ระวังรักษาพระบรมสุขให้
เพียงพอสมควร แลไม่หมั่นสิ่งทั้งหลายให้สมควรพอดีกับพระ
กำลังของท่าน แลยังซ้ำไม่เชื่อการที่ทรงแสดงถวายพระองค์เอง
นั้นอีก การอันนี้ทำให้หม่อมฉันรู้สึกปลาบใจไม่สบายแลเสียใจมาก
ที่เห็นเขาทั้งหลายเหล่านั้นไม่ใคร่ระวังรักษาเจ้านายของเขาให้พอ
แก่การที่สมควร...อีกประการหนึ่งหม่อมฉันมีความวิตก...เพราะ
ที่นั่นทะเลมีคลื่นลมจัดนัก ขอใดโปรดทรงระวังให้เป็นการสะดวก
ปราศจากอันตรายทุกประการ หม่อมฉันมีความปรารถนาที่จะให้
ท่านทรงลองก็ดูแก่ใจกำหนดเสียใหม่...ขอใดโปรดทรงรับคำ
แนะนำอันอ่อนน้อมของหม่อมฉันซึ่งเกิดแต่หัวใจของหม่อมฉันอันมี
ความวิตกถึงท่านเป็นอย่างนี้¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ พระราชหัตถเลขาเปิดเกล้า ร.5 บ.7/1

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้พยายามประพจน์
พระองค์เป็นตัวอย่างในเรื่องความเพียร ความอุตสาหะในหน้าที่การงานทั้งปวง
โดยทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นหลักในการบริหารราชการของพระองค์
ดังปรากฏแนวพระราชดำรินี้จากพระบรมราโชวาทที่ทรงพระราชทานทหารเรือ
ในเรือพระที่นั่งมหาจักรีคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ความว่า

เดี๋ยวนี้เราได้มาจากประเทศของเราไปอยู่ถึง 6,000 ไมล์คือไม่
ต่ำกว่า 288,000 ไมล์ มาถึงประเทศที่เขาได้เจริญแล้วด้วย
วิชาการฝ่ายทะเล และการรุ่งเรืองด้วยกาเรือ เรือรบและการ
ปกครอง กับทั้งป้องกันอันกว้างขวางในเขตแดนบ้านเมืองของเขา
เพราะเขารักชาติและรักบ้านเมืองที่เขาเกิดของเขา เราขอ
เตือนใจเราทั้งหลายที่รักพระองค์อยู่เวลาเราถึงฝั่งว่า ความ
เจริญรุ่งเรืองทั้งหลายนี้ ได้เกิดขึ้นเพราะความสังเกตแล่วคิด
การประกอบและเอาเรียนต่อกันมา อาศัยความอุตสาหะและ
ความเพียร เป็นที่ตั้งเท่านั้น เขาหาได้เป็นอย่างอื่นนอกจากเป็น
มนุษย์เขื่อนอยู่เราไม่ เราควรจะมีความระแวงว่าเราก็เป็นมนุษย์เช่น
เขา ไม่ใช่ว่าเราเขาในการที่เกิดขึ้นนั้นเลย แต่เพราะว่า
เรามีความรู้น้อยกว่าเท่านั้น จึงได้เห็นเป็นผิดกันบ้าง แต่เป็น
การที่เห็นแก่หน้าที่เราไม่ใคร่ชอบเร้นความรู้เราเลย เราอย่ากรู
อันใดที่เราเรียนรูได้เหมือนเขาทั้งสิ้น ต้องการดูอย่างเขายกแต่การ
อุตสาหกรรม ความเพียร ที่จะให้พิเศษเสมอเขา เจริญหรือไม่คำพูด
เราของเราทรงรู้ดีถึงความประพจน์ของมนุษย์ทุกกล่าว ว่า เวลา
นี้ร้อนนัก เวลานี้หนาวนัก เวลานี้เขานัก เวลานี้เย็นนักเป็นตน
เพื่อจะผูกการงานที่จะทำในหาไป เกิดจากความเกียจคร้าน
พระองค์ตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นเป็นทางมาของความฉิบหาย ไม่เป็น
ทางที่จะให้เรามีความเจริญขึ้นได้ ทั้งความรู้และความสุขเพราะ

ฉะนั้นจึงศึกษาความสองข้อนี้ คือข้อ 1 เราเป็นมนุษย์เหมือน
เขาไม่ได้เร็วกว่าเขา ข้อ 2 ความเกียจคร้านเช่นนั้นเป็น
ทางดีหาย ถวายคำสอนของพระศาสนาของเรา 2 อย่างนี้
เป็นความจริงแท้¹

ยี่สิบว่าหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องความเพียร ดังปรากฏในคำภาษ
บาลีที่กล่าวว่า "วิริเยน ทุกขมจเจติ" หมายความว่า "ด้วยความเพียร² นี้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดเป็นหลักสำคัญในการที่ทรงปฏิบัติ
ราชการและเป็นตัวอย่างในการบริหารบ้านเมือง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์อย่าง
มากมายที่ทรงกระทำตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์เป็นที่ประจักษ์ชัดต่อ
ใจอดีตและมหาชนโดยทั่วไป และแนวพระราชดำริในหลักธรรมข้อนี้ได้ทรงแสดง
ออกอย่างมีความหมายเพื่อทรงสร้างพระพุทธรูปถวายเนตรซึ่งเป็นปางของพระ
พุทธเจ้าสมัยพระเนตร เพ็ชรต้นบัลลังก์และพระศรีมหาโพธิ์กัน เป็นเวลาที่ทรงพิจารณา
ความสำเร็จด้วยความเพียรและความอดทนอันได้สั่งสมมาช้านาน ซึ่งพระองค์ทรง
มีพระราชประสงค์ที่จะจารึกธรรมที่ฐานพระใน เรื่องเกี่ยวกับความเพียรหรือความ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชาธิราชในพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่
หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพรอภัยวิมลคุณ เอกพจน หนา 8

²สวัสดี พินิจจันทร์ คติธรรม หนา 62

ออกพบ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นด้วยกับพระประสงค์นั้น ดังปรากฏในหนังสือที่ทรงพูดกล่าวถวายพระองค์ว่า "...ธรรมในที่นี้ ควร เป็นคำสันสกฤตกับคำจารึกข้างตนา รับพระราชทานถึงความเพียรของพระองค์ที่ควร เป็นอย่างอื่น..."¹

หลักธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องความเพียรจึงเป็นแนวพระราชมติที่สำคัญประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาปรับใช้ให้เกิดผลดีในการบริหารราชการแผ่นดิน

3. ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ที่ดี เพื่อสร้างความจงรักภักดี

ความสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่นับถือพุทธศาสนาก็คือ การที่ต้องปฏิบัติตามทศพิธราชธรรม หลักจักรวรรดิวัตร และราชจริยวัตร ซึ่งหลักคุณธรรมของพระราชเหล่านี้ได้กล่าวถึงพระราชจริยวัตรที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงปฏิบัติประการหนึ่งก็คือ การบริจาค และการอนุเคราะห์สมณพราหมณ์ผู้มีศีล อันหมายถึงการประพาศิพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก นั่นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาเลื่อมใสในพระพุทธานุศาสน์เป็น

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส : หน้า 135

อย่างยิ่ง ดังนั้นพระราชจริยาวัตรของพระองค์ในเรื่องทางพุทธศาสนาพระองค์
จึงทรงประพฤติปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ ดังปรากฏในพระราชดำรัสของพระองค์ตอน
หนึ่งว่า

เมื่อข้าพเจ้าได้ดำรงราชสมบัติแล้ว ก็ตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธ-
ศาสนาแลทำนุบำรุงพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงอยู่เป็นนิจ แลเอาไศรย
ความที่พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงปฏิบัติชอบเป็นหลักฐานที่ระเิดดำรง
อายุพระพุทธรูปศาสนาสืบไป ข้าพเจ้าอาจปณิธานใจได้ว่า ถ้าชีวิต
ข้าพเจ้ายังอยู่ตราบดี แลข้าพเจ้าคงจะคิดทำนุบำรุงพระพุทธ-
ศาสนาอยู่เป็นนิจ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากจะทรงเลื่อมใส
พระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ยังทรงพยายามที่จะประพฤติปฏิบัติพระราชกรณียกิจ
ทางพุทธศาสนา เช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียซึ่งทรงเป็นพระ-
มหากษัตริย์ที่เลื่อมใส ศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้าหาผู้ใดเสมอเหมือน
ดังปรากฏในพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายานว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2453) วนาคารแห่งประเทศไทย
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม

อโศกนี่เอนเปรอใหญ่ยิ่งกว่าเอนเปรอทั้งหลายจึงได้มีมาในอุโบสถ
เป็นคอนสแตนไทน์ของพุทธศาสนา เกือบจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ตั้ง
ศาสนาพระพุทธรูปเป็นศาสนาของรามเกียรติ์... ครั้นเมื่ออโศกได้เข้า
ถือศาสนานี้... โดยยกให้เป็นศาสนาสำหรับแผ่นดินควย เป็นศาสนา
ซึ่งมีความมุ่งหมายมากแก่มังคัมภีร์น้อย เพราะเป็นเหตุฉะนั้น จึง
ได้ออพระพุทธรูปในพระนามทั้งปาง... เอนเป็นผู้มีราชศรัทธา
เหลือเกินในโลกนี้ซึ่งใครเคยเห็น... คุยเจตีย์ฐานและการก่อสร้าง
สำหรับพุทธศาสนานี้มีขนาดใหญ่มาก ๆ ไม่ได้คิดถึงพระราชนิพนธ์
เลย โดยที่พระองค์เป็นพระราชธิดาแท้...¹

ดังนั้นพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อันเกี่ยวเนื่องด้วยการพระศาสนาอันมีมากมายแต่นำมากแล้วแต่พอสังเขป
เท่านั้น กล่าวคือ

3.1 ทรงชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นเล่ม

เนื่องจากเดิมนั้นพระไตรปิฎกจะจารึกด้วยตัวอักษรขอมในใบ
ลาน ทำให้ไม่สะดวกในการศึกษา ทั้งผู้ที่ไม่รู้ภาษาขอมก็ไม่มีโอกาสอ่านได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธรูป
ศาสนาฝ่ายหินยาน กับ มหายาน และเรื่องสร้างพระบาทหลวง หน้า 43-44

ทำให้คำสอนของพุทธศาสนาไม่แพร่หลาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกและทรงพระราชทานทรัพย์ในการพิมพ์ด้วยตัวอักษรไทย เขียนเป็นเล่มไม่กระจัดกระจายเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การศึกษาและตรวจสอบ ทั้งนี้ เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ภาควิมลิจที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์นับถือพระพุทธรูปศาสนาที่ยังเหลือพระองค์เดียวในโลก ดังนั้นการที่ทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ขึ้นมานี้จึงเท่ากับทรงบำเพ็ญพระราชนิเวศน์ครั้งใหญ่คือ ทรงสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา และเป็นการสร้างความศรัทธา ให้เกิดขึ้นในหมู่พสกนิกรทั่วไปอีกด้วยซึ่งปรากฏเหตุผลในการที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สังคายนาและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยในคำประกาศดังนี้

เมื่อเกิดวิบัติอันตราย พระไตรปิฎกขาดสูญทุกพระองค์ไปในเมืองใด ก็ได้อาศัยหยิบยืมกันมาคัดลอกลงฉบับบริบูรณ์ถากกันไปถากกันมาไม่ได้ แต่ในกาลทุกวันนี้ประเทศลังกาและพม่าตกอยู่ในอำนาจอังกฤษปกครองบ้านเมืองไม่ใคร่นับถือพระพุทธรูปศาสนา...หาได้อุดหนุนการพระศาสนาเหมือนอย่างพระเจ้าเจ้านครินซึ่งนับถือพระพุทธรูปศาสนาแต่ก่อนไม่...ส่วนเมืองเขมรนั้นเจ้าก็ตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสไม่มีกำลังพอที่จะอุดหนุนพระพุทธรูปศาสนาให้เป็นการมั่นคงถาวรไปได้ ส่วนเมืองลาวที่ลพบุรีในพระราชอาณาจักรสยาม เจ้านายและไพร่บ้านพลเมืองก็นับถือพระพุทธรูปศาสนาวิปริตแปรปรวนไปด้วยเจือปนผิดสังเกตุอาจจะเอาเป็นหลักฐานมั่นคงก็ไม่ได้ ถ้าพระไตรปิฎกวิปริตคลาดเคลื่อนไปในเวลานี้จะหาที่สอบสวนคัดลอกเหมือนอย่างแต่ก่อนนั้นไม่มีแล้ว พระพุทธรูปศาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่แต่ในประเทศสยามนี้ประเทศเดียว จึงเป็นเวลาลุลู่มุมควรที่จะสอบสวนพระไตรปิฎกใหญ่ถูกต้องบริบูรณ์ แล้วสร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแพร่หลายจะได้เป็นหลักฐาน

สืบเชื้อสายของกษัตริย์บรรพกาลซึ่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
สืบไปภายหน้า...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อว่าพระทัยถึงวิธีการที่
จะเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางออกไปทั้งในประเทศที่ประชาชนนับถือ
พุทธศาสนาและไม่ได้นับถือพุทธศาสนา การที่จะให้พระสงฆ์เที่ยวเดินสั่งสอนแต่
เพียงอย่างเดียวเป็นความลำบากเพราะจะเผยแพร่ได้ในบริเวณจำกัด ดังนั้น
การพิมพ์พระไตรปิฎกจึงทำให้การเผยแพร่พระพุทธศาสนาเป็นไปอย่างกว้าง
ขวางกว่า ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกาลทุกวันนี้ไม่เหมือนกับครั้งโบราณกาล
ที่ใดกำลังแรงและปัญญาเพียงสิ่งสักขย่งเดียว หากจะต้องการ
เงินทุนสำหรับพิมพ์คำสั่งสอนแจกจ่ายให้แพร่หลายมากที่สุดควยเป็น
สำคัญ...²

ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระทัยที่จะ
พระไตรปิฎกออกเผยแพร่เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนา ทำให้ประชาชนทั่วไปเกิด

¹พระวชิรญาณมหาวีรังกถ เล่ม 2 หน้าอารัมภกถา พระเจ้าน้องยา-
เธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงชำระแล้วพิมพ์เป็นส่วนพระราชกุศลในมงคลสมัย
แห่งสิริราชสมบัติได้ 25 ปีบริบูรณ์

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 ค.2.1/7

ความชื่นชมในพระราชนิพนธ์อีกจอนเป็นประโยชน์แก่การศึกษายิ่งขึ้น พระองค์
ได้ทรงพระราชทานพระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ไปยังวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ
อย่างทั่วถึง และปรากฏว่าวัดต่าง ๆ ที่ได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกนี้มีความ
ปิติยินดีมากถึงกับได้จัดกระบวนแห่อย่างใหญ่โตเพื่ออัญเชิญพระไตรปิฎกไปยัง
พระอารามของแต่ละวัดจัดให้มีงานฉลองถวายการสวดมนต์ เวียนเทียนสมโภช
และมหรสพรื่นเริงตามกำลังของแต่ละวัดทำให้ประชาชนมีโอกาสร่วมแสดงความ
ยินดีในพระราชนิพนธ์อย่างทั่วถึงในทุกส่วนของประเทศอันเป็นการสร้างความ
จงรักภักดีมากยิ่งขึ้น และเพื่อให้ได้มีการใช้พระไตรปิฎกอย่างได้
ประโยชน์ตามพระราชประสงค์ พระองค์ได้ทรงกำหนดให้มีผู้นำไปเก็บไว้
เฉย ๆ และห้ามถือว่าเป็นสมบัติส่วนตัว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอน
หนึ่งว่า"...การมีข้อบังคับคิดไปกับหัวเมืองด้วยเป็นต้นว่าอย่าให้ยืมจนหาย
ทำลายถาดปิดไม่ให้คนอ่าน ต้องขออนุญาตให้ควรแก่ประโยชน์แลของวัด ห้ามอย่า
ให้ถือเอาเป็นของสำหรับตัวด้วย"¹ นับว่าการพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้เท่ากับ
เป็นหลักในการที่วัดหัวประเทศจะยึดถือปฏิบัติในแนวเดียวกัน ทำให้เกิดความ
เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสถาบันสงฆ์ในที่สุด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม
ราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.19/5

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ไปยังรัฐบาล และห้องสมุดประเทศต่าง ๆ ทั้งประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาและไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา เพื่อใช้สำหรับศึกษาค้นคว้า ซึ่งปรากฏว่ามีบางประเทศที่ไม่ได้รับพระราชทานและทราบข่าวก็ได้ส่งหนังสือเข้ามาขอพระราชทานควมทำให้ไม่พอที่จะแจกจ่ายถึงกับต้องพิมพ์เป็นครั้งที่ 2 นับว่าการที่พระองค์ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เพื่อพิมพ์พระไตรปิฎกออกแจกจ่ายนี้เป็นกุศลธรรมอันเรียกว่า "ธรรมทาน" ที่ยิ่งใหญ่ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า "การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง"¹ ซึ่งพระเกียรติคุณของพระองค์ได้ปรากฏเป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไปในฐานะทรงเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก ความเลื่อมใสที่เกิดจากพระราชกรณียกิจอันดียิ่งเสริมสร้างพระบารมีของพระองค์มากยิ่งขึ้น

3.2 ทรงสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทางพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระบารมีพุทธศาสนาอย่างมาก ทรงปฏิบัติพระองค์ในฐานะพุทธอัครศาสนูปถัมภก ผลิตโดยทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทางพุทธศาสนา

¹สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ราชศาสตร์ในแนวพุทธศาสตร์ หน้า 141 (อ้างอิงใน สัพพทาน มุมมทาน จินาติ จ.ศ.25/34/63)

มากมายตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ อันได้แก่ พระพุทธรูป พระสถูปเจดีย์
วัดวาอารามต่าง ๆ¹ ซึ่งความสำคัญของถาวรวัตถุทางศาสนานี้พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงอธิบายว่า

ก็พระพุทธรูป พระเจดีย์ ที่มีอยู่ในที่ต่างๆไม่ว่ามหาโพธิ์ที่มีอยู่ใน
ที่ต่าง ๆ นั้น มิใช่พระพุทธรูปเป็นแต่ของเขาค้ำไฉนเป็นที่ไหว
หวั่นบูชาเท่านั้น... ถ้าที่ใดไหว ไคบูชา ไคเคารพ แก่พระ-
พุทธรูป พระเจดีย์ และไม่ว่ามหาโพธิ์ใดบุญนั้น... แต่พระพุทธรูป
ยังไม่นิพพาน ท่านใดพูดถามว่า ถูพระองค์นิพพานแล้วคนทั้ง
หลายก็คิดถึงพระเศษพระคตจะบูชาด้วยอภิมิสจะบูชาในที่ใด
พระองค์จึงอนุญาตให้ทำเป็นสถูปไว้ว่า ถูตถาคตนิพพานแล้ว
ใครอย่าบูชาด้วยอภิมิสให้เราไปตั้งไว้ในที่พระสถูป เพราะ
พระองค์สั่งอย่างนี้ ใครทำตามท่านสั่งก็ไคบุญ... แต่หาพระ-
พุทธรูปนั้น พระพุทธรูปเจาท่านหาไคอนุญาตไม่ เป็นแต่เขาคิดกัน
เมื่อภายหลัง...²

¹ อารายละเอียดใน เสือทอง ศุภโสภณ พระพุทธศาสนาในประเทศไทย
มหากษัตริย์ไทย หน้า 228-252

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำสอนในพระปฏิมาภิเศก
ทางที่ขอบ เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่อง เรื่องพระพุทธรูป
ศาสนา สมเด็จพระเทพนางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาและคนอื่น ๆ พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.หญิงบุญจิราธร จุฑาภพ หน้า 50-51

การสร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทางพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีมากมาย แต่จะกล่าวเฉพาะที่สำคัญ ๆ อันได้แก่ การสร้างวัดเบญจมบพิตร และการสร้างพระพุทธรูปนารายณ์ ซึ่งนอกจากที่พระองค์ทำด้วยพระราชนิพนธ์แล้ว ยังมีความหมายทางการเมืองการปกครองที่แอบแฝงอยู่ด้วย กล่าวคือ

3.2.1 ทรงสร้างวัดเบญจมบพิตร

วัดเบญจมบพิตร เป็นวัดหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะและสร้างขึ้นใหม่ โดยมีมูลเหตุการสร้างกล่าวคือ หลังจากที่เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างพระตำหนักสักแห่งหนึ่ง ซึ่งทรงมีพระราชประสงค์มาแต่เดิมว่าจะทรงใช้เป็นที่ประทับแบบบ้านในชนบทที่บริเวณรอบนอกพระนคร เพราะมีอากาศโปร่ง และมีพื้นที่กว้างขวางพอเพื่อจัดเป็นพระราชอุทยานที่จะทรงพระสำราญในการปลูกต้นไม้เป็นงานอดิเรกของพระองค์ จึงทรงซื้อที่ดินไว้หลายแปลงด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในเขตที่เป็นอำเภอคูสัดในปัจจุบัน แต่ปรากฏว่าทรงบริเวณใจกลางที่ดินที่ทรงซื้อนั้นวัดปากหูกั้งอยู่วัดหนึ่ง และมีพระสงฆ์อยู่สองสามรูป ตามวิธีปฏิบัติในกรณีนี้พระองค์อาจจะทรงซื้อที่ดินใหม่และสร้างวัดพระราช-

ท่านให้เพื่อแลกเปลี่ยนกับที่ดินบริเวณนั้นก็ได้¹ แต่ทรงพิจารณาเห็นว่า เป็นความเหมาะสมที่จะมีวัดอยู่ใกล้ ๆ พระตำหนักที่สร้างใหม่เพื่อสะดวกในการที่ข้าราชการจะมาเฝ้าทูล จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ริ้วและสร้างขึ้นใหม่หมด เพื่อสร้างเป็นพระอารามหลวงขนาดใหญ่ที่ทันสมัย ให้เป็นที่ประกอบศาสนกิจของพระสงฆ์ ซึ่งปรากฏในคำประกาศพระราชอุทิศถวายที่วิสุคามสีมาวัดเบญจมบพิตรตอนหนึ่งว่า

พระอารามนี้เดิมเรียกว่าวัดแหลมเป็นวัดโบราณ มาภายหลัง
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพิทักษ์โลกคุณเบนทร ทรงปฏิสังขรณ์
ครั้งหนึ่งจึงตั้งนามใหม่ว่า วัดเบญจมบพิตร เหตุด้วยท่านมี
5 พระองค์รวมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน มีพระอุโบสถฤทธิ-
วิหารทรุคโทรมมาก เมื่อใดทรงสร้างสวนดุสิตขึ้นเป็นที่
ประพาส ทรงพระราชดำริถึงพระอารามอันอยู่ใกล้พระ-
ราชฐานนี้ ไม่เป็นที่ร่มสมควรที่พระสงฆ์จะอยู่อาศัย
ศึกษาประพฤติพรหมจรรย์ ทรงพระราชดำริที่จะทรง
สถาปนาขึ้นใหม่... พระราชทานนามว่า วัดเบญจมบพิตร
แลตั้งลำดับรัชกาลในมหาจักรีบรมราชวงศ์ ทรงพระราช
อุทิศที่ดิน เขตพระอุโบสถให้ใหญ่ขึ้นกว่าเก่า... ให้เป็นที่

¹ หนังสือที่ระลึกถึงรอบรอยปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พิมพ์พระราชทาน 2 ตุลาคม 2511 หน้า 205-206

วิสัยความกล้า ออกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต
เป็นทวีปสำหรับพระสงฆ์ซึ่งมาแล้ว แลจักมาแต่จากทิศ ไค
จาไศรยท่าสังฆกรรมี พุทธกย มีอุโบสถกรรมเป็นตน ความพระ-
วินัยนิยมบรมพุทธานุชาตทุกประการ...¹

จากคำประกาศพระราชนิติสงวาทวิสัยความกล้านี้จะสังเกตเห็นว่า
ทรงระบุไว้ว่าวัดเบญจมบพิตร เป็นสถานที่สำหรับพระสงฆ์องค์ที่มาจาก"จากทิศ"
ไม่ว่าจะมาจากภายในใด แต่ความจริงแล้วพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้
เป็นสถานประกอบศาสนกิจและเป็นแหล่งที่จะฟื้นฟูและอุปถัมภ์พระมหานิกาย เพื่อ
ที่จะให้ติดเทียมกับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต ซึ่งคงจะมีที่อยู่มากในขณะนั้น เพราะถือ
ว่าเป็นนิกายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้สถาปนาและมีข้อ
ปฏิบัติที่ดีกว่าพระมหานิกายซึ่งที่จริงนี้เกิดขึ้นในหมู่พระสงฆ์ของฝ่ายธรรมยุตินิกาย
แม้แต่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ดังปรากฏในหนังสือตอบพระราชนัดดาที่กรม-
หมื่นวชิรญาณวโรรสมีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพร
เนื่องในโอกาสที่ทรงพระราชทานพระแก้วธรรมยุตินิกาย แลเครื่องสักการะ
บูชาเจดีย์สถานแลนมัสการพระสงฆ์เถรานุเถระธรรมยุติกายมาประชุมในอภิธัมม-
สมัยที่ตักกณะในวัดบวรนิเวศวิหารมาครบ 60 ปีบริบูรณ์ ดังมีข้อความตอนหนึ่ง
ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชการที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/49 (บ)

แลการที่คณะกรรมมูทิกาได้เป็นมาโดยสวัสดิ์ในระหว่าง 60 ปีนี้
ก็ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาที่ทรง
ผนวชอยู่ ได้ทรงสอดส่องในพระธรรมวินัยด้วยพระปรีชาญาณ อัน
สุขุมคัมภีรภาพ สิ่งใดชอบด้วยธรรมวินัย ก็ทรงนำมาตั้งไว้เป็นแบบ
แผนี หอสมุดภาพทั้งหลายโดยปฏิบัติสืบมาเป้นเดิมเหตุ ถึงเมื่อเสด็จ
เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้ทรงยกของอาศรมภาพทั้งหลายให้ได
อำนาจพอที่จะสามารถรักษาพระคุณะ แลทรงอุปถัมภ์บำรุงอย่างอื่น
อีกเป็นอเนกประการ ต่อมาสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า
ก็ไต่ทรงเป็นพระราชนุรักษ์สมเด็จพระบรมชนกนาถเจ้า ไรแต่
เท่านั้นทรงเห็นว่า ในเวลาที่ไม่มืราชตระกูลอันสูงเป็นอุปการ
คณนี้จะตั้งอยู่ในที่ห่างจากพระองค์ จะหาไต่ทรงทราบสุขทุกข์อัน
จะเกิดขึ้นทุกขณะไม่ ทั้งอำนาจก็จะไม่เป็นไปเหมือนในเวลามี
ราชตระกูลอันสูงเป็นหัวหน้าอยู่ จึงพระราชทานอวตุมภาพไว้ใน
ศาสนา เพื่อว่าจะได้เป็นกำลังช่วยกันบำรุงคณะนี้ให้เจริญติดต่อ
ไป...¹

ดังนั้นการสร้างวัดเบญจมบพิตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว นอกจากจากจะทรงสร้างถวายพระราชาศรัทธาในพระพุทธศาสนาแล้ว
ก็ทรงมีพระราชประสงค์จะให้เป็นศาสนสถานี่รวมแห่งความสามัคคีของพระทั้ง
สองนิกายโดยทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือสร้างความสนิสนมให้เกิดขึ้น ดัง
ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีข้อความตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/10(บ)

อโง้ววัดเบญจมบพิตรนี้ตั้งอยู่ในที่ กอพระราชวังจะทำการก่อสร้าง
โดยประณีตและจะจัดการอุปการะแก่พระสงฆ์สามเณรในวัดนั้นให้
บริบูรณ์ จึงมีความประสงค์บางอย่างจึงจะกำหนดไว้ดังต่อไปนี้คือ
...ประการที่ 2 มีความปรารถนาที่จะจัดการเล่าเรียนให้เป็น
การเกิดอุฏฐกแก่พระสงฆ์สามเณรในวัดนั้น อยากรู้ว่าใครให้ก่ออาวัดเบญจ-
มบพิตรนี้เปิดให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมเหมือนศาลาบอกหนังสือใน
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพราะฉะนั้นบรรดาภิกษุสามเณรยกเสีย
แต่...จะต้องเป็นนักเรียนทั้งสิ้น บรรดาการซึ่งจะให้เล่าเรียน
สวดกัมมการถวายกำลังพระราชทานเจ้าอาวาส จะจัดจากครูฝ่าย
คฤหัสถ์ช่วยในพอที่จะสอน...ประการที่ 3...อยากได้สามเณรที่
ฉลาดหลักแหลมอายุตั้งแต่ 15, 16 ปีขึ้นไป...จะได้ให้สามเณรที่
ฉลาดไปเล่าเรียนพระปริยัติธรรมถึงความประสงค์ ถ้าสืบไปภาย
หน้านักเรียนเหล่านี้ ได้ความรู้ เทมภูมิ แลมีนักเรียนใหม่เพิ่มเติม
ขึ้นให้เต็มอัตรา ก็ไม่คิดจะห่วงกันไว้ในวัดนั้นวัดเดียว จะเปิดให้
ไปอยู่พรอารามอื่นๆตามความประสงค์...¹

การที่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างวัดเบญจมบพิตรนี้ให้เป็นวัดมหา-
นิทายและจะจัดการศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์โดยได้ทรงอาราธนาให้พระสงฆ์
ฝ่ายธรรมยุตมาร่วมอำนวยความสะดวก เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
ลดความรู้สึกที่มีอคติต่อกันลง แต่ปรากฏว่าพระราชประสงค์อันนี้ได้รับการปฏิเสธ
จากกรมพระนิวาสานุสวัสดิวาส ซึ่งเป็นเจ้ารองคณะฝ่ายธรรมยุตโดยทรงให้เหตุผล

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/46(บ)

มากมายถึงเหตุผลของความแตกต่างไม่ได้ของพระหัตถ์สองนิกาย ดังปรากฏใน
หนังสือของกรมหมื่นวรวิจิตรวาทาโรสที่ใหญ่ กล่าวถวายพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

การที่จะคิดเอาความหมายกฎราชวินัยอาศัยไปแปลเป็น โปรเฟสเซอร์
ติวตอร์* นั้นแทบไม่เป็นการควมเหตุดังต่อไปนี้

1. การที่จะคิดตามธรรมเนียมกฎหมายกับมหานิกายที่กล่อมเกลี้ยงนั้น
ได้แต่เพียงเกตุเตอส์** จะให้ถูกอธิบายกันนั้นเห็นไม่ไกล ตาม
ธรรมเนียมของการถือศาสนาอันปรากฏสอนศาสนาเป็นเหตุ
ทางมีความเห็นแตกต่างกัน หนึ่งบาง เมาบาง เห็นว่าเพียงอย่าง
พระสงฆ์สองฝ่ายก็เปะปะอยู่แล้ว เดิมทีอาคมภาพเป็นผู้มีกิเลสอัน
เบาในรูปร่างนี้ ตั้งใจจะคิดช่วยบำรุงมหานิกายให้เจริญด้วยถึงอย่าง
นั้นยังไ้รับความอับอาย*** อรรถมุติกา แลทองกลาวหาว่าคำ
เอียง ชึ่งให้เกิดความเจ็บใจ แลสิ้นกรรณาในมหานิกายลงมากจาก
กฎที่สุดยบทนี้ ครั้นจะพูดมาในที่นี้ก็ใคร่รับมาเสียแล้วจะเป็นไมไรแล้ว
แต่อย่างไรก็แต่แนะนำที่จะหยดในเวลาที่ได้เห็นจากนายถาวยอนนี้
ตั้งแต่เห็นมาที่หอพระตั้งเปะไร ยิ่งผู้อื่นจะมียิ่งกว่านี้หรือ

2. หูในขหมกฎราชวินัยอาศัยก็พลัดกัน เพราะถึงจะมีเพิ่ม
ขึ้นก็ต้องลดอยู่ทุก ทั้งในเวลานี้ต้องจ่ายไปหัวเมืองก็ยากแค้นวิทยา-
ลัยจะล้นอยู่แล้ว ผิดกับนั้นไม่ทันกับที่จะต้องจ่ายออกไป

*ติว โปรเฟสเซอร์ ติวตอร์ (Dean Professor Tutor) เจ้าคณะผู้ดูแล

** เกตุเตอส์ (Courtesy) มารยาทในการเข้าสังคม

*** อับอาย (Insult) ถูกดูหมิ่นประมาท

3. การที่จะไปอยู่ด้วยรู้ดีกว่าพวกของตัวไม่ได้ เป็นอัตรใน
พื้น กรันแล้วก็จะคงถูกถอนกลับ คงเป็นพิณดังอยู่ในใจของพระเจ้า
ไปอยู่ โทณเจนจะทำการเจริญ

4. การที่จะไปเป็นที่ชอบของพระมหากายก็ไม่ได้ จะให้
เป็นที่ชอบของบรรพบุรุษ ทั้งแต่อาตมาคงไปก็ไม่ได้...¹

นอกจากกรรมที่เวศิรญาณโรจะทรงให้ ความเห็นว่าพระทั้งสองนิกาย
ไม้อาจที่จะร่วมกันในการปฏิบัติกิจต่าง ๆ แล้ว พระองค์ยังทรง แสดงความรู้สึก
ในพระทัยของพระองค์ที่สามารถ จะมองพระเชษฐพระคุณด้วย ดังปรากฏในหนังสือ
ที่กราบบังคมทูลฉบับเดิมว่า

ความเหวใจเกี่ยวกับตน เพราะตนเองเป็นบรรพบุรุษ ไม่สามารถ
จะตั้งเป็นศูนย์กลางสรรพการที่เป็นนาที่หรือเกี่ยวกับพระมหากาย
อาตมาพอจะรับลองการพระเชษฐพระคุณใดแต่เพียงใด หออยู่ใต้
แปรงเชณนิ* ของบรรพบุรุษ ถ้ากรุนั้นจะนำไปเพื่อคัด
แปรงวิเลท** ของบรรพบุรุษแล้ว ไตตั้งใจไว้ว่าจะไม่ทำเลย
เมื่อว่าทำไปแล้ว อาตมาพอยอมแนบตามคติโลกคือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1

* ไพรเวเดนนิ (President) ตำแหน่งหัวหน้า

** แปรงวิเลท (Privilege) สิทธิพิเศษ

Patriotism* , แลตามคติธรรม คือความปฏิบัติเพื่อ
ประโยชน์ทั้งฝ่ายตนฝ่ายท่านเป็นดี แต่การนี้เห็นต้องพูดเฉพาะ
แก่กำลัง ในสมัยนี้อาตมภาพมีความบอบช้ำเกือบเรียกว่าสิ้น
กำลังที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณถวายประการทั้ง
ปวง...¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระทัย
อย่างลึกซึ้งว่าพระทัยสองนิกายเกิดความมีอคติและมีมิจฉาจิตต่อกันอย่างมาก
โดยเฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายซึ่งจะมีอำนาจมากในขณะนั้น และถึง
แม้ว่าพระองค์จะได้รับการปฏิเสธจากฝ่ายธรรมยุติในการที่จะช่วยโดยเสด็จ
พระราชธุระครั้งนี้ก็ตาม พระองค์ก็ทรงที่จะดำเนินการต่อไปให้บรรดาพระราชนิ
พระสงฆ์ที่ตั้งใจไว้ และยังทำให้พระองค์เอาใจใส่ในการที่จะทำนุบำรุงพระสงฆ์
ฝ่ายมหานิกายมากขึ้นโดยเฉพาะกับวัดเบญจมบพิตรที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ดังปรากฏ
ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ตอนหนึ่งว่า

สมเด็จพระวันรัตน์มีความประสงค์จะให้ถวายที่วิสุงคามสีมาวัด
เบญจมบพิตร...ในทิศด้านรางใบถวายุวิสูงคามมาไว้หน้าคูขย
...ในการครั้งนี้ครั้นจะนิมนต์พระวัดใกล้เคียงก็มีแต่เพียง 180

*Patriotism ความรักชาติ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1

และเป็นธรรมเนียมเสียเกือบครึ่งหนึ่ง การผูกโบสถ์เป็นพิธีของ
พร ซึ่งธรรมเนียมการังเกียจหมานิกาย ก็ไม่ควรจะให้เข้ามาปน
...¹

และเมื่อได้มีการสร้างโบกาววิสุคามสีมาวัดเบญจมบพิตรให้ทรง
พิจารณาแก้ไขพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบ ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ว่า
พระราชประสงค์แท้จริงก็คือทรงต้องการให้วัดเบญจมบพิตร เป็นที่ประกอบศา-
สนกิจของพระมหานิกายโดยพระองค์ทรงรับเป็นพระราชธุระที่จะอุปถัมภ์ค้ำจุน
ทุกประการ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์อีกฉบับ
หนึ่งว่า

อนึ่งสิ่งหนึ่งที่เรื่องข้อนี้คือว่า สัตถ์หมานิกายาราม นั้นเป็น
การผูกเส้น ถ้าจะไหลไปในโบวิสุคาม ถ้าในจารึก จะไม่
สมกันกับที่ว่า จาคุทิศสงฆ ถ้าจะเรียกก็เอามาเรียกกันเส้นที่
หลังเมื่อพระมหานิกายไปอยู่ดีกว่า ที่เคยขึ้นเพราะคิดถึงพรที่จะ
เอามาเพิ่มสวดมนตรอบนอก จะเอาพรซึ่งอยู่รอบสวนดุสิตก็คิด
เพราะเป็นธรรมเนียม ซึ่งฉันรอนว่าเป็น วัดเบญจมบพิตรสัตถ์-
หมานิกายารามอยู่ ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรว่า เป็นแกะเสกก็คิด
...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/49(บ)

² ศ. ร.5 ศ.6/50(บ)

ซึ่งในการผูกพันที่วัดเบญจมบพิตรนี้ พระองค์ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้
การแสดงพระบรมมหาราชวัง โดยทรงพระกรุณาฯ ให้มีความเกี่ยวข้องกับวิหารทานอันเป็น
เรื่องราวในพุทธกาลว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงรับท้าวที่ครั้งจากภูโศมาซึ่งนี้เพื่อที่จะ
ทรงสร้างความสำเร็จให้เกิดขึ้นแก่บรรดาพุทธศาสนิกชนในพระราชนิพนธ์กิจที่
ทรงสืบอายุพระพุทธรูปเจ้าด้วยฤกษ์ฤกษ์อันยิ่งใหญ่นี้ ถึงที่พระพุทธรูปเจ้าทรง
ตรัสไว้ว่า "วิหารทานเป็นบุญยิ่งกว่าทานทั้งปวง" อันเป็นการสร้างพระบารมี
และเพิ่มความจงรักภักดีต่อพระองค์มากยิ่งขึ้น¹

และต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ถวายที่ดินแก่พระสงฆ์วัดเบญจมบพิตรเพิ่มเติม โดยทรงโปรดให้
พระที่นั่งทรงผนวชในพระบรมมหาราชวังมาก่อสร้างใหม่ถวายพระราชนิพนธ์ส่วน
พระองค์ โดยพระราชนิพนธ์นามว่า "วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม" ดัง
ปรากฏในคำประกาศพระราชนิพนธ์ถวายหัวสูงคามสีมาวัดเบญจมบพิตรตอนหนึ่งว่า

จึงได้ก่อสร้างเสนาสน์ขึ้นไว้ที่พระที่นั่งทรงผนวชในพระบรมมหาราชวัง
ซึ่งถวายเจ้าอยู่หัวในอาวรณ์สมมุติ มาก่อสร้างขึ้น
ในพุทธมณฑลเพิ่มเติมขยายออกบ้าง แล้วสร้างกุฏิเสนาสน์ขึ้น
ใหม่ในที่เดิมซึ่งได้ขยายเพิ่มเติมขึ้นนั้นเป็นอันดีต่อจากที่ซึ่งได้
ถวายเป็นหัวสูงคามสีมาแล้ว...ข้าพเจ้าขอขานนามว่าดุสิตวนา-

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ที่.6/49 (ข)

ราม และอุทิศถวายแก่ที่สงฆ์กับโยมผู้มี เขตอุปจารแห่งวัด
เบญจบพิตรให้เป็นที่รวมเป่ากันเดี๋ยวนี้ว่า วัดเบญจ-
บพิตรคู่สิทวนาราม... กับทั้งเสนาสนที่สร้างขึ้นคือพระพุทธรูป
ทรงผวยขนาดสูง 4 หลัง... เพดาน ป้ายประตู นาคาง
เขียนอุบายรคนำ ลึงค์มีรูปนาคางปิดทองประดับกระจก
ผนังข้างในเขียนเรื่องเป็นพระราชาพงษาวดารแผ่นดินปัตตานี
ผู้ตลอดจนเวลาภาพเราอุปสมบทนั้น... พระพุทธรูปทรงผวย
นี้เป็นของข้าพเจ้าบริจาคทรัพย์สร้างตนทั้งสี่...

นับว่าวัดเบญจบพิตรคู่สิทวนารามนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่อย่างมาก และต่อมาทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สร้าง
พระอุโบสถเพื่อเป็นสถานที่ให้พระสงฆ์ได้ทำสังฆกรรม โดยทรงมีพระราชดำริที่
จะสร้างอย่างประณีตและมั่นคงถาวร มีลักษณะเป็นอุโบสถจตุรมุขสร้างด้วยศิลา
โดยทรงวางพระฤกษ์ในวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2444² ซึ่งการตกแต่งพระ-
อุโบสถนี้ทรงมีเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เป็นนายช่างที่สำคัญในการตกแต่ง
พระอุโบสถนี้ทั้งงามวิจิตร โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
มีพระราชประสงค์ที่จะตกแต่งให้งดงามด้วยฝีมือช่างมากกว่าที่จะประดับประดา
บูชาด้วยของที่มีค่าที่เรียกว่า "มัทกัณฑ์" ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง
เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/76(บ)

² ค. ร.5 ศ.6/82(บ)

ความปรารถนาที่จะประทับประจำที่แห่งนี้นี้ ไม่อยากให้เป็น
แต่สักวาแต่ในโรงงิ้ว และแม้จะกล่าววิธีข้างฝีมือไทยคงจะ
หมด คงจะกลายเป็นฝรั่งไทย เช่นช่างทองทำของรูปคล้าย
ไทย ถึงจะทำอย่างไรก็ไม่สิ้นกลิ่นนมกลิ่นเบญจ แต่ทำตัวอย่าง
ฝรั่งไว้ให้เขาอดดีกว่าให้เขาอดอย่างเราๆซึ่งจะขึ้นชื่อว่า
ฝีมือไทยเคยดีเยี่ยมเท่านั้น จันทรสีดาการหันหน้าเดินไป
ในทางนี้จะหาทางมารวยไม่ได้ ถึงจะให้เขาจางรายบาท
ใด ก็ไม่พอใจเป็นอันมากที่จะปรากฏไว้ว่า การที่ทำในวันนี้ทำ
โดยผู้ซึ่งมีใจรักการช่าง ไม่ใช่มีเงินให้เขาจางมาก...¹

ซึ่งปรากฏว่าเจ้าฟ้ากรมขุนวิเศษวานิชวงศ์ ทรงได้ให้ความมันพระทัย
แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่จะทรงใช้ฝีมืออย่างสุด
ความสามารถในการตกแต่ง พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ดังปรากฏในหนังสือ
กราบทูลว่า

รูปภาพต่างๆที่ช่างเขียนขึ้นแต่ก่อนเขาทำไว้นั้น ย่อมเห็นเป็น
เหมือนมีชีวิต มีกิริยาหน้าตาอันนี้เอฟแฟกต์ถูกต้องตามทอง
เรื่อง... ขาพระพุทธรูปก็พยายามที่จะทำให้ถึงคนเก่าเขาทำ
นั้น เพื่อให้เห็นว่าคนรูปร่างเขียน เห็นตามวิธีของชาติ
แห่งตนยังมีมาจนถึงรัชกาลของโศภนองค์นี้พระบาท²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.9/14

² ค.

ในการเขียนรูปภาพต่าง ๆ ในพระอุโบสถนี้ พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประสงค์ที่จะใช้เป็นสื่อในการศึกษาเรื่องราว
ทางพระพุทธศาสนา และเขียนอุปมาธรรม ข้อธรรมต่าง ๆ อันเป็นหลักธรรม
ทางพุทธศาสนา เพื่อเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ถึงแม้ว่าจุดประสงค์หลักใน
การเขียนภาพนั้นพระองค์จะทรงเน้นความสวยงามวิจิตรพิสดารด้วยฝีมือช่าง
ไทยก็ตามแต่ก็ทรงเห็นว่าถ้าเป็นภาพที่งดงามและเป็นอุปมาธรรมด้วยยิ่งเป็น
การดี ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีพระราชนัดดาประสงค์ในการแต่งพระ
อุโบสถวัดเบญจมบพิตร คอนหนึ่งว่า

อย่างหนึ่งเขียนให้ประกอบด้วยธรรมที่เป็นแก่นสาร ถ้าเป็นคำ
อุปมาในทางธรรม...ถ้าเขียนไว้ให้เป็นที่เกิดสังเวชสลดใจ
...ซึ่งเป็นอุปมาธรรม แลเขียนรูปอุพิโทเป็นที่เกิดธรรมสัง-
เวชเช่นนี้โดยประโยชน์ในทางธรรม...ขอเลือกเอา...ภาพ
อันงดงามมากกว่าที่จะให้เป็นการแสดงธรรม แต่ถาหากว่าจะ
เขียนภาพใดงามเช่นนั้นแล้วมีธรรมในนั้นด้วยก็ยิ่งดี แต่คงจะถือ
รูปภาพเป็นสำคัญเพราะถือว่าเป็นแต่เครื่องประดับผ้านั่ง ไม่
ใช่เอาผ้านั่งเป็นธรรมอีก...¹

อย่างไรก็ตามความประสงค์ที่ทรงต้องการให้ภาพในพระอุโบสถนี้
ความหมายที่จะสั่งสอนคุณธรรมทางพุทธศาสนาก็ดูจะมีน้ำหนักพอกัน เพราะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/104(บ)

เมื่อทรงพลพระทัยที่ช่างสามารถทำได้ตามพระราชประสงค์คือมีความสวยงาม
อย่างวิจิตรแล้ว พระองค์ก็พระราชประสงค์จะใช้ฝ่ายนี้ไปสถิตที่นั่นสอน
เรื่องราว และเน้นการประพฤติปฏิบัติธรรม ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่าสิ่งที่ทรง
ตั้งจุดประสงค์เอาความงามขึ้นเป็นหลักในครั้งแรกนั้น เพื่อจะทรงปลุกความกังวล
ใจของเหล่าออกจากจิตใจให้หมดก่อนเพื่อที่จะมุ่งความงมงาย ความละเอียดย้อน
ในฝีมืออย่างสูงสุดความสามารถ ทั้งนี้เพราะเรื่องราวและคุณธรรมทางพุทธศาสนา
ที่ทรงต้องการเน้นนั้น พระองค์ได้ทรงผ่านและคัดเลือกเป็นอย่างดี ดังปรากฏใน
คำนำซึ่งเป็นพระราชปรารภของพระองค์ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์เรื่องเทศาภิบาลออกจำหน่ายเพื่อหารายได้เป็นสมบัติของหอพุทธศาสนสังคหว่า

หนังสือเรื่องเทศาภิบาลนี้ เป็นที่ลือกันมาแต่โบราณว่าเป็นสำคัญทาง
พุทธศาสนาอย่างหนึ่ง เพราะเรื่องที่ได้แสดงพระพุทธานุภาพ... คนแต่
โบราณนับถือศาสดาสร้างวัดขึ้นมาแล้วมักจะเขียนรูปภาพเรื่องนี้ไว้
ตามช่องผนังในระหว่างหน้าต่างพระอุโบสถาศิลาของศาสนาสองของ
มีโดยมากยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เป็นอันมากในพระอารามหลวงแล
อารามราษฎร์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวัด
เบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ทรงสร้างพระอุโบสถด้วยหัตถกรรมอัน
วิจิตร เป็นอันมาก ทรงพระราชดำริถึงการเขียนผนังในพระอุโบ-
สถว่า เรื่องที่เขียนรูปภาพในพระอุโบสถแต่โบราณมาขอมคำวิห
เลือกสรร เรื่องที่ดีมาเขียนไว้... จึงทรงพระราชดำริที่จะให้
เขียนเรื่องเทศาภิบาลไว้ด้วย แต่เรื่องราวเทศาภิบาลเป็นของที่ไม่
แพร่หลายนอกจากจะมีหนังสือเทศนา ผู้ที่ไม่ได้ฟังเทศนาก็
จะไม่ใคร่ทราบเรื่องราว... จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์

ขึ้นจำหน่วยเป็นสมบัติของหอพุทธศาสนาสังคห เพื่อผู้ที่ได้รับไป
 อวูนจะไดทราบเรื่องราว เมื่อใดเห็นรูปภาพที่เขียนไว้ก็จะได
 เข้าใจ กับทั้งมีข้อความที่ประกอบด้วยธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติมีอยู่
 ในเรื่องนั้นมากด้วย จะไดเห็นแนวทางในการที่จะประพฤติสุจริต
 ธรรม อันเป็นส่วนกุศลแก่ประโยชน์ยืนยาวด้วย¹

ถึงนั้นจึงนับได้ว่าภาพเขียนที่ปรากฏอยู่ในพระอุโบสถนั้นเป็นประโยชน์
 ประการหนึ่งที่จะรณรงค์ให้ไปเสียในการสอนธรรมะทางพุทธศาสนาเพราะ
 การที่ประชาชนได้ดูรูปภาพประกอบด้วยหลักธรรมย่อมง่ายแก่ความเข้าใจ และ
 ทำให้ซาบซึ้งในรสพระธรรมมากยิ่งขึ้น เมื่อได้เข้าไปอยู่ภายในพระอุโบสถที่
 สงบและคึกคักในรสพระธรรม ซึ่งเป็นผลดีในการที่ประชาชนจะนำหลักธรรม
 นั้นเป็นหลักในการดำเนินชีวิต เพื่อความผาสุกแห่งตนและสังคมประเทศชาติ
 โดยส่วนรวม อันเกิดผลดีต่อการเมืองการปกครองอย่างยิ่ง

นอกจากจะทรงสร้างปฏิสังขรณ์วัดในเมืองหลวงแล้วพระองค์ทรงให้
 ความสำคัญแก่วัดที่อยู่ตามหัวเมืองด้วยโดยเฉพาะวัดที่ใดเป็นสถานที่ในการประ-
 กอบพิธีก่อนนำพระพิฆัสสะยาและประกอบพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาอันเป็นพิธีที่มี
 ความสำคัญต่อความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ ถ้าปล่อยให้ชาวพุทธโทมนอก
 จากจะเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศแล้ว ก็อาจทำให้พิธีที่สำคัญ ๆ ลดความ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.19/24

ศักดิ์สิทธิ์ จึงทรงพระราชทานทุนทรัพย์ในการปฏิสังขรณ์ ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานวรวรรณ
ว่า

ถึงวัดทุ่ง มีสภาพขนาดคับแคบอีกหลังหนึ่ง ปลูกอยู่กลาง
ลานวัด พระอุโบสถหลังคาจาก สามห้องไม่มีฝา ถูกพัดลมมาแลว
... เปนวัดที่เก่าพระพิพัฒน์สัจจา จันุ เหนือวัดเป็นต้นมาตั้งเวชนิก
จึงไต่ถามเงินในพระยาหนองจิกไวยี่สิบชั่ง ในสรางพระอุโบสถ
ขึ้นพอใดเป็นที่ถือน้ำ เมื่อทำแลวเงินขาดเท่าใดก็ให้เบิกต่อไป...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยมเสด็จประพาส
ไปยังสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตนั้น ทำให้ทรงได้มีโอกาสทอดพระ-
เนตรสิ่งต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง อันมีประโยชน์ต่อการปรับปรุง และเปลี่ยน
แปลงกันต่าง ๆ เป็นอันมาก และประโยชน์ประการหนึ่งนั้นก็คือการที่ทรงได้มี
โอกาสบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าที่สำคัญตามหัวเมืองด้วย ดังเช่น เมื่อคราวเสด็จ
ประพาสถึงเมืองลพบุรี พระองค์ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดไล้ ซึ่งเป็นวัดที่
มีผู้คนศรัทธาเลื่อมใสมาก² พระมหากรุณาธิคุณที่ทรงให้ความอุปถัมภ์ทางถาวร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 ม.1.1/4 เล่ม 1 หน้า 74

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 ม.1.2/11

วัตถุทางพุทธศาสนาที่นิยมทำให้ประชาชนทั่วไปยังเกิดความชื่นชมในพระราชนิพพานที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมทางศาสนาของพระองค์ อันเป็นการสร้างและเพิ่มพูน ความเลื่อมใสความจงรักภักดีที่เกิดขึ้นในตัวพระองค์มากยิ่งขึ้น

3.2.2 ทรงสร้างพระพุทธรูป

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรขึ้นใหม่แล้ว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะได้พระพุทธรูปที่ใหญ่และงดงามตามพระพุทธรูปลักษณะ เพื่อประดิษฐานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรที่ทรงสร้างโดยวิธีนั้น ดังปรากฏในหนังสือของราชเลขาว่าการที่มีไปถึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ว่า

ด้วยทรงพระราชประสงค์ หวังถึงสมนาปริสุตลักษณะ แลอสัตยานุพยุชนะ เพื่อจะทรงมาสร้างพระพุทธรูปใหญ่ตามพระพุทธรูปลักษณะสำหรับที่จะเป็นพระประธานในวัดเบญจมบพิตร ซึ่งจะทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ ขอเจ้าคุณโปรดเรียบเรียงจดมาถวาย...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.6/51(บ)

จึง พระพุทธรูปที่จัดว่ามีพุทธลักษณะงดงามที่พระองค์ทรงต้องพระราช
ประสงค์ก็คือ พระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตร ที่วัดพระมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก
ซึ่งเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ตั้งแต่สมัยสุโขทัย และมีประวัติว่าท้าวคำเป็นผู้สร้าง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะหล่อพระ-
พุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญองค์นี้ โดยมีจุดประสงค์หลายประการ กล่าวคือ
นอกจากพระราชประสงค์ที่จะให้พระพุทธรูปที่สำคัญในสมัยสุโขทัย 3 องค์คือ
พระพุทธรูปยืน ปางอุ้มบาตร และพระพุทธรูปยืน ปางสมาธิ ได้มาอยู่รวมกันที่กรุงเทพฯ
แล้ว ก็ยังมีพระราชประสงค์ทางการเมืองแอบแฝงอยู่ก็คือ การที่พระองค์สามารถ
หล่อพระพุทธรูปขนาดใหญ่และเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่มีคนนับถือมากได้นี้ เท่ากับ
เป็นการแสดงกตัญญูภักดีที่สำนึกยิ่งเทียบเท่ากับท้าวคำที่ปรากฏในพงศาว-
ดารการสร้างพระพุทธรูปยืน ปางอุ้มบาตร อันเป็นการแสดงพระเชษฐาภาพและบุญบารมีอย่าง
สูง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารที่ทรงมีถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า

ด้วยเรื่องการศึกษาที่จะหล่อพระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตรจำลองนั้น ถ้าเอาความ
แกนของพระพุทธรูปที่ไม่ได้ขึ้นเป็นที่ตั้ง... ก็ก็เป็นพระเกียรติยศ
มากอยู่ เขาว่าพระพุทธรูป 2 องค์คือ พระพุทธรูปยืน ปางอุ้มบาตร และพระพุทธรูปยืน
ปางสมาธิ มาอยู่กรุงเทพฯแล้ว ชาติอยู่แต่พระพุทธรูปยืน ปางอุ้มบาตร ถ้าสร้างขึ้นก็
อันครบ 3 องค์สำหรับ อีกประการหนึ่งก็ต้องการแบบอย่างคือเมื่อ
ครั้งพุทธะหม่อมเสด็จขึ้นไปที่ใดจำลองพระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตรลงมา เว้น
ไว้แต่เป็นองค์เล็กไป... ขอให้เป็นอย่างนั้นคือ เราจำลองเอาองค์
เดิม ซึ่งว่าปูนปั้นหรือท้าวสร้าง เป็นการสำแดงให้เห็นว่ากรุง-
ศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี แล้วขึ้นไปหล่อถึงเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็น

ระยะทางไกล ถึงจะจำลองไม่ได้ตัวจริงก็พอจะแทนได้...¹

ซึ่งพระพุทธรูปราชันเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นคู่บ้านคู่เมืองของอาณาจักรทางเหนือมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เป็นศูนย์รวมแห่งความเชื่อมั่นความศรัทธาของประชาชนชาวเมืองเหนือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกที่จะหล่อพระพุทธรูปองค์นี้ นอกจากจะเป็นการแสดงถึงว่าทรงเห็นความสำคัญของเมืองเหนือแล้ว ยังเป็นการแสดงออกถึงพระมหากรุณาธิคุณที่พระองค์มีไต่ทรงใส่พระราชอำนาจในการที่จะนำพระพุทธรูปอันศักดิ์สิทธิ์ของชาวเมืองเหนือลงมาประดิษฐานที่กรุงเทพฯ ทำให้ประชาชนทางเมืองเหนือยิ่งเพิ่มพูนความศรัทธา ความจงรักภักดีในตัวของพระองค์มากยิ่งขึ้น และจากการที่พระองค์ทรงมีพระราชอุทิศสาธุในการที่เดินทางไปหล่อยังเมืองพิษณุโลกแสดงให้เห็นถึงความเพียรพยายามอย่างมาก ซึ่งปรากฏว่าการเตรียมตัวเดินทางไปหล่อพระพุทธรูปราชันครั้งนี้ ต้องเตรียมการอย่างใหญ่โต เปรียบได้ดั่งกับพระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินไปในพระราชสงครามทีเดียว เพราะมีการจัดตั้งกองเสบียง ตั้งยุ้งฉางล่วงหน้า และต้องสร้างเรือกลไฟเพิ่มขึ้น²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ 13/22

² ก.

การหลอพระพุทธรูปในราชครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ คือเงินพระคลังข้างที่ ดังปรากฏในพระราช-
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ปรากฏว่า "...เงินที่จะจับจ่ายใน
การหลอพระพุทธรูปในราชครั้งนี้เงินพระคลังข้างที่ แต่ส่วนทองนั้น...ให้จัดการรวบรวม
เป็นทองเหลืองซึ่งใช้ไม่ได้แล้วให้พองน้ำหนัก..."¹ ซึ่งเป็นทองเหลืองที่ใช้ไม่ได้
เหล่านี้พระองค์มิได้ทรงใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีอยู่เกณฑ์เอาฟรี
แต่ทรงให้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อจากกระทรวงกลาโหมทั้งสิ้นอันเป็นลักษณะ
การทำบุญแบบชาวพุทธคือใช้ทรัพย์สมบัติของตนเองทำบุญจะได้านิสงส์มากกว่า

อย่างไรก็ตามปรากฏว่าแม้พระองค์จะมีพระราชประสงค์มิให้ประชาชน
เดือดร้อนในการพระราชกุศลครั้งนี้ แต่ก็มีประชาชน ข้าราชการ และพระ-
บรมวงศานุวงศ์จำนวนมากต้องการที่จะมีส่วนร่วมโดยเสด็จพระราชกุศลด้วย ดัง
ปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมความว่า

อนึ่งการที่ทรงพระราชมารษาหลอพระพุทธรูปใหญ่โตถึงเพียงนี้ จะ
ไม่เปิดของให้พระบรมวงศานุวงศ์แลหาบุคคลองธุลีพระบาทที่มีศรัทธา
ก็ดี หรือจงรักภักดีต่อไฉนของธุลีพระบาทก็ดี โดยบริจาคเครื่อง
โลหะบางเหนจะไม่สมควร...การที่กราบบังคมทูลพระกรุณาในข้อนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ. 13/22

...อาไศรยไฉนเสี่ยงดูที่อยากจะออกเครื่องโลหะหุ่ดเข้าหูลาย
คน จึงไคกราบบังคมทูลพระกรุณา...

คั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ประกาศเชิญชวนผู้มีจิตศรัทธาที่จะโดยเสด็จพระราชนุศลบริจาทรูปสิ่งของใน
การที่จะหล่อพระพุทธรูปราชครูนี้ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงทำหน้าที่
เป็นผู้นำประชาชนไปสู่บุญกุศลอันยิ่งใหญ่อันเป็นทางไปสู่นิพพานตามหลักความเชื่อในทาง
พุทธศาสนา และปรากฏว่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ขุนนางประชาชน
ต่างก็โดยเสด็จพระราชนุศลโดยการบริจาทรูปสิ่งของเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะ
สิ่งของจำพวกโลหะต่าง ๆ การบริจาทรูปสิ่งที่มีค่าในการหล่อองค์พระนี้ ความ
เชื่อทางพุทธศาสนาถือว่าได้บุญอันยิ่งใหญ่ การแสดงออกถึงความ
ศรัทธาในพระพุทธรูปครั้งนี้ นอกจากจะเป็นการพิสูจน์ให้เห็นว่าประชาชนทั่วไป
มีความศรัทธา จงรักภักดีในองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังเป็น
การแสดงให้เห็นถึงความสามัคคีพร้อมเพรียงของประชาชนอีกด้วย

นอกจากจะทรงสร้างพระพุทธรูปแล้ว การรวบรัดอีกประการหนึ่งที่พระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างก็คือ พระเจดีย์ ดังปรากฏจากการ
ที่เสด็จประพาสตามธรรมเนียมราชวัติตามแหล่งต่าง ๆ พระองค์ก็จะทรงสร้างพระเจดีย์ไว้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม
ราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ . ร.5 ศ.13/22

เป็นที่ระลึกเห็นเมื่อคราวที่เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี และเสด็จถึงน้ำตกคลองพลู ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างพระเจดีย์ไว้นบนาคเขา และทำสะพานข้ามลำธารเพื่อให้ประชาชนขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์ได้สะดวก ทรงจารึกไว้ว่า"...ที่นี้จะทรงสถาปนาพระสถูปไว้เป็นต้นมัสการของผู้ซึ่งได้มาถึงในที่นี้เป็นที่รุดถึงเวลาที่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาสร่งน้ำในลำธาร พระราชทานนาม อลังการเจดีย์"¹ ซึ่งนับว่าเป็นแนวพระราชดำริอีกหนึ่งที่ทรงพระราชประสงค์ให้ประชาชนเห็นถึงความเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก แม้ว่าจะเสด็จอยู่ในป่าเขา ก็ทรงมีพระราชกรณียกิจ และผูกพันกับพุทธศาสนายุคตลอดเวลา ในขณะเดียวกันก็สร้างผลทางจิตใจให้กับประชาชนที่ได้มาพักผ่อนสัมผัสกับธรรมชาติอันร่มรื่นแล้วยังได้สักการะถาวรวัตถุทางพุทธศาสนา อันก่อให้เกิดความศุขกาย สุขใจ และน้อมระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ นับว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่สร้างความเลื่อมใสศรัทธาในตัวพระองค์ให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระราชหฤทัยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และทรงแสดงออกให้เห็นที่ประจักษ์ปรากฏแก่สายตาของพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป ด้วยการแสดงพระองค์เป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภก อันได้แก่การบริจาคพระราชทรัพย์เพื่อสร้างถาวรวัตถุทางพุทธศาสนาต่าง ๆ จำนวนมากมาย ซึ่งในแต่ละครั้งที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเหล่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็คเคล็ค ร.5 ข.1.2.1/2 เล่ม 1 หน้า 106-107

นี้ จะมีประชาชนจำนวนมากรวมโดยเสด็จพระราชาศุภลเจดิมพระราชาศรัทธา อันมีความหมายว่าพระองค์ทรงปฏิบัติตนเป็นผู้นำที่จะพาสัตว์โลกทั้งหลายไปสู่บุญกุศลทางพุทธศาสนาเพื่อความสุขสมบูรณ์ในโลกหน้า ทว่าพระองค์ทรงเป็นที่ยอมรับในพระราชปณิธาน ฤทธากิณีหารีย์ สร้างความจงรักภักดีและเลื่อมใสศรัทธามากยิ่ง ๆ ขึ้น

4. ทรงใช้สถาบันทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างคุณธรรมที่ต้องการ เน้น

จากประสบการณ์ของการบริหารประเทศอันเป็นระยะเวลายาวนานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าการที่ประเทศชาติจะประสบความเจริญรุ่งเรือง และนำประเทศชาติให้รอดพ้นจากภัยพิบัติทางการเมืองที่เกิดขึ้นนั้น สิ่งที่สำคัญที่สุดคือการสร้างความสำนึกทางการเมืองให้แก่คนในชาติ เป็นไปในทิศทางเดียวกันโดยอยู่ในกรอบความคิดทางหลักธรรมของพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว โดยเฉพาะหลักของความกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์และชาติ โดยยึดหลักความสามัคคีธรรม คุณธรรมทั้งสองประการนี้เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะย้ำและปลูกฝังให้เกิดขึ้นในจิตใจของประชาชนทั่วไปอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงใช้พระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดคุณธรรมนี้อย่างเด่นชัด เพราะพระสงฆ์เป็นศาสนบุคคลที่สามารถสร้างความเชื่อศรัทธาให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชนได้อย่างดีที่สุด นั่นก็คือการที่ทรงแทรกคุณธรรมที่ต้องการ เน้นลงในพระธรรมเทศนาต่าง ๆ ตามโอกาส ทั้งนี้เพราะทรงตระหนักว่า บรรดาพุทธศาสนิกชนนั้นมีความเชื่อว่าการฟังเทศน์เป็นกุศลกรรมประการหนึ่งและถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องปฏิบัติโดยสม่ำเสมอโดยเฉพาะในโอกาสพิเศษต่าง ๆ

การแทรกคุณธรรมทางพุทธศาสนาที่ทรงต้องการ เสนอในพระธรรม-
เทศนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความร่วมมืออย่าง
ดีจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส โดยในการที่จะมีการเทศนาครั้งสำคัญทุกครั้งพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นผู้ที่วางแนวไว้วาง ๆ ว่าพระ-
องค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้เทศนาเนื้อความเป็นไปในลักษณะใด และเมื่อ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงเรียบเรียงแล้วจะทรงนำกราบบังคมทูลให้ทรงพิจารณา
แก้ไขก่อน และเพิ่มเติมสิ่งที่ทรงมีพระราชประสงค์ ดังปรากฏในหนังสือที่กรมหมื่น-
วชิรญาณทรงมีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า"...อาตม
ภาพทอพระราชทานถวายร่างเทศนา บรรพิตานัมมัสกรรม ที่จะให้พระสุคุณคุณากรณ
ถวายในการพระบรมอัฐิ..."¹ ซึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงตรวจดูแล้วก็จะทรงแก้ไขเพิ่มเติมดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบว่า

ด้วยทรงจดหมายลงวันนี้ส่งร่างเทศนาบุพพิตานัมมัสกรรมซึ่ง
พระสุคุณคุณากรณจะเทศนานั้น หม่อมฉันได้ตรวจเพิ่มเติมความ
ลงไปบางตอนที่ยังรู้สึกในใจ แต่จะเกินปากพระสุคุณคุณากรณไปสัก
หน่อยถาอูอย่างไร จะทรงแก้ไขอย่างไรก็ได้ เห็นว่าเพิ่มเติมลงไป
มากจึงได้วงพอลความซึ่งใด เคยทรงเทศนามานักก่อนแล้วนั้นเสีย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช
เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1

พอจะได้แปลกกันไป...¹

เนื้อหาในพระธรรมเทศนาส่วนใหญ่จะเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์
ที่ทรงประพฤติกุศลและอยู่ในกรอบของคุณธรรม โดยทรงปฏิบัติ ถูกต้องตามทำ-
นองคลองธรรม นำความร่มเย็นเป็นสุขมาสู่ประชาชนโดยทั่วไป ความมีคุณธรรม
และความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อประชาชนนี้จะปรากฏในพระธรรมเทศนาซึ่ง
เรียกว่า พระราชศาสน์นิมิตตภาพกาด ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

ราชา มุข มนุสสานิ พระราชานั้นย่อมเป็นประมุขของหมู่มนุษย์
ที่ประชาชนจะถึงนิมิตเป็นแบบอย่าง ถาทรงประพฤติในทางที่ดีค-
บอาป ชนใดอย่างก็จักกำเริบ ประพฤติทุจริตทวยในเกรงขาม
...สพพิ รมุข สุธิ เสติ ราชา เจ โหติ สมมิโก หากพระ-
ราชาดังอยู่ในธรรม รัฐจังหวัดทั้งปวงย่อมอยู่เย็นเป็นสุขฉนี้...²

เมื่อประชาชนได้ตระหนักในความสำคัญของพระมหากษัตริย์แล้ว ในเนื้อหา
ของพระธรรมเทศนาจะพยายามที่จะบรรยายให้เห็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญต่าง ๆ
มากมายของพระมหากษัตริย์ที่ทรงทรงลำบาก มีพระอุทิศสวริยะที่จะทำให้บ้านเมือง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาท-
สมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพรมหาสมณเจ้ากรมพระวชิร-
ญาณวิโรธ หน้า 193

²สมเด็จพรมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวิโรธ ธรรมเทศนา หน้า

ประสบการณ์เจริญรุ่งเรือง ดังปรากฏในพระบรมเทศนาพิเศษซึ่งกรมพระวชิร-
ญาณวโรรสทรงเทศนาถวายในพระราชพิธีมงคลภิเษก มีข้อความที่เกี่ยวกับพระ-
ราชนิพนธ์กิจที่รัชกาลที่ 5 ทรงกระทำมาตลอดรัชสมัยว่า

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ราชการคับขันยิ่งกว่าก่อนเป็นอันมาก อาศัย
เหตุภายในบาง อาศัยเหตุภายนอกบาง...แต่หากสมเด็จบรม-
มพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรีชาดลซึ่งยังเห็นเหตุการณ์
หนักเบาใดแจ้งชัด ทรงพระราชดำริรอบคอบด้วยพระสติสัมปชัญญะ
มีพระวิริยภาพากันไม่ห่อเหี่ยว ตั้งอยู่ในพระชนนี มั่นคงในพระรา-
โศบาย ก็ลุล่วงอุปสรรคทั้งหลายนั้นเสียได้โดยลำดับมา...ราชการ
ต่างประเทศจึงสำคัญกว่าอย่างอื่น...ทรงรักษาราชการนอนหนัก
เบา ถือเอาแต่สาระประโยชน์เป็นใหญ่ ก็ทรงสามารถระงับเหตุ
การณ์อันเกิดขึ้น...ยังทรงพระเมตตาปราณีสนิทสนมกับพระราชน-
วงศานุวงษ์ เสวกามาตย์ ตลอดจนไปจนถึงราษฎรสามัญโดยฉันท-
มิตร...สมเด็จพระบรมมพิตรพระราชสมภารเจ้าจึงเป็นที่รักนับถือของ
มหาชนทุกชั้นทั่ว ไปควรแก่พระนามภิไธยว่าปิยมหาราชแท้จริง...

และเมื่อพระบรมเทศนาได้บรรยายพระคุณของพระมหากษัตริย์แล้วก็จะ
มีข้อความที่ต้องการที่จะเน้นลงไป ซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่การให้ประชาชน ช่างราชบริ-
พารทั้งปวงตระหนักในพระคุณของพระมหากษัตริย์ และมีความกตัญญูรู้คุณต่อพระ-
มหากษัตริย์ต่อแผ่นดินโดยแต่ละคนจะต้องปฏิบัติตามหน้าที่ที่พึงมีในทางที่ควร

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส พระบรมเทศนา

ดังปรากฏในเนื้อความในพระธรรมเทศนาอีกตอนหนึ่งว่า

จะพรรณาเฉพาะคุณพระราชาภิรมย์ พระราชาผู้ทรงพระอริ
รักปกนิกรทั้งพระองค์อยู่ในทศพิศราชธรรมจรรยา ก็จักว่ามี
พระคุณความดีเป็นส่วนอัครสมบัติ แด้นั้นทรงบำเพ็ญจักรพรรดิ-
วัตร และสังคหวัตร ทรงเคราะห์อาณาประชาราษฎรทั่วทุกชั้น
จิตวาทรพระคุณ ส่วนปรีดิ์จรรยา เป็นธรรมิกราช พระเจ้า
ทรงธรรมมีบุญของราชอาณาจักร เป็นที่รักที่นับถือของชนนิกรทั่ว
หนา เหมือนบิดาที่เป็นศรีของบุตรฉะนั้น สมควร คำสรรเสริญว่า
เป็นบุรพการีของราษฎร ฝ่ายพสกนิกรผู้พระคุณจงรักภักดีซื่อ
สัตย์ ประพฤติตนในควร ควรแกมีเจ้าที่ดี จำพวกมีหน้าที่ทั้ง
อุตสาหกรรมปฏิบัติราชการใหญ่เป็นผล จำพวกพลเมืองก็ตั้งอยู่ใน
ความสงบประกอบการเลี้ยงชีพโดยธรรมสุจริต แลสืบส่วนกำไร
ถวายเป็นราชผลโดยทางเสียภาษีอากรถวายความเต็มใจ ช่วย
เป็นกำลังบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญดังนี้ชื่อว่า รักเจ้า
ควรกลาวว่า เป็นคนกตัญญูกตเวที...¹

ข้อความที่แทรกลงในพระธรรมเทศนาเหล่านี้ย่อมมีผลต่อจิตใจของผู้ฟัง
เพราะย่อมก่อให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใส เนื่องจากฐานะของพระมหากษัตริย์
ได้รับการรับรองโดยพระศาสนาในขณะเดียวกันก็พยายามที่จะปฏิบัติตามคำสอน
นั้นอันก่อให้เกิดผลดีต่อมานเนื่องการปกครองอย่างดี

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ธรรมเทศนา หน้า 76

เหตุการณ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการให้เกิดขึ้นในหมู่พสกนิกรทั่วไปคือเรื่องความสามัคคี ดังปรากฏในเทศนาพิเศษชื่อ พระราชสาส์นแด่ปริมลาค เนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติย่างเข้าปีที่ 40 เมื่อ พ.ศ. 2450 เนื้อความในพระธรรมเทศนาล้วนใหญ่จะเน้นเรื่องความสามัคคีของคนในชาติ โดยจะบรรยายถึงประวัติความเป็นมาของประเทศไทยสยาม เริ่มตั้งแต่สมัยก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาที่มีความเจริญรุ่งเรืองแล้วถึงแก่การสลาย เพราะการแตกความสามัคคีของคนในชาติถึง 2 ครั้งถึงความว่า

อันความแตกความสามัคคีส่วนมหากษัตริย์ แม้จะชักนำไปให้เกิดผลที่มุ่งหมายแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่เมื่อกล่าวถึงชาติย่อมเป็นมุขแห่งความพิพาทของผู้หนึ่งเนื่องถึงกันทั้งนั้น... ดังนั้นสมควรแล้วที่ประชุมชนผู้เกิด ณ ภายหลังจะสังเวชแล้ว และตั้งมั่นในความสามัคคีธรรม สุขเพศ สงฆ์ภพ สามัคคี วาสนาสาธิกา อันความพร้อมเพรียงนี้ย่อมยังความเจริญให้สำเร็จแก่ชนทั้งหลายผู้เป็นชุมชนกันทุกหมู่ทุกเหล่า ...¹

ในเรื่องความสามัคคีนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นมาก โดยเฉพาะแก่ที่จะทรงแทรกเข้าไปในการแสดงพระธรรมเทศนา ในพระบรมรา-

¹ สบเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ธรรมเทศนา หน้า 469

โศกนาฏกรรมแสดงในคำต่าง ๆ พระราชดำรัส พระราชกระแสที่มีปรากฏหลักฐาน
อย่างมากมายล้วนแต่ทรงชี้ให้เห็นคุณูปการแห่งความสามัคคีทั้งสิ้น เพราะความสามัคคี
ย่อมเป็นหลักที่จะทำให้สามารถฟันฝ่าอุปสรรคขวานับประการได้ ประเทศชาติเจริญรุ่ง
เรืองและปลอดภัยจากการเสียเอกราชได้ ดังปรากฏในกระแสพระราชดำรัสตอน
หนึ่งว่า

ความสำเร็จอันใดซึ่งดำเนินมาได้ถึงเพียงนี้ เราความรู้สึกอยู่เสมอ
ด้วยอาไภยความพหุพร้อมเพียงของพระราชวงมณเฑาะว์ เราซาบซึ้ง
และซาบซึ้งจริงรักภักดีของปวงชนชาวไทยทุกหมู่เหล่า... ความพหุ
มูลเป็นสามัคคีอันใด อันนี้เป็นคุณสมบัติอันดีของพวกเราทั้งหลายในเวลา
นี้เป็นเครื่องอุปถัมภ์อันดีที่จะให้ลูกหลานเมืองของเราตั้งอยู่
คงในระหว่างประเทศทั้งหลาย อันใดถึงที่สุดก็หมายความว่าโดยรอบข้าง
เราควรรักษาความพหุพร้อมเพียงอันนี้ไว้ ให้เป็นมั่นคงยืนยาว เพราะ
ว่าเป็นทางเจริญและทางมั่นคงของเราแน่นอน...¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้สถาบันทางพุทธ-
ศาสนาในการที่จะถ่ายทอดคุณสมบัตินี้ขององค์พระราชประสงค์ที่จะให้ประชาชนภายใน
ชาติมีความรู้สึกเป็นไปในทางเดียวกัน นั่นก็คือความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์
ด้วยความกตัญญู คุณสามัคคีของชนในชาติ ด้วยการประกอบกิจการหน้าที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม-
ราชเลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ว.21/11

ของคนอย่างดีที่สุด และในขณะเดียวกันความกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์ต่อแผ่นดินนี้
ทุกคนสามารถที่จะยอมสละแม้แต่ชีวิตเป็นราชพลีได้ ซึ่งแนวพระราชดำริปรากฏ
ในพระราชพิธีหนึ่งสื่อนิทราภากริตว่า

สงครามมาเหี้ยมคาว	แค้นไกล ไกลนา
ทอดศีพอาลาไป	อุยาคราม
สงวนราชรักษาไพบ	ที่เกิดุ คนแธ
นิวเหตุเขตตจันพาม	ขอบฟ้าจูงไป ¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรง
ศรัทธาและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ดังนั้นในการบริหารการ เมืองการ
ปกครองตลอดรัชสมัยของพระองค์นั้น พระราชอุปนิสัยที่ได้รับการปลูกฝังคุณธรรม
ทางพุทธศาสนาทำให้พระองค์สามารถดำเนินฝ่าอุปสรรคทางการ เมืองได้อย่างดี ทั้ง
การบริหารปกครองไพร่ฟ้าประชาชนก็ล้วนแต่ เป็นไปด้วยจริยธรรมทางพุทธ-
ศาสนาทั้งสิ้น ทำให้พระองค์ทรงสามารถสร้างความจงรักภักดีให้เกิดขึ้นในหมู่ประ-
ชาชน และข้าราชการบริพารทั้งหลายทั่วประเทศ อันมีผลทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์
เป็นศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดี ความสามัคคี และมีความมั่นคงสูงสุดในรัชสมัย
ของพระองค์

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลิลิตนิทราชาคริต หน้า 112

การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนา มาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ทางสังคม
และเศรษฐกิจ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรง
ศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง และทรงสามารถที่จะ
นำหลักธรรมนั้นๆ มาประพฤตินุวัติตลอดจนนำมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ทางสังคมและ
เศรษฐกิจดังนี้

ทางสังคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าใจถึงสภาพพื้นฐานของ
คนไทยในสมัยนั้นว่ายังไม่มีความรู้พอในการที่จะปรับตัวและรับเอาวิทยาการ ความรู้
ความก้าวหน้าจากประเทศตะวันตกซึ่งแพร่หลายเข้ามาภายในประเทศอย่างรวดเร็ว
วิธีการที่จะแก้ไขปัญหานี้ก็คือ การสร้างคุณปัญญาให้เกิดขึ้นแก่คนไทยเพื่อให้
สามารถปรับตัวรับวิทยาการต่างๆ ตลอดจนเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศให้เจริญ
รุ่งเรืองด้วย พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดปัญญา
ดังคำที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้ว่า "อภิรติกฺขมฺหิ" หมายถึง 4 ประการ
นี้ 4 ประการเป็นใจ คือ แสงสว่างแห่งพระจันทร์ 1 แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ 1
แสงสว่างแห่งไฟ 1 แสงสว่างแห่งปัญญา 1 อภิรติกฺขมฺหิ หมายถึง 4 ประการนี้

แล แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ"¹ ซึ่งกล่าวเป็นภาษาบาลีว่า "นตถิ ปญฺญสมา อภา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี"² ดังนั้นปัญญาจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการศึกษาเล่าเรียนใน
เบื้องต้น เพราะการศึกษานอกจากจะช่วยให้ประชาชนอ่านออกเขียนได้แล้วยังช่วยให้
บุคคลนั้นๆ เกิดสติปัญญา รู้จักคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณและเป็นผู้ที่มีเหตุผล สามารถที่จะนำ
ความรู้ที่ได้ศึกษานั้นไปประกอบกิจการงานเพื่อเลี้ยงชีพได้ ตลอดจนเป็นผู้ที่มีความประ-
-พทธิชอบ ซึ่งเท่ากับเป็นการสร้างพลเมืองที่เป็นคนดีและมีคุณภาพอันเป็นประโยชน์ต่อ
ประเทศชาติ

ในระยะแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหวังผลจาก
นักเรียนที่ทรงส่งไปศึกษาต่างประเทศที่จะกลับมาได้นำเอาวิชาความรู้มาพัฒนา
บ้านเมือง ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบนักเรียนที่ได้ออกไปเล่าเรียนที่ยุโรปเมื่อ
ครั้งที่ทรงเสด็จประพาสยุโรปคราวแรกว่า

เรามีความยินดีมากที่จะทราบว่า ในหมู่ข้าแผ่นดินของเราซึ่งเราได้อนุเคราะห์
ให้ไปเล่าเรียนวิชาประเทศยุโรป มีความเต็มใจที่จะทำใ้ตนเป็นประโยชน์
โดยที่จะทำให้แพร่หลายในหมู่ชนชาติเดียวกัน ซึ่งผลอันดีของการเล่าเรียนของตน
เราใดเห็นประจักษ์ด้วยตัวเราเองในยุโรปว่าชาวชาติเอเชียจะได้รับผล

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม

32 หน้า 233

² สวัสดิ์ พินิจจันทร์ กติธรรม กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา กระทรวง
ศึกษาธิการจัดพิมพ์ หน้า 67-68

ประโยชน์จากความซึ่งถึงแล้วซึ่งวิชาของชาวยุโรปนั้นเพียงใด แลเราแน่ใจ
เหมือนกันว่า การที่ใดความรู้ันนี้ไม่มีข้อซึ่งจะขัดขวางต่อการที่จะรักษา
ไว้ซึ่งอำนาจเฉพาะประเทศคือ อิศรภาพของเมืองเราในชาติเอเชียชาติ
หนึ่ง เพราะฉะนั้นเราจึงมีความชื่นชมที่จะเชื่อในคำปฏิญาณของท่านซึ่งว่า
ไม่ว่าคุณใดที่ท่านได้รับจากวิชาความรู้ของยุโรปแล้ว ท่านมีความเต็มใจ
ที่จะหวานพินผลอันประเสริฐนั้นในระหว่างมนุษยชาติเดียวกันกับท่าน...¹

แต่หลังจากที่เสด็จกลับมาจากการประพาสยุโรปในพ.ศ. 2440 แล้ว ประสพ-
-การณ์ที่ทรงใคร่ได้เห็นความเจริญของชาติตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงตระหนักพระทัย
ว่าจะนั่งอยู่ช้ำไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องรีบจัดให้มีการศึกษาแพร่หลายในหมู่ประชาชนให้มาก
ยิ่งขึ้นกว่าที่เป็นอยู่เดิม เพราะถ้าจะหวังพึ่งผู้ที่ไม่เรียนยังต่างประเทศกลับมารับใช้บ้าน
เมืองนั้น นอกจากจะทำได้ในวงจำกัดเนื่องจากต้องใช้ค่าเล่าเรียนสูงแล้วยังได้ประโยชน์
ไม่เพียงพอกับความต้องการของทางราชการดังปรากฏในหนังสือถวายนความคิดเห็นของ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

ความเห็นในส่วนจัดการศึกษาในกรุงนั้น เป็นข้อสำคัญยิ่งนัก ด้วยคนผู้มีความรู้
ทวีไม่พอจะส่งบุตรหลานออกไปเรียนณะประเทศยุโรปมีมากความยาก แม้
หากว่าคนผู้ไปเรียนณะประเทศยุโรป จะใดความรู้มาเป็นประโยชน์แก่บ้าน
เมืองทุกคนถึงอย่างนั้นก็คงควยขออุปมาของพระยาวิสุทธิวงศ์ เหมือนตักน้ำ
มาแต่ไกลแล้วแลรกลงในที่น้ำอันแห้งแล้ง พอหลงก็แห้งหายไปหมด จำเป็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
-หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 ข.1.9/17

ต้องหวังคนผู้เรียนรู้ในกรุงนี้ช่วยเป็นกำลังราชการ บ้านเมือง...¹

ซึ่งการจัดการศึกษาที่มีอยู่ขณะนั้นเป็นไปอย่างเชื่องช้ามาก การสอนมีเพียงแต่อักษรวิธีและภาษาเท่านั้น ดังปรากฏในหนังสือถวายความคึกเห็นของกรมหมื่นวชิรญาณ-
-วโรรส ที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

ในทุกวันนี้การ เรียนตกอยู่เพียงอักษรสมัยแลภาษาซึ่งนับว่าเป็นความรู้จะต้อง
หัดในชั้นตนเป็นพื้น เมื่อไม่ใคร่จัดการศึกษาขยายออกไปให้ทันกาล นักเรียน
ผู้เรียนจบอักษรสมัยแลภาษาแล้ว ไม่มีวิชาจะเรียนต่อไปก็ต้องออกจากโรงเรียน
ไม่มีความรู้ที่จะทำการใดเป็นประโยชน์ใดมาผูกพอ โชคแต่เท่านั้นสำคัญตัวว่า
เป็นนักเรียนมีสติปัญญาความรู้ เพราะอะไรที่ไม่เป็นจริงดังสำคัญเป็นแต่กลาจีน
จะประพาศใคร่ก็เป็นโชคไปกรมใดราชการ ขอนี้ทำสันดานให้ปราศจากศุภ-
-ธรรมเป็นอบายมุขอย่างยิ่ง ควรหาอุบายแก้ด้วยการสอนให้มีวิชาความรู้
พอจะประกอบกิจอันเป็นคุณประโยชน์แลมีคุณธรรมในสันดานสมแก่ที่เขาสำคัญ
ตัว ถ้าโดยอย่างนี้คนเหล่านี้จะกลับเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้น...²

ทั้งนี้ในการจัดการศึกษาเพื่อเข้าสู่ระบบอย่างเป็นทางการ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะนำสถาบันทางพุทธศาสนามาเป็น
หลักในการดำเนินการจัดการศึกษา คือใช้ทั้งสถานที่และบุคคลากรทางศาสนาเป็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
-เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1

ประโยชน์ในการบริหารการศึกษา กล่าวคือ

1. ทรงใช้วัดเป็นสถานศึกษา

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วัดเป็นสถานศึกษานั้นย่อมสอดคล้องกับประเพณีแต่เดิมซึ่งคนไทยนิยมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนที่วัดอยู่แล้ว ดังนั้นจึงทรงมีพระราชดำริที่จะตั้งโรงเรียนขึ้นเพื่อขยาย การศึกษาให้กว้างขวางออกไป ทั้งของคฤหัสถ์และการศึกษาของพระสงฆ์ หลังจากที่ได้มีการประกาศจัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นในปี พ.ศ. 2430 แล้วพระองค์ก็ได้ทรงชี้แนะให้ใช้สิ่งที่มีอยู่แล้วให้เกิดประโยชน์ในการจัดการศึกษาให้มากที่สุด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี(สนั่น เทพหัสดินทร์ ฌ.อยุธยา)ตอนหนึ่งว่า"...ข้าจะบอกลาภให้แก่เจ้า ศาลาการเปรียญของวัดนั้นแหละเป็นสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับจะมาทำโรงเรียน..."¹ ดังนั้นการใช้วัดเป็นโรงเรียนนอกจากจะเป็นการประหยัดงบประมาณไม่ต้องสร้างโรงเรียนใหม่แล้ว วัดยังมีความสำคัญคือเป็นศูนย์กลางของชุมชนซึ่งนักเรียนส่วนมากที่จะเดินทางมาเล่าเรียนได้โดยสะดวกอีกด้วย

2. ทรงใช้พระสงฆ์เป็นครู

สภาพสังคมไทยในขณะนั้นพระสงฆ์ได้รับการยอมรับนับถือมากกว่าเป็นผู้ทรงคุณธรรมและทรงความรู้ สามารถอ่านออกเขียนได้และศึกษาพระธรรมอย่างแตกฉาน ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะจัดตั้ง

¹สุกิจ นิมมานเหมินทร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับการศึกษา แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 7 เล่มที่ 1 มกราคม
พ.ศ. 2516 หน้า 74

โรงเรียนชั้นกัทร มองเห็นประโยชน์ที่จะให้พระสงฆ์เป็นครูในระยะเริ่มแรกก่อน โดยทรงอาราธนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ทรงรับเป็นพระราชา-
-ธุระอำนวยการให้พระสงฆ์อบรมสั่งสอนกุลบุตรกุลธิดา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
พระราชทานไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)ขณะดำรงตำแหน่งเป็น
เอกอัครราชทูตไทยประจำราชสำนักอังกฤษตอนหนึ่งว่า

ในปีนี้ได้คิดจัดการขึ้นถึงว่าเป็นโรงเรียนน้อยๆ ก็เป็นการก่อสร้างใหญ่ให้
เป็นภาคพื้นไว้คือ ใ้จัดการกับพระ เากรมหมื่นวชิรญาณเป็นประธาน
จัดว่าเป็นโรงเรียนที่ราชอาณาเขตยกแต่เมืองมลายู หวังใจว่าจะเป็น
การสำเร็จโดยช่วยอาศัยพระเพณีโบราณและความนิยมของไทย โรงเรียน
คงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลายร้อย โดยไม่สูญเสียอะไรมา...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นองค์กร
ทางพุทธศาสนาเป็นประโยชน์ในการจัดการศึกษานั้น เท่ากับได้ผูกประโยชน์พร้อมกัน
ในหลายประการกล่าวคือ

2.1 พระสงฆ์จะเป็นผู้ถ่ายทอดคุณธรรมอันดีงาม

เนื่องจากพระสงฆ์คือผู้ที่ได้ศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และเป็น
ผู้ที่ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยโดยเคร่งครัดและเป็นผู้มีเมตตาที่จะสั่งสอนพระธรรม
นั้นไปสู่ประชาชน ดังนั้นพระสงฆ์จึงเป็นครูที่มีความเหมาะสมในการที่จะถ่ายทอดคุณธรรม
ทางพุทธศาสนาอันเป็นหลักธรรมที่ดีในการประพฤติปฏิบัติตนไปยังนักเรียนได้อย่างมีประ-
-สิทธิภาพ พระสงฆ์จึงเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการชักเล้าจิตใจ อบรมจิตใจให้เป็นไปใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
-เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.1 เก็บสำเนาผู้ศึกษาธิการ

ทางที่มีคุณธรรมและจริยธรรมไปพร้อมๆกับการ เรียนรู้ทางวิชาการอื่นๆ ทั้งนี้เนื่องจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกไปว่าการมุ่งจัดการศึกษาเพื่อให้ได้รับความรู้แต่เพียงอย่างเดียวนั้นไม่เกิดผลดีและอาจเกิดปัญหาทางการปกครองบ้านเมืองด้วย ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตอนหนึ่งว่า "...การหัดให้รู้อ่านอักษรวิธี ไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น..."¹ ซึ่งกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงถวายความเห็นว่าการกำหนดหลักสูตรการเรียนของแต่ละชั้นเรียนนั้นควรที่จะเพิ่มความรู้และคุณธรรมทางพุทธศาสนาลงไปด้วยเพราะจะเป็นสิ่งที่อบรมขัดเกลาให้คนมีคุณธรรมและความประพฤติดี อันมีผลต่อบ้านเมืองดังปรากฏในหนังสือที่ทูลเกล้าถวายความเห็นแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

ในประโยคเหล่านี้เห็นควรที่จะเติมความรู้ในพระพุทธานุชาเข้าทุกชั้นเพื่อ
นักเรียนจะทองเอาใจใส่เป็นอุปายให้ฝึกฝายในทางธรรม อันชักนำคน
ให้เป็นคนมีความประพฤติดี สมพระบรมราชประสงค์ ไม่ควรเอาไวเฉพาะ
ในชั้นสูงอย่างแบบอังกฤษ...²

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์เรื่อง การศึกษา หน้า 7

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/11

นับว่าเป็นการวางรากฐานการศึกษาและเริ่มต้นมีปรัชญาการศึกษา โดยมีรากฐานอยู่บนพุทธธรรมเป็นครั้งแรก ดังนั้นในการประกาศจัดการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมือง จึงได้กล่าวไว้ให้พระสงฆ์มีหน้าที่สอนทั้งวิชาความรู้และศีลธรรมตอนหนึ่งว่า"...พระภิกษุทั้งหลาย...ช่วยเอาภาระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ไตร่ตรองหาความดีมีสาระประโยชน์ และมีวิชาความรู้อันเป็นสาระประโยชน์..."¹ ซึ่งการสอนคนให้มีความรู้จะต้องกระทำให้เกิดขึ้น 2 ประการคือความรู้ในทางวัตถุได้แก่การสอนความรู้ทางวิทยาการเพื่อการประกอบอาชีพ ในขณะที่เกี่ยวข้องกันก็ต้องประสานความรู้ทางจิตใจด้วย เพื่อให้เกิดความรู้ที่จะควบคุมจิตใจ ควบคุมสติของตนเองมิให้ได้รับความรู้ทางวัตถุของตนโดยปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง ความกระหาย ซึ่งเป็นทางนำไปสู่ความเดือดร้อนของผู้อื่นในสังคมและอาจเกิดความเดือดร้อนสู่ตนเองด้วย ดังนั้นการมีศีล มีธรรม จึงเท่ากับว่าผู้นั้นสามารถที่จะมีตัวอยู่โดยไม่เบียดเบียนผู้อื่นและตนเองทำให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อย อันเป็นผลดีต่อการปกครองโดยรวม

2.2 ทำให้พระสงฆ์มีบทบาทและมีหน้าที่ต่อสังคมมากขึ้น

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระสงฆ์เป็นครูให้การศึกษาแก่เยาวชนนั้น แสดงให้เห็นถึงบทบาทของพระสงฆ์ที่มีมากขึ้นกว่าเดิมออกไปจากการทำหน้าที่เผยแผ่ธรรมะคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแก่ประชาชนทั่วไปโดยปกติ เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงมีพุทธพจน์ตรัสสั่งสอนเตือนพระสงฆ์ว่า

¹ เอกสาร เรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 205-207

ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายเป็นผู้มีอุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย บำรุงเธอทั้งหลายด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และกลีลาปัจจัย เกสัชบริหาร แม่เธอทั้งหลายก็เป็นผู้มีอุปการะมากแก่พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในเบื้องกลาง งามในที่สุด จงประกาศแบบการครองชีวิตอันประเสริฐบริบูรณ์สิ้นเชิงแก่พราหมณ์และคฤหบดีเหล่านั้นเถิด...¹

ดังนั้นการที่พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ในการให้ความรู้การศึกษาต่างๆ จึงเท่ากับการเพิ่มพูนหน้าที่ในการสงเคราะห์ประชาชนได้อีกประการหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ตอนหนึ่งไว้ว่าให้พระสงฆ์เป็นผู้จัดการสอนหนังสือและกำหนดให้พระสงฆ์ตั้งแต่ชั้นเจ้าอาวาสขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดมีหน้าที่บำรุงการศึกษาคณะ² ดังนั้นพระสงฆ์จึงเท่าเทียมมีความสำคัญและมีบทบาทต่อการปกครองบ้านเมืองอย่างมาก ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า"...พระสงฆ์ได้ทำประโยชน์แก่แผ่นดินเหมือนกัน มีสิ่งสอนคนให้ประพฤติดี เอาธุระในกรม เล่าเรียนของเด็ก บุตรหลานราษฎร เป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทระหว่างรัฐบาลกับราษฎร..."³

นับว่าพระสงฆ์มีความสำคัญที่จะเป็นสื่อกลางที่มีอิทธิพลในการที่รัฐบาลจะใช้เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดคุณธรรม ความคิดต่างๆ ที่รัฐบาลต้องการไปสู่ประชาชนได้อย่างสนิทสนมกลมกลืน

¹พระมหาปัญฺธิ ปยุตโต บทบาทของพระสงฆ์ไทยในสังคมไทยปัจจุบัน หน้า 5

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 หน้า 405

³พระมหาปัญฺธิ ปยุตโต ล.ก. หน้า 7

3. ทรงใช้พระสงฆ์สนับสนุนหนังสือศาสนาไว้ในโรงเรียน

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นคุณประโยชน์ของการศึกษามากกว่าเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะทำให้คนในสังคมมีความรู้ในการประกอบอาชีพและมีจริยธรรม ดังนั้นนอกจากจะให้มีการศึกษาเล่าเรียนตามปกติแล้วพระองค์ยังทรงสนับสนุนให้มีการแต่งหนังสือเรียนเพื่อช่วยในการศึกษาเล่าเรียนแก่กุลบุตรกุลธิดาอีกด้วย โดยเฉพาะในการศึกษาทางศาสนาสอนเพื่อเป็นการอบรมบ่มนิสัย ดังที่ทรงมีพระราชนิพนธ์ที่ระลึกให้มีความรู้ทางวิชาการควบคู่ไปกับการปลูกฝังทางด้านจริยธรรมโดยทรงมีเหตุผลดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตอนหนึ่งว่า

อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมืองจะต้องให้ดีขึ้น ให้มีความวิคตไปว่าเด็กชั้นหลังจะหางเห็นจากศาสนาจนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากยิ่ง...ต่อไปภายนาตาเป็นคนที่ไม่เลาเรียนคงจะประพฤติดีดีกว่าคนที่ไมเลาเรียนนั้นหาถูกไม...คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องค้ำเนินความคงจะหันทางทุจริตโดยมาก การนอยก้โกงไม่ใคร่คล่อง...โกงไม่สนธิ การมากก็โกงคล่องขึ้น แลโกงพิศดารมากขึ้น การที่หักใรรู้อานอักษรวิธีไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนก็แลคนชั่ว...เป็นแต่วิธีที่ส่วหรับจะเรียนความชั่วความดีใดกลองขึ้น ควรหาอุบายแก้ด้วยการสอนให้มีความรู้พอที่จะประกอบกิจอันเป็นคุณประโยชน์และมีคุณธรรมในส้นดานกับมีประโยชน์แก่บ้านเมืองให้มากขึ้น...

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส

- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาให้กรมหมื่นวชิรญาณ-
 -วโรสทรงนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับศาสนาเพื่อให้อ่านภายในโรงเรียนดังปรากฏในพระบาท-
 -หัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตอนหนึ่งว่า

การหัดให้รู้อ่านอักษรวิธี ไม่เป็นเครื่องหัดให้คนคิดและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่
 สำหรับจะเรียนความดีความชั่วใดคลองขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับ
 โรงเรียนทั้งคัมภีร์โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจ
 ง่าย ๆ และเป็นความประพฤติกุศลที่สละกันทำขึ้นได้จะเป็นคุณประโยชน์มาก
 หนังสือเช่นนี้สมควรนิยมนิพนธ์กันยิ่งสูง ต้องให้เป็นหนังสือยาวปานกลาง
 ขึ้น...และมีคำถามสำหรับครูสอบถาม เช่น คิล 5 ถามว่าอะไร เป็นองค์ที่
 1 ที่ 2 เป็นต้น ซึ่งให้เด็กท่องจำในใจ คำซึ่งเป็นหัวใจเช่นนั้นได้เป็นการ
 ดี...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นถึงการสอนศีลธรรมควบคู่
 ไปกับการสอนวิชาความรู้เป็นอย่างมากดังปรากฏในรายงานการประชุมพิเศษว่า

การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้ เพราะ
 โสแต่จะสั่งสอนอักษรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศาสนาด้วย ซอนี่เป็นปรารถนา
 อันยิ่งใหญ่ เพราะได้พูดกันโดยไมได้นัดหมายมาพองกันว่าคนไทยไม่รู้จัก
 คิล 5 โดยมาก...คุณเป็นคนไทยไม่มีศาสนา...²

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์เรื่อง
 การศึกษา หน้า 7

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
 เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.12/7 รายงานการประชุมพิเศษ วันที่
 26 กันยายน ร.ศ.117

ซึ่งปรากฏว่ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงนิพนธ์หนังสือชื่อว่า "เบญจศีล
เบญจธรรม" สอนพระบรมราชโอรสองค์ และได้นำหนังสือชิ้นนี้ทูลเกล้าถวายเพื่อให้ทรง
ตรวจและแก้ไข พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงให้ชอคิดเห็นเพิ่ม
เติมซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถและความรอบรู้ในทางพุทธศาสนาของ
พระองค์เป็นอย่างดี ดังปรากฏในหนังสือที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีถึงรัชกาลที่ 5
ตอนหนึ่งว่า

อาตมภาพได้รับพระราชทาน... กระแสพระราชดำริในเรื่องเบญจศีล แล
เบญจธรรมนั้นแล้ว... พระราชทานในชอกาเมสมิธจากร... นั้นคืบนัก
อาตมภาพยอมรับตามแล้วจะแก้ตามนั้น... ความประสงค์ของหนังสือฉบับนี้
ก็คือ จะทำให้ศีล 5 ให้เป็นข้อปฏิบัติที่เข้าใจตามที่สุดจะเป็นใด...¹

หนังสือเบญจศีล เบญจธรรมของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสนี้เมื่อแพร่หลายออกไป
ปรากฏว่าได้รับความนิยมชมชอบมากเพราะเป็นหนังสือธรรมที่อ่านเข้าใจง่ายและสามารถ
นำไปปฏิบัติได้ อันมีสาระเกี่ยวกับข้อปฏิบัติในการรักษาศีลและการปฏิบัติกัลยาณธรรม
ควบคู่กัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวก็ทรงยินดีถึง
ปรากฏในพระในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1

อนึ่งที่พระราชทานหนังสือเบญจศีลเบญจธรรมมานั้นได้ตรวจดูซึ่งทรงแก้ไขใหม่เป็นที่เรียบร้อยตลอดแล้ว หนังสือนี้ได้ทราบข่าวว่าเป็นที่นิยมกันมาก ขอขอบพระทัยที่ใต้ทรงเรียบเรียงหนังสือขึ้นเป็นประโยชน์แก่วุฒิสถาบันนิพนธ์ แด่บุตรหลานอันจะเกิดอยู่ในภายหน้า... หม่อมฉันถือว่า เป็นเกียรติยศแก่ตัว หม่อมฉันมากอีกโสดหนึ่งด้วย...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีการจัดการตีพิมพ์หนังสือแบบเรียนหลวงทั้งส่วนที่จะสอนธรรมเนียมปฏิบัติ และวิชาความรู้อย่างอื่น เป็นอันมาก เพื่อที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุทั้งหลายไว้สำหรับฝึกและสอนกุลบุตรกุลธิดา ทั่วไป ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับกรมหมื่นวชิรญาณทอนหนึ่งว่า

ได้มาทำบุญพระบรมอัฐิที่เมืองจันทบุรี ได้ฟังเทศน์ว่าที่พระครูสังฆปาโมกข์ มฤตเทศน์มีเนื้อความเป็นนิทานมาก ขอบุญก็มีแต่บุญไม่เป็นที่เลื่อมใส เห็นว่าการศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเลื่อมลทรามมาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับเลวเรียนมีแต่หนังสือที่เหลวๆ ไหลๆ ถ้าหนังสือที่ลึกเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบางไม่เข้าใจบาง จึงเห็นวาทะถาถางหนังสือเทศน์ที่เขาใจง่าย... แต่งใหม่เป็นคำไทยๆ ย่าให้ติดศัพท์มาก ถ้าติดศัพท์ของแปลทุกคำตีพิมพ์ส่งออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอน สัปรุศ เห็นว่าการศาสนาที่แท้จริงจะแพร่หลายเป็นประโยชน์มาก...²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส หน้า 72

²ก. หน้า 54

นอกจากนี้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงนิพนธ์หนังสือมนุญวิทยา เพื่อให้เป็นตำราเรียนของพระสงฆ์สามเณรที่มาศึกษาเล่าเรียนที่มหาวิทยาลัยแห่งนี้ นอกจากนี้จะกล่าวถึงหลักสูตรวิชาเบื้องต้นแล้วยังได้กล่าวถึงอุปายสำหรับการประพฤติตัวที่ดีอันเป็นสิ่งจำเป็น เช่น ใจรักฟังตนเอง ความกตัญญู ความกระตือรือร้น ความเพียร ความรอบคอบ เป็นต้น นับว่าเป็นการนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร¹ ซึ่งพระสงฆ์ที่เล่าเรียนในมหาวิทยาลัยเหล่านี้ เมื่อศึกษาจบแล้วก็จะไปเป็นครูที่จะสอนกุลบุตรกุลธิดาต่อไป นับว่าเป็นการประหยัดทางด้านการแพทย์ที่ไม่ต้องจ้างครูสอนโดยตรง การศาสนาจึงมีส่วนในการบำรุงการศึกษา และสามารถพัฒนาเจริญไปพร้อมๆกัน ดังปรากฏในคำกราบทูลของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตอนหนึ่งว่า

เห็นควรจัดโรงเรียนฝึกสอนให้เป็นอย่าง... พระราชนิพนธ์พระบรมราชาอุปถัมภ์...
อุทิศทุนในการเป็นไปโดยสะดวก จัดโรงเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัยให้ฝึกสอนเป็น
ตัวอย่าง... คงจะเห็นผลในไม่ช้าที่จะไม่ต้องเปลืองพระราชนิพนธ์มากกว่า
ตั้งในที่อื่นๆ และเมื่อมีการสอนธรรมทุกชั้น แลสอนภาษาบาลีกับภาษาสันสกฤต
ในชั้นปัจจุณการศึกษาเป็นอันเขารูปกันไ้ การเรียนส่วนวิชาสามัญกับวิชาศาสนาที่จะ
รวมลงเป็นหลองเดียวกันจะมุ่งกันให้เต็มคำเนิรสุความเจริญทั้งสองฝ่าย...²

¹ พระมหาปัญญา ปยุตโต บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน หน้า 20-21

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช...

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำองค์การทางพุทธศาสนา
มาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์เพื่อพัฒนาสติปัญญาแก่ประชาชนในสังคมไทยอันจะเป็นพื้นฐาน
ที่สำคัญในการรองรับอารยธรรมความเจริญจากตะวันตก และเป็นกำลังในการพัฒนา
ประเทศไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดังปรากฏในโคลงพระราชนิพนธ์ของพระองค์ว่า

ความรู้เปรียบด้วย	กำลัง	กายเฮย
สุจริต คือ เกราะบัง	ศาสตร	พอง
ปัญญาประจักษ์	อาวุธ	
ภูมิสถาปนาโคลง	อาจแกลว	กลางสนาม ¹

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงนำสถาบันทางพุทธ-
ศาสนา มาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาทางค่านิยมของชนในสังคมแล้ว
พระองค์ยังได้ทรงมองเห็นถึงปัญหาแห่งความทุกข์ยากของชนในสังคมส่วนใหญ่ อันเกิด
จากความไม่เท่าเทียมกันในสังคมไทยที่ได้พัฒนาและฝังรากลึกมาตลอดระยะเวลาอัน
ยาวนานของประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งได้แก่ระบบไพร่ และทาส ดังนั้นจากการที่พระองค์
ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการปกครอง เพื่อบำบัดทุกข์
และบำรุงสุขให้แก่อาณาประชาราษฎร์ พระองค์จึงทรงถือเป็นพระราชภาระหน้าที่ที่จะ
ทรงขจัดสิ่งที่เป็นความทุกข์ความกฉี่เหล่านี้ ดังปรากฏในคำประกาศเปลี่ยนธรรมเนียม
ใหม่ มีความตอนหนึ่งว่า

¹ พระพิณางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา หนังสือแม่เลาให้ฟัง หน้า 155 (พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ในหนังสือสุภาภิตของ ม.จ.หญิง
ประวาศสวัสดิ์ โสณกุล พ.ศ. 2428)

ตั้งแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ก็ตั้งพระราชหฤทัยที่จะทำนุบำรุง
พระราชอาณาจักรให้มีความสุข ความเจริญ แก่พระบรมวงศานุวงษ
และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ทั้งสมมติพราหมณ์พระราชมณเฑียรทั้งปวง การ
สิ่งใด เป็นการกตัญญูให้ใคร่ได้รับความลำบากนั้น ทรงพระดำริจะไม่ให้มี
แก่ชนทั้งหลายในพระราชอาณาจักรต่อไป... ก็ในประเทศสยามนี้ธรรม-
-เนียมบ้านเมืองที่เป็นการกตัญญูแก่กันฉันท์ในทศวรรษธรรมนั้นก็ยังมียุ
อีกหลายประการจะต้องคิดลดหย่อนผ่อนเปลี่ยนเสียบ้าง แต่การที่จะผิด
เปลี่ยนธรรมเนียมไปแล้วไปในครั้งเดียวคราวเดียวกันนั้นไม่ได้ จะต้องคิด
เปลี่ยนแปลงไปตามเวลาที่จะเปลี่ยนแปลงได้ บ้านเมืองจึง
จะได้มีความเจริญสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป และธรรมเนียมที่หมอบคลานกราบ
ไหวในประเทศสยามนี้ เห็นว่าเป็นการกตัญญูแก่กันแข็งแรงนัก... ไม่ทรง
เห็นว่ามีประโยชน์แก่บ้านเมืองแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย...¹

นับว่าข้อความในประกาศฉบับนี้แสดงให้เห็นแนวพระราชดำริของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องความไม่ยุติธรรมของชนในสังคมอย่างชัดเจน
ที่สุด ซึ่งไม่เฉพาะแต่ธรรมเนียมการหมอบคลานเท่านั้น สิ่งที่พระองค์ทรงตระหนัก
อย่างยิ่งก็คือความทุกข์ยากของชนในสังคมที่ต้องถูกพันธอยู่ในระบบไพร่และทาส ดังนั้น
เมื่อทรงประกาศเลิกธรรมเนียมหมอบคลานเขาเฝ้าแล้ว จึงทรงมีพระราชดำริในการ
ที่จะเลิกระบบไพร่และทาสต่อไป ซึ่งในเรื่องการมีทาสนี้ทางพุทธศาสนิกชนได้กล่าวไว้ว่า
เป็นของชั่วช้าบาปกรรมที่สุด² และเป็นของที่ผิดอีกด้วย ซึ่งแนวพระราชดำริของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องนี้ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ว่า

¹เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่"
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 ภาค 5 กฎหมายจ.ศ. 1235 (พ.ศ. 2416) หน้า 115

²พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าศิริวิทย์ หน้า 508

เรื่องที่ไม่จับเอาเข้ามาเป็นทาสเป็นการสำคัญมากอยู่ จะต้องมียังสื่อ
ไป...ห้ามปรามเสียอย่าให้ทำต่อไป เพราะมีใจเป็นสัตว์เดรัจฉานที่จะ
จับเอาเข้ามาตลอดหรือขยับเปลี่ยนกันนั้นไม่ได้...เพราะการที่ไม่จับ
เอาเข้ามาเป็นทาส แต่เค็มนั้นไม่เป็นการยุติธรรมเลย...จะทำให้บ้าน
เมืองตกต่ำไปเพราะเป็นเมืองค้ายาพิษ...¹

และจากการที่มุลนายมีอำนาจเหนือไพร่และทาส สามารถแสวงหาผลประโยชน์จาก
ไพร่ทาสตามใจชอบ อันเป็นการแสดงถึงความกดขี่ สร้างความเดือดร้อนนี้พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงมีพระราชนิพนธ์ว่าพระองค์ทรงมีสมญา
พระทัยเลย² พระองค์ทรงตระหนักถึงความเดือดร้อนของไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่
ของประเทศที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานรับใช้ราชการและมุลนาย ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิวงศ์ เรื่องการลักเล่ห์หัวเมือง
ฝ่ายตะวันออกว่า

ฉันเห็นว่าการลักเล่ห์นี้ควรประสงค้อย่างเดียว ที่จะให้รู้จำนวนคนไว้กะเกณฑ์
ราชการ ก็การที่ไพร่ทองลัคนั้นได้จะกลัวในการทองลัคนั้นก็หาไม่ ซึ่งเป็น
ที่กลัวกันนั้นก็เพราะกลัวหมายหนุแล้วมีจำนวนมากขึ้นมาถึง เจ้าเมือง กรมการ
กะเกณฑ์ราชการบ้าง เบียดเบียนไพร่สุ่ยกกะเกณฑ์ของตัวบ้างไปจนตลอดชีวิต
แล้วซ้ำเป็นมรฎกต่อไปแก่บุตรหลานทองลัคนั้นเป็นหมื่นพัน อยู่ในความลำบากไม่
รู้สิ้นสุด...การซึ่งจะไปตรวจเอาบาญชีจำนวนเลขครั้ง...จะต้องคิดฉนวนขึ้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.2/8

² ร.5 บ.1.2/19

อย่าให้ใครได้รับความลำบากสองชั้นสามชั้นได้แล้วก็คงจะไม่เป็นที่เดือดร้อน
มากนัก การขอนี้เป็นต้นเหตุ...¹

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะเลิกระบบไพร่และทาสโดยทรงเริ่มดำเนินการอย่างมีขั้นตอนเพื่อมิให้กระทบกระเทือนผลประโยชน์ของมูลนาย และพระองค์ก็สามารถดำเนินการในเรื่องนี้ให้ลุล่วงไปด้วยดีในที่สุด² อันเป็นผลทำให้ประชาชนในสังคมไทยมีความเท่าเทียมกันและได้รับความยุติธรรมซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สอนว่า มนุษย์ที่เกิดมามีได้มีความแตกต่างกันที่ชาติกำเนิด หรือรูปร่างหน้าตา หรือความรู้ แต่จะต่างกันอยู่ที่การกระทำ คือการกระทำความดีหรือการกระทำความชั่วเท่านั้น นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระยุคล์นำหลักคำสอนทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสร้างความเท่าเทียมกันให้แก่คนในสังคม ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์คำโคลงที่ทรงมี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5 รล.-กต. เล่ม 20 เอกสารเขียนเล่มกระทรวงต่างประเทศ หน้า 159-160

² อ่านรายละเอียดใน ปิยะมิตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2524 และ วิชัย เสวมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธราชกุมารที่ทรงศึกษา ณ ประเทศ
อังกฤษดังนี้

ฝูงชนกำเนิดคล้าย	คลังกฐิน
ใหญ่ย่อมพิเศษพรรณ	แมกบาง
ความรู้อาจเรียนรู้ทัน	ก้นหมอน
ยกแต่ชาติที่กระด้าง	ออนแก ภาไท ¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำสถาบันทางพุทธศาสนา
และหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์แก่คนในสังคม กล่าวคือการ
สร้างคุณธรรมในสังคมเพื่อความเท่าเทียมกัน และสร้างคุณภาพของคนในสังคม
ให้เป็นผู้ที่มีความรู้ควบคู่ไปกับการมีจริยธรรมอันดีงาม เพื่อความเป็นพลเมืองดี
ของชาติโดยส่วนรวม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงวัง ร.5 ว.21/4 ร่างคำถวายไชยมงคลวันแจกเสมา

ทางเศรษฐกิจ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราโชบายที่จะปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศไทยให้มีความเจริญก้าวหน้า และมีความมั่นคง เพราะทรงตระหนักดีว่า ประเทศที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีย่อมสร้างอำนาจทางการเมืองให้แก่ประเทศและทำให้ชาติกลายเป็นชาติมหาอำนาจได้ ดังปรากฏในพระราชดำรัสที่ทรงเสด็จเปิดการแสดงกลีกรรรมแลพานิชย์การ พ.ศ.2453 ความตอนหนึ่งว่า

ดูว่าความจำเป็นซึ่งต้องเปิดประเทศให้การค้าขายกับนานาประเทศ...
 รู้จักประโยชน์ของการเปิดทางการค้าขาย... ได้กลับตัวลงมือจัดการบำรุง...
 จนมีความรุ่งเรืองสมบูรณ์ขึ้น... อำนาจที่แสดงความสมบูรณ์ไม่ได้อยู่แก่
 ผู้ซึ่งมีอาณาเขตกว้างขวาง อำนาจแลความสมบูรณ์ย่อมมีแก่ประเทศที่
 เจริญด้วยกลีกรรรมแลพานิชย์การ... เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความสมบูรณ์
 ความสมบูรณ์เป็นที่ตั้งแห่งกำลัง กำลังย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอำนาจ...¹

ดังนั้นวิธีการในการบำรุงทางเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบำรุงทั้งทางการค้าขาย การกลีกรรรม และเสริมสร้างสิ่งที่จะเอื้ออำนวยให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันได้แก่สิ่งสาธารณูปโภคทั้งหลาย ดังปรากฏในพระราชดำรัสเมื่อคราวที่เสด็จกลับจากยุโรปครั้งที่ 1 เมื่อพ.ศ.2440 ตอนหนึ่งว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาถึงราชการ
 ในรัชกาลที่ 5 และ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราช-
 ทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หน้า 20

เราทั้งหลายย่อมมีอยู่เหมือนกันหมด คือว่ามีหน้าที่ซึ่งจะต้องมีความรักซึ่งกัน
และกัน แลที่จะต้องกระทำการความกำลังของตนที่จะทำได้ เพื่อให้งานเมือง
ของเรา มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้น ทั้งแก่เราเอง แลถึงกัลยบุตรชาติสมบัติ
จนบัดนี้ ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก... สิ่งที่เกิดขึ้น
ใหม่ ๆ อย่างมหัศจรรย์... เรือกลไฟ... เครื่องไฟฟ้า... โทรเลข...
รถไฟ... สำหรับเป็นประโยชน์หลายประการ... กระทำไ้หมั่งเกิดขึ้น
เป็นผลขึ้น...¹

นอกจากนี้ พระองค์ยังสนพระทัยที่จะพยายามแสวงหาความรู้ในวิทยาการ ความ
เจริญก้าวหน้าใหม่ ๆ เพื่อมาปรับปรุงและแนะนำให้การใช้เทคนิคและวิธีการที่ทันสมัย
และเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น เช่น การที่ทรงเสด็จประพาสต่างประเทศพระองค์ใดทรง
พยายามใช้เวลาที่มีอยู่ถึงแก่อย่างละเอียดถี่ถ้วน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่
ทรงมีถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถขณะทรงดำรงตำแหน่งเป็นยุวกา
ราชการแผ่นดิน ตอนหนึ่งว่า

โปรแกรมนี้ที่ขอมองใจฉันมากอย่างเกี่ยวแต่ไปดูที่นาหลวงเพิ่นวิชิประสูมมา
ว่า หมู แกะต่าง ๆ เขาประสูมขายทั้งนั้น ขายเอาเงินในราชการแผ่นดิน
ควย ลูกหนูราษฎรในหาสัตว์พาหนะขายและโคควย แนะนำในการ

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงนครบาล ร.5 น.48.2 ข./2 พระราชดำรัสตอบคำถวาย
ไชยมงคลของประชาชนชาวสยาม 1 มกราคม ร.ศ.116

เพราะปลูกด้วย ว่าวบนยอดก็เป็นการหน้าของกรมเกษตรกรรมแห่งนั้น แต่
คงงงคิดว่าทำให้เป็นทาสหรือเป็นพระเกียรติยศ เป็นทำให้เจริญประโยชน์
หลวงควยประโยชน์ราษฎรควย เป็นสัมมาอาชีวะ...¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชอุตสาหะ
อย่างยิ่งในการที่จะนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่ประเทศไทย โดยทรงประพฤติปฏิบัติ
ตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สอนให้ปลูกครองสงเคราะห์ประชาชนด้วย "ราชสังคห-
วัตถุ 4 ประการ" * ซึ่งได้กล่าวถึงการส่งเสริมอาชีพของประชาชน และการส่งเสริม
อาชีพแก่ประชาชนนี้ย่อมก่อให้เกิดรายได้ ประชาชนก็มีความเป็นอยู่ดีขึ้น ย่อมส่งผลดี
ต่อเศรษฐกิจของชาติโดยรวม

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เมื่อเสด็จพระ
ราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หลวงชนากรกิจ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2501 หน้า 49

* คุุรายละเอียดในภาคผนวก

อย่างไรก็ตามแนวพระบรมราโชบายในการส่งเสริมทางเศรษฐกิจนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นหลักในการที่จะทรงแนะนำและสนับสนุนให้ประชาชนประกอบอาชีพที่สุจริตเป็นสัมมาอาชีพะ และไม่ขัดต่อศีลธรรมอันดีงาม ดังปรากฏแนวพระราชดำรินี้จากการที่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะยกเลิก หรือค่อยๆลดการเก็บภาษีอากรในอาชีพที่ทรงเห็นว่าขัดต่อศีลธรรม และเป็นอบายมุข นำความเดือดร้อนมาสู่ประชาชน ถึงแม้ว่ารายได้จากการเก็บภาษีอากรของรัฐจากอาชีพเหล่านี้จะมีจำนวนมากมายกก็ตาม อันได้แก่อาชีพการพนัน และอาชีพขายเนื้อ เป็นต้น

หลักธรรมทางพุทธศาสนาได้กล่าวถึงอบายมุข 4^{*1} ซึ่งเป็นทางนำไปสู่ความพินาศย่อยยับแห่งโลกทรัพย์ไว้ เพื่อเป็นการเตือนสติมิให้กล้าตัวประพฤติชั่วหลงมัวเมา ดัง

*อบายมุข 4 อบายมุขแปลว่าช่องทางแห่งความเสื่อม ทางนำไปสู่ความพินาศย่อยยับแห่งโลกทรัพย์ มี 4 อย่างคือ

1. อิตถิฐุทธะ เป็นนักเลงหญิง นักเที่ยวผู้หญิง
2. สุราจุทธะ เป็นนักเลงสุรา นักดื่มเหล้า ดื่มของเมา ยาเสพติดให้โทษ
3. อักขุทธะ เป็นนักเลงการพนัน
4. ปาปมิตตะ คบคนชั่วเป็นมิตร

¹พิรุณ มลิวัลย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 103

ในสังคมไทยอาชีพการพนันเป็นที่นิยมกันมาก ประชาชนสามารถเล่นได้อย่างเปิดเผย โดยผู้ประกอบการนั้นจะเสียเงินประมูลให้แก่วัฒนาล ก็จะได้สิทธิการเป็นนายอากร บ่อนเบี้ยดำเนินการตั้งบ่อนการพนันขึ้นมาเปิดให้ประชาชนเล่นการพนันตามความพอใจ ดังนั้นจึงปรากฏว่าผลจากการที่ประชาชนเล่นการพนันนั้นนอกจากประชาชนจะเสียทรัพย์สินแล้วยังเสียเวลาในการประกอบการซึ่งอีกด้วยและบางครั้งก็สร้างความเกียจคร้าน อันเป็นผลเสียทางเศรษฐกิจทั้งส่วนบุคคลและกระทบถึงเศรษฐกิจของชาติโดยรวม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระทัยถึงข้อเสียหยาบที่เกิดขึ้นจากการที่ประชาชนนิยมเล่นการพนันนี้เป็นอย่างดี ทั้งยังทรงเห็นว่าการพนันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมอีกด้วย แต่เนื่องจากความจำเป็นที่รัฐบาลยังต้องอาศัยเงินที่ได้จากการเก็บภาษีอากรนี้ทำให้พระองค์ทรงมิสามารถยกเลิกได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบคำถามไว้เป็นแนวทางให้ราชทูตที่จะออกไปยุโรปมีข้อความตอบหนึ่งว่า "...เราไม่มีทางอื่นที่จะได้เงินเลี้ยงแผ่นดิน ซึ่งจะอุดหนุนเราที่จะเลิกอากรบ่อนเบี้ยเสียได้ อากรนี้เราเห็นเป็นการชั่วมากแต่เรายังไม่เห็นทางใดที่จะเลิกการนี้ได้..."¹

อย่างไรก็ตามจากการที่พระองค์ทรงรังเกียจรายได้ที่ได้จากการประกอบการอาชีพที่ไม่เป็นสัมมาอาชีพนี้ แม้ว่าจะเป็นรายได้ที่มีจำนวนมาก พระองค์ก็ทรงพยายามที่จะดำเนินการยกเลิกโดยทรงโปรดฯ ให้มีการเลิกที่ละท้องถิ่น ดังปรากฏในพระราชเสาวนีย์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5 รล.-กค. เล่ม 20 เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงต่างประเทศ หน้า 159-160

ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ตอนหนึ่งว่า "...ส่วนบ่อนเบี้ยซึ่งได้ถอนเลิกไปน้อยลงโดยลำดับในปีที่แล้วมากก็ได้เลิกลดลงอีก 7 คำบล..."¹ จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะเลิกอาชีพการพนันนี้เมื่อทรงได้ดำเนินการไปแล้วก็ปรากฏผลเป็นที่พอพระทัย เพราะทำให้การค้าขายเจริญขึ้น ประชาชนขยันขันแข็ง ตั้งใจประกอบกิจการงาน โจรผู้ร้ายก็ลดน้อยลง ประชาชนอยู่ด้วยความสงบสุข ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบกรมหมื่นดำรงราชานุภาพซึ่งขอพระบรมราชานุญาตเลิกการพนันในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร ว่า

สังเกตดู การ เก็บเงินอากรการพนันในสองปีที่ผ่านมาแล้ว เก็บเงินขึ้นได้มากกว่าที่คาดหมายเป็นที่สงสัยว่าจะมีคนเล่นการพนันมากขึ้น... บัดนี้ได้ความว่าตามวิธีที่กรมสรรพากรจัดนั้น ราษฎร เล่นการพนันได้สะดวกเช่นอย่างมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร ก็มีโจรผู้ร้ายชุกชุม ราษฎรก็พากันยากจนขัดสนไม่แน่นอนท่ามาหากิน เมื่อให้เลิกการพนัน โจรผู้ร้ายก็สงบเบาบางลง การค้าขายก็เจริญ ตั้งแต่อนุญาตให้เล่นการพนันได้อีก ก็จะมีโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น ราษฎรไม่แน่นอนทั้งหากค้าขายท่ามาหากิน ทำให้ความเจริญที่มีอยู่แล้วกลับถอยลงไปอีก... ควรจำกัดการเล่นการพนันในมณฑลอื่นๆให้น้อยลง... อนุญาตให้เลิก..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.9/23

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 1 ตอน 2 การสุขาภิบาล

นอกจากพระบรมราโชบายที่จะทรงยกเลิกอาชีพการพนันแล้ว พระองค์ยังทรงมีพระบรมราโชบายที่จะยกเลิกภาษีเงิน่อีกด้วย เพราะนอกจากจะเป็นอาชีพที่ขัดต่อศีลธรรมแล้วยังเป็นสิ่งที่บั่นทอนสุขภาพของผู้เสพติดเป็นถึงเลวร้ายในสังคมไทย ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์ชาวลู梭รองจุลีพระบาทฝ่ายหน้าตอนหนึ่งว่า

การภาษีเงินซึ่งเราได้แสดงความมุ่งหมายของเราให้ปรากฏแล้วว่า จะพยายามให้สูญสิ้นลงโดยลำดับนั้น การเบียดเบียนใดให้เปลี่ยนวิธีที่มีนัยอาการรับผูกขาด มาให้เจวญทำงานในรัฐบาลจัดการภาษีเงินเองแล้วหลวยมณฑล ในระหว่างศกนี้ใดเลิกผูกขาดในมณฑลปาจิณอีก มณฑล 1 เขาใจว่าไม่ว่าจะเลิกวิธีผูกขาดในหมด...¹

อย่างไรก็ตามผลจากการที่พระองค์ทรงมีพระบรมราโชบายในการยกเลิกภาษีเงินได้มีผลกระทบตอสถานะทางการคลังของประเทศเป็นอย่างมาก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเกษมดากร ตอนหนึ่งว่า

เพราะเหตุที่มีความห่อหุ้มใจด้วยการนิเณนของเรา มีท่าทางน่ากลัวจะลำบากเมื่อปีกลายนี้ผู้นำพาไม่ดี เงินในงบประมาณต่ำกว่าจ่าย ของชักเงินรีเชิพออกใช้ แต่ไม่สนุกใจควหวังว่านี่จะดี ครั้นกลับมาก็ใคร่โดยทันทีว่า นำเสนตนเขานี้ดี แต่การคลังรายมากมีเรื่องเงินเป็นดัง...²

ถึงแม้ว่าสถานะการคลังจะประสบปัญหาอย่างยากที่เกิดจากการเลิกภาษีเงินก็ตาม แต่พระองค์ก็มีทรงละพระราชปณิธานที่จะเลิกสิ่งชั่วร้ายเหล่านี้ และผลจากความตั้งพระทัยอันแน่วแน่ของพระองค์ ทำให้ประเทศไทยได้รับการยกย่องจากนานาชาติ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล ร.5 น.48.2 ข/14

² ค. กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.8/3 ลงวันที่ 4 มกราคม ร.ศ. 126

ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบคำถวายไชยมงคลของพวกทูตแลกงสุลนานาประเทศใน
กรุงเทพฯ ตอนหนึ่งว่า "...กรุงสยามได้กระทำให้เห็นเป็นพยานอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสิ่ง
สำคัญมากกว่า รัฐบาลที่รุ่งเรืองแล้วทั้งหลายได้มีความไว้วางใจในกรุงสยาม แลการ
ที่กรุงสยามได้เข้ากับที่ชุมนุมของโลกย์ปกอบาเรื่องนี้..."¹ นับว่าเป็นวิธีการอีก
ประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกฐานะของประเทศให้
สูงเด่นทัดเทียมในสังคมนานาชาติ

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามส่งเสริม
เศรษฐกิจของประเทศด้านต่างๆทั้งนี้ต้องอยู่ในแนวทางของคุณธรรมและศีลธรรมทาง
พุทธศาสนาด้วย

นอกจากการส่งเสริมทางเศรษฐกิจด้านต่างๆแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามที่จะจัดอุปสรรคในการประกอบอาชีพของประชาชนโดย
เฉพาะภัยจากโจรผู้ร้ายซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้ผู้นับถือพระองค์
เข้าใจถึงสาเหตุแห่งปัญหาการปกครองอย่างหนึ่งคือปัญหาโจรผู้ร้ายอันเกิดขึ้นจากปัญหา
เศรษฐกิจ และทรงเสนอแนะวิธีการแก้ไขด้วยการสงเคราะห์สนับสนุนอาชีพแก่ประชาชน
ทั้งการกลีกรรรมและพาณิชย์กรรม² ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้
ทรงดำเนินการดังที่กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามปัญหาโจรผู้ร้ายก็ยังคงมีอยู่มาก และ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงนครบาล ร.5 น.48.2 ข/14

² พุทฺธ มลิวัดย์ หลักธรรมสำหรับการปกครอง หน้า 33-34 (ดูรายละเอียด
ในภาคผนวก)

ทรงเห็นปัญหาวาปัญหาโจรผู้ร้าย เป็นปัญหาที่สำคัญ และเป็นอันตรายต่อความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ เพราะถ้ามานเมืองไม่สงบโจรผู้ร้ายชุมชุมก็จะเป็นที่หวาดกลัวแก่พ่อค้าวานิชที่จะเข้ามาค้าขายในประเทศและทำความลำบากทุกข์ยากแก่ประชาชนในประเทศ พระองค์จึงทรงมีพระบรมราโศกนาถในการจัดทุกข์ของประชาชนมิให้โจรผู้ร้ายกำเริบ ดังปรากฏในพระบรมราโศกนาถ พระราชทานให้พระประสิทธิ์ศัลการ ขาหลวงที่ 2 เมืองนครราชสีมาซึ่งกราบบังคมทูลไปจัดราชการว่า

การในหน้าที่ในบัดนี้ คือได้ไปตั้งปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่าให้กำเริบขึ้นได้ ในราษฎรใดทั้งห้ามาหากินให้เป็นสุขเป็นชอบ... การซึ่งจะหนุนบำรุงบานเมืองให้รุ่งเรืองเป็นสง่าเบิกเผยนั้นไม่สำคัญเหมือนจะคิดส่อต่องูหางมาของสินค้าในเมือง แลที่มาจากหัวเมืองทั้งปวงให้เจริญยิ่งขึ้นไวรอรุดไฟไฟไหมไฟไฟโดยประโยชน์ในการรับสินค้าเหล่านี้ให้พอแก่ทุนกำไรในการช่างหนา... เมื่อจัดการค้าขายเจริญขึ้นความงอกงามแลเจริญของเมืองก็จะมีขึ้นเองไม่ต้องคิดจกทำในบัดนี้... แลจะจับโจรผู้ร้าย ถิ่นบ้านเป็นการทำนุบำรุงความเจริญของบ้านเมืองให้เกิดการค้าขายบริบูรณ์ได้เหมือนกัน...¹

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดกำหนดให้บรรดาข้าราชการที่ป็นหน้าที่ทำการสอดส่องดูแลอย่างใกล้ชิดมิให้เกิดเหตุร้ายที่ทำให้ประชาชนเกิดความตระหนกใด ดังปรากฏในหนังสือที่ทรงสั่งราชการว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 น.2.4/7

ดูรายชื่งทรัพย์สินสมบัติเช่นนี้มาแล้วหลายครั้งแล้ว ชุมจัดอยู่ในระหว่างแต่เมือง
เพชรบุรีไปจนถึงเมืองกาญจนบุรี รามภูรพากันกลัวครันครวนไปถวาย
ดูบายคำภาวว่าดูรายพวกนี้ดูไต่ยังไม่ออก จึงมี ความหวาดหวั่นมาก...
ขอใ้... คิดจัดการปราบปรามดูรายเหล่านี้ตามที่ใดสิ่งไว้นั้น...¹

อย่างไรก็ตามนอกจากปัญหาโจรดูรายธรรมดาที่คอยปล้นทรัพย์สินแล้ว
ดูรายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกกังวลประการหนึ่งก็คือดู
รายในคราบของข้าราชการ ซึ่งน่ากลัวมากกว่า และยากที่จะปราบปราม ดังนั้นพระ
องค์จึงทรงย่ำยีให้บรรดาข้าราชการที่เกี่ยวข้องใช้อำนาจหน้าที่กดขี่เรียกร่องผลประโยชน์
จนทำให้ประชาชนเกิดความเดือดร้อนได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรง
มีถึงเจ้าพระยาวิเทศนิตยมนตรีตอนหนึ่งว่า

เรื่องจับดูรายพวกจีนจึ่งถูกได้... เป็นการดีแล้ว... การซึ่งจะรักษา
ความทางโดยกวดขัน ภาวซึ่งไปมาไม่ประพฤติตามแบบอย่างก็ไม่ควรที่
จะละเลยลุดหย่อนให้ แต่ควรจะตองระวังอย่าให้กลับกลายเป็นคุ่มเหง
ปล้นสดมภ์... จึงจะไม่เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรลูกความนิชทั้งปวง
ทั่วไป...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.1/4

² ค. ร.5 บ.1.2/25

อย่างไรก็ตามพุทธศาสนาได้สอนวิธีการในการแก้ไขปัญหามีอยู่จริงที่ดียิ่งที่สุด โดยการสงเคราะห์สนับสนุนอาชีพที่สุจริต เพราะการปราบปรามโดยใช้วิธีการรุนแรง เช่นการลงโทษต่าง ๆ นั้นมิใช่เป็นมาตรการที่ดีขาดและเป็นหลักประกันว่า จะสามารถ ระวังได้อย่างมั่นคง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงดำเนินการ ทุกวิธี และพยายามส่งเสริมประชาชนผู้มีอาชีพที่สุจริตและมีความเพียร ดังปรากฏ ในจดหมายเหตุนายวันของเจ้าฟ้าศิริฤๅณิศว่า

เมื่อเวลาขึ้นไร้แดง พวกกรรมกรมาถวายแท่งหลวยพวก ได้ประมาณเงิน
แจกทุกคนแต่ถวายเจ้าของไร้ที่เสด็จไปเก็บนั้นขอพลัด แม่พลัดกับหลวยหอม
ว่ามีความเพียรมาก รุดนำแท่งคนเคียวจะเก็บเงินทำสายสร้อยใส่ในหงได
หลวยหอมประมาณเงินตั้งหนึ่งให้ทำสายสร้อย เสด็จมาปีหน้าจะทอดพระเนตร
...

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำนุบำรุงเศรษฐกิจ
ในคานต่าง ๆ มากมายเพื่อสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ และใน
ขณะเดียวกันก็ทรงพยายามที่จะยกเลิกลักษณะอาชีพที่ขัดต่อศีลธรรมอันนำความเดือดร้อน
มาสู่สังคม อันเป็นการประกอบพระราชมารากิจหน้าที่ของผู้ปกครองตามหลักธรรม
ทางพุทธศาสนาในลักษณะการนำบัณฑิตทุกชั้นมาบำรุงด้วยพระเมตตาคุณ พระเกียรติ
คุณนี้ปรากฏในคำถวายชัยมงคลของประชาชนชาวพระนคร ซึ่งเสนาบดีกระทรวง
นครบาลอ่านถวายที่ท้องสนามหลวงหลังจากที่เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ 2

เมื่อ พ.ศ. 2451 ว่า . . .

การถวาย ไตรยางษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้มีการชุดคล้องขึ้นเป็นอันมาก
ทวี การไถนาในหุบเขาโคโคทรีพียงขึ้น และโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
ทางรถไฟเพื่อรับส่งคนโดยสารกับบรรทุกสินค้าไปมาเร็วขึ้น กับให้ทรง
อุดหนุนให้มีเรือกลไฟในชนบทขึ้นรับส่งสินค้าและคนโดยสาร ให้โปรด
เกล้าฯ ให้ติดต่อการสากลไปรษณีย์โทรเลข เชื่อมการสื่อสารไปมาคาวาย
สะดวกและรวดเร็ว จนการถวายมีสรรพสินค้าต่างมาจำหน่ายใน
พระราชอาณาจักรบริบูรณ์ยิ่งขึ้น และส่วนการภาวนาอาภรณ์ก็โปรดเกล้าฯ
ให้ยกเลิกและลดหย่อนในสิ่งที่ไม่เกิดผลและมีผลน้อยแก่ประชาชน และ
ขึ้นพิทักษ์รักษาแต่เฉพาะสิ่งที่โดยผลแก่ประชาชนเป็นอันมาก ขอทรงพระอนุ
บำรุงให้พระราชมารมย์มีความสมบูรณ์ด้วยโลกทวีขึ้น เป็นเครื่องหมาย
แห่งพระเมตตาคุณอีกประการหนึ่ง . . .¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรง
นำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ทางสังคมและ
เศรษฐกิจของประเทศ กล่าวคือทรงพยายามปรับปรุงสติปัญญาของคนในสังคม สร้าง
ความเท่าเทียมกันให้เกิดขึ้นในสังคม เพื่อเป็นพื้นฐานในการรองรับความเจริญก้าวหน้า
ทางวิทยาการจากต่างประเทศและเป็นการพัฒนาประเทศ ในขณะเดียวกัน
ความรู้ทางสติปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องควบคู่กับจริยธรรมและหลักธรรมทางพุทธศาสนา
ด้วยอันมีผลเกี่ยวโยงไปถึงการประกอบอาชีพโดยสุจริต ซึ่งพระองค์ได้ทรงพยายาม
ที่จะส่งเสริมยกระดับมาตรฐานการครองชีพให้แก่ประชาชนในทุกวิถีทาง และเมื่อประ
ชาชนมีฐานะทางเศรษฐกิจดีย่อมมีผลต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจของประเทศด้วย นับ
ว่าพระองค์ได้ทรงส่งเสริมศีลธรรมควบคู่ไปกับการยกระดับมาตรฐานการครองชีพของ
ประชาชน และเมื่อประชาชนในสังคมตั้งมั่นอยู่ในกรอบศีลธรรมอันดีก็ย่อมทำให้ประเทศ
ชาติเจริญรุ่งเรืองมีแต่ความสงบสุขอันเป็นผลดีต่อการปกครองประเทศในที่สุด

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุประ
กอบเรื่องไถลยาน หน้า 95

การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเจริญสัมพันธไมตรีกับ
ต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประเทศต่างๆในโลกย่อมต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวของอาศัยกันในด้านต่างๆซึ่ง
การดำเนินนโยบายต่างประเทศของแต่ละประเทศนั้นจะมุ่งถึงผลประโยชน์แห่งชาติเป็น
สำคัญ ลักษณะของผลประโยชน์แห่งชาติจำแนกได้ดังนี้คือ¹

1. ความอยู่รอดและความปลอดภัยของประเทศ
2. ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ
3. ความมีอำนาจของประเทศ
4. ความมีเกียรติภูมิของประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยคุกคามจากลัทธิ
จักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นอย่างดี พระองค์ได้ทรงพยายามที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวตลอด
จนการดำเนินการปรับปรุงการปกครองประเทศ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรง
มีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานวรวังศานุรักษ์ว่า

การที่เสียไปทั้งปวงเพราะทำการไม่เต็มที่ไม่เต็มแบบ ละเลยให้การน้อยไป
ทุกสิ่งทุกอย่าง เหมือนเรือกลสวนไม่หมั่นลอกหมันถางก็รกร้างเร็วมากจริงๆ
จำเป็นต้องเอาใจใส่ตรวจตราให้แข็งแรง มีอันใดมาก็ต้องทำไป อย่าทิ้ง

¹ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ วิทยาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์

ให้รกร้างไถ... เพราะแผ่นดินใหญ่โตมิใช่น้อย ผู้ซึ่งจะต้องการก็แต่เลี่ยม
 เขามาไถดะเคียงหน้ากันทุกที ถ้าแผ่นดินของเราทิ้งรกร้างอยู่ก็จะกลายเป็น
 ที่ไม่มีเจ้าของ เป็นของให้ผู้อื่นมาจับจองไว้กวรวกร กระชั้นตัวมากอยู่แล้ว...
 อยากจะให้จัดการเสียโดยเร็ว อย่าให้ท่านผู้เป็นอำนาจมาจับจองลงไถ...¹

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินนโยบายในการ
 ปรับปรุงประเทศทั้งทางด้านการเมืองเศรษฐกิจ และสังคมหลายประการ เพื่อให้
 ประเทศมีความเจริญทัดเทียมกับต่างประเทศ อย่างไรก็ตามการที่ประเทศไทยเป็นประ
 เทศเล็กและไม่มีกำลังแสนยานุภาพ ไม่มีอำนาจที่จะต่อรองในการดำเนินความสัมพันธ์
 ระหว่างประเทศได้ ทำให้ประเทศไทยจำต้องยอมทำสัญญาที่เสียเปรียบกับชาวต่าง
 ประเทศหลายประการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึง
 ความสำคัญในเรื่องของความไม่มีอำนาจในการต่อรองของไทย ดังปรากฏในพระราช
 หัตถเลขาที่ทรงมีถึงเสนาบดีกรมท่ามีความตอนหนึ่งว่า

ถึกรรณภูมิไหนการที่จะพูดนั้นยากอยู่... การที่จะถือนั้นในหนังสือสัญญานั้น
 เขาก็ยอมกล่าวอยู่เป็นคำกล่าวหาหนังสือสัญญามีอำนาจอยู่เพียงตลอดเวลา
 ที่ทั้งสองฝ่ายมีถืออยู่ แต่เมื่อสองฝ่ายไม่ถือฝ่ายหนึ่งหนังสือสัญญานั้นก็เป็น
 ไร้อำนาจ ผู้ใดจะเป็นผู้ตัดสินยึดยอมไม่ไถ มีแต่สาตราวุธจะเป็นผู้ตัดสิน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสาร
 เบื้องเดิม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 25 หน้า 53

การที่จริงเป็นอย่างนี้ ก็ในการครั้งนี้จึงเสกทำผืนผ้าสีอุษณิษาที่ทำต่อ
เรานั้นก็เป็นการจริง แต่ถึงเราจะไม่กล่าวประการใดก็รู้เป็นแนวว่าเขา
คงจะไม่ถอยให้ กำลังบ้านเมืองก็นอยไมอาจตัดสินผิดแลชอบใด...¹

ดังนั้นการที่ประเทศไทยไม่มีแสนยานุภาพทางกำลังทหารที่เข้มแข็งพอในการที่
จะครองการเจรจาการเมืองระหว่างประเทศได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจึงต้องดำเนินพระบรมราโชบายในการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยทรงใช้วิธี
การเจรจาทางการทูตเป็นหลักสำคัญ ในขณะที่เดียวกันก็ทรงพยายามสร้างสัมพันธไมตรี
ระหว่างประเทศเพื่อสร้างความยอมรับและความเชื่อถือในเกียรติคุณของชาติ วิธีการ
ที่สำคัญประการหนึ่งที่ทรงนำมาปรับใช้ในการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนี้ก็คือ
ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กล่าวคือ

1. ทรงยึดหลักขันติธรรมทางศาสนาเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางตำแหน่งองค์ศรี
ศาสดาของทุกศาสนาที่มีผู้นับถือในพระราชอาณาจักร โดยเฉพาะแนวพระราชดำริ
ส่วนพระองค์นั้นทรงเห็นว่า ศาสนาทุกศาสนาในโลกล้วนมีจุดประสงค์เพื่อให้ผู้นับถือประ-
กอบแต่คุณงามความดี มีความเมตตาต่อกันผู้อื่น ส่วนสิ่งที่จะต้องแตกต่างกันนั้นก็คือ
แนวทางและวิธีการที่จะไปถึงขั้นสูงสุดของแต่ละศาสนา ดังนั้นผู้ใดจะนับถือศาสนาใดก็
แล้วแต่ความคิด สติปัญญาที่จะไตร่ตรองหาเหตุผลเพื่อยึดเป็นหลักมั่นทางจิตใจ ดัง
ปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสาร
เย็บเล่ม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 25 หน้า 268

การที่จะห้ามปรามไม่ให้พวกมิชชันนารีไปสั่งสอนศาสนาจะห้ามปรามไม่ได้ เพราะมีคฤหาสน์ซึ่งอยู่สัณฐานทางพระราชไมตรีที่ใดทำไว้แต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่ก่อนทรงเห็นว่า ในพระพุทธศาสนาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ผู้ใดจะถือศาสนาอื่นโดยมิให้ลัทธิว่าถือตามคำเล่าลือตามลัทธิที่ใคร่ชอบมา ในพระไตรปิฎกโดยบัญญัติให้เห็นแก่ใจ เพื่อเห็นว่าเป็นที่พึงใจแล้วจึงให้ถือโดยหมั่นถนอมเกิด ทรงพระราชดำริหตามพระพุทธโอวาทดังนี้จึงได้ทรงอนุญาตว่า ผู้ใดจะถือศาสนาาก็ให้ถือตามใจเกิด...

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ความอุปถัมภ์ในทุกศาสนาโดยมิทรงรังเกียจแต่อย่างใด ทรงอนุญาตให้สร้างโบสถ์ทางคริสต์ศาสนา และอนุญาตให้บาทหลวงทั้งหลายเผยแพร่ศาสนาในดินแดนต่างๆของประเทศไทยได้แต่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าหม่อมมาลา กรมพระนราชนพรัตน์มณีนครสวรรค์ว่า

บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่กรุงเทพฯก่อนๆก็ บาทหลวงที่จะเข้ามาอยู่ในใหม่ก็จะไปเที่ยวสั่งสอนศาสนาในประเทศสยามก็ไป จะสร้างวัดขึ้นจะทำใดก็ได้แต่ในที่ดินที่นายไทยกำหนดให้ทำจึงทำได้ แลบาทหลวงฝรั่งเศสจะสร้างตึกแถวเรือนโรงอยู่ก็ไปปลูกโรงสอนหนังสือเด็กก็ไปโรงเรียนก็ไปในประเทศสยามก็ทำได้ แต่ต้องประพฤติตามกฎหมายไทย...

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ พระราชหัตถเลขาเบ็ญเจ็ด ร.5 บ.1.2/5

² ค. ร.5 บ.1.2/16

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดไว้เช่นนี้ก็เพื่อทรง
เน้นความเป็นเอกราชของชาติโดยนัยที่ว่า ผู้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารจะต้องปฏิบัติ
ตามกฎหมายที่ประเทศนั้นเข้ามาอาศัยอยู่ หากได้นี้อภิสิทธิ์เห็นกฎหมายอย่างใดไม่ เพียง
แต่ทรงให้อิสระในการสั่งสอนศาสนาเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันนอกจากจะทรงให้ความ
อุปถัมภ์ศาสนาอื่นๆที่เข้ามาในพระราชอาณาจักรแล้ว พระองค์ยังทรงคอยปกป้องคุ้มครอง
ให้ได้รับความสะดวกสบายให้ได้รับความเป็นธรรมด้วย ดังปรากฏว่าเมื่อเกิดวิกฤต-
การณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งไทยต้องเสียดินแดนและค่าปรับให้แก่ฝรั่งเศสจำนวนมาก ทำให้
ประชาชนโกรธแค้นถึงกับมีการแสดงความอาชญากรรมร้ายแก่บรรดาบาทหลวงทั้งหลาย
ดังปรากฏในคำกรณบัตรของบรรดาบาทหลวงในคำถวายพระพรชัยมงคล เนื่องในวัน
เฉลิมพระชนมพรรษาในปี ร.ศ. 112 ว่า

ทุกปีในกำหนดเฉลิมพระชนมพรรษา...ท่านบาทหลวงทั้งปวงมีความยินดี
ที่จะนำความปรารถนาแห่งชนทุกชน...ทรงพระเจริญสุขพระไทยทุกประการ
ในปีนี้อาสน์ดินนั้นเจือไปด้วยความทุกข์ เพราะเหตุการณ์ที่ใดเป็นมา...บาง
ท่านมีใจเขาใจในบุญ เหตุต่างที่ใดเป็นมาก็มีขึ้นในหา สักโทษแก่เจ้าพวก
คลุกคลีเป็นความร้ายกวนนักหนาว่า คลุกคลีจะมีใดถือสัจจานุสสัยต่อแผ่นดิน
และบ้านการามที่บุญน้อย...ผู้กล่าวว่าจะล้างมลทินเสียสิ้น...สมควร
ที่จะพูดถวายความเพื่อจะโค่นเลาบันเทาใจแห่งข้าพเจ้าทั้งหลาย เพราะ
เหตุที่ชาวพม่ากราบ...ทรงพระไทยกรุณาอยู่เสมอ...ไม่เลือกหน้าไม่
เลือกศาสนา...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช-
หัตถเลขาเบ็กลีลิต ร.5 บ.1.9/10

จากคำกราบบังคมทูลฉบับนี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อพลนิกรโดยมีทรงรังเกียจว่าผู้ใดจะนับถือศาสนาใด นอกจากนั้นก็ยังทรงเป็นที่พึ่งอันยิ่งใหญ่แก่บรรดาผู้ที่นับถือศาสนาต่างๆ ในขณะเดียวกันก็เป็นที่ยืนยันว่า บาทหลวงทั้งหลายแม้ว่าจะเป็นคนต่างชาติต่างศาสนา แต่เมื่อได้มาอาศัยอยู่ในพระบรมโพธิสมภาร เป็นเวลานานต่างก็ซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณและพระราชกรณียกิจอันงดงาม ทำให้ต่างก็มีใจจงรักภักดีต่อพระองค์ ดังนั้นเมื่อถูกกล่าวหาและถูกมองในแง่ร้ายก็เดือดเนื้อร้อนใจ ถึงกับต้องกราบถวายบังคมทูลให้ทรงทราบความในใจ เพราะถ้าหากบาทหลวงเหล่านี้ไม่มีความจงรักภักดีต่อพระองค์อย่างแท้จริงอาจจะถือเหตุของความเป็นคนของชาติมหาอำนาจสร้างสถานการณ์ตอบโต้เพื่อให้เหตุการณ์ลุกลามใหญ่โตเพื่อเป็นช่องทางให้ประเทศมหาอำนาจใช้กำลังเข้ามาแก้ไขเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก็ย่อมกระทำได้ และผลร้ายที่เกิดขึ้นตามมาก็คือการต้องตกเป็นประเทศอาณานิคมของชาติตะวันตกไปตั้งเช่นกรณีประเทศเวียดนาม เป็นต้น ซึ่งความจงรักภักดีของเหล่าบาทหลวงนี้มีมากถึงกับยกย่องพระองค์ว่าเป็นบิดาที่คอยปกป้องบุตร ดังจะเห็นได้จากคำถวายไชยมงคลของบรรดาบาทหลวงเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาในปี ร.ศ. 117 มีความตอนหนึ่งว่า

ธรรมดากว่าตระกูลอันมีเกียรติที่ดังมานั้น ถ้าถูกพบผู้ใดผู้หนึ่งถึงวันกำหนด
บังเกิดแห่งตน...บรรดาถูกหลานยอมสโมสเรารินเริงอยู่ด้วยบิดาให้
อินดีพร้อมด้วยกัน...เมืองประเทศใดๆ...มีพระมหากษัตริย์เป็นประธาน
เป็นบิดามีมหาชนทั้งหลายเป็นบุตรอยู่ในบิดา ปกครองทั้งสิ้น ฝ่ายชาวพระพุทธ-
เจ้ากับบาทหลวงก็มีผู้นำใจสมาธิภักดีเข้ามาหาเป็นพวกมหาชนชาวสยาม
พร้อมกันรวมใจกับชาวชนทั้งสืบถวายไชยมงคลแด่สมเด็จพระราชสมภาร เจ้า
...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ-
เลขาเบ็ญจเทวี ร.5 บ.1.9/10

พระมหากษัตริย์อยู่ในเรื่องขันติธรรมทางศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ทำให้ประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งความร่มเย็นของทุกศาสนา และทุกศาสนาก็สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสันติ เป็นที่ประจักษ์ชัดแก่คนทั่วไปทั้งในประเทศและนอกประเทศ ดังปรากฏในคำถวายชัยมงคลของประชาชนชาวพระนคร ซึ่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลได้อ่านถวายที่ท้องสนามหลวง หลังจากที่เสด็จกลับจากการประพาสยุโรปครั้งที่ 2 มีความตอนหนึ่งว่า

ส่วนการพระศาสนาใดพระราชทานความเป็นไสรแก่ตน ในที่จะถือศาสนาได้ตามศรัทธาทั้งทรงป้องกันรักษาไม่ให้มีอันตรายเกิดแก่ประชาชนต่างพวก เพราะเหตุถือศาสนาต่างกัน และทรงว่าจิตบาปตนภายในไม่ให้อะไรของจะทำศาสนาอื่นเป็นอนุเขตของมหาชนให้เกรงามอง เป็นเหตุให้เสื่อมเสียแห่งการบำเพ็ญศาสนวัตร ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาสำหรับบ้านเมือง ทั้งศาสนาอื่นๆทั่วไปโดยอนุเคราะห์การ สดแล้วแต่จะสำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนเพียงไร ขอเป็นเครื่องหมายสำคัญแห่งพระเมตตาคุณที่ทรงให้เป็นไปในชนนิกรประการหนึ่ง...¹

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำพระพุทธโอวาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงเปิดกว้างให้บุคคลนับถือศาสนาใดอิสระโดยให้หลักแห่งการไตร่ตรองด้วยปัญญา เพราะทุกศาสนาล้วนมีหลักธรรมคำสอนที่มีจุดมุ่งหมายสอนให้คนประพฤติดีด้วยกันทั้งสิ้น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดหลักขันติธรรมทางศาสนา เพื่อก่อให้เกิดความสันติระหว่างประเทศจากการที่ทรงไม่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช 18 เมษายน 2505 หน้า 93

เบียดเบียนศาสนาอื่นแล้ว ยังเป็นการสนองตามพระพุทโธวาทอีกด้วย ดังปรากฏในพระ
ราชนิพนธ์ โคลงสุภาภิตของพระองค์เกี่ยวกับความศรัทธาว่า

แสงหาที่พึ่งให้	เต็มใจ เทอญพอ
เห็นศาสนธรรมโค	เลิกแล้ว
จงหมั่นประพฤติใน	สถานทาน สอนนา
จักเกิดผลดวงเฉว	เพื่อหมั่นใจจริง ¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยึดหลักสันติธรรมทางศาสนา
นี้ย่อมเกิดผลดีต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอย่างยิ่ง เพราะเป็นการแสดงให้เห็นว่า
ต่างประเทศเห็นว่าทรงมีคุณธรรมสูง และมีความทันสมัยในเรื่องหลักแห่งสิทธิมนุษยชน
ที่ชาวตะวันตกถือว่าเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง อันเป็นการเพิ่มพูนเกียรติคุณของประเทศ
ให้สูงขึ้นในสายตาของชาวต่างประเทศว่าประเทศไทย เป็นชาติอารยชาติหนึ่ง

2. ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่ชาวต่างประเทศและประเทศที่นับถือพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะทรงรับพระราชภาระ
ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในประเทศแล้ว พระองค์ก็ยังทรงให้ความอุปถัมภ์แก่พุทธศาสนา
ในดินแดนอื่นนอกพระราชอาณาจักร ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงตระหนักพระทัยว่าทรงเป็น
พุทธจักร ศาสนูปถัมภกที่เหลืออยู่เพียงพระองค์เดียวในโลก ดังปรากฏในหนังสือที่พระบาท

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมโคลงสุภาภิตพระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ 5 พิมพ์แจกในงานประชุมเพลิงศพคุณหญิงยอน สิงห์สากร หน้า 5

มีเข้ามาถวายพระองค์และมีข้อความตอนหนึ่งว่า"...บรรดาพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายซึ่งนับถือพระรัตนตรัย...ยังเหลือแต่สมเด็จพระบรมพิตรซึ่งเป็นเอกพระองค์เดียว..."¹ ดังนั้นการที่ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่พระพุทธศาสนาในทางแดนนอกจากจะเป็นพระเกียรติยศของการแผ่พระบารมีแล้ว ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศให้เกิดความกระชับใกล้ชิดสนิทสนมยิ่งขึ้นโดยเฉพาะกับดินแดนที่ประชาชนนับถือพุทธศาสนาถึงเช่นลังกา เป็นต้น ซึ่งปรากฏว่าเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปครั้งแรกในพ.ศ. 2440 ทรงเสด็จพระราชดำเนินแวะเกาะลังกา พระองค์ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดีจากประชาชนชาวลังกา ซึ่งมาร่วมชุมนุมและกล่าวต้อนรับพระองค์ทั้งยังได้แสดงความระลึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่ประชาชนชาวลังกาตลอดมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบและทรงเน้นถึงพระราชประสงค์อันแท้จริงในการที่ได้อุปถัมภ์ไว้ว่าจะต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบหนึ่งว่า

ข้าแต่ท้าวบุญเจริญ ด้วยการที่เห็นท่านทั้งหลายผู้รวมพระศาสนาเดียวกันทั้ง
คฤหัสถ์ บรรพชิต อันมาพร้อมกันทำการต้อนรับแก่ข้าพเจ้า ณ ที่ข้าพเจ้า
มีความยินดีมาก อนึ่งไฉนถ้อยคำแถลงของท่านกล่าวถึงสาเหตุประวัติใน
เกาะลังกา แลการที่ข้าพเจ้าได้เกื้อหนุนแก่พระศาสนาในที่นี้ก็มีจิตยินดีด้วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ฉีกการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ. 19/26

...เราขอเชิญคำว่า ความประสงค์บางอย่างที่ท่านทั้งหลายต้องการ...
เราจะอุทิศตนตามกำลังเฉพาะในการที่จะเป็นคุณอันแท้จริงต่อพระ
พุทธศาสนา และเป็นประโยชน์ทั่วไปแก่ท่านทั้งหลายผู้รวมศาสนาเดียวกับ
เรา...¹

พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่ทรง
ให้ความอุปถัมภ์เกี่ยวกับกิจการด้านพระพุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศมีมากมาย ดังเช่น
การที่ทรงพระราชนิพนธ์ให้พระภิกษุชาวลังกาเดินทางมาศึกษาเล่าเรียนพระพุท
ธศาสนาในเมืองไทย โคแก่กรณีพระศิริสมณ จากเมืองลังกาเขียนหนังสือมาทูลเกล้าถวาย
ขอพระบรมราชูปถัมภ์ด้านพุทธเพื่อมาศึกษาพระพุทธานิเทศน์ในกรุงเทพฯ
ซึ่งพระองค์ได้สอบถามไปยังกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถึงความเหมาะสมว่าจะให้เข้ามา
ศึกษาได้หรือไม่ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงเห็นด้วยที่จะอนุญาตเพราะเป็นการเผย
แพร่คำสอนของพุทธศาสนาที่แท้จริงให้แพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ อันเป็นพระเกียรติ
ยศอย่างยิ่ง ดังปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลตอนหนึ่งว่า

เรื่องพระศิริสมณมาทูลจะขอรับถวียกย่องปฏิบัติอย่างพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
...หม่อมฉันมีความยินดีมาก ในเวลานี้เมืองที่ถือพุทธศาสนาซึ่งยังใช้ภาษา
บาลีก็ยังมีเหลือเป็นเอกราชอยู่แต่เมืองไทยเมืองเดียว ควรที่จะช่วยทำ
บำรุงพระพุทธศาสนาให้คำสอนอันแท้จริงแพร่หลายไปถึงประเทศต่าง ๆ ซึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ กระทรวงต่างประเทศ ต. 11. 1/12

ยังมีผู้นับถือพระพุทธศาสนา แต่ไม่มีผู้ที่จะทำนุบำรุงยกย่องให้ประโยชน์
อันเป็นแก่นสารทั่วไปแก่ชนทั้งปวง ความปรารถนา ซึ่งพวกคณาจารย์
ขอรับลัทธิธรรมยุติกาลงไปประพฤติให้เป็นการแพร่หลายออกไปดังนี้ เหนว่า
เป็นการมีคุณแก่ชนทั้งปวง ไม่ควรที่จะเป็นที่ยังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด
เมื่อเขารับไปไม่ประพฤติใดจริงก็เป็นการเสียอยู่แก่ตัวเขเองทั้งทางโลกย์ทาง
ทางธรรม...¹

ดังนั้นเมื่อพระสงฆ์ใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกินดีในการที่จะให้พระศิริสมณเดินทางเข้า
มาศึกษาเล่าเรียนได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชหฤทัย
ชื่นชมยินดี ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมีข้อความ
ตอนหนึ่งว่า

การซึ่งเสด็จอุปฐาย์ทรงมีพระหฤทัยยินดีอนุเคราะห์แก่พระศิริสมณะอย่างนี้
หม่อมฉันมีความยินดีเป็นอันมาก ด้วยศาสนวงศ์อันใดจะหาความบริสุทธิ์
บริบูรณ์แล้วนี้จะใดแพร่หลายออกไปในทิศานุทิศเป็นประโยชน์แก่มนุษย
ปรารถนาธรรมดี นับว่าเป็นกองกุศลอันยิ่งใหญ่อย่างหนึ่ง ขอให้การทั้งนี้
เป็นไปตลอดแฉะเป็นการแพร่หลายถาวรสืบไปภายหน้าเถิด²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส

พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่ทรงให้ความอุปถัมภ์ค้ำชูชาวต่างประเทศในการศึกษาพุทธศาสนานี้ คงเป็นที่ปรากฏโดยทั่วไป ทำให้บรรดาชาวต่างประเทศเช่นชาวยุโรปที่ไม่ได้นับถือพุทธศาสนาแต่มีความสนใจที่จะศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อเป็นความรู้ก็ได้ขอพระบรมราชานุญาตจากที่ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูทุนทรัพย์เพื่อเข้ามาศึกษาเล่าเรียนด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่มีความพิถีพิถันละเอียดลอออย่างมาก ทรงพิจารณาว่าการอย่างไรจึงจะเป็นไปเพื่อการศาสนาและเป็นประโยชน์ต่อพุทธศาสนาโดยรวม และการอันใดกระทำไปเพื่อเกิดมรรคผลเฉพาะส่วนตน ดังเช่นกรณี ดอกเตอร์คาลอย เกนเนอร์มัน ชาวเยอรมัน ซึ่งมีหนังสือมาขอพระราชทานทุนทรัพย์เพื่อเข้ามาศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนาในเมืองไทย ทรงมีพระบรมราชกระแสว่า"...นับว่าเป็นอย่างอุกฤษฏ์เจือจานการเจริญในพระพุทธศาสนาเช่นนี้อยู่ข้างจะกว้างลึกหม่นหม่น ไม่รู้ว่าเท่าไรจะพอ..."¹ ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าการศึกษาพระศาสนา มาขอพระราชทานพระราชทรัพย์อุกฤษฏ์เพื่อศึกษาพุทธศาสนานี้ ถ้าทรงพระราชทานไปก็จะทำให้มีคนขอกันมากขึ้น เป็นการสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์มาก ทั้งประโยชน์ที่จะได้ในพระพุทธศาสนาก็คงไม่มีมากนัก ในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ไม่ทรงแน่วพระทัยว่าจะได้บุคคลที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ ดังนั้นกรณีเช่นนี้พระองค์จะทรงพระราชทานทุนทรัพย์อุกฤษฏ์เฉพาะบุคคลที่แสดงความเลื่อมใสอย่างแท้จริงด้วยการอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาพระองค์จึงจะทรงยินดีพระราชทานความอุปถัมภ์ค้ำชูคนต่างประเทศนេះ นับว่าเป็นความรอบคอบในการจ่ายพระราชทรัพย์ของพระองค์เพื่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่การพระศาสนาอย่างแท้จริง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.2.1/9

นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์เงินอุดหนุนให้แก่โรงเรียนสังฆมิตตาคารณี เมือง
โกลัมโบ เกาะลังกาซึ่งเป็นโรงเรียนและที่พักของเด็กหญิงกำพร้าที่นับถือพระพุทธรูป
ศาสนาอีกด้วย¹ นับว่าพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ทรงปกป้องให้ความร่มเย็น
แก่ผู้ทุกข์ยากที่นับถือศาสนาเดียวกันอย่างกว้างใหญ่ไพศาล และจากความรักที่มีพระ
เมตตาคุณอย่างกว้างขวางนี้บางครั้งก็นำความยุ่งยากลำบากพระทัยมาสู่พระองค์มิใช่น้อย
เช่นกรณีพระภิกษุชาวอินเดียชื่อ"ธรรมปาละ"ได้จัดตั้งสมาคมพุทธศาสนาขึ้นในอินเดีย
เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาชื่อว่า"มหาโพธิโซไซตี้"และได้ทำหนังสือมาขอพระบรมราชูป
ถัมภ์ทุนทรัพย์ในการดำเนินงานของสมาคม เช่นค่าเช่าที่ดินของสมาคม ค่าพิมพ์หนังสือ
เงินเดือนประจำของผู้ดำเนินการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสงสัย
การดำเนินงานของสมาคมนี้ว่าคงเป็นสมาคมที่ต้งขึ้นโดยมิได้เป็นไปเพื่อจุดประสงค์ในการ
ดับทุกข์ตามแนวพระพุทธศาสนา และเมื่อทรงให้ทำการสืบสวนได้ข้อเท็จจริงตามที่พระองค์
ทรงสงสัยก็ทรงไม่มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสที่จะจ่ายพระราชทรัพย์อุดหนุน ดังปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาให้ราชเลขาธิการตอบจดหมายกลับไปดังนี้ว่า

ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เสมอเป็นนิมิตใจดีแล้ว...แต่
สังเกตว่าการกุศลของพวกธรรมปาละ เห็นแต่เงินเป็นสิ่งที่ตั้งกุ้ไยบรรอง
ขอจะเอาแต่เงินอย่างเดียว ถ้าไม่ได้อังใจก็จะแคะไค้ค่อนวาทเปรียบ

¹ จอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา-
ธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.2.1/9

ต่างๆนาๆจนไม่มีใครกล้าจะช่วยอุดหนุน ทำให้เกิดสงสัยว่าจะเป็นการ
หาประโยชน์ส่วนตัวไป ทางที่ถูกที่ควรนั้นจะต้องคิดการสั่งสอนให้เกิดศรัทธา
ก่อนแล้วจึงจะมีผู้ออกเงินเรียกรายไปให้การกุศล....¹

อย่างไรก็ตามเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นแก่
การพระศาสนาจึงทรงพระราชนิพนธ์พระราชนิพนธ์ไปอุดหนุนบางตามที่เห็นสมควร แต่ปรากฏว่า
พระบรมปาละก็ได้ถือโอกาสขอพระราชนิพนธ์เพิ่มขึ้นเรื่อยๆโดยเป็นไปในลักษณะ
ที่ว่าเป็นพระราชภาระโดยตรงที่จะต้องทรงอุปถัมภ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวไม่ทรงพอพระทัยมากที่จะให้พระองค์ทรงทำบุญกุศลอันมิได้เกิดจากพระราชนิพนธ์
ควยนำพระทัยที่แท้จริงของพระองค์ ดังปรากฏในพระราชกระแสเรื่องนี้ว่า"...ไม่ได้
เกิดมีใจศรัทธา ถ้าจะต้องชักเนื้อไปเลี้ยงอีตาดักเพศคนนี่ จะเป็นอันได้ทำบาปอยู่เสมอ
ทุกเดือน แต่เป็นการเกี่ยวกับพระศาสนา...จะทำอย่างไรช่วยกันคิด ถ้าจะใช้จ่ายเงิน
แผ่นดินแล้วได้ แต่ส่วนตัวไม่มีใจศรัทธา..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.2.1/7

² ค. ร.5 ค.2.1/10

นับว่าแนวพระราชดำริในการที่จะทรงให้ ความอุปถัมภ์ทางพุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศในดินแดนอื่น ๆ นั้น พระองค์ทรงพิจารณาจากการกระทำว่ามีจุดมุ่งหมายที่แท้จริงอย่างไรและเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาที่แท้จริงเพียงไร นั่นคือจะต้องแสดงให้เห็นว่ามีความเลื่อมใสและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงก่อนที่จะพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ด้านทุนทรัพย์ให้ ดังเช่นกรณีที่ทรงพระราชทานทุนทรัพย์ให้โปรเฟสเซอร์โรสเควิตซ์ พิมพ์คึกขันนารีภาษาบาลี เพราะทรงพิจารณาเห็นว่ามีความอุสาหะอย่างสูงและทำด้วยความศรัทธา ทั้งคึกขันนารีที่ท่านี้ก็จะ เป็นประโยชน์ในการที่ชาวต่างประเทศอื่น ๆ จะได้เรียนรู้พระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายได้อีกวิธีหนึ่ง ดังปรากฏในพระราชกระแสว่า "...การที่จะอนุเคราะห์ให้เงินแก่พุทธบริษัทที่มีความพยายามเผยแพร่พระพุทธศาสนานั้นจะเป็นได้ด้วยความเพียรแลเห็นการที่จะทำขึ้นคืออย่างนี้ ผู้มีทรัพย์จึงจะมีสิทธิ์ให้เงินช่วยได้..."¹

ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ ความอุปถัมภ์ชาวต่างประเทศที่นับถือพุทธศาสนานี้ นอกจากจะเป็นเพราะเกิดจากการที่ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาในฐานะที่ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกแล้ว ก็เป็นการสร้างความรู้สึกลึกซึ้งสนิทสนมในฐานะทรงเป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนาซึ่งได้รับการยอมรับอย่างสูง ดังจะเห็นจากการที่พุทธศาสนิกชนชาวลังกาได้รวมใจกันเรียกรายเงินก่อสร้างธรรมศาลาขึ้นและขอพระปรมาภิไธย ทราแผ่นดิน และพระบรมรูปของพระองค์ไปประทับไว้ที่มุขธรรมศาลา² อันเป็นพระเกียรติยศอย่างสูง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.2.1/7

² ต. ร.5 ต.2.1/9

3. ทรงพระราชทานพระไตรปิฎกเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เลื่อมใสในหลักธรรมทางพุทธศาสนา และการที่ทรงศึกษาพระพุทธานุชาอย่างถ่องแท้ทำให้พระองค์ทรงวางซึ่งในหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นคำสอนที่ประเสริฐและสามารถนำไปปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความสุขในชีวิตได้ดังปรากฏในพระราชดำรัสว่า "ก็ธรรมเนียมใดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนยอมเป็นธรรมอันวิเศษอุดมยิ่ง นี่จะทำให้สัตว์ตนจากทุกข์ภัยได้โดยจริง เป็นธรรมวิเศษเพียงแต่ยอมจะเป็นที่ปรารถนาของผู้ซึ่งจะอยากเรียนรู้ เพื่อปฏิบัติตามสืบไปภายหน้าเป็นแท้..."¹ ดังนั้นหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สอนในคนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ทั้งหลักธรรมสำหรับผู้ปกครอง หลักธรรมสำหรับประชาชนที่จะยึดเป็นหลักในการดำเนินชีวิตประจำวันนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นสัจธรรมที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริที่จะทรงเผยแพร่คำสอนของพุทธศาสนานี้ให้แพร่หลายไปยังทั่วโลก โดยการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจสอบและพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้น แล้วทรงส่งพระไตรปิฎกที่ทรงให้พิมพ์ขึ้นใหม่นี้แจกจ่ายไปยังประเทศต่าง ๆ พระราชทานสถานศึกษา มหาวิทยาลัยและในบรรดาผู้นำของประเทศต่าง ๆ เช่น

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รอยศรีตัญญา เอกพรณ หนา 24

ประเทศอังกฤษและเมืองขึ้น ประเทศฝรั่งเศส ประเทศเยอรมัน ประเทศโปแลนด์ และเมืองขึ้น ประเทศฮอลันดาและเมืองขึ้น ประเทศเบลเยียม ประเทศอิตาลี ประเทศสวีเดน ประเทศนอร์เวย์ ประเทศสหรัฐอเมริกา ประเทศเดนมาร์ก ประเทศสเปน ประเทศญี่ปุ่น และประเทศรัสเซีย¹ ซึ่งประเทศเหล่านี้เมื่อได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกต่างก็มีหนังสือมาขอบพระทัย และปรากฏว่าบางประเทศที่ไม่ได้ส่งไปให้ได้เขียนหนังสือมาขอพระราชทานทั้งในส่วนของรัฐบาล และส่วนบุคคลด้วยเป็นจำนวนมาก ถึงกับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เป็นครั้งที่ 2

การที่ทรงส่งพระไตรปิฎกไปเผยแพร่ยังต่างประเทศครั้งนั้นนอกจากจะเป็นการประพาศปฏิบัติพระองค์ในฐานะเป็นพุทธจักรศาสนูปถัมภก. ที่ดำเนินการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนนานแล้ว ยังเป็นการแสดงออกถึงพระเมตตาการุณาที่ทรงให้ชาติอื่นได้มีโอกาสศึกษาและเรียนรู้พระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันเป็นลักษณะหนึ่งของการบำเพ็ญทานที่เรียกว่า "ธรรมทาน" ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า "การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง"² ผลปรากฏว่าพระราชนัดดาที่ทรงปฏิบัติในคราวนี้ทรงได้รับการสรรเสริญยกย่องจากชาวต่างประเทศเป็นอันมาก ดังปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ที่ส่งเข้ามาขอบพระทัยในพระเมตตาครั้งนี้มากมาย เช่นหนังสือจากพระสงฆ์พม่าคนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.19/1

² สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ วิทยาศาสตร์ในแนวพุทธศาสตร์ หน้า 141 (อ้างอิงใน สัพพทาน มุมมทาน จินาติ พ.ศ.25/34/63)

บรรดาพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายซึ่งนับถือพระรัตนตรัย...ยังเหลือแต่
สมเด็จพระบวรมหิศรซึ่งเป็นมกุฎราชกุมารองค์เดียว...บรรดาท่านทั้งหลาย
พระคัมภีร์ทั้งปวงก็พระไตรปิฎกซึ่งเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ให้สมเด็จพระบวรมหิศรได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระเถระทั้งหลายแยก
ฉานในพระปริยัติธรรมทั้งปวงไว้พระคัมภีร์ให้สมเด็จพระเจ้านั้น...ถือว่า
บรรดาท่านอันประเสริฐ...ไม่มีทางอื่นจะยิ่งขึ้นไปกว่า...เพื่อพระรา
ประสงค์จะไม่ให้การเล่าเรียนของสมเด็จพระคัมภีร์นั้นเสื่อมไป ท่านเมื่อย
ความบูชาพระภิกษุสงฆ์แล้วเรียนพระคัมภีร์นั้น...ถือว่า เป็นบรรดา
อย่างยิ่ง...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระไตรปิฎกไปยัง
ประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกนั้นทำให้บรรดาผู้ที่สนใจที่จะศึกษาเรื่องราวทางพุทธศาสนา
เพิ่มมากขึ้นถึงกับเขียนหนังสือมาขอซื้อเพิ่มมากมาย เช่นหนังสือที่ส่งมาจากมหาวิทยา
ลัยในสหรัฐอเมริกา กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. ได้เขียนมาขอบพระทัยในพระมหากรุณาธิคุณ
ดังนี้ว่า

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงพระกรุณา
โปรดพระราชทาน...ข้าพเจ้ามีความชื่นชมยินดีมากมาย...ใน
ความที่ทรงพระดำริเห็นพระราชาแห่งไทยเมื่อแผ่กว้างขวางดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ค. 19/26

ซึ่งกระทำให้พระองค์เป็นพรราชบุตรในการศึกษาเล่าเรียนต่างๆ
ตลอดไปทั่วทิศานุทิศแห่งโลกย์ แลคือกรุงอะเมริกาเป็นคนนี้ควย
...¹

และจดหมายบางฉบับก็คัดต่อถามมาว่า มีผู้สนใจที่จะซื้อพระไตรปิฎกจำนวนมาก
จะซื้อได้ทีเดียว ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าจะมีความยินดีที่จะรับเป็นพระต่อไป ตั้งแต่วันที่ใดขึ้นกับ
เรื่องสมุคพระไตรปิฎก...บัดนี้ก็ยังหะวี่มาก...อนึ่งนักเรียนบาง
คนเป็นครูสอนภาษาต่างๆใครมาสืบถามถึงสมุคพระไตรปิฎกที่ข้าพเจ้า
ว่า ถ้าเขาจะต้องการ เขาจะจัดหาที่ไหนจึงจะได และมีความปรา-
ถนาจะใคร่ซื้อหลายสำรับ²

ความสนใจของมหาชนทั้งภายในประเทศและนอกประเทศเกี่ยวกับพระ-
ไตรปิฎกฉบับพิมพ์นี้มีมากมาย จนถึงกับมีบุคคลที่หวังผลประโยชน์ขอพระบรมราชา-
นุญาตพิมพ์เพื่อการจำหน่ายโดยตรง ซึ่งเรื่องนี้กรมหมื่นวชิรญาณทรงคัดค้านไม่เห็น
ด้วย โดยทรงให้เหตุผลว่าประเพณีแต่โบราณมา การดำเนินการเกี่ยวกับพระไตร-
ปิฎกนั้นเป็นสิทธิเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้นไม่ควรดำเนินการค้า ดังปรากฏ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.19/12

² ด.

ในหนังสือของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ชุกฉลาวแต่เพียงว่าตั้งแต่ครั้งปฐมสังคายนาจนทุกวันนี้ การนี้เป
นาที่ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอุปราชสโนปดัมภก กับพระสงฆ์แตก
ฉวนในพระปริยัติธรรม จะถึงทำโดยเกื้อกูลแก่พระศาสนาอย่างใด
ไร* นี้มีมาโดยลำดับนั้นใคร่หาสองพันสี่ร้อยปีแล้ว อีกประการหนึ่ง
ถึงพวกชาวยุโรปและอื่น ๆ พึ่งพระไตรปิฎกขึ้นก็ล้วนนักปราชญ์เรียน
ทางนี้ จนมีจึงเป็นของดี ถูกต้องไม่เหมือนอย่างสร้างพระพุทธรูป
ปล่อยไปตามฝีมือทาง เป็นแท่นียอดแล้วก็เป็นไซโต ถ้าพระไตรปิฎก
จะเป็นเช่นนั้นบ้าง จะเป็นที่น่าสังเวชนักเหตุนี้ ไม่สมควรพระ
ราชทานไรต์ให้ปิดประกาศ...

นับว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิมพ์พระไตร
ปิฎกและแจกจ่ายไปยังต่างประเทศนั้น เท่ากับ เป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีแสดง
ถึงน้ำพระทัยอันกว้างขวางของพระองค์ที่จะทรงแผ่แผ่พระธรรมอันประเสริฐไปยัง
มวลชาวโลกในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงต้องมีพระราชประสงค์ให้ผู้ที่ศึกษาเท่า
ใจว่า ประเทศไทยเป็นดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์ทรงยึด
หลักธรรมะในการปกครอง ทำให้เป็นประเทศที่รักสงบไม่คิดรุกรานใคร ไม่เบียด

*ไรต์ (Right) สิทธิอันถูกต้อง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราช-
เลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.19/18

เป็นนิโคร มีแต่ความเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ในโลก เพราะหลักธรรมทางพุทธศาสนาสอนให้ทุกคนมีความเมตตา กรุณา อันเป็นหลักธรรมที่ดำรงโลกไม่ให้เกิดความวุ่นวาย และเท่ากับเป็นการสอนไปในตัวด้วยว่า ถ้าประเทศต่าง ๆ ยึดหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา ก็จะพบแต่ความสงบ และไม่คิดที่จะเบียดเบียนผู้อื่นให้ประสบความเดือดร้อน และเมื่อนั้นโลกทั้งโลกก็จะพบสันติสุขเช่นกัน

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชทานพระไตรปิฎกไปยังประเทศต่าง ๆ เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีไม่ว่าจะเป็นประเทศที่นับถือพุทธศาสนาโดยตรง หรือกับประเทศที่นับถือศาสนาอื่นแล้ว พระองค์ยังทรงพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุซึ่งขุดพบที่ประเทศอินเดียมาแจกจ่ายให้กับดินแดนต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาเพื่อการสักการบูชาอีกด้วย และทั้งยังได้ทรงพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุนั้นให้แก่ชาวรัสเซียที่นับถือพุทธศาสนา โดยทรงให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ เป็นผู้นำไปให้¹ พระราชนิธิยกิจที่ทรงกระทำเหล่านี้ล้วนเป็นการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้นในตัวของพระองค์อย่างมากในขณะเดียวกันชื่อเสียงของพระองค์ และชื่อเสียงของประเทศไทยก็เริ่มเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายทั่วไปในนานาประเทศ อันเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอย่างใกล้ชิด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

4. ทรงยึดหลักกรรมทางพุทธศาสนาในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนัก พระทัยว่าประเทศไทยไม่มีกำลังแสนยานุภาพที่จะเป็นเครื่องมือในการต่อรองทาง การเมืองระหว่างประเทศ ดังนั้นในความสัมพันธ์กับต่างประเทศนั้น พระองค์จึง ทรงใช้หลักกรรมทางพุทธศาสนาเป็นหลักในการเจรจา และสร้างความประทับใจ ให้เกิดขึ้นกับชาติต่าง ๆ ที่ทรงได้มีโอกาสพบปะเจรจาคอย ตลอดจนถือเป็นหลัก สำคัญในการบริหารบ้านเมืองภายในอีกด้วย ซึ่งแนวพระราชดำริในการที่สร้าง ความสัมพันธ์กับต่างประเทศนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือหลัก แห่งความเป็นพี่น้องกันตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เมื่อครั้งที่เสด็จประพาสเกาะลังกา ในคราวเสด็จพระพาสยุโรปครั้งที่ 1 ความว่า

พระศาสดาของเราทั้งหลาย ไม่ทรงถือประเทศก็ดี ชาติก็ดี วงศ์ก็ดี ทรงถือความคุ้นเคย ชื่อว่าเป็นญาติอันสนิท แลครุสวา ความรักกัน แลกันเข่นนี้ก็จะเกิดก็เพราะใดเคยอยู่รวมกันมาแต่ปางก่อนบาง เพราะเกื้อกูลต่อกันในปัจจุบันบาง เหมือนลูกอุบลวันเกิดในน้ำ เพราะอาศัยน้ำกับเลนนั้น เหนือขึ้นหาฟเจ้ายินดีในอดยคำแลการ ตอนรับของทานทั้งหลาย ย่อมพระศาสดาทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิตเหมือน ญาติอันสนิทของตัว...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงนำมาใช้เพื่อดำเนินนโยบายต่างประเทศนี้คือ

4.1 ทรงดำเนินนโยบายทางสายกลาง

ในการดำเนินการบริหารภายในประเทศเกี่ยวกับการติดต่อกับ
ชาวต่างประเทศที่เข้ามามีอิทธิพลในเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงกำชับให้พระมหากษัตริย์อย่างยิ่ง โดยทรงมีพระราชดำริให้ใช้ดุลยพินิจ
ไตร่ตรองให้ดำเนินไปโดยวิธีทางสายกลาง คือไม่ต้องจนทำให้เกิดเหตุร้าย และไม่
หย่อนเกินไปจนเสียพระเกียรติยศ ดังเช่นกรณี การดำเนินการภายในประเทศ
ทรงถือว่าเป็นสิทธิโดยชอบธรรมของประเทศในการที่จะดำเนินการโดยอิสระ
ปราศจากการแทรกแซงจากมหาอำนาจอื่น โดยเฉพาะการรักษาความสงบเรียบ
ร้อยภายในประเทศ ดังเช่นกรณีการส่งกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อ ทรงมีพระบรมรา-
โชวาทให้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเข้มแข็งมีต้องเกรงอำนาจชาติอื่น ดังปรากฏใน
พระบรมราโชวาทว่า

ข้อซึ่งประมาณการไปว่า จีนญวี่รังเศสจะมาช่วยฮ่อ...ถึงโดยว่า
จีนญวี่รังเศสจะช่วยฮ่อจริง ถ้ากั๋งดังฝ่ายเราที่ยกขึ้น พอจะปราบ
ปราบได้ก็ให้ทำการให้เต็มมืออย่าท้อใจ...เพราะเราทำการปราบ
ปราบโจรผู้ร้ายศัตรูในแผ่นดินสยาม ไม่เป็นเหตุที่ชาติใดจะมาว่าได้
โดยทางธรรม...

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 น.64/1

อ่อนนุชไปก็จะบิบบอเอา ต้องอ่อนบางแต่งบ้าง เป็นสถานกลาง ๆ
เห็นว่าจะพอทรงตัวไปได้...¹

นอกจากจะใช้นโยบายในทางสายกลางแล้วพระองค์ยังทรงกำชับข้าราชการให้ปฏิบัติตนด้วยความสุภาพอ่อนโยน เพื่อที่จะสร้างความรู้สึกสนิทสนมให้เกิดการยอมรับในอำนาจโดยไม่ตรี เมื่อเกิดปัญหากับชาวต่างชาติ ก็จะช่วยให้ผ่อนคลายความรุนแรงลงได้ ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาวิเทศบดินทร์
ตอนหนึ่งว่า

ว่าด้วยการที่มองสีเออปาวีขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบาง การที่หลวงพิศณุเทพทำนั้นเป็นการดีแล้ว แต่อย่าให้หวางกิริยาอาการให้เขาเห็นเป็นไม่ชอบ แลไมเออซุระ ภาคิจะแกล้งอูยเสมอเป็นนิจไป... ต้องทำกระตือรือร้นช่วยไห้เป็นฉันเพื่อนฝูงชอบพองานกัน... จำเป็นต้องมีไมตรีกันไว้อย่าง คนที่จะทำราชการนาที่เกี่ยวของกันแลกันแสดงอาการ เป็นศัตรูกันเสียแล้ว เหตุเล็กนอยก็จะไห้เป็นเหตุมากไป... จึงต้องมีตามคำเขา เรียกว่า เคตทาสี คือกิริยาอัชฌาไศรยหรืออ่อนหวาน แต่มิไร

¹พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยารามประมัญญา สามวัง ของ
ประยูม ลิขิตพันธ์ หน้า 394-396

อ่อนจนเสียการงาน ถึงโดยจะโกรธซึ่งชักเคืองอย่างไรก็ยังต้อง
ทำกริยาที่เรียบร้อยไม่หยามคายเป็นคน...¹

ลักษณะการใช้นโยบายในทางสายกลางนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแน่วแน่มิได้หมายความว่าต้องการแสดงความอ่อนแอ แต่หมายถึง
การแสดงความอ่อนโยน เพื่อที่จะทำให้ชาวต่างประเทศที่เราติดต่อกับค้าขายเห็น
อัธยาศัยความมีไมตรีที่จริงของเรา ก็จะทำให้ความรู้สึกเป็นมิตรอันดีทำให้การ
เจรจาความเมืองต่าง ๆ ง่ายขึ้น

ในการเจรจากับต่างประเทศเรื่องปัญหาทางการเมืองนั้นพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหามานานประการ จากบรรดาข้าราชการ
ของพระองค์ที่ไม่สามารถปฏิบัติตามแนวทางที่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ได้
ทั้งนี้เนื่องมาจากความตั้งใจและเกลียดชังที่ต่างประเทศเอาเปรียบไทยตลอดเวลา
ดังนั้นในการที่ทรงเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งที่ 2 และได้มีโอกาสเจรจากับมหา-
อำนาจยุโรปพระองค์ทรงลำบากพระทัยอยู่มากในท่าทีการแสดงออกของข้าราชการ
ไทย และมีลักษณะที่ไม่เป็นการใช้ทางสายกลางที่ทรงประสงค์ เพื่อให้เกิดผลดีใน
การเจรจา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา
ก่อนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.2/26

การเรื่องนี้เป็นเกราะหุ้ยของเราอย่างยิ่ง ซึ่งปรากฏให้เขา
เห็นว่า พวกเราที่ไปด้วยกัน... ไม่มีความปรารถนาที่จะเป็น
มิตรกับฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายอินฟกันของอังกฤษในเมืองเรา
มากนัก...¹

และจากพระราชหัตถเลขา อีกฉบับหนึ่งที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าจรัสสุตถ์กฤตการ
ฉบับหนึ่งว่า

การที่ได้ทำไปแล้วครั้งนี้ได้รับความนิยตชอบนุก้อนหลังอันชู้-
เกี้ยว ไม่มีผู้ช่วยคิดอ่าน กลับเป็นไมเหตุชอบด้วยกัน เป็นเหตุ
ให้ทวีความหนักขึ้นเป็นอันมากในเวลาอันนี้ ด้วยอาศัยคำแนะนำ
ของเอมเปอรอร์สเซีย ฉันทใจจาฝรั่งเศสมีใจจะเป็นมิตรแก่
เราอยู่ แต่หากเขาตอคิดจะเอาเปรียบเราที่สุดตามธรรมดา
...²

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงดำเนิน
การในนโยบายทางสายกลางมาตลอดในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ แต่ใน
บางครั้งพระองค์ก็ทรงไม่ยินยอมง่าย ๆ กรณีที่ไทยจะต้องเสียผลประโยชน์มาก ๆ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.11.1/11

² ก.

จึงปรากฏในพระราชโองการถึงหม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร เกี่ยวกับเรื่องการ
เจรจากับอังกฤษเรื่องการยกเลิกสัญญาฉบับที่นำมาตั้งแต่ พ.ศ. 2440¹ ตอนหนึ่งว่า

จะตั้งแจ้งแต่ความเห็นในส่วนตัวเราเอง ให้เจ้ารู้ไว้เพิ่มขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง
ว่าเห็นอย่างไรเรื่อง เอกสตราเตอร์ริออลลิตี* ความที่เรา
ปรารถนาจริงแท้ ก็แก้เออเสียก็** แต่อังกฤษเขาแยกกันไม่ได้อยู่
ฝรั่งเศส เขาเองมาขอมไม่ใช่ว่าขอ คุยเขาหวังจะได้อะไรอย่างอื่น
ไปอีก ก็เรื่องรถไฟเป็นทุน ข้างฝ่ายเราที่ประสงค์แท้จริงอยากได
นั้น เพื่อจะเลิกสัญญาฉบับซึ่งอังกฤษเขามาข่มขู่ให้เราทำเมื่อเวลา
กับฝรั่งเศส ตั้งอายุาศูเพียรออฟฟิวนซ์*** เขามาจนหมดแหลม
มลายู ฝั่งขอแล้วขอเอาที่จะทำให้เป็นสัญญาเปิดเผย แต่หากเราไม่
ยอม ข้างเราอยากจะทำเลิกสัญญานั้นเสียก็เขตแดนทั้งแถมผลปัดตา
นี้ขึ้นมาให้เขาจากนาย คุยเหตุผลนี้จึงเกิดแลกเมืองกุดันตัน ตรังกานู
ซึ่งเราไม่เห็นมีประโยชน์อะไรนัก เขาเอื้อมเอาไทรควย เพราะจะ
ตัดเขตร้าให้อยู่เพียงปูลิส แต่ข้างฝ่ายสิงคโปร์ยังคิดเอาตัวเอาเปรียบ
ที่จะรุ่งแต่เราหมั่นเขามาอีก เพราะเหตุที่เขตเมืองราหมันไปบอย
อยู่ในระหว่างกั้นกัน แลไทร ข้างฝ่ายเขาก็จะตัดเอาเขต

¹ ใบบรรณกษัตริย์ไทย เรื่องการต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย

กรมสุร บณนท หน้า 106-125

* เอกสตราเตอร์ริออลลิตี (Extraterritoriality) สิทธิสภาพ
นอกอาณาเขต

** เอเอเซียล หมายถึงการที่ไทยเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเฉพาะ
คนในบังคับอังกฤษที่เป็นชาวเอเซียเท่านั้น

*** สเฟียร์ออฟอินฟลูเอนซ์ (Sphere of Influence) เขตอิทธิพล

จะเห็นได้ว่าในการเจรจาเรื่องปัญหาทางการ เมืองนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามที่จะประนีประนอมอย่างมาก เพื่อที่จะรักษาความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ ทรงเข้าใจลึกซึ้งถึงอุปนิสัยของชาติต่าง ๆ เพื่อนำมาวิเคราะห์ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศด้วย ในขณะเดียวกันการที่ทรงต้องการประนีประนอมนั้น พระองค์ก็จะไม่ทรงยอมเสียเปรียบมากเกินไป ยังทรงดำเนินนโยบายต่างประเทศแบบทางสายกลาง แต่ต้องรักษาพระเกียรติยศ และเกียรติคุณของชาติไปพร้อม ๆ กันด้วย

4.2 ทรงยึดหลักความสุภาพ อ่อนโยน และความมีอัธยาศัยไมตรีอันดี ในการติดต่อสร้างความสัมพันธ์อันดีกับนานาประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักพระทัยดีว่า การที่จะสามารถนำประเทศชาติให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังคุกคามประเทศไทยอยู่นั้น สิ่งที่สำคัญประการหนึ่งก็คือการหามิตรประเทศคอยช่วยเหลือ และถ่วงดุลย์อำนาจ ซึ่งเป็นหลักค้ำคั่นที่จะทำให้ชาติมหาอำนาจอื่นเกรงใจ ดังนั้นพระองค์ทรงเริ่มปูพื้นฐานก่อนที่จะเสด็จประพาสต่างประเทศโดยการส่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เสด็จเดินทางท่องไปในยุโรป เพื่อสร้างความคุ้นเคยสนิทสนมกับบรรดาผู้นำและเชื้อพระวงศ์ต่างประเทศ อันจะมีผลดีที่ชักนำมาให้สนิทสนมกับพระองค์เป็นการส่วนตัวก่อนที่จะเสด็จประพาสยุโรปอย่างเป็นทางการ เพื่อสร้างสัมพันธ์ไมตรีอันดี ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธว่า

ครั้งนี้เห็นว่าท่านเล็กภาพรังสีเป็นคนฉลาด แล้วก็เป็นน้องรักไว้อใจ
ไคลสินท์ เขาก็เป็นคนรักจะหาวิชาความรู้และความดีมา ในขณะ
นี้ก็ยังไม่มีอะไร...จะเอาออกไปเที่ยวเล่นไปไรเวท...ศึก 7-8
เมืองบรรดาที่เป็นเมืองไทรี่ตั้งนั้น...เห็นว่าจะมีประโยชน์หลาย
ประการ ก็จะมีใครจักเอาแผ่นดินในประเทศนั้น ๆ ทุกประเทศ กับ
ทั้งเจ้านายขุนนางทางประเทศเป็นอันมากด้วย ถ้าท่านเล็กรู้จักแล้ว
คงต้องชักนำเอาหรือชักหม่อมฉันทุกคน ก็เป็นการที่ใครคบเพื่อนฝูง
ทางขวางขึ้นประการหนึ่ง ถ้าเป็นคนมีใจ ขุนนางเป็นมิตรสหาย
อยู่บ้างแล้ว จะมีเหตุการณ์ติดขัดอันมิควร เกิดขึ้นด้วยคนของเรา
ประการใด ก็พอจะเอาบอกชี้แจงการให้เขาทราบการจริง ไม่
จริงใด จะใคร่ช่วยพูดตามความจริงของเราบ้าง...ทุกวันนี้เขาไม่
รู้จักมักจี่เรา การที่รู้จักคบหากันไว้ก็เป็นเชื้อสายพ้องกันอันตราย
ไปได้...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนนพระบรมราโช-
บายที่จะสร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยการเสด็จไปเยือนบรรดาพระมหา-
กษัตริย์ ราชวงศ์และผู้นำของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเพื่อความสนิทสนมกระชับ
สัมพันธ์ไมตรีให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น เพื่อผลทางการเมือง โดยทรงเสด็จเยือนทั้งประ-
เทศที่ทรงเห็นว่าเป็นศัตรูและเป็นมิตร อันได้แก่ประเทศอิตาลี ออสเตรีย อังกฤษ

¹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า กรมพระบำราบปรปักษ์ สามวัง ของพระยุพธิดา สิริพัณณ
หน้า 394-396

ฝรั่งเศส เยอรมัน รัสเซีย เป็นต้น โดยเฉพาะประเทศรัสเซียนั้น พระองค์ทรง
 เกยสนิทสนมกับพระเจ้าซาร์แห่งรัสเซียมาก่อน เมื่อครั้งที่พระเจ้าซาร์ทรงดำรง
 พระราชอิสริยยศเป็นมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จเยือนประเทศไทยครั้งหนึ่งแล้ว และ
 ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคั้งนั้น
 การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2440 ของพระบาทสมเด็จพระจุล-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีจุดมุ่งหมายหลายประการ คือ นอกจากจะเพื่อเสด็จพระราช
 ดำเนินเพื่อทรงทอดพระเนตรความเจริญก้าวหน้าของประเทศในยุโรปแล้ว ก็ทรงมี
 พระราชประสงค์ที่จะสร้างความสัมพันธ์อันดีกับบรรดาผู้นำประเทศที่ทรงไป
 เยือน เพื่อสร้างสัมพันธไมตรีอันดีต่อกันซึ่งปรากฏว่าพระองค์ทรงประสบผลสำเร็จ
 ในการเยือนต่างประเทศครั้งนี้ และความสำเร็จที่เกิดขึ้นประการหนึ่งนั้นเกิดจาก
 บุคลิกภาพอันเป็นคุณลักษณะของพระองค์ที่ได้รับการอบรมปลูกฝังจริยธรรมทางพุทธ-
 ศาสนา ซึ่งแสดงออกโดยปรากฏเป็นพระราชจริยาวัตรอันงดงามอย่างกลมกลืน
 ไม่ว่าจะเป็นพระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ ความสุภาพอ่อนโยน และพระราชดำรัส
 ที่นุ่มนวลอันมีความหมายลึกซึ้งประทับใจแก่ผู้ฟังหรือผู้ร่วมสนทนา กล่าวคือในบุคลิก
 ส่วนพระองค์จะประกอบด้วยความคุณลักษณะของคุณธรรมทางพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้า
 ทรงกล่าวในหลักธรรมเรื่อง "สังคหวัตถุ 4 ประการ" โดยเฉพาะการที่ทรงมี
 พระปียาจา มีอัสถจริยา และทรงมีสมานัตตา อันเป็นเสน่ห์ในตัวของพระองค์
 ซึ่งจะขอยกตัวอย่างจากพระราชหัตถเลขาบางฉบับ เช่นพระราชหัตถเลขาถึง
 ควีนวิกตอเรียแห่งสหราชอาณาจักร หลังจากที่เสด็จกลับถึงพระนครแล้ว มีข้อความตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้ารู้พระคุณของพระองค์อันลึกซึ้ง... ขอขอบพระคุณพระองค์ด้วย
 นำใจอันสุจริตและจะจำไว้จนตลอดชีวิต อนึ่งข้าพเจ้าขอฝากความ
 รักแลความเคารพถึงพระเจ้าแผ่นดินอันข้าพเจ้าได้รักมากเสียนักแล้ว

ผู้คนที่อยู่ในใจเป็นนิรันดร์ ขอสิ่งซึ่งเป็นประธานในโลกได้ปกครองรักษา
ในมีพระชนมายุศมัย...¹

และจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงทุกออกฟ้าเขียว เมืองอิตาลีว่า...ฉันมีความ
เสียชายนัก...ไม่มีเวลาไปหาเธอที่สุริน...ขอขอใจเธอ...ในการที่ได้มีความ
ปรานีต่อฉัน ขอฝากความรัก แลความรักถึง...ฉันคงจะคงอยู่ในความที่เป็นเพื่อน
ที่รักสนิทหรือทรงต่อเธอเป็นนิรันดร์...²

จากพระราชหัตถเลขาเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการที่พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปิยาจา วาจาอันเป็นที่รัก ไพเราะน่าฟัง
ผู้ได้รับบ่มเกิดไมตรีและชื่นชมยินดี ปรากฏว่าตลอดเวลาที่ทรงประทับในต่างประ-
เทศ ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นที่ประทัยใจแก่ชนทุกชั้น ซึ่งพากันสรร เสริญพระราช
จริยาวัตรอันสง่างาม และพระปรีชาสามารถของพระองค์ ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีถึงการศึกษาที่ทรงได้รับการต้อนรับ
อย่างอบอุ่นจากบรรดาผู้นำและราษฎรของประเทศที่ทรงไปเยือนว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.11.1/21

² ก. ร.5 ค.11.1/36

จนถึงเรารู้ได้ไปกับเอมเปรื่อที่โรงละคร เป็นการ เตะยืมผู้ชกต่าง
ประเทศด้วย...เอมเปรื่อมาส่งฉันถึงที่นี่ โคนึงชกกันอยู่สองต่อ
สองเกือบหัวโม่งครึ่ง เป็นที่ฉันยินดีนักที่ได้พบชกกับเอมเปรื่อเช่น
นี้นานๆทุกวัน ไม่ได้น่าอย่างแขกเมืองเลย เหมือนกับพี่น้องชก
กัน...ฉันรู้สึกเขินอายเป็นอันมาก ว่ามีพี่น้องญาติที่สนิท อันมี
น้ำใจคือคุณเรามากแท้จริงในที่นี้...ทุกสิ่งเป็นไปเกินที่คาดหมาย
ฉันจึงไม่รู้ว่าคุณยินดีเต็มทวมิในใจฉันเพียงใด¹

และจากพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งซึ่งนอกจากจะทรงเล่าถึงการเจรจากับ
รัฐบาลฝรั่งเศสเรื่องการ เมืองแล้ว ได้ทรงเล่าถึงการต้อนรับของประชาชน
ฝรั่งเศสว่า "...ราษฎรมีกริยา เมตตากรุณาต่อเรามากขึ้นทุกวัน จนเราว่าไม่มี
คราวใดที่คนดูมาก...ทั้งการรับรองไม่มีเวลาว่าง พுகการด้วยเหนื่อยเต็มที่
เดียว"² และ "...การรับรองก็อย่างยิ่งแต่ตนจนตลอด ทางไมตรีแสดงต่อกัน
สนิทสนมมาก ราษฎรพอใจฉันมากขึ้นทุกวัน เป็นข้อที่พอใจใจฉันแล้ว..."³

พระราชหัตถเลขาเหล่านี้เป็นสิ่งที่ยืนยันพระราชอุทิศหาของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นอกจากจะทรงเจรจาเพื่อแก้ไขปัญหามันเมือง
แล้วพระองค์ก็ยังทรงพยายามที่จะประเพณีปฏิบัติพระองค์ให้ประชาชนในประเทศ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.11.1/11

² ค.

³ ค.

นั้น ๆ ชอบพอพระราชอัธยาศัยของพระองค์อีกด้วย เพื่อสร้างภาพพจน์อันดีให้เกิด
ขึ้นในสายตาของชาวต่างประเทศ นี่นับว่าทรงประสบความสำเร็จในการเสด็จ
เยือนประเทศฝรั่งเศสเป็นอย่างดี ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระ-
ศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอีกฉบับหนึ่งว่า

ฉันมีความยินดีนัก ที่ความเห็นที่กล่าวตรงกับที่ฉันได้ทำไปแล้วทุก
อย่างจะบอกดูเสียแต่เพราะไม่มีเวลา...มาถึงก็เหนื่อยเหลือ
กำลัง คราวนี้เป็นการเดินทางที่สุดแก่ตัวฉัน แต่ยินดีที่การไปครั้งนี้
เศษเป็นการสำเร็จประโยชน์เพื่อคุณ แลคนในพื้นที่เมืองหอยโข่ง
มีที่เสียอันใดในความประพฤติก่อนฉันเลย¹

การที่ประชาชนในประเทศต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จไปเยือนมีความรู้สึกชื่นชมในพระราชจริยวัตรนั้น เนื่องมาจากการที่
พระองค์ทรงถือหลัก สมานัตตา ตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา ก็คือ การที่ทรงไม่
ถือพระองค์ วางพระองค์เสมอตนเสมอปลาย ไม่ยกพระองค์ทรงมีแต่ความอ่อน-
โยนสุภาพ จึงเป็นที่ประทับใจแก่บรรดาผู้ที่ได้อยู่ใกล้ชิดและพบเห็น

นับว่าการเสด็จเยือนต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จตามที่ทรงมีพระราชประสงค์ไว้กล่าวคือ ทำให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.11.1/11

ประเทศไทยมีความสัมพันธ์อันดีกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปมากขึ้น เป็นการแสวงหามิตร เพื่อการวางศูนย์กลางทางการเมืองประการหนึ่ง โดยเฉพาะการที่ทรงไค้มิตรสนิท เช่นรัสเซีย ดังปรากฏในพระราชโอรสเลข ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ เรื่องการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสตอนหนึ่งว่า"...เหมือนที่ไค้พูดแล้วกับเอมเปอเรอออสเตรีย เขาไค้แสดงความเห็นชอบแล้วจะอุดหนุนตามชอบธรรม แลความปรารถนาต่อทางไมตรีของเราแข็งแรง"¹ ทำให้บรรดามหาอำนาจยุโรปอื่นที่พยายามจะขยายอิทธิพลในไทยและเรียกร่องผลประโยชน์ต่าง ๆ ม้วนปวนให้ไทยมากขึ้นเพราะเกรงใจรัสเซีย ซึ่งผลก็จากการที่เสด็จต่างประเทศนี้ปรากฏในพระราชดำรัสตอบคำถวายไชยมงคลของบรรดาข้าราชการทุกและกงสุลผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศว่า

เราไค้รู้สึกดีของทุกประเทศซึ่งเราไค้ไปเยี่ยมแล้ว ไค้ต้อนรับเราด้วยความรักใคร่ครั้น แลความรักใคร่ เป็นอันดีทั่วทุกแห่งไม่มีขุ่นเคืองเลย...เรามีความเห็นประจักษ์มั่นคงใจอยู่อย่างหนึ่งซึ่งไค้เกิดขึ้นแลคิดมาจากการซึ่งเราไค้พบเห็นในครั้งนั้นว่า ไม่มีสิ่งใดซึ่งจะหาให้ชาติหนึ่งต่อชาติหนึ่งเกิดความไมตรีต่อกันแลกันยิ่งกว่าซึ่งไค้รู้จักกันแลกันเป็นอันดี...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.11.1/11

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ พระราชหัตถเลขาเบิกเตลิก ร.5 บ.1.9/11

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีน้ำพระทัยที่เปี่ยมล้นไปถวายพระราชอัธยาศัยไมตรีอันงดงามแม้ว่าจะทรงกลับประเทศแล้วพระองค์ก็ยังทรงระลึกถึงความเมตตาที่ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดียิ่งจากมิตรประเทศที่เสด็จไปเยือน และความระลึกคุณอันนั้นพระองค์ได้ถ่ายทอดไปยังพลนิกรของพระองค์ให้ร่วมแสดงความขอบคุณมิตรประเทศอันเป็นจิตวิทยาประกอบการหนึ่งในการที่จะเชื่อมพระราชไมตรีกับต่างประเทศให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ดังปรากฏในพระราชดำรัสต่อประชาชนชาวสยามเมื่อคราวที่เสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป พ.ศ. 2440 ตอนหนึ่งว่า

ขอใจต่อความเมตตาอารีทั่วไปทั้งในการรับรองอันเป็นที่น่าชมของพระเจ้าแผ่นดิน แลอุปถัมภ์ในประเทศทั้งหลายกับทั้งอาณาประชาราษฎรในเมืองซึ่งเราได้อาศัยกันทั้งสิน เราจึงขอชวนชวนทั้งหลายอันเป็นประชาชนชาวสยามให้มีความระลึกถึงการอันนี้ แลมีน้ำใจขอบคุณ...ขอ...แลกราบหามิตรอันประเสริฐของเราควย...¹

นับว่าพระราชจริยาวัตรอันงดงามที่ทรงมีอยู่ในตัวของพระองค์ซึ่งเกิดจากการที่ทรงได้รับการอบรมให้มีคุณธรรมต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา อันทำให้พระองค์ทรงมีพระราชอัธยาศัยและมีบุคลิกที่มีแต่ความเมตตา ความอ่อนโยน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงนครบาล ร.5 น. 48.2. ข. / 2

ความโอบอ้อมอารี เป็นที่รักใคร่และชอบพอกันแก่บุคคลทั่วไปที่มีการพบปะสนทนาด้วย ทำให้ทรงสามารถสร้างความสนิทสนมได้อย่างดีกับบรรดาเชื้อพระวงศ์ของประเทศยุโรปทั้งหลายที่ได้เสด็จไปเยือน อันมีผลดีต่อการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอย่างดียิ่ง

ในการเสด็จต่างประเทศนี้ พระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่งที่ทรงได้รับภารกิจถึงและแสดงความชื่นชมแก่ชาวต่างประเทศมากก็คือ การที่ทรงตั้งสภาอุณาโลมแดง เพื่อช่วยรักษาทหารที่บาดเจ็บในการปะทะทางกำลังระหว่างทหารไทยกับทหารฝรั่งเศส ในเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ดังปรากฏในพระราชโทรเลขถึงสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่า "...เปเรลเเคนได้กล่าวมาถึงเรื่องเราเข้าอุณาโลมแดง เขาเอาหนังสือที่นั้นมีมาออกอ่านด้วย ฉันเชื่อว่า ฉันได้ทำให้เขาเป็นที่พอใจ..."¹ ซึ่งในหนังสือของพระองค์นั้นได้กล่าวถึงที่มาของการตั้งสภาอุณาโลมแดงของไทย และกล่าวว่าคำสอนของพุทธศาสนาได้สอนให้มีความเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ จึงเท่ากับว่าพระองค์ได้ทรงดำเนินการตั้งสภาอุณาโลมแดงนี้ด้วยหลักธรรมแห่งพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งด้วย

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งสภาอุณาโลมแดงและสมักร เขาในสภาภาษาของโลก ทำให้นานาประเทศเห็นว่าประเทศไทยมีความเจริญ มีมนุษยธรรมคิดช่วยเหลือผู้ที่ได้รับความทุกข์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.11.1/19 ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 116 ส่งจากเมืองเจนีวาประเทศสวิส

ความยากลำบาก อันเป็นการยกฐานะของประเทศให้สูงขึ้นได้อีกประการหนึ่ง นั่น
คือสร้างเกียรติยศให้แก่ชาติ และทำให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักแก่นานาประเทศใน
สมาคมของโลก ดังปรากฏในคำถวายไชยมงคล ซึ่งสมณายกที่ประชุมปรึกษา
ราชการแผ่นดิน ประเทศสวีตเซอร์แลนด์ได้กล่าวชวนดื่มถวายพระพร ความว่า

ข้าพเจ้าขอชวนได้ยกแก้วสุราดื่มพร้อมกันในวันนี้ เพื่อพระเกียรติ-
ยศของพระเจ้าแผ่นดินอันมีศักดิ์ครองกรุงสยาม...ประเทศทั้งสอง
ห่างไกลจากกัน...ก็ไต่มาถึงกันเพราะเจ้าผู้มีปรีชาแลเป็นสหายของ
ความเจริญ...เราควยในหนังสือสัญญานานาชาติของประเทศของสภาอนุ-
โลมแดง การที่ทั้งขึ้นเป็นที่ประเสริฐนี้ ซึ่งเป็นแรกเริ่ม...เห็นคำร้อง
ของโลกยลวิสัย...ที่จะยอมเขาสกุลสัญญานานาชาติที่ใดลงนาม
กันไว้ ณ เมืองยี่นี้ว่า...ปฐมเหตุที่เป็นการนับถือเพื่อการรักษาชีวิต
ของมนุษย์เราก็เป็นเหตุไม่ยอมให้ชีวิตนั้นเสียหายไป...ก็เป็นความ
ตอกล้นกับพระพุทธานุสาของเขาแลความบริสุทธิ์ของเรากวย แม้
มีความสงบเรียบร้อย แลเป็นไมตรีกับประเทศอื่น...ใดเกิดเป็น
สัญญาในระหว่างเราอันแข็งแรงที่สุด ซึ่งสามารถจะรวมหัวใจของ
มนุษย์เราควยกัน สำหรับการเมตตาปรานีกับชาติมนุษย์ แลการที่จะ
ช่วยสงเคราะห์แก่ผู้ที่ต้องถูกเคราะห์รายล้อมลงในที่รบ...ระหว่าง
ประเทศของเราให้เป็นไมตรีมิตรอยู่เสมอ เพราะเราทั้งสองฝ่าย
ได้ประนีประนอมอยู่ในการอันประเสริฐ...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5

นับว่าการที่พระองค์ทรงจัดตั้งสภาอุณาโลมแดงครั้งนี้ เป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศประการหนึ่งที่ทำให้นานาประเทศประทับใจในความริเริ่ม และความมีมนุษยธรรมของพระองค์ อันมีพื้นฐานมาจากการที่ทรงนับถือพุทธศาสนา ซึ่งสอนให้มนุษย์มีเมตตาธรรมต่อกัน

4.3 ทรงยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่อง"ความไม่ประมาท" ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ

ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศนั้น ผู้ปกครองและผู้บริหารประเทศจะต้องเป็นบุคคลที่สนใจข่าวคราวความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของประเทศในโลก เพื่อที่จะนำข้อมูลที่ได้รับมาวิเคราะห์และปรับใช้ในการวางนโยบายของประเทศตนเพื่อรักษาผลประโยชน์แห่งชาติเป็นสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักปกครองที่สนใจเรื่องราวต่างประเทศอย่างมาก โดยจะทรงหนังสือพิมพ์ทั้งภายในประเทศและจากต่างประเทศเป็นประจำ และจะทรงอย่างละเอียดลออด้วย ดังเช่นทรงมีพระกระแสรับสั่งถามถึงหนังสือพิมพ์ที่มีฉบับขาดหายไป ซึ่งพระองค์เจ้าหญิงนิภาณุวงศ์เป็นพระราชเลขาธุการส่วนพระองค์ต้องสั่งให้หาถวายโดยด่วน แม้แต่การเสด็จต่างประเทศก็ทรงเอาพระทัยใส่ติดตามข่าวคราวโดยเฉพาะเรื่องราวในยุโรป ดังปรากฏในหนังสือของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ถึงหลวงประดิษฐไพเราะว่า "...หมื่นที่ออฟฟิสต้องคำหนักหลายอย่างคือไม่ส่งหนังสือพิมพ์ยุโรปมา ถึง

สังคราวันนี้เอง รับสั่งว่า เหลวไหลไม่มีใครเป็นพระ"¹

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับประเทศต่าง ๆ ในโลกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงอันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังคุกคามอย่างหนักในส่วนต่าง ๆ ของโลกซึ่งเป็นสัญญาณแห่งความเดือดร้อนที่จะเกิดขึ้นจากภัยสงครามซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่ประมาท คอยติดตามข่าวตลอดเวลาในขณะเดียวกันเหตุการณ์ภายในประเทศพระองค์ก็พยายามที่จะแก้ไขปัญหายุ่งยากต่าง ๆ แม้กระทั่งทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญประการหนึ่งเช่น เช่นการยึดถือทางสายกลาง ขันติธรรม ทรงยอมเสียดินแดนและยอมเสียเปรียบมหาอำนาจที่พยายามจะฉวยเอาผลประโยชน์จากไทย อย่างไรก็ตามวิธีการดังกล่าวก็มีได้เป็นหลักประกันที่มั่นคงได้ว่า ประเทศไทยจะรอดพ้นจากการสูญเสียเอกราชได้อย่างแน่นอน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงไม่อยู่ในความประมาทเพราะพระพุทธศาสนาสอนว่า"ปมาโท มจฺจุโน ปถิ ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย"

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม
ราชเลขาธิการ ร.5 ร.ล. 1/28

* ความประมาทได้แก่ ความอยู่ประมาทจากสติ คือ ขาดสติ หรือไม่มีสติ หมายถึงความมัวเมา ความเลินเล่อ เฉลอ คุ่มมึน สะเพร่า ไม่รอบคอบ (จาก
สวัสดิ์ พินิจจันทร์ คติธรรม หน้า 68)

ดังปรากฏว่าพระองค์จะทรงเอาใจใส่ในการติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของ
ประเทศข้างเคียงอยู่เสมอ เช่นกรณีข่าวคราวจากประเทศจีน ซึ่งขณะนั้นปรากฏ
ว่า บรรดาประเทศจักรวรรดินิยมทั้งหลายต่างก็กำลังแสวงหาผลประโยชน์ในจีน
จนทำให้เกิดสงครามในประเทศจีนหลายครั้ง ขณะเดียวกันทางตะวันออกกลาง
มหาอำนาจก็กำลังขยายอิทธิพลในจักรวรรดิตุรกี ทำให้ดินแดนต่าง ๆ เกิดความ
ไม่สงบเพราะความต้องการอำนาจและผลประโยชน์ของประเทศมหาอำนาจที่ไม่
มีสิ้นสุด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวทรงมีไปถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร ตอนหนึ่งว่า

เรื่องไม่แน่นอนในประเทศยุโรปนั้น เรากำลังจะคอยฟังกันอยู่
เสมอ เรื่องราวมันก็เป็นธรรมดาสิ่งเดียว อยู่ดังนี้ เราเรียกว่า
ผลดีกับเขาเรา ประเดี๋ยวเจกเขาเรา คราวนี้เตอร์ก็เขาเรา
...ญี่ปุ่นก็กำเริบเต็มที ขมเหงเจกเขาอย่างฝรั่ง ที่ใครก็
เป็นที่คนนั้น เพราะธรรมดาโลกมันเป็นอย่างนี้...¹

ในขณะเดียวกันเหตุการณ์ภายในประเทศไทยเองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวก็ทรงมีใต้วางพระทัยนัก ทรงไม่ประมาท นิ่งนอนพระทัย ใหว่ตัวติด
ตามข่าวเรื่องราวให้ทันการอยู่ตลอดเวลา เพราะทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสก็ยังมิ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.8/3 ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน
ร.ศ. 127

ได้ละความพยายามที่จะเอาไทยเป็นเมืองขึ้น แม้ว่าจะได้แสดงออกให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์อันดีต่อไทยก็ตาม ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าจรัสศักดิ์กฤดากร ฉบับหนึ่งว่า

เวลานี้ฝรั่งเศษกับเรากำลังค้ำอย่างยิ่ง แต่มันจะไม่สักก็น้ำก็ไม่รู้ เพราะถาเหตักกันเขาเมื่อไร อังกฤษทองมาจุดไฟ ก็เลยลุกไปถึงฝรั่งเศษ ความค้ำใจในการเจรจากับอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศษหลายเท่า... เรื่องเมืองจีนเป็นเรื่องที่ใครเอาใจใส่ทุกสิ่งทุกอย่าง เหตุที่เป็นครั้งนี้เป็นการปลาด แต่ไม่ใช่เป็นสาเหตุที่จะให้เกิดจลาจล เพราะเขาได้คิดเตรียมว่าจะมีเหตุเช่นนี้มาเสียมานานแล้ว... การเมืองจีนไม่ติดกันกับเมืองไทยแต่ก่อนเท่าใดนัก คิดแต่สเกลเล็กสเกลใหญ่... ถ้าหากว่าเขาเดินทางดี หลีกคลื่นลมลมใดไม่ช้าเราจะไ้ไ้เห็นเมืองจีนเปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก... ปีนๆ เราออกจะมีงานที่ต้องทำหลายอย่าง แลต้องระวังอยู่ด้วย ขออย่าเพ่อให้ต้องเราเวร... ซึ่งเราเคยพูดกันมานานแล้วว่าผลัดกันเขาเวรถูกชุมเห่ง จีนออกเวร มอริออคโคเขาเวร มอริออคโคเขาเวร เคียวนั้นเคอรก็เขาเวร กลัวแต่เวรนั้นมันจะเป็นของเรา เพราะรอรอยมันมีเคาเงาไฟมาจ่ออยู่เช่นนี้ จึงมีความวิตกกอยู่...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5ต.8/3 ลงวันที่ 19 มกราคม
 ร.ศ.127

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมิได้มีความประมาท
ในเหตุการณ์สถานการณ์บ้านเมืองเลย และทรงมองเห็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่าง
ทะลุปรุโปร่ง ดังเช่นทรงสามารถประเมินสถานการณ์ระหว่างประเทศไทย ดัง
ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าจรรยาสุทนต์กัญญาภากรว่า

ความหมองหมองในระหว่างฝรั่งเศษกับเยอรมันก็ดูน่าจะเข้มข้นมาก
เพราะเป็นรองคือของเยอรมันนี่ก็ สังเกตดูการที่ปกปิดกันในเรื่อง
มอรัลโคโด เรื่องสำคัญแท้ทีเดียวก็ ความคิดอย่างอันนา
จะมีอยู่ในใจเอมเปรอ แต่การที่มันจะรบกันไม่ใช่ง่าย ต้องเห็นอยู่
ว่าไม่มีถึงเช่นนั้น

ดังนั้นพระองค์จึงทรงพยายามปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญดังปรากฏในพระราช
หัตถ์ที่มีถึงภรรยาพระยาอภัยราชามีความว่า พระองค์ทรงระลึกถึงพระยาอ
อยู่เสมอแม้ว่าจะถึงแก่กรรมแล้วเพราะพระยาอภัยราชาเคยเป็นที่ปรึกษา
ที่มีความรอบรู้และชำนาญด้านการต่างประเทศมาก และในพระราชหัตถ
ทรงเล่าถึงสถานการณ์ความลำบากในกิจการบ้านเมืองของพระองค์ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ต.8/1

ธราณีก็ถึงอยู่เสมอ ยิ่งเป็นในเวลาที่เราได้รับความลำบากตลอดทั้งปี ทั้งการภายในและการภายนอก แต่ความจริงการภายใน ถ้าไม่มีคนต่างประเทศเขาเกี่ยวข้องกับแล้วก็จะไม่มีความลำบากอันใดเลย...¹

แต่อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงใช้พระบรมราโชบายหลาย ๆ ประการในการแก้ไขปัญหาของชาติ ก็ยังทรงต้องยอมเสียดินแดนให้กับอังกฤษอีกครั้งหนึ่งเพื่อความอยู่รอดของชาติและเพื่อแลกกับการที่อังกฤษให้เงินในอัตราดอกเบี้ยที่ถูกเพื่อสร้างทางรถไฟ ซึ่งปรากฏว่าพระองค์ทรงกล่าวว่า เป็นการรู้ไม่ทันอังกฤษ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

หนังสือพิมพ์ที่ลงเรื่องสัญญากับอังกฤษมีต่าง ๆ เป็นอันมาก...ในข้อที่คร่ำครวญว่า ตั้งแต่อาวเปอเซียมาตลอดถึงสุเทรตเสตเทอลเมนต์ แลเมืองพม่าเป็นของอังกฤษ คงมีไทยแทรกอยู่แต่ในหว่าง นี่เป็นโปรแกรมของเขาซึ่งเห็นเหตุอยู่เสมอว่าควรจะเป็นอย่างไร จึงเอารถไฟลงเขาไวเสียที แต่มีความน้อยใจเป็นอันมากที่ในรัฐบาลเราไม่มีใครแรงเลย แต่ก่อนก็เชื่อว่าอังกฤษมีที่ดินมากแล้วคงไม่ยากใดอีกตามเขาพูด ครั้นต้องให้ให้ด้วยศรัทธาเลือกมิใช่เป็นการกุศลอย่างวิเศษ...จะบนไปก็จะเป็นบา ไม่มีใครจะเป็นบาด้วย...เราเคราะห์ร้ายเป็นอันมาก...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม-
ราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.2/17

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรม-
ราชเลขาธิการ กระทรวงต่างประเทศ ร.5 ค.8/3

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ที่ทรงกล่าวว่าเราเสียรัฐอังกฤษเพราะไม่มี
 คิระแวงเลยนี้ นับว่าเป็นความประมาทอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียหายแก่บ้าน
 เมือง ซึ่งทำให้เห็นคุณลักษณะอีกประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวที่ทรงรอบคอบไม่ประมาทในการดำเนินนโยบายต่างประเทศมาก ดังเช่น
 กรณีการเจรจาเรื่องการสร้างทางรถไฟที่จะต่อไปยังสิงคโปร์ และข้าราชการไทย
 ไม่พิจารณาอย่างรอบคอบยอมเห็นด้วยที่จะทำหนังสือเป็นหลักฐานให้กับเจ้าเมือง
 สิงคโปร์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเห็นว่าเจ้าเมือง
 ไม่มีสิทธิมีอำนาจที่จะมาเจรจาท่องกับไทยซ้ำยังได้แสดงความเชื่อมั่นไม่ไว้วางใจในคำ-
 มั่นสัญญาของไทยอีกด้วย การกระทำนี้เป็นความไม่รอบคอบของข้าราชการฝ่ายไทย
 อย่างยิ่งนั้นคือการตกอยู่ในความประมาทนั่นเอง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึง
 หม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าศักดิเดชการตอนหนึ่งว่า

ยังไม่ได้เล่าให้ฟังถึงเรื่องความหยาบคายของเจ้าเมืองสิงคโปร์
 ... พยายามที่จะขอลดหย่อนข้อกวดขันในเรื่องที่จะให้เราสัญญาว่า
 จะทำลงไปต่อสิงคโปร์ ไม่เป็นที่ตกลงใด ลงปลายตกลงว่าไม่ต้อง
 มีข้อนั้นในสัญญา แต่ไม่มีสิ่งใดที่น่าใจเลย ขอให้มีความสำคัญว่าความผิด
 เราจะทำเช่นนั้นขอให้ยึดมั่นไว้จะใดก็ตาม ทั้งการตกลงอย่างหนึ่ง
 อย่างใด ตัวก็ไม่มีอำนาจจะตกลง... มีสเตอร์เวสเทินการ์ด กับกรมหลวง
 ดำรง ไปให้เห็นพร้อมกันขึ้นว่าพอจะทำใด ร่างหนังสือเช่นนั้นส่ง
 เขามาให้ดูเป็นความดีก่อน... ข้าไกรสรจนหนาเขียว มันไม่มีอำนาจ
 ที่จะตกลงอะไรใดสักอย่าง ยิ่งมาหลอกให้เราเขียนหนังสือล่อตัวเขา
 ไปเช่นนั้น ถูกลอกด้วยคำอ่อนหวานก็ยิ่งจะดี นี่บอกตรง ๆ ว่าไทย
 พุคชาไม่เชื่อต้องเขียนหนังสือมาเป็นหลักฐาน เพราะเหตุที่มีสเตอร์-
 แปะยิตถุมความสัตย์ของไทยไปโศก ใจเราที่จะกลับกลายเป็นไม่มี
 จึงเป็นเหตุให้มันบอกออกมาว่าไม่เชื่อตรง ๆ แล้วเรายังจะทานหนา

มีหนังสือหัวทานมลงไปที่ เป็นที่อัปยศเหลือเกิน...การที่
พลาคูเสนนี้...ออกจะเป็นการลวกๆ ไป...ช่างไทยเราก็อ่เหมือน
กัน ไคเคยเชื่อใครก็เชื่อเรื่อย ๆ ไปจริงต่อทักกันขึ้นจึงแลเห็น...¹

นับว่าในการดำเนินการ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และการ
เจรจาเรื่องการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนิ
การด้วยทวามไม่ประมาทกล่าวคือทรงมีความละเอียดรอบคอบ เอาพระทัยใส่แม่
แต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งอาจเกิดผลเสียหายต่อเกียรติภูมิของชาติ อันเป็นผล
ประโยชน์ที่สำคัญของชาติประการหนึ่ง เพื่อประทับระครองชาติบ้านเมืองให้รอด
พ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจได้ในที่สุด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่
เลื่อมใส ศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมาก บุคลิกลักษณะและคุณธรรมที่ทรง
แสดงออกจึงเปี่ยมไปด้วยพระราชมหาวชิราวุธอันงดงามไม่ว่าจะเกี่ยวข้องกับบุคคล
ใด อันเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้พบปะเกิดความชื่นชมรักใคร่ สนิทสนม ซึ่งเป็นบุคลิกที่เด่น
ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและเมื่อพระองค์ประกอบพระ
ราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับทางศาสนาเผื่อนำไปยังดินแดนอื่นก็ยิ่งเป็นการแสดง
ออกถึงพระเบตตากรุณา และเป็นการประชาสัมพันธ์ให้ประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ระหว่งทางประเทศ ร.5 ต.8/6

จักกับประเทศไทย อันเป็นการยกฐานะและเกียรติคุณของชาติประการหนึ่งทั้ง
ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศไม่ว่าจะเป็นประเทศที่เป็น
มิตรหรือเป็นศัตรู ทำให้เป็นผลดีต่อการเจรจาทางการเมือง นับว่าเป็นองค์
ประกอบประการหนึ่งที่ทำให้ประเทศไทยสามารถดำเนินนโยบายทางการทูตและ
รักษาเอกราชของชาติไว้ได้

ผลของการนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลของการนำพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจสรุปประเด็นที่สำคัญดังนี้คือ

1. ทำให้ประเทศไทยสามารถรักษาเอกราชไว้ได้
2. ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของระบบบริหารราชการไทย
3. ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงและเป็นศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดี

1. ทำให้ประเทศไทยสามารถรักษาเอกราชไว้ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินวิเทโศบายหลายประการในการที่จะนำชาติบ้านเมืองฝ่าฟันอุปสรรคทั้งหลายโดยเฉพาะการรักษาอธิปไตยความเป็นเอกราชของชาติบ้านเมือง วิธีการประการหนึ่งที่ทรงนำมาใช้และยังเกิดผลคืออย่างยิ่งก็คือ การที่ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาเป็นหลักยึดในการปฏิบัติพระองค์เพื่อที่จะเจรจาแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทางการเมืองให้หมดสิ้นไป กล่าวคือ ทรงใช้วิธีการทางสายกลาง การโอนอ่อนผ่อนปรน เพื่อให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ตึงเครียดคลี่คลายไปในทางที่ดี และทรงใช้หลักธรรมเกี่ยวกับเรื่องขันติ (ความอดทน) ที่จะไม่ทำอะไรด้วยความประมาท ใจร้อนวู่วามหรือเป็นการแสดงถึงความอวดดีหยิ่งยะโสให้เกิดความขัดแย้งยิ่งขึ้น เพราะทรงตระหนักพระทัยดีว่า การประพฤติปฏิบัติเช่นนั้นมิได้ช่วยแก้ไขเหตุการณ์

ที่เกิดขึ้นนั้นให้เป็นไปในทางสันติได้ และทั้งยังอาจเกิดผลร้ายแรงถึงประเทศชาติ บ้านเมืองอันนำไปสู่ความสูญเสียเอกราชได้ในที่สุด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามที่จะบริหาร ราชการแผ่นดินอันเกี่ยวเนื่องกับต่างประเทศด้วยความสุจริตรอบคอบไปประมาณทั้ง ทางตรงและทางอ้อม โดยทรงใช้คุณธรรมทางพุทธศาสนา กล่าวคือทางอ้อมนั้นทรง พยายามทำนุบำรุงประชาชนทั้งชาวไทย และประเทศราชทั้งปวงให้ได้รับความยุติ- ธรรม อาศัยในพระบรมโพธิสมภารด้วยความร่มเย็นเป็นสุข จะเห็นได้จากการที่ ทรงกำชับบรรดาข้าราชการขุนนางทั้งหลายที่ปฏิบัติราชการแทนพระองค์ต่างพระเนตร พระกรรณให้เอาใจใส่ดูแลประชาชนมิให้ได้รับความเดือดร้อน จะทรงพยายามชี้แนะ สอนวิธีการบำบัดทุกข์ บำรุงสุข เพื่อสร้างความจงรักภักดีต่อแผ่นดินไทยดังปรากฏ ในพระบรมราโชวาทลับพระราชนานเฉพะชาหลวงพระจำหลวงพระบางตอนหนึ่งว่า

เงินเดือน เปี้ยเลี้ยงข้าหลวงแลทหารซึ่งขึ้นไปประจำรักษาราชการ อยู่ในเมืองหลวงพระบางนั้น... ควรจะคิดหาเงินโดยทางอื่นที่เกิดขึ้น เพราะนานเมืองได้รับความทำนุบำรุงเจริญขึ้นเป็นประโยชน์เกิดขึ้น ใหม่... แต่การที่จะหาเงินนี้ไม่เป็นการเร่งรัดรีบร้อน ซึ่งจะต้องให้ หาได้โดยเร็วจนเป็นความลำบากยากแค้นแก่ราษฎร ให้คิดหาโดย การขอขบรม... ขาหลวงทองประพดักัวไ้เป็นทักโกครนั้บถือของ พุกลาๆ ออย่าให้ถือวาเป็นลาวชาติหนึ่งเป็นไทยชาติหนึ่งให้ประพดักู เช่นถือวา ไ้ไทยกับลาวเป็นชาติเดียวภาษาเดียวกัน... การซึ่งจะไ้ บศักักัก ออย่าให้ประพดักตามอย่างเกา... แต่ของระวังอย่าให้เป็น การอนนอม นนอบเกินกว่าขบรมเนียม... ซึ่งเป็นเหตุที่จะไม่ไ้ หังยังคัมบัธธาไ้... เมื่อจะวาโดยยอแล ให้ใ้ขอการกรียาถอย คำอันอนหวาน แต่การที่จะเอานั้นต้องเอาให้ไ้จริง ๆ เหมือน

หนึ่งเขาวัวมือเหล็กหุ้มกำมือ เมื่อถูกต้องดูปลาคู่ที่นั่น แต่เมื่อ
เกล้านับเขาแล้วก็ไม่มีความคล้ายเลย...¹

จากพระบรมราโชวาทนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงชี้แนะวิธีการปฏิบัติราชการของข้าหลวงให้ใช้วิธีการที่อ่อนโยนโอบอ้อม
อารีด้วยความเมตตาตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา แต่มิได้หมายความว่าอ่อนแอและ
ต้องแสดงให้เห็นว่าไทยสามารถที่จะปกป้องให้ประชาชนเหล่านั้นปลอดภัยจากอันตราย
และมีความสุขได้ทั้งยังต้อง ให้เจ้านายฝ่ายลาวเห็นว่าเขามีโอกาสที่จะได้รับ
เกียรติยศและเจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการ ได้ดียิ่งคงจงรักภักดีอยู่กับไทยซึ่งปรากฏ
ชัดในพระบรมราโชวาทฉบับเดียวกันนี้อีกตอนหนึ่งว่า

ทางซึ่งจะป้องกันไม่ให้ลาวนิยมยินดีเข้าหาฝรั่งเศสได้นั้น...เอา
อำนาจเขากดขี่ ก็ยังเอาอยู่ด้วยเดี๋ยวนี้ไม่ได้ของอาไศรยด้วยการ
โอบอ้อมเอาใจ...การซึ่งจะชี้แจงให้พวกลาวมีน้ำใจจงรักภักดีต่อ
กรุงเทพาโดยมีความเชื่อถือว่าจะเป็นที่ป้องกันอันตราย และจะเป็น
ผู้ให้ความจำเริญแก่เจ้านายแลราษฎรเมือง จันทบุรีเชื่อถ้อยฟังคำพูด
เขียนไปหาฝรั่งเศสนี้เป็นทางดีที่จะปกครองนำใจลาวให้คงอยู่ได้...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรม
ราโชวาทลับ พระราชทานเฉพาะข้าหลวงประจำหลวงพระบาง ร.5 รล.3/32

ร.ศ. 107

² ค.

พระบรมราชาไชยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหล่า
 นี้ล้วนเป็นแนวพระราชดำริที่ทรงตระหนักกว่าจะเป็นหนทางที่จะทำให้ผูกใจหัวเมือง
 ประเทศราชให้จงรักภักดีต่อราชอาณาจักรไทยได้ ไม่หันไปสวามิภักดิ์ชาติอื่น ซึ่ง
 จะก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองตามมา ในขณะที่เดียวกันนโยบายทางตรงใน
 การที่ต้องติดต่อกับประเทศจักรวรรดินิยมนั้นพระองค์ทรงสอนให้ชาวราชการยึด
 หลักความเท่าเทียมกันในการติดต่อกับต่างชาติมิให้มีลักษณะใกล้ชิดสนิทสนมมากเกินไป
 ไปกว่ากัน เพราะอาจเป็นเหตุให้เกิดความอาฆาตมาดร้ายขึ้นมาได้ ดังปรากฏใน
 พระบรมราชาโองาที่ทรงพระราชทานพระยาศรีสิงหเทพฯ หลวงออกไปราชการ
 สายโหร เลขเมืองไซ่งอน พระตะบอง และอื่น ๆ ความตอนหนึ่งว่า "...เมือง
 เราต้องชอบกับชาติสองชาติคือฝรั่งเศสกับอังกฤษให้เสมอๆกัน ให้หึงกันอยู่เสมอ
 ก็กว่าที่สนิทข้างหนึ่งเกินไปจนข้างหนึ่งมีความริษยาแรงกล้า..."¹ และในขณะที่
 เกี่ยวกับการติดต่อกับประเทศจักรวรรดินิยมเหล่านี้แม้จะใช้นโยบายอ่อนโยนแต่
 ต้องรักษาพระเกียรติยศด้วยเพื่อมิให้ชาวต่างประเทศกำเริบว่าเรากลัวเกรงดัง
 นั้นการรักษาระเบียบแบบแผนของบ้านเมืองจึงเป็นสิ่งที่ต้องระวังรักษา แต่อย่าง
 ไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักถึงความยากลำ-
 บากที่จะสั่งสอนให้บรรดาขุนนางข้าราชการปฏิบัติตนให้เหมาะสมไม่กระทบกระทั่ง
 กับคนต่างชาติหรือคนในบังคับต่างชาติได้ในทุกเรื่อง จึงทรงขอให้แต่ละคนใช้ดุลย-
 พินิจให้เหมาะสมกับสถานการณ์และระงับเหตุการณ์อย่าให้ลุกลามเป็นเรื่องราวใหญ่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5

โต อันเป็นสาเหตุที่ต่างชาติจะนำม้าม้าเพื่อหาทางเข้าแทรกแซงและเป็น
อันตรายต่อชาติบ้านเมืองได้

หลักธรรมทางพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาใช้ในการเกี่ยวข้องกับประเทศมหาอำนาจก็คือ ความ
อดทน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงต่อนางว่า "... เมือง
เรามีคนต่างประเทศมากขึ้นทุกที การที่จะอดเอาเขาสู้อัดทำเกินเลยเล็กน้อยก็
ละเอียดเสีย ด้วยเป็นคนต่างประเทศไม่รู้ความธรรมเนียมบ้านเมืองนี้เป็นอย่าง
เก่า อย่างใหม่ก็คือ กลัวเป็นภัยความจุกจิกหรือกลายเป็นความใหญ่โตไป จึง
นิ่งเสีย..."¹ พระบรมราโชบายเกี่ยวกับการติดต่อกับชาวต่างชาติเหล่านี้กลับ
ทำให้ชาตินิยมหาอำนาจมองดูว่าไทยกลัวและเริ่มดำเนินนโยบายทางการเมือง
แรงขึ้นตามลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระทัย
ในการซื้อที่ดินกับทรงปลงพระทัยว่าถ้าชาตินิยมหาอำนาจจะต้องการสิ่งใดแล้วและ
เราทำได้เตรียมป้องกันแก้ไขอย่างเต็มที่แล้วไม่สามารถแก้ไขได้ก็ต้องปล่อย
ให้เกิดขึ้นตามเหตุการณ์ ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทลับพระราชทานพระยา
ศรีสิงหเทพ ข้าราชการออกไปราชการสายโทรเลขเมืองไซ่ง่อน เมืองพระตะบอง
และอื่น ๆ ต่อนางว่า "... อีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะกลัวว่าเรามีความปราณจะเอา
ให้ได้... ถ้าเขาจะเอาก็เอาได้ คิดป้องกันไว้จนเต็มกำลังตามหนทางที่เห็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ประชุมพระราชหัตถเลขา ภาค 3
ตอนที่ 3 มณฑลอีสาน ที่ 97/440 ลงวันที่ 9 มิถุนายน ร.ศ. 123

เมื่อมันจะเป็นให้ไฉนแล้ว ก็ต้องเป็นอยู่เอง"¹

ในเรื่องหลักกรรมทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับวิธีทางสายกลาง การโอนอ่อนผ่อนปรนและความอดทน ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดเป็นแนวปฏิบัติพระองค์เพื่อคลี่คลายปัญหาวิกฤตการณ์ทางการเมืองอันอาจเป็นอันตรายต่อเอกราชของชาติที่เห็นได้ชัดเจนนที่สุดก็คือ เหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่รุนแรงอันแสดงให้เห็นถึงการที่ประเทศจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสใช้กำลังเข้ารุกรานอธิปไตยของชาติไทยอย่างไม่เป็นธรรม เพื่อพยายามที่จะขอสืบทอดในการที่จะยึดครองดินแดนและเกาะต่าง ๆ ในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยอ้างเหตุผลว่าดินแดนเหล่านี้เคยเป็นดินแดนของญวนและเขมรมาก่อนและได้แสดงท่าทีคุกคามต่อไทยถึงกับจะชวนเรือรบเข้ามาจอดหน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ อีกสำหนึ่ง ซึ่งไทยได้ตอบปฏิเสธเพราะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของชาติอย่างยิ่ง การที่ถูกฝรั่งเศสแสดงท่าทีต่าง ๆ อันเป็นการข่มขู่นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องใช้หลักกรรมเรื่องขันติเพื่อข่มพระทัยต่อการถูกข่มขู่พระเกียรติยศ และไม่ความที่จะดำเนินการโต้ตอบด้วยวิธีการรุนแรง ถึงแม้จะเห็นได้ว่า ในระยะแรกของเหตุการณ์นี้พระองค์ทรงมีพระราชหัตถ์ที่ยืนยันจะต่อสู้กับฝรั่งเศสที่ทรงเห็นว่าเป็นฝ่ายอธรรมที่มากุศลคุณพระราชอาณาจักรของพระองค์

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรมราชโองการลับ พระราชทานพระยาศรีสิงหเทพ ข้าหลวงออกไปราชการสายโทร เลขเมืองไซ่ง่อน เมืองพระตะบอง และอื่น ๆ ร.ศ. 101

ดังปรากฏในพระราชดำรัสที่ทรงกล่าวแก่เจ้านายและข้าราชการในเรื่องพระที่นั่ง
มหาจักรี ตอนหนึ่งว่า

แลฉันชอบบอกให้ทราบทั่วกันว่า ถ้าเหตุการณ์จะมีแก่บ้านเมือง
ประการใด ตัวฉันมีใดย่อทอดตกอยู่อย่างหนึ่งอย่างใด ขอให้
ท่านทั้งหลายไวใจเถิดว่า ฉันกับท่านทั้งหลายคงจะช่วยกันรักษา
บ้านเมืองของเรา จนสุดกำลังแลความคิด...¹

ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสยังคงยึดตั้งที่จะนำเรือรบเข้ามาในกรุงเทพฯ ให้ได้
พระองค์จึงจำเป็นต้องสั่งการเด็ดขาดเพื่อรักษาอธิปไตยของชาติมิให้เรือ
รบฝรั่งเศสล่วงล้ำเข้ามาในกรุงเทพฯ ดังปรากฏในพระบรมราชโองการถึง
พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ ผู้บัญชาการทหารเรือความตอนหนึ่งว่า

ดูรายการที่ได้มีคำสั่งมาแต่เมื่อคืนนี้ ว่าด้วยการป้องกันเรือรบ
ฝรั่งเศสให้ไซ้คอร์ปัสกูออน อย่าให้ไซ้ปืนยิงจนจนกว่าเรือ
จะยิงฝ่ายเรา นั้น บัดนี้ไซ้คอร์ปัสกูออนและไซ้ปืนรักษาจนตกลง
เห็นชอบด้วยกัน เป็นอันแน่วแน่จึงได้หว่าคำสั่งนี้ไว้ว่า ถ้าเรือรบ
ฝรั่งเศสไม่ได้รับอนุญาตให้เข้ามาในลำน้ำแลขึ้นแล
เข้ามาโดยประการใด ๆ ก็ให้กรมทหารเรือห้ามปรามตามธรรมเนียม

¹ พลเรือตรีเชน บัณฑิต, นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์ กรณิพิพาท
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112 พิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางพร้อม ศรีหงส์ หน้า 167-168

นิยมที่ผูกพันกัน ด้วยยังไม่มีกระแสซุนนิตหนึ่งแล้วถ้าไม่พึงก็ให้
 ยิงศัตถุณาเรือด้วยกระสุนนัดหนึ่ง ถ้ายังขึ้นไม่พื้หาม ก็ยิงหมายใหญ่
 ถูกใด จะให้ยิงปืนจนถวีสทอริโคยิงกระสุนตอย่างใดก็ได้ ตามที่
 ชอบใจไซ้ เพื่อจะหามให้หยุดจริง ในท่าตามคำสั่งตามเหตุที่จะเป็น
 ชนทุกประการ

จากพระบรมราชโองการนี้ จะเห็นว่าพระองค์มีพระราชประสงค์ที่
 จะเผชิญหน้าด้วยความรุนแรงเลย ในขั้นแรกเป็นเพียงการยิงตามปรามเท่านั้น
 เองซึ่งเป็นสิทธิอันชอบธรรมของพระองค์ที่จะรักษาสันติไทยของพระราชอาณาจักร
 อย่างไรก็ตามเมื่อเรือรบฝรั่งเศสได้แล่นละเมิดอธิปไตยของไทยเข้ามายังปาก
 แม่น้ำเจ้าพระยา กำลังของไทยก็สามารถหยุดยั้งเรือรบฝรั่งเศสได้ และ
 ฝรั่งเศสก็ได้ถือเอาเหตุการณ์ที่ปะทะกันเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112
 เป็นจุดหมายในการที่จะคุกคามเรียกร้องสิทธิและผลประโยชน์จากไทยมากขึ้น
 ดังปรากฏในบันทึกประจำวันของผู้นับบัญชาการเรือโคแมตของฝรั่งเศสตอนหนึ่งว่า

ก่อนที่จะขึ้นไปรายงานตัวต่อ ม.ปาวี นาว่าโทโบรีได้เชิญประชุม
 ผู้นับบัญชาการเรืออูเตง และเรือโคแมต เพื่อพิจารณาแนวปฏิบัติการ
 ในอันที่จะแกแค้นที่ฝ่ายไทยได้ทำการคุกคามโดยไม่สมควร โคตก

ลงกันว่าพรุ่งนี้เวลาเช้าครูเรือของเราทั้งสามลำ, จะออกเรือ เพื่อทำการจมนเรือลาดตะเวนมหาจักรี, ซึ่งทอดคุสมออยู่ที่หน้าอุ หลวง, แล้วเราก็จะทิ้งเรือเป็นแนวอยู่ตรงหน้าพระราชวังของ พระเจ้าแผ่นดิน หากไม่ได้รับความตกลงที่พึงพอใจเราก็จะไ้ ะคนยิงพระราชวังต่อไปอีก...¹

นับว่าเหตุการณ์ทางการเมืองในระยะนี้ตึงเครียดมาก รัฐบาลไทย พยายามที่จะทำความเข้าใจกับฝรั่งเศสแต่ไม่ได้ผล เพราะฝรั่งเศสมีสถานภาพ ที่ได้เปรียบสูงกว่า เนื่องจากมีเรือรบถึง 3 ลำจอดอยู่หน้าสถานทูตพร้อมที่จะปฏิบัติการในขณะที่เดียวกันก็มีกองเรือคอยสนับสนุนการปฏิบัติการอยู่ในทะเล อีกด้วย ในที่สุดรัฐบาลฝรั่งเศสก็สามารถใช้เหตุผลต่าง ๆ โนมน้าวให้รัฐสภา ฝรั่งเศสอนุมัติและมอบอำนาจให้ ม.ปาวีเยนคำซาคต่อรัฐบาลไทยเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 และต้องตอบภายใน 48 ชั่วโมง รัฐบาลไทยโดยเฉพาะ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าไม่มีทางใดที่จะหลีกเลี่ยง ความตึงเครียดที่เป็นอันตรายต่อเอกราชของชาติได้นอกจากการใช้วิธีการเจรจา ทางทูตโดยยึดหลักโอนอ่อนผ่อนตามความต้องการของฝรั่งเศสที่ได้ยื่นข้อเสนอ เรียกร้องอย่างมากมายทั้งดินแดน เงินค่าปรับ ตลอดจนเงินค่าทำขวัญคนฝรั่งเศส ที่ตายในการสู้รบครั้งนี้ ซึ่งในหนังสือแสดงความยินยอมต่อข้อเรียกร้องของรัฐบาล ได้พยายามย้ำความสัมพันธ์อันดีกับฝรั่งเศสว่า "...เท่าที่ได้ยินยอมให้ตามที่รัฐบาล

¹พลเรือตรีเชน ปัจจุสานนท์, นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์ ล.ก. หน้า 59

ฝรั่งเศสเรียกร้องมาตามคำแถลงข้างบนนี้ รัฐบาลไทยมั่นใจว่า คงจะพอเป็น
เครื่องแสดงให้เห็นได้ชัดว่ารัฐบาลไทยยังมีความปรารถนาที่จะอยู่ในความสามัคคี
กับประเทศฝรั่งเศส และให้ขอพิพาทในระหว่างรัฐบาลทั้งสองที่ค้างค้างอยู่สำเร็จ
สิ้นไปโดยบริบูรณ์¹ อันเป็นการแสดงว่าไทยเราต้องการสันติอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตามปรากฏว่า ฝรั่งเศสไม่พอใจในคำตอบบางประการของ
ไทยเกี่ยวกับการที่รัฐบาลไทยขอรองว่าถ้ามีเงินเหลือจากการทำขวัญแล้วรัฐบาล
ฝรั่งเศสคงจะคืนให้รัฐบาลไทย ซึ่งทำให้ฝรั่งเศสไม่พอใจจึงประกาศปิดอ่าวไทย
เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ทำให้เกิดภาวะความตึงเครียดทางการเมือง
ยิ่งขึ้น ในที่สุดรัฐบาลไทยจึงต้องยอมปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสโดยไม่มี
เงื่อนไข และฝรั่งเศสประกาศเลิกปิดอ่าวไทยเมื่อวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2436
ทั้งยังได้เพิ่มเงื่อนไขว่าฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้จนกว่ารัฐบาลไทยจะ
ปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนทุกประการ แต่ปรากฏว่าเมื่อรัฐบาลไทยปฏิบัติตามข้อบัง-
คับในสัญญาครบถ้วนแล้วจนเวลาล่วงไปถึง 10 ปี ฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมถอนทหาร
ออก รัฐบาลไทยเห็นว่าจันทบุรี เป็นเมืองสำคัญยิ่งในการรักษาความปลอดภัยของ
ประเทศทางด่านตะวันออก จึงต้องทำสัญญาแลกเปลี่ยนโดยยกดินแดนฝั่งขวาของ
แม่น้ำโขงให้แทน แต่ปรากฏว่าฝรั่งเศสซึ่งยินยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี กลับ
ไปยึดครองเมืองตราดไว้แทน รัฐบาลไทยจึงต้องเจรจายอมเสียดินแดนพระตะ-
บอง เสียมราฐ และศรีโสภณ แลกกับตราดอีกครั้งหนึ่ง ฝรั่งเศสจึงยอมถอนทหาร

¹ พลเรือตรีแทน ปัจจุบันสมันท์, นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์ ล.ก. หน้า 95-96

ออกจากตราดในวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450¹ นับว่าตั้งแต่เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เป็นต้นมาจนถึงวันที่ทหารฝรั่งเศสถอนออกจากเมือง ตราดเป็นระยะเวลา 14 ปีที่ไทยตกอยู่ในฐานะถูกบีบบังคับจากฝรั่งเศสตลอดมา ซึ่งถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงใช้พระ-
 วิจารณ์อย่างสุจริต รอบคอบและดำเนินการเจรจาโดยวิธีการโอนอ่อน ผ่อน-
 ปรน มีสันติที่จะไม่ลุแก่อำนาจโทสะแล้ว พระองค์อาจตัดสินพระทัยสู้รบอย่างรุนแรงเพื่อรักษาพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็เป็นได้ และผลที่ตามมาเราก็อาจจะคาดคะเนได้ว่า แส่นยานภาพที่เห็นน้อยกว่า ของจักรวรรดินิยมตะวันตกนั้น อาจทำให้ชาติไทยต้องเสียเอกราชในที่สุด เช่น เกี่ยวกับการประเทศเพื่อนบ้านข้างเคียงของเรา

การสูญเสีย ดินแดนให้แก่ประเทศจักรวรรดินิยมแต่ละครั้งนั้นพระบาท-
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระทัยมาก ซึ่งขอชานจะนำมากล่าว-
 ถึงเพื่อให้ถึงถึงสภาวะความบีบคั้นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-
 ทรงได้รับว่ามีมากน้อยเพียงใด ดังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเมื่อเกิดเหตุการณ์-
 ครั้งมีปัญหากับฝรั่งเศสในระยะแรก ๆ นั้นพระองค์ทรงเสียพระทัยมาก
 และดมปวยลงเพราะทรงเกรงว่าจะมิสามารถรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ ซึ่งก-
 มีเหตุการณ์เช่นนั้นเกิดขึ้นจริงพระองค์ก็คงมีอาจจะมีพระชนม์ชีพอยู่ต่อไปได้ถึงกับ

¹ พลเรือตรี แชน บัจจุสานนท์, นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์ อ.ก. หน้า 130

ทรงเตรียมการต่าง ๆ อันเป็นการแสดงว่าทรงมีพระมาตในกรณีนี้ที่ทรงเสด็จ
สวรรคตกระทันหัน เช่นการที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาเป็นพินัยกรรมสั่งการ
เรื่องทรัพย์สินมรดกต่าง ๆ แก่บรรดาพระมเหสี พระราชโอรส พระราชธิดา
และบรรดาเจ้านอมหม่อมหม่อมท้าวทั้งหลายโดยทรงตั้งเหตุผลว่า

ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นว่า ความซำพยาธิ ได้มีมาปรากฏ
เนืองมาข้าพเจ้ามากขึ้นแลถึงขั้นในขณะนี้... จะขอชี้แจงให้
ทราบน้ำใจพอที่จะพิจารณาเห็นจริงได้ว่าข้าพเจ้ามิได้มีความ
หวาดหวั่นกลัวเกรงต่อมรณโทษอย่างหนึ่งอย่างใดเลย... ถ้า
หากว่าเหตุที่สิ้นชีวิตไปนั้นจะเป็นประโยชน์เพื่อความตั้งมั่น
แห่งวงษตระกูลอันใดสืบเนื่องมา 100 กว่าปีแล้ว ถ้าจะเป็น
ประโยชน์เพื่อความสุขแก่คนทั้งหลายอันเป็นชาติชาวสยาม
ด้วยกัน ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะเสียสละชีวิต... แต่เรามี
ความวิตกห่วงหลังในส่วนผู้ซึ่งจะอยู่ต่อไปที่เป็นผู้จะใคร่ทุกข์
เวทนาเพราะตัวข้าพเจ้า... จึงใคร่ปรารถนาที่จะเขียนหนังสือ
ฉบับนี้... ให้เป็นที่ปลื้มเปี่ยมใจความกังวลอันจะต้องทำในเวลา
อันเป็นอึดอัดกาล...¹

นอกจากพระราชพินัยกรรมที่พระองค์ได้ทรงกระทำขึ้นไว้แล้วพระองค์
ยังได้ทรงเตรียมการถึงพระบรมศพด้วยดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงผู้ที่จะ
ปกครองแผ่นดินต่อไปว่า

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5
รล.3/7 ลงวันที่ 30 เมษายน ร.ศ.112

ขอแจ้งความแก่ท่าน... ซึ่งจะเป็นใหญ่ปกครองพระราชอาณาจักร
สยามสืบไปภายหน้า... ว่าควยเรื่องใหญ่แจ้งพันแก่ลูกนี้... พ้น 28
วันนั้นควรที่จะเก็บไว้สักหนึ่งสำหรับว่าถวจะมีคุณลอรุณาพเจ้าคั่ง
ในพระที่นั่งวิมาลย์มณฑปปราสาท... ในเหมือนพระบรมรูปทั้งสี่
พระองค์... ขาพเจ้าโคตรบรรจพระบรมพนตของท่านไว้ทุกพระองค์
ที่ตรงพระเศียร...¹

ความเสียพระทัยที่เกิดขึ้นกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทำให้พระองค์
ทรงใช้ธรรมะเป็นเครื่องระงับพระทัยให้สงบโดยการที่ทรงธรรมบ่อยครั้งขึ้น²
และทรงได้มีพระบรมราโชวาทสั่งสอนพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สยามมกุฎราชกุมารถึง 2 ฉบับ คือฉบับลงวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2436
และฉบับลงวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2436* เพื่อที่จะทรงสั่งสอนแนวทาง
ในการประพฤติปฏิบัติพระองค์อย่างถูกต้องในการที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อไป
โดยทรงยกพระองค์เป็นตัวอย่างในการแก้ไขปัญหาค่าง ๆ ให้ลุล่วงไป ซึ่งใจ
ความที่พระองค์ทรงสั่งสอนนั้นถ้าพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วล้วนเป็นวิธีการนำหลัก
ธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ทั้งสิ้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราช
ประสงค์กาลอนาคต หรือพระราชพินัยกรรม รัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 22 ธันวาคม
ร.ศ. 112 ร.5 รด. 3/13

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ. 19/5

* ฎารายละเอียดในภาคผนวก

อย่างไรก็ตามความเสียหายในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ยังมีต้นสร้างไปจากพระทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้รับพระวิสัยค
อย่างใหญ่หลวงซ้ำเข้ามาในเวลาไล่เลี่ยกัน นี่คือการที่สมเด็จพระบรมโอรสา
ธิราชเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์สยามมกุฎราชกุมาร ทรงสิ้นพระชนม์อย่างกระทันหัน เมื่อ
วันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2437 ทำให้เกิดความเศร้าโศกอย่างใหญ่หลวงและเกิด
ความวิตก มีการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากต่อสถานการณ์ทางการเมือง โดย
เฉพาะชาวต่างประเทศถึงกับมีการวิพากษ์วิจารณ์ว่าอาจมีการจลาจล ซึ่งพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับดำเนินการโดยทรงประกาศ
สถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นดำรงตำแหน่ง
ประเทศอังกฤษเป็นสยามมกุฎราชกุมารองค์ใหม่ในเวลานั้นเอง¹ ความเสีย
พระทัยที่ทัพบกหัวพันมาพร้อม ๆ กันนี้ ทำให้พระองค์ทรงทอดอาลัยและรู้สึกว่
มีอาจจะจะมีพระชนม์ชีพต่อไปได้ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาเพิ่มเติมข้อความ
ในพระราชพินัยกรรมอีกตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าได้เป็นไขมาแต่เวลานี้ ดูการก็ไม่ปรากฏว่ามากมาย
อันใด แต่ความพระบรมพุทโธวาทว่า ความไม่ประมาทเป็นที
ประจักษ์แห่งกุศลกรรมทั้งปวง...บัดนี้ขอเกลี้ยกล่อมคำในหนังสือ
เก่าๆที่ได้นำมาเฉพาะเรื่อง...คือ 1. ยินดีสิ่งของจากการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงวัง จดหมายเหตุหลวงเทวะวงศ์วโรปการถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์
มนตรีที่เมืองฮ่องกง ลงวันที่ 22 มกราคม ร.ศ. 112 ร.5 ว.13/4

อันใดซึ่งไค้มอบหมายให้ลูกชายใหญ่เจ้าฟ้ามหาจักรีภูมิ
มกุฎราชกุมาร อันตายไปแล้วนั้น ขอให้เปลี่ยนให้แก่
เจ้าฟ้ามหาจักรีราช มกุฎราชกุมาร คนใหม่ใครรับแทน
แทนที่ ๒. ถ้าหาพบเจ้าใจมากมาจนถึงเป็นอันติภัย
ก่อนเจ้าฟ้ามหาจักรีราช มกุฎราชกุมาร จะเข้ามาแล้วไซ้
ขอให้ลูกชายเล็กจักรพงษ์มกุฎนารถ อันหาพบเจ้าใจเลี้ยง
มาด้วยมือแต่เด็ก ไค้เป็นอยู่ทำการแทนหน้าที่ คือรับน้ำหลวง
แลหิ้วหัวสรวมขวัญ 3. ผู้ที่จะขึ้นประคองนั้น ขอให้ลูก
ชายน้อยสมมติวงษ์โรไทย แลชายเล็กจักรพงษ์มกุฎนารถ
...

นอกจากนี้แล้วพระองค์ก็ยังทรงสั่งรายละเอียดในเรื่องจัดการ
พระบรมศพมากมายไค้แก่ การแต่งกายพระบรมศพ เช่นพระขำมรงค์ที่จะสวม
พระหัตถ์ เข็มขัดที่จะใช้คาด พระโกศ เป็นต้น ทั้งยังทรงสั่งห้ามมิให้มีการ
โกนหัว และนางร้องไห้อีกด้วย² ซึ่งสังเกตจากลายพระหัตถ์ที่ทรงเขียนแล้ว
จะเห็นว่าทรงว่าวุ่นพระทัยมาก เพราะทรงเขียนแล้วขีดทิ้งเขียนใหม่หลาย
ตอน ซึ่งความเศร้าโศกพระทัยนี้ ทำให้บรรดาพระราชวงศ์และขุนนางข้า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชประสงค์กาลอนาคต หรือพระราชพินัยกรรม รัชกาลที่ 5 ลงวันที่

24 มกราคม ร.ศ. 112 ร.5 รล.3/13

²
ก.

ราชการทั่วไปต่างก็เป็นห่วงพระองค์อย่างยิ่ง ได้พากันมีหนังสือทูลเกล้าถวาย
ให้ทรงถนอมพระวรกาย ระงับความทุกข์โศกโดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนา
เข้าระงับพระทัย ดังปรากฏในจดหมายของพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ซึ่งส่งมา
จากประเทศอังกฤษทูลเกล้าถวายมีใจความตอนหนึ่งว่า

ธรรมอันใดซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสแล้วก็ ธรรมใดซึ่ง
ใตฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงศึกษาทราบแล้ว ขอเคอะ ธรรม
นั้นจึงเป็นพระขันตี เครื่องระงับอกกลั่นทนต่อพระวิบัติปะโยค
ทุกข์ในครั้งนี้ และจงเป็นพระวิริยะหลังที่จะได้ทรงพระราชนุสูล
ทูลแนะนำกรุงเทพมหานครให้เจริญตลอดไปรอบไปรอบสืบไปในกาลนาน
ด้วย...ขอพระราชทานวิงวอนให้ทรงรักษาศรีภคยังพระชนม
ชีพไว้ เป็นเหตุของความสามัคคีแก่ชาวสยาม และที่พึงพำนักใน
อนาคตที่ไกลนี้ เพราะเวลาใดในพระราชพงษาวดารสยามจะ
สำคัญยิ่งไปกว่าสมัยนี้ ซึ่งเป็นสมัยศัตรูภายนอกคอยหาช่องจะเข้า
เนื่องนี้จ...ไม่มีเสมอเดย...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระทัยที่ว่า
ในขณะที่บ้านเมืองกำลังประสบปัญหาภัยกับภัยคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมอย่าง
รุนแรงในขณะนั้น ถ้าหากพระองค์ทรงถึงกาลเป็นไป ประเทศชาติก็ขาดหลัก
ยึดเหนี่ยว และปัญหาการปรับปรุงบริหารบ้านเมืองยังมีอยู่อีกมากมายที่เป็น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ร.5 ว.13/4 ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ.113

พระราชภาระหน้าที่ซึ่งจะต้องทรงกระทำเพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติ
พระองค์จึงทรงชมพระทัยต่อความเศร้าโศก มีพระราชหัตถ์เขียนมาณะที่จะทำนุ
บำรุงพระวรกายเพื่อที่จะต่อสู้เหตุการณ์ต่างๆต่อไปด้วยพระทัยอย่างยิ่ง ถึง
ปรากฏในพระราชหัตถ์เลขที่ทรงตอบพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณตอนหนึ่งว่า

แต่เขายังเตือนต่อไปให้คิดถึงธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เพื่อจะให้บำรุงร่างกายด้วยความวิริยโหดแรงกล้าขึ้น...ยอมเป็นที่จับใจ
ของข้า แต่ได้ประพฤติดูแลด้วยความอุสาหอย่างยิ่งจนสุดกำลังอยู่แล้ว
เว้นไว้แต่จะขามดูลงไปใดเพียงใด เท่านั้นก็ต้องคอยแก้ไขไป ด้วย
เหตุว่าเมื่อบุคคลที่ต้องรับอันตรายติดๆกัน...มิได้มีระหว่างว่างเว้น
คือ ปีที่ 1 สัญญา...ปีที่ 2 สัตว์ภายในคือโรคภัยเบียดเบียน
ปีที่ 3 ต้องรับมียาวิปโยคทุกข ล้วนแต่มีกำลังกล้าทั้ง 3 คราวเช่นนี้
ยอมได้รับความทุกข์เวทนาอันร้ายแรงฉนั้นใด ไม่พึงต้องกล่าว แต่ถึง
ดังนั้นไม่ใดทอดตัวเสีย ยังคิดที่จะตายไปตามสามารถที่จะทำใด
ราชการทั้งหลายก็อยู่ข้างจะรกรับร้ายแรง...ยังกำลังอุสาหที่จะ
เสาะแสวงแก้ไขทั้งภายในแลภายนอก...เป็นเวลาให้สัตว์ปองราย
หาเวลาเปรียบมิได้...¹

และจากพระราชหัตถ์เลขที่ทรงตอบกรมหมื่นสรวรพลีหิประสงคที่อยูเมืองอุบลฯ
ความตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระหวางวัง ร.5 ว.13/4 ลงวันที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 113

เรื่องลูกชายใหญ่ตาย ปรีเวทนาการถึงตัวผู้ตายแล้วถึงตัวฉัน
 ควบนั้นเป็นที่จับใจยิ่งนัก การเรื่องนี้ฉันย่อมมีความวิตกหวาดหวั่น
 โดยความไม่ประมาทอยู่เนืองๆ แต่ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม
 เร็ว ก็ย่อมฆ่าทุกทโศกอันไม่สามารถจะพรรณนาได้ ส่วนตัว
 ฉันเองอยู่เชิงห้ายใจต้องได้รับความชดช้อยใจแลทรมาณร่างกาย
 ในเวลาที่ลูกตายในหว่างแขนก็ย่อมชดช้อยใจแลทรมาณ แต่ใดตายใจ
 อุดกุดันโดยสุดกำลังเพราะเหตุนี้อันตรายเวลานี้เป็นสำคัญกว่า
 แรกก่อน...

จากพระราชนิพนธ์เลขาเหล่านี้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวทรงใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องความอดทนอย่างสูง กล่าวคือ
 ทรงอดกลั้นระงับพระทัยต่อความเจ็บไข้ที่ทรมานอำนาจล่วงเกินเหยียบย่ำพระ-
 เกียรติยศและล่วงละเมิดอธิปไตยของชาติ ทรงอดทนต่อความทุกข์เวทนาอัน
 เกิดจากความเจ็บป่วยของพระวรกาย และความเสียพระทัยในพระปิยะวิปโยค
 ทุกขคราวนี้ โดยทรงมีพระทัยมุ่งมั่นที่จะต่อสู้ต่อไปโดยมิทรงย่อห่อต่อความยาก
 ลำบากที่จะเกิดขึ้นเพื่อความ เป็นเอกราชของชาติ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์
 คำฉันท์ของพระองค์ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 กระหวางวัง ร.5 ว.13/3 ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ.113

เจ้านานนักหน้าบิตย	มานะเรื่องบำรุงกาย
สวนจิต บ มีสบาย	ศิริกลุ่มอุราตรัง
แมหายุก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพึง
ทริแถมจะถูกรัง	อุระวัตรและอัศรา
กลัว เป็นหวิราช	บตรีปองอชญา
เสียเมืองทองพินา	บละเวนอุางววย
คิดใหญ่จะเกยงแก	กับพมชงเงอนสาย
สบนามนุชอาย	จึงจะอุกและเลขสุญา ¹

ทั้งนี้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรง
ต้องเผชิญกับความทุกข์นานาประการ และสิ่งที่พระองค์ทรงทุกข์พระทัยมากที่สุด
ก็คือความกลัวที่พระองค์จะมีทรงสามารถรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ นโยบาย
ทางการเมืองระหว่างประเทศของพระองค์จึงทรงระมัดระวังอย่างยิ่ง และทรง
ใช้หลักการสร้างสัมพันธอันดีให้เกิดขึ้นกับมหาอำนาจตะวันตกและพยายามหามิตร
เพื่อเป็นการถ่วงดุลอำนาจ หรือสร้างความเกรงใจให้เกิดขึ้น เช่นการที่ทรง
เดินทางประพาสต่างประเทศเพื่อสร้างความสนิทสนมกับบรรดาผู้นำเชื้อพระวงศ์
ทางยุโรป ด้วยพระราชอัธยาศัยไมตรีแห่งความอ่อนน้อมอ่อนโยนดังที่กล่าวมา
แล้วในบทก่อน โดยเฉพาะความสนิทสนมเป็นพิเศษกับพระเจ้าซาร์แห่งรัสเซียนั้น
พระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายร่วมกันและปรากฏต่อสาธารณชนแพร่ไปทั่วโลกย่อม

ผู้ลักษณ์ ศิวรักษ์ ความเป็นผู้นำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มหาวิทยาลัย 23 ตุลาคม 2524 ไม่ปรากฏหน้า

เป็นสัญลักษณ์ประการหนึ่งที่เป็นประจักษ์พยานถึงความสนิทสนมของประเทศทั้งสอง และสร้างความเกรงใจให้เกิดขึ้นแก่บรรดาประเทศมหาอำนาจที่กำลังใช้นโยบายรุกรานและแสวงหาผลประโยชน์เอาเปรียบไทยได้พอสมควร ซึ่งในการเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2450 พระองค์ทรงประสบผลสำเร็จอย่างมากในการต้อนรับและการเจรจาเรื่องการเมืองซึ่งปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

การที่ยุโรปคราวนี้ เป็นการติดกับคราก่อนคือมาอย่างไปรเวต ความมุ่งหมายว่าจะไม่กองแถมยูนิฟอรมในที่ใดแต่ไม่สำเร็จตลอด การไม่สำเร็จตลอดนั้นเพื่อความคิดโดยอชญาไศรยของผู้ต้อนรับ... การรับรองของผู้มีศักดิ์ศักดิ์ ทั้งคนดูออกผู้เห็นว่าเมืองทริน เปร์ลี เคนต์ เมืองฝรั่งเศสสองคราว... เจ้าแผ่นดินอังกฤษรับที่วังวินด์เซอร์ เจ้าแผ่นดินเคมมาร์กแลนอร์ เวย์รับในพระราชวังโคเปนเฮเกน แลคริสเตียนเนีย เยอรมันเอมเปอเรียรับที่วิลเลียมเซอ เมืองลาสเซล... อย่างเช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน เป็นเมืองที่มีราชการ สักพัก เขาก็อยากพบเรา เขาก็อยุ่ทุกพบเขา... ในการรับรองครั้งนี้กลายเป็นมิตรไมตรีสนิทกว่าแต่ก่อนเหมือนอย่างว่าเป็นคนชอบกันในฐานเฉพาะตัว ไม่ใช่ออกแขกเมือง...¹

ความยากลำบากของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในความพยายามที่จะดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อรักษาเอกราชของชาติ โดยทรง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส ล.ค. หน้า 41

ยอมแม้กระทั่งการเสียสละดินแดน อันเป็นนโยบายของการผ่อนผันผ่อนยาว เพื่อผลประโยชน์แห่งชาติคือความเป็นเอกราชนั้นสอดคล้องกับคำสอนของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเรื่องการเสียสละที่ทรงกล่าวไว้ว่า "พึงระลึกรู้เพื่อ รักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต พึงสละทรัพย์ทั้งอวัยวะทั้งชีวิตเพื่อ รักษาธรรมะ"¹ เพราะการเสียสละของมีค่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อรักษาไว้ซึ่งสิ่ง ที่มีค่ากว่านั้นเป็นวิสัยของคณฉลาด ดังนั้นการเสียดินแดนอย่างมากมายให้กับ ประเทศมหาอำนาจฝรั่งเศสและอังกฤษในรัชสมัยของพระองค์นั้น เป็นผลดีต่อ ประเทศชาติอย่างมากเพราะทำให้ประเทศไทยรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคม ของชาวต่างชาติ และดำรงความเป็นเอกราชสืบต่อมาได้ดังที่มีผู้กล่าวสรรเสริญพระองค์ท่านไว้ว่า "ไทยได้ชัยชนะในทางธรรม แม้จะเสียดินแดน"²

2. ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของระบบบริหารราชการไทย

การบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงยึดหลักคุณธรรมของผู้ปกครองทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะการที่ พระองค์ทรงมีเมตตากรุณา ตลอดจนการทรงพยายามโอนอ่อนผ่อนปรน ใน

¹ ปิ่น มุทุกันต์ บันทึกธรรม หน้า 263

² พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 526 (อ้างอิงจาก

ระบบราชการนั้น นอกจากจะเกิดคุณลักษณะที่ฝังลึกอยู่ในพระราชหฤทัยแล้ว พระองค์ยังทรงมีพระราชดำริว่าคุณธรรมเหล่านี้จะช่วยประคับประคองระบบราชการแบบใหม่ที่จะเริ่มต้นเป็นครั้งแรกในสมัยของพระองค์นี้ให้ดำเนินไปด้วยดี และมีประโยชน์ต่อบ้านเมืองได้ดีกว่าการที่จะทรงให้อำนาจเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ทรงมีอยู่ดังปรากฏในพระราชดำรัสที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดินตอนหนึ่งว่า

อนึ่งพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุถือว่าเป็นที่ล้นพ้น ไม่มีข้อใดสิ่งอันใด หรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับขู่เข็ญได้ แต่เป็นอรรถตามความที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติการอันใด ก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและที่เป็นยุติธรรม... เช่นเรียกพระนามว่า เจ้าชีวิต ซึ่งเป็นที่หมายว่า มีอำนาจอันจะผดุงให้ตายโดยไม่มีควมผิดอย่างหนึ่งใดใด ซึ่งความจริงสามารถจะทำได้ แต่ไม่เคยทำเลย...¹

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 168

ดังนั้นการที่ทรงมีพระเมตตาการุณยอย่างมาก และบ่อยครั้งก็ก่อให้เกิดความยุ่งยากในการบริหารราชการของพระองค์เช่นกัน อันได้แก่ การที่บรรดาขุนนางข้าราชการทั้งหลายไม่กระตือรือร้นที่จะทำการสนองพระมหากรุณาธิคุณในหน้าที่ราชการต่าง ๆ อย่างสุดความสามารถ ทำให้ระบบราชการบางครั้งก็เฉื่อยและล่าช้า ไม่ทันพระบรมราชประสงค์ซึ่งพระองค์ได้แต่ทรงตักเตือนพร่ำสอนให้ทุกคนตระหนักในหน้าที่ของตนด้วยความรับผิดชอบ การที่จะทรงดำเนินการอะไรที่รุนแรงก็จะเป็นผลเสียมากกว่าทั้งนี้เพราะการขาดแคลนคนที่มีความรู้ที่จะช่วยงานราชการซึ่งมีอย่างมากมายในขณะนั้น ดังปรากฏจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง ซึ่งได้กราบบังคมทูลความเห็นว่าการปฏิบัติหน้าที่ของบรรดาข้าราชการต่าง ๆ ทำงานล่าช้าไม่กระตือรือร้น ทำพ้อผ่านไประยะหนึ่ง ๆ ทำให้งานราชการสะสมหมักหมมค้างท้ายมากยิ่งขึ้น ซึ่งเรียกว่าโรคหินหักอยู่กับตนโพบี มีความตอนหนึ่งว่า

เมื่อจะกล่าวถึงการบ้านเมืองที่ควรจะต้องจัดตั้งทำตามเหตุการณ์ที่มีบีบคั้นมาแต่ภายนอก และความลำบากซึ่งเกิดขึ้นภายใน ก็เห็นว่าการซึ่งจำเป็นจะต้องจัดตั้งขึ้นอีกหลายเหตุหลายส่วนนัก... ถ้าเร่งรัดทำไปการก็ติดสติดไปเสียทุกอย่าง... คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ขอลาออกนั้นก็เป็นผู้ลของกฎการจัดอย่างหนึ่งเหมือนกัน... ซึ่งว่าถ้าจะปกครองการอย่างนี้ให้ต้องใจทุหนานผู้เป็นกำลังราชการทุกๆคน... เพราะกฎอันใดซึ่งจะเป็นที่ผู้อนันต์บำรุงน้ำใจกันนั้น ทวนแต่ก่อนหาหนใดเสียหมดแล้ว จนไม่มีอะไรเหลือที่จะจำหนายใดต่อไป เหมือนยังกับวัวที่ปล่อยสายป่านจนหมดกรจะขาดแล้ว ยิ่งแต่จะสาวภาจะตัดให้ขาดลอยเท่านั้น จึงเป็นสินบัญญัติที่จะแก้ไขให้ดีขึ้นไปทุกอย่าง... การทั้งปวงที่จะพึงพรรณามากมาย

เหลือประมาณนัก การที่จัดไม่สำเร็จตลอดไปได้นี้ ก็เพราะ
ผู้แทนกรมช่วยเหลือน้อยกว่าการที่จะกองจัด การอื่นใดพอ
ที่แลดูไปไ้เร็ว ๆ าก็ต้องแล้วช้ากว่าการที่ควรแล้วสอง
เท่าสี่เท่า เพราะราชการทั้งปวงมีท่านเสนาบดีเป็นต้น
ไม่ใคร่ประชุมปรึกษาหารือการพร้อมๆกัน เหมือนอย่างแต่ก่อน
ทางคนต่างทำอยู่กับบ้าน แต่สอบกันไปตามกันมา ก็ป่วยการ
เวลาเขาไปมาวก ไ้ไหนคั้นะตักเตือนหรือรุดกันก็ไม่เป็น
ไปตลอด จะไปบังคับตามอาญาแผ่นดินให้เคร่งครัด ก็คง
จะเกิดเหตุอย่างเช่น เจ้าพระยามหินทรยกราว่าเปนเหตุ
ดังนี้อีก...¹

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทำให้สามารถมองเห็นภาพของการทำ
งานของบรรดาข้าราชการขุนนางไทยในขณะนั้นได้ว่าไม่ค่อยมีระเบียบแบบ
แผนอันใด โดยเฉพาะบรรดาขุนนางผู้ใหญ่รุ่นเก่ามักถือว่าตนเป็นผู้มีคุณวุฒิสูง
ทั้งวัยและประสบการณ์ ดังนั้นเมื่อเกิดความไม่พอใจเรื่องใดก็มักจะหาเหตุลา
ออกเพราะคิดว่าไม่มีคนที่มีความสามารถอื่นแทนตนได้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพยายามใช้วิธีการเอาใจโอนอ่อนผ่อนปรนอยู่
ตลอดเวลา เพื่อให้ระบบบริหารราชการดำเนินต่อไปได้ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
เอกสารเพิ่มเติม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล.-กต. เล่ม 7 จ.ศ.

อย่างไรก็ตามในเรื่องของการบริหารราชการแผ่นดินนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้บรรดาข้าราชการเสนาบดีต่าง ๆ ได้มีส่วนร่วมในการปกครอง อันได้แก่การร่วมประชุมปรึกษาราชการกันเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกันอันเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ ซึ่งในทางพุทธศาสนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงกล่าวถึงธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อมที่เรียกว่า "อปริหานิยธรรมสำหรับคฤหัสถ์" โดยทรงกล่าวกับพระอานนทก่อนหนึ่งว่า

อานนท พวกวัชฐีหมั้นประชุมกันเนื่องนิตยอยู่เพียงใด พวกวัชฐีก็พึงหวังใดความเจริญอย่างแน่นอน ไม่พึงหวังความเสื่อมเพียงนั้น อานนทเธอโคยินใดพึงบางไผ่ว่า พวกวัชฐีนั้นเมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก พร้อมเพรียงกันช่วยทำกิจที่ควรทำ...¹

ทั้งนี้หลักธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงนี้เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก สำหรับผู้ปกครองผู้บริหารจะนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในการปกครองบ้านเมือง ทั้งนี้เพราะการบริหารที่ยึดความคิดของผู้นำเพียงบุคคลเดียวนั้นย่อมอาจเกิดความผิดพลาดได้ ซึ่งปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ก็มีเจ้านายและข้าราชการกราบบังคม

ทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2427 มีใจ
ความตอนหนึ่งว่า

1. ทูลเปลี่ยนแปลงประเพณีปัจจุบันนี้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ราชการบ้านเมืองทุก
สิ่งในพระองค์ ซึ่งมีประเพณีที่อังกฤษเรียกว่าแอบโซลูตโมนากี
ให้เป็นประเพณีซึ่งเรียกว่า คอนสติติวชันแนลโมนากี ซึ่งพระ-
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นมหาประธานของบ้านเมืองที่จะ
ทรงพระราชนิพนธ์ มีพระบรมราชโองการเป็นลัทธิชาด...¹

จากข้อความนี้เป็นการเสนอแนะให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงใช้ระบบบริหารราชการแบบระบบรัฐสภาซึ่งเป็นการประจักษ์
หรือมากกว่าที่พระองค์จะทรงบริหารประเทศแต่เพียงพระองค์เดียว ซึ่งพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริตอบความตอนหนึ่งว่า

ไม่ต้องการจะวางอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้
ชักชวนในการซึ่งจะเสียอำนาจ ซึ่งเรียกว่า แอบโซลูตเป็น
คนนั้นเลย เพราะเราไม่เคยทดลองมาแล้วตั้งแต่เวลาเป็น

¹ ย้อนันต์ สมุทวนิช และทักษิณา กรรณสูต รวบรวม เจ้านาย
และข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการ
แผ่นดิน ร.ศ. 103 เอกสารการเมืองการปกครองไทย หน้า 60

ถูกตา จึงไม่มีอำนาจใดเลยที่เกี่ยวเนื่องจากชื่อ จนถึงเวลาที่มี
อำนาจขึ้นมาโดยลำดับจนเต็มบริบูรณ์ในบัดนี้... เพราะฉะนั้น
การครองการในเมืองเราเวลานี้ ที่เป็นที่ต้องการสำคัญนั้นคือ
คอเวอนเมนต์ที่พอเหมาะ เป็นที่จะให้พนักงานของราชการแผ่นดิน
ทุกๆกรมทำการให้โดยเนื้อเต็มหน้าที่ แลให้โดยประจักษ์รักษาหรือ
กันทำการเดินให้ถึงกันโดยง่ายโดยเร็ว ทำการรับผิดชอบในหน้าที่
ของตัว... ความต้องการอีกอย่างหนึ่งนั้น คือผู้ทำกฎหมาย ให้เป็น
ผู้สำหรับที่จะตรึงตรวจสอบการทุกสิ่งทุกอย่างในพวกที่เข้ามาแล้วนั้น
จะทำหน้าที่สืบสวนการทุจริตของ... ถึงตัวท่านเสนาบดีเองเล่า เราก็
เชื่อเป็นแน่ว่าใครตัวเหมือนกันว่ากำลังตัวเองไม่พอที่จะแกล้งการ
ปัจจุบันนี้ได้ในบางกรังบางคราวเป็นแน่ จึงได้พากันหลบเลี่ยงไป
ใครง่ายๆที่เขาที่ประชุมเลยเป็นนิจ ถ้าเขาที่ประชุมก็ไม่พูดเสีย
บ้าง ถ้าพูดออกมาแล้วการนั้นก็มักไม่ใคร่จะได้เป็นตามพูด เพราะ
ความเห็นอย่างอื่นมีดีกว่า ก็เห็นเป็นคำพูดของตัวไม่มีรากฐานทำให้
เกิดความห่อหอย เห็นเสียว่าสุรุ่ยสุร่ายให้เป็นคนในฝักไม่ใด...¹

จากพระราชดำรัสที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจพระทัยและสามารถอ่านความคิดของคนได้อย่างลึกซึ้ง และ
เข้าใจลักษณะนิสัยของคนไทยที่ว่าไม่เหมาะกับระบบการ เมืองแบบใหม่ เพราะ
ไม่ชอบแสดงความคิดความเห็นและมีลักษณะเป็นผู้ตามมากกว่าผู้นำ แต่พระ-
องค์ก็มีได้ทรงละความพยายามที่จะวางรากฐานของการบริหารราชการแบบ

¹ รัชปอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต รวบรวม อ.ค.
หน้า 76-81

ประชาธิปไตยที่จะให้ลักษณะที่ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นในการบริหารราชการบ้านเมือง ก็จะได้เห็นได้จากการที่ทรงตั้งรัฐมนตรีสภาขึ้นเพื่อพิจารณา ร่างกฎหมายและประชุมปรึกษาหารือราชการต่าง ๆ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาว่า

ความที่ทรงตั้งที่ประชุมปรึกษากฎหมายนั้น ฉันเห็นว่าไม่ควรจะรอช้าไป ฉันจะใคร่ให้ใคร่เปิดเสีย เมื่อภายหลังตั้งมกุฎราชกุมารใหม่ การที่มีคนลอบนรการในเมืองเราจะใคร่คอยสางไป ฉันเห็นว่าเราจะเป็นผู้สมควรจะรับตำแหน่งที่สกลานายกในที่ประชุมนั้นเบื้องต้นนี้...¹

อย่างไรก็ตามปรากฏว่าการประชุมรัฐมนตรีสภาเพื่อพิจารณาร่างกฎหมายและปรึกษาหารือราชการต่าง ๆ นั้น บรรดาเสนาบดีและขุนนางไทยยังไม่ค่อยเคยชินต่อระบบการประชุมและการแสดงความคิดเห็น ทั้งยังไม่ตระหนักถึงความสำคัญมากนัก ทำให้ไม่ค่อยมีการประชุม งานราชการก็ค้างพะงายทอด สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมาก ถึงกับทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงมรุชาธร ร.5 อ.5.4/1 รัฐมนตรีสภา ลงวันที่ 10 มกราคม
ร.ศ.113

ด้วยปัญญาอันรอบรู้เรื่องกฎหมายต่างๆที่ปรากฏว่าร่างค่างอยู่นั้น
 เหนวามี่แต่ความเลียดงไปทุกที ๆ การที่ทำอะไรไม่สำเร็จไปได้
 นั้นเป็นโรคปี่ในทองของเราแท้ ฉันทขอโดยความเห็นแก่พรพุทธ-
 ศาสนา แลตัวฉันกับทั้งบ้านเกิดเมืองนอนให้เรงรัฐมนตรีแลกรรม-
 การทั้งปวงให้สำเร็จลุลวงไปโดยเร็วช่อยาให้เกินเวลาที่
 ควรจะทำได้...¹

ความลำบากพระทัยในเรื่องความเฉื่อยชา ไม่กระตือรือร้นของ
 บรรดาข้าราชการนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่อ
 พระทัยถึงกับทรงอ่อนวอนให้เห็นแก่พระพุทธรศาสนา ชาติบ้านเมืองและตัว
 พระองค์เอง นับว่าเป็นการแสดงความรักความอ่อนน้อม อ่อนโยน การขอร้องมิใช่
 อำนาจของพระมหากษัตริย์บังคับและพยายามเร่งรัดพระทัยไม่ให้ความไม่พอ
 พระทัยปรากฏออกมา เพียงเพื่อขอให้งานราชการแผ่นดินลุล่วงไปด้วยดี
 อย่างไรก็ตามการพร้อมเพรียงในการประชุมก็ยังคงก่อปัญหาอย่างมากเพราะ
 ไม่ค่อยมีใครเอาใจใส่ในการประชุม ทำให้ไม่ครบองค์ประชุม พระองค์ได้ทรง
 มีพระราชหัตถเลขาให้ตักเตือนและทรงใช้คำว่า"ตอน"มาประชุม ดังปรากฏ
 ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงหม่อมเจ้าอลังการประธานรัฐมนตรีสภาว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 กระทรวงมหาดไทย ร.5 อ.5.4/2 รัฐมนตรีสภา ลงวันที่ 22 สิงหาคม
 ร.ศ. 115

ด้วยการประชุมรัฐมนตรีประชุมไม่ติดมาหลายครั้ง การก็มีแต่
รัฐมนตรีไม่เอื้อเฟื้อ จนให้กรมวังประกาศแล้วก็ยังไม่มีใคร
เอาใจใส่ที่จะมา เห็นว่าน่าทึ่งจะต้องสมานายกเป็นผู้ชัก
เตือนตอนให้รัฐมนตรีมาประชุมซึ่งจะทอดธุระเสียว่าเป็นนาที่
กรมวัง เป็นแน่เขามาตามกำหนดวันไม่มีใครมาแล้วกลับมาน
เรื่องนี้ไม่ตอบ...¹

และปรากฏว่าจากรายงานของหม่อมเจ้าอลังการ ได้ทูลเกล้าถวาย
รายงานจำนวนครั้งที่ประชุมในปี พ.ศ. 2441 ตั้งแต่เดือนเมษายน ถึงเดือน
พฤศจิกายนว่ามีสมาชิกมาประชุมที่ครบองค์ประชุมเพียง 2 ครั้งเท่านั้น² นับ
ว่าเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติราชการอย่างยิ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพยายามที่จะหาทางแก้ไขและเพื่อให้เกิดความคล่องตัว
พระองค์ทรงพิจารณาออกพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมเพื่อให้ครบจำนวนองค์
ประชุมโดยให้หักจำนวนรัฐมนตรีที่ไปราชการหัวเมืองและรัฐมนตรีสูงอายุไม่
สามารถมาประชุมได้โดยทรงมีพระบรมราชานุญาตแล้วออกก่อน³ แต่ก็ไม่
สามารถแก้ไขสถานการณ์ให้ดีขึ้นพระองค์ถึงกับทรงกริ้ว และมีพระราชดำริที่
จะเลิกระบบรัฐมนตรีสภาเสีย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมาชิกรัฐ-
มนตรีสภาว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงมหาดไทย ร.5 อ.5.4/1 รัฐมนตรีสภา ลงวันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 117

² ค. ร.5 อ.5.4/2 ลงวันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

³ ค. ร.5 อ.5.4/1 พระราชบัญญัติรัฐมนตรีเพิ่มเติม ร.ศ. 118

การประชุมรัฐมนตรีเหลวไหลไม่เป็นราชการเลย ให้สภานายกรัฐมนตรีมีหนังสือดำเนนพระบรมราชโองการตามไปยังรัฐมนตรีว่า การประชุมรัฐมนตรีเลื่อนพรามไปจนถึงกัมมิเหตุที่มีผู้มาลงชื่อไวแล้วไม่เสียโดยมิใดลวกอสุภานายกดังนี้ ไม่สมควรยกคำที่ใดถวายปฏิญาณไวว่าจะเอื้อเพื่อต่อการประชุมเมื่อไม่มีใจจริงใจจะทำการดังนี้ เพราะเหตุว่าควรเลิกรัฐมนตรีสภาเสียถวอรรถประการใด ใดแสดงความเห็นออกมาในกำหนดสามวัน แลให้กำหนดวันที่สุดกำหนดเขตรไปให้ควย ถ้าใครไม่ออกมาในวันกำหนดจะไต่ลงแจ้งความในหนังสือราชกิจจานุเบกษาที่นอกจากตำแหน่งรัฐมนตรี...

อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระองค์จะทรงแสดงให้บรรดาสมาชิกสภาทราบว่าพระองค์ทรงไม่พอพระทัยการปฏิบัติงานของสภา แต่ก็ไม่ได้ทรงดำเนินการเด็ดขาดแต่อย่างใด ยังคงที่จะทรงประทับประคองรูปแบบของระบบสภาต่อไป ซึ่งจากการบันทึกรายงานการประชุมรัฐมนตรีสภาเมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2443 แสดงจำนวนสมาชิกที่เข้าประชุมดังนี้

จำนวนรัฐมนตรีทั้งสิ้น 51 คน ไปราชการหัวเมือง และยุโรป 6 คน รัฐมนตรีพิเศษ 4 คน * เหลือจำนวนรัฐมนตรีสภา 41 คน มาประชุม 21 คน (มาทันเวลา 14 คน มาไม่ทัน 7 คน)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงมหาดไทย ร.5 อ.5.4/1 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ.118
* รัฐมนตรีพิเศษ หมายถึงรัฐมนตรีที่เป็นผู้สูงอายุ แลเจ็บไข้อยู่เสมอ
ไม่สามารถมานั่งประชุมได้

ไม่มาประชุม 20 คน (ป่วย 3 ลา 7 ซาก 10 คน)¹

จากตัวเลขนี้ จำนวนผู้ไม่มาประชุมมีมากเกือบครึ่งหนึ่งและขาดโดยไม่ทราบสาเหตุมากที่สุด อันเป็นการแสดงถึงความไม่พร้อมเพรียงอย่างมากของระบบราชการไทยซึ่งเป็นมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะเช่นนี้ทำให้ดูเหมือนว่าพระองค์ทรงอ่อนแอในการปกครอง ซึ่งพระองค์ทรงอยู่ในพระทัย แต่ในขณะเดียวกันพระองค์ทรงตระหนักพระทัยว่าการที่พระองค์ทรงใช้วิธีการต่าง ๆ โดยพยายามที่จะใช้พระคุณมากกว่าพระเดชนั้น เพราะความจำเป็นในสถานการณ์ต่าง ๆ ที่พระองค์จะต้องดำเนินการ เพื่อรักษาสถานภาพทางการเมืองของพระองค์และเพื่อประคับประคองให้งานในหน้าที่ราชการดำเนินลุล่วงไปด้วยดี ตลอดมาตั้งแต่ที่ทรงเริ่มครองราชสมบัติ ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. 2427 มีใจความตอนหนึ่งว่า

เมื่อเราไต่ถามถึงตัวเราเอง ว่าไม่เป็นผู้คิดแก่การจำเริญแลการมั่นคงของบ้านเมืองดังนี้แล้ว เรายังต้องเป็นผู้รับผิดชอบทั้งปวงจะลงรายว่า เพราะเราเป็นท่อนอ่อนไม่สามารถที่จะหักหาญแก้อย่างหนึ่งผู้ใด เพราะความเห็นนี้จะถือว่า ถ้าเราประสงค้อย่างไรการนั้นคงจะตลอดไปได้ การซึ่งไม่ตลอดไปได้ เพราะเราไม่คิดจะหักตลอดดังนี้ ดูเหมือนเราเป็นผู้

1 ใจของนายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวง
บรรณารักษ์ ร.5 อ.5.4/2 ลงวันที่ 25 กันยายน ร.ศ.119

ทำให้เสียอำนาจเจ้าแผ่นดินไป เพราะความอ่อนของตัว ในความ
 ขอนี้เราไม่อยากจะคิดโทษให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการจำเป็น
 ที่จะต้องพูดว่าอำนาจเสนาบดีใดเจริญขึ้น เพราะมีอำนาจใดทั้งเจ้า
 แผ่นดินมาแตกจนมากนักแล้ว จนตลอดถึงเวลาเราใดเป็นเจ้าแผ่นดิน
 ขึ้น ก็เป็นเวลากระทุงหารายที่ตัวเราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ว่า
 จะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินได้หมด เหมือนวาทะที่ปล่อยจนหมดสายพาน
 ไม่มีเหลือเลย ยิ่งเหลือแต่พระที่เราจะทำอยู่ เพียงจะตั้งกำลังตัว
 ว่าเมื่อเราเป็นเด็กอยู่มีกำลังเพียงเท่านั้นจะรุ่งโรจน์ไว้มาก
 ภายปล่อยให้วู่วบลอยเสีย แต่เป็นเหตุบุญที่เราเป็นเด็กกำลัง
 เดียวเท่านั้น ไคอัสยเอาพานพันหลักกอบ ๆ สาวเขามาจนไม่มีอัน
 ทรายหล่นหายไปไหน แต่ก็ยังเป็นพันงานอย่างเดียวที่จะสาวสายพาน
 ให้สั้นเขาทุกที สั้นเขาทุกที เมื่อเหลือกำลังก็หยุดไป เมื่อพอที่จะ
 สาวก็สาวเขามาพันหลักไว้ เมื่อใดใดการเกาแผ่นดินจะเห็นไคว่า
 ความยากลำบากของเรวเป็นประการใด... ยกเอามาวานี้ เพราะ
 จะเห็นไคว่าการแตกครั้งนี้เป็นไปไม่ได้เพราะเหตุใด...¹

จากพระราชนิพนธ์แสดงให้เห็นถึงพระบรมราชาธิบายในการที่พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นอย่างดี
 คือว่า ความที่ทรงมีพระทัยอ่อนน้อมผู้ใหญ่นักหลักความอ่อนอ่อนน้อมปรน ไม่ตึงมาก
 และบางครั้งก็ทรงหย่อนบ้างนี้ เพราะสถานการณ์แวดล้อมที่มีบีบบังคับให้พระองค์ทรง

¹ รัชอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูต รวบรวม อ.ก. หน้า 77

ต้องใช้วิจารณญาณในการ เอาตัวรอดจากเหตุการณ์ทั้งหลายทางการเมือง ทำให้พระองค์ถูกมองอย่างผิดเพี้ยนว่าทรงอ่อนแอในการปกครอง แต่ถาพิจาณาให้ลึกซึ้งแล้วเป็นพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการที่ทรงใช้ความอ่อนโยน คุณธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้จนสามารถดึงพระราชาอำนาจกลับมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ และทำให้ทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงในที่สุด

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชประสงค์ที่จะให้ระบบราชการไทยเป็นไปอย่างเรียบง่ายราบรื่นโดยที่พระองค์ไม่จำเป็นต้องใช้อำนาจเด็ดขาด หรือเผด็จการ ทรงต้องพระราชประสงค์ที่จะให้มีการทำงานร่วมกันด้วยความเห็นอกเห็นใจกัน ผู้ใหญ่มีเมตตากรุณาปราณีต่อผู้น้อย ผู้น้อยก็เคารพและยำเกรงผู้ใหญ่ แต่ละฝ่ายต่างก็ไม่ล่วงละเมิดสิทธิหน้าที่ของแต่ละคน เมื่อทุกคนรู้หน้าที่ของตนอย่างดีแล้วการบริหารงานก็เป็นไปด้วยความราบรื่นก่อให้เกิดความเจริญเรียบร้อยแก่บ้านเมือง ซึ่งพระองค์ถือว่าการรู้จักหน้าที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่พระองค์ปรารถนาจะให้ข้าราชการทุกคนยึดเป็นหลักปฏิบัติ ดังปรากฏในพระบรมราชโองการประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อยความตอนหนึ่งว่า

แต่ก่อนมาพระบรมวงศานุวงศ์เกือบจะฉวนหัว และข้าราชการโดยมากยอมนำสิ่งของทอง ๆ ขึ้นทูลเกล้าถวายในวันเฉลิมพระชนมพรรษา... ไต่โปรดเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศเลิกถวายของเฉลิมพระชนมพรรษา... จะทรงรับแต่ความสวามิภักดิ์ขอสัตย์สุจริตโดยความจริง ในน้ำใจแพนสิ่งของซึ่งใคร่เคยทูลเกล้าถวายนั้น ถวายพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้หนึ่งผู้ใดมีน้ำใจจงรักภักดีต่อฝ่าละอองธุลีพระบาท ทั้งทนายข้าราชการตามตำแหน่ง แลปฏิบัติตนตั้งอยู่ในความ

สุจริตข้อตรง...ก็จะทรงถือว่าผู้นั้นเป็นผู้ได้ถวายของ...ก็ยิ่งกว่า
 อามิสกัณฑ์ทั้งปวง...¹

คติธรรมในเรื่องการซื้อสัตย์ต่อหน้าทีนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงเน้นมากและให้ยึดเป็นหลักปฏิบัติของราชการ โดยมีให้เห็นแก่ผู้ใดถือแต่
 ความยุติธรรมเป็นประมาณเท่านั้น ซึ่งแนวพระราชดำรินี้จะเห็นได้จากกรณี
 ขุนวรเทพขัณฑ์พระที่นั่งของสมเด็จพระบรมราชินีนาถทมิฬจีนเขียนตาย แต่
 พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองมิได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ
 ทันที ปล่อยเรื่องให้ล้าช้า โดยคิดว่าปล่อยเลยตามเลยเพราะเป็นกรณีของ
 พระบรมวงศ์พระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 กริ้วมาก ทรงมีพระราชหัตถเลขาเตือนโดยเฉพาะและให้ถือเป็นข้อปฏิบัติใน
 ระบบราชการ ดังใจความดังนี้ว่า

แต่โบราณกาลไหนๆ มนุษย์ตายไปด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งซึ่งมิใช่
 ตายโดยปกติ...ไม่ว่าพระอินทร์ พระพรหมอะไร เป็นผู้ทำให้ตาย
 ถ้าในกรุงเป็นนาฬิกาของกระทรวงเมืองจะต้องนำความขึ้นกราบบังคม
 ทูลพระกรุณาโดยทันที มิใช่รอไว้ 7 วัน ถ้านิ่งเสียก็ใด...ในเหตุ
 การที่เกิดขึ้นครั้งนี้ สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้ออกให้ทราบแต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
 กระทรวงวัง ร.5 ว.25/1 ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.114

ในวันรุ่งขึ้นภายหลังเมื่อเกิดเหตุ... จึงเห็นชัดว่าการที่นิ่งอยู่ไม่บอก
นั้นต้องเกิดขึ้นด้วยความคิดว่าพลาด นัยหนึ่งคิดเห็นว่า หากบิณฑบาต
จะเอาความเมื่อยไปพองความชั่วอย่างไร ถ้าคิดอย่างนี้ก็เป็นการ
หมิ่นพระบรมเดชานุภาพแลพระบรมราชจริยานุวัตร อีกนัยหนึ่งจะคิด
เห็นว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ภูมิพระเกียรติยศยิ่งใหญ่นัก จะนำความ
ขึ้นกราบทูลก็จะเป็นการพองรองไม่สมควร ถ้าคิดเช่นนั้นก็เป็นอันตกไป
ในภยาคติไม่คงอยู่ในน้ำพระพิพัฒน์สัจจาแลเห็นพระมหาสมเด็จเจ้าพระ
ราชที่ ๓ ฤๅจะคบคนพระไทยว่า คงจะทรงอยากปิดบังเหตุการณ์
เกี่ยวของด้วยพระองค์อันมิได้ดังพระไทยจะหาให้ผิดเลย อีกนัยหนึ่ง
จะนึกว่าตัวเป็นคนที่ไม่ฝากตัวพึ่งพาพระบารมีอยู่จะเอาความเช่นนั้นมา
พูดขึ้นก็เหมือนไม่มีความรักใคร่นัก ถ้าคิดเช่นนั้นก็ตกไปในอันทาคติ
ขาดน้ำพระพิพัฒน์สัจจาอีกประการหนึ่ง อีกนัยหนึ่งจะคิดเห็นว่า สมเด็จ
เจ้าพระบรมโอรสาธิราชไธสธาดาเงินทำขวัญพอสมควรแล้ว แลเห็นว่า
มิได้ตั้งใจจะทำให้เป็นอันตรวญแก่วิตร จึงไม่นำความขึ้นกราบบังคม
ทูล ในหลวงกันไป แต่นึกเช่นนั้นก็ใช่ว่าจะคนเห็นอกเห็นใจ เพราะปลัด
ทูลตลอดไม่มีอำนาจที่จะเอาความมาขึ้นทูลไปโดยลำพังแล้วกันใด
ความคิดที่จะคิดไฉนมีอยู่ 4 อย่างเช่นนี้ย่อมเป็นความผิดทั้ง 4 อย่าง
จึงเห็นว่าพระยาราชธาดาเมืองใดมีความผิดแต่... จึงทรงพระกรุณา
ลดหย่อนผ่อนโทษลง ในกองเป็นต้องอุทิศนอบน้อมแรงดังนี้ ถ้าสืบไป
ภายหน้าเกิดเหตุเป็นครั้งที่ 3 อย่าได้มุ่งหมายว่าจะมีการลดหย่อนอย่าง
ใดเลย คงจะต้องรับพระราชอาญาเป็นแน่...¹

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ จะเห็นว่าทรงกริ้วและตำหนิติเตียนผู้ที่ละเลย
หน้าที่อย่างรุนแรง และทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ยึดเป็นหลักปฏิบัติว่าไม่ว่าเป็น
ผู้ใดก็ตามจะต้องอยู่ภายใต้กฎข้อบังคับของบ้านเมือง มีอภิสิทธิ์ที่จะยกเว้นแต่อย่าง
ใด และพระองค์ทรงถือว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้เป็นตัวอย่างอย่างดีที่สุดที่จะไม่ให้
เกิดระบบความเกรงใจจนผิดกฎหมาย อันเป็นลักษณะนิสัยประการหนึ่งของคนไทย
อย่างใดก็ตามจากเหตุการณ์นี้ แม้ว่าพระองค์จะทรงกริ้ว และกล่าวโทษพระยา-
ราชรองเมืองว่ามีความผิดมาหลายครั้งและแต่ละครั้งก็ทรงคาดโทษไว้แล้ว คราวนี้
เป็นโทษครั้งที่ 3 ซึ่งพระองค์อาจจะทรงลงพระอาญาได้ แต่น้ำพระทัยที่ทรงมี
พระเมตตากรุณา ก็ทำให้พระองค์มิได้ลงโทษแต่อย่างใด เพียงแต่คาดโทษอีกครั้ง
หนึ่ง

ดังนั้นจึงนับได้ว่าการบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้หลักธรรม ความเมตตากรุณา ทางพุทธศาสนา มากเกิน
ไปนั้น บางครั้งก็สร้างปัญหาในการบริหารงาน เพราะทำให้ข้าราชการขุนนางผู้ใหญ่
มีนิสัยจะยำเกรงนัก ระบบราชการก็ล่าช้าต้องทรงคอยกระตุนอยู่ตลอดเวลา และ
บางครั้งก็ทรงรู้สึกว่าการะองค์นี้มีพระราชอำนาจเลย ดังปรากฏในพระราชหัตถ-
เลขาถึงกรมวังกรซึ่งการทำงานภายในวังล่าช้าความตอนหนึ่งว่า

เคยเป็นความลำบากอยู่เสมอ แต่ไม่เป็นการจำเป็น เพราะคอยได้
เรื่องที่จะว่าครั้งนี้เป็นเรื่องคอยไม่ได้ คือรณางในเดี๋ยวนี้ จู่ต้อง
เกินทางอยู่จนคนดี ๆ เด็ดกว่าบว. ร. นั้น เค้นพองแข่งกันกับรณางได้
เพราะเสนนี้จะไม่ถึงแห่งใดในใดภายหลังเสด็จไปถึงครั้งชั่วโมง
เป็นอันยาก อื่นๆ ไม่เป็นไร เรื่องไปถายรูปในวังลำบากจะพาผู้ชาย
ลุยลุยเขาไปถายวังก็ดูการใหญ่นัก เอาแถวแถวก็แตกเอาเด็กยก

ก็หัก เกิดมาเป็นเจ้าแผ่นดินมันไม่มีข้าหลวง ไม่มีคนขนาดที่มันศ
 ษาใจกัน มีแต่ญาติเด็ก จะไปคส่งเกราะทหารการใดใด
 บาง...¹

นอกจากนี้ในระบบบริหารราชการของไทยยังประสบกับปัญหาที่ข้าราชการ
 ไม่ค่อยนิยมแสดงความคิดเห็นในที่ประชุม และมักจะไม่กล้าตัดสินใจในข้อราชการ
 ต่าง ๆ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงฝึกเพื่อให้เกิดความ
 เกยขึ้น แต่เนื่องจากประเทศไทยที่ได้รับการปลูกฝังอบรมมาจากคตินิยมทางพุทธ
 ศาสนาทำให้กลายเป็นผู้อยอมรับฟังมากกว่าดังปรากฏว่าในการบริหารราชการแผ่นดิน
 นั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงให้อำนาจเสนายติใน
 การตัดสินใจในการบริหารราชการเอง แต่มักจะปรากฏอยู่เสมอว่าในชั้นสุดท้าย
 พระองค์ก็จะทรงเป็นผู้ทรงพระราชวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่งทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้
 บริหารที่มีพระราชภารกิจหนักมากในการบริหารราชการแผ่นดิน

ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำหลักธรรม
 ทางพุทธศาสนามาเป็นหลักในการบริหารราชการแผ่นดินตลอดรัชสมัยอันยาวนาน
 ของพระองค์นี้ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของระบบราชการไทยซึ่งมีลักษณะประสา
 นประโยชน์ แม้ว่าจะดูเหมือนว่าผู้บริหารอ่อนแอ แต่ถ้ามองอย่างลึกซึ้งแล้ว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.10/5

เป็นสิ่งที่ทำให้ระบบราชการแบบไทยมีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเองไม่ออกนอกกรอบนอกทาง มีความคล่องตัวแบบไทย ๆ คือการบริหารงานเป็นไปอย่างช้า ๆ เรียบง่าย เพื่อให้บรรลุจุดประสงค์คือ ความราบรื่นของระบบราชการ ซึ่งเป็นลักษณะสืบทอดมาถึงระบบราชการในปัจจุบัน

3. ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงและเป็นศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดี

การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปปรับใช้กับการเมือง การปกครอง เป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสถานภาพทางการเมืองที่มั่นคงขึ้น ทั้งนี้สามารถที่จะสรุปได้จากพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในโอกาสที่เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมีพระชนมายุเท่ากับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติครั้งแรกแสดงให้เห็นถึงวิธีการที่พระองค์ทรงสามารถค่อย ๆ ถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มาจากบรรดาขุนนางตระกูลขุนนาง และสามารถที่จะสร้างความจงรักภักดี ความเชื่อถือ และการยอมรับในอำนาจความเป็นผู้นำประเทศของพระองค์ได้จากคนทุกกลุ่ม ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทความตอนหนึ่งว่า

คำซึ่งกล่าวว่า ไคร้บลิ้วราชสมบัติเป็นคำไพเราะจริงหนอ...ว่ามีบุญขึ้นนั้น ที่แท้จริงเป็นผู้มีกรรม ดังตัวพ่อใดเป็นมาเอง...เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้วจับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพราในอายุเพียงเท่านั้น

และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่ควรจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเขมือบข้างทั้งภายในภายนอก หมายถึงเอาทั้งในกรุงเองและต่างประเทศ ทั้งโรกภัยในภายในอยู่เป็นแสนสาหัส เพราะฉะนั้น พอจึงถือว่าวันนั้นเป็นวันเคราะห์หายอย่างถึง... เหมือนตะเกียงริบหรี่ แต่เหตุใดจึงไม่ดับ... การที่ไม่ดับไปได้นั้น 1. คือ... 2. ปฏิบัติอธิษฐานใจเป็นกลาง... เพื่อจะเมื่อแม ความเมตตากรุณาต่อชนภายในคือตนเองและแมเลี้ยงทั้งปวง... มิได้มุ่งหมายขวัญต่อผู้หนึ่งผู้ใด... ควรสงเคราะห์โลกอย่างใด ก็สงเคราะห์... 3. ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่... พอได้แสดงความเคารพนับถืออ่อนน้อมต่อท่านอยู่เสมอ... จนท่านก็มีเมตตาปราณีขึ้นทุกวัน ๆ 4. ส่วนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่... แสดงความเชื่อถือนับถือใครยิ่งกว่าแต่ก่อนจนมีความหวังใจว่าถ้ากระไรคงจะได้สักมีอยู่หนึ่ง... 5. ผู้ซึ่งอยู่จาเป็นศัตรูป้องกันก็มีได้ทั้งเวรตอน... ยอมเคารพนับถือ... หรือโอนอ่อนยอมไปทุกอย่าง... 6. ข้าราชการที่เป็นกลาง... พอมีใครแสดงความรู้สึกให้ปรากฏเลย ยอมประพฤติกตอด้วยอาการเสมอแล้วแต่ความดีความชั่วของตน... 7. ผู้ซึ่งเป็นญาติพี่น้องมิได้ยกย่องให้มียศศักดิ์เกินกว่าฐานะ ความดีของตัวผู้นั้น ถ้าผู้นั้นทำผิดของปล่อยให้ใครรับความผิด ผู้นั้นทำความดีก็ใครรับความดีเท่ากับคนทั้งปวง... 8. ละเว้นจากความสุขสบาย... พยายามหาคนที่ใช่สอยอันควรจะเป็นที่วางใจได้มีตนเองเป็นตน... 9. เมื่อมีผู้รวมจิตใจในทางอันดีมากขึ้น จึงกลายแผนอำนาจออกโดยยึดเอาทางที่ถูก ตลอดจนทางที่ผิด เมื่อขณะใดครั้งหนึ่งสองครั้ง ความนิยมของคนจึงตั้งอยู่ในทางกลางย่อมรวมเร้าขึ้นมาเห็นด้วยก่อน จึงเกิดความนิยมมากขึ้น ๆ จนถึงผู้ซึ่งเป็นศัตรูก็ต้องกลับเป็นมิตร...¹

๑ ไซยอนันต์ สมุทวนิช และชัตติยา กรรณสูตร รวบรวม ร.๒ หน้า

จากพระบรมราโชวาทฉบับนี้ สามารถที่จะมองเห็นวิธีการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดีว่าพระองค์ท่านนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นแนวปฏิบัติของพระองค์ในการค่อย ๆ พยายามที่จะดึงพระราชอำนาจกลับคืนมาสู่สถาบันของพระองค์ได้อย่างมั่นคงในที่สุด

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงประสบความสำเร็จในการที่สามารถดึงพระราชอำนาจทางการเมืองจากกลุ่มเสนาบดีมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้แล้ว พระองค์ได้ทรงพยายามที่จะแสดงให้เห็นที่ปรากฏโดยทั่วไปเพื่อสร้างความยอมรับในพระปรีชาสามารถความเป็นผู้นำ และการสร้างสัมปทานมีในค่านต่าง ๆ ซึ่งจะพบว่าพระองค์ได้ทรงพยายามสร้างเสริมพระบารมีด้วยการปฏิบัติพระองค์เป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกอย่างเคร่งครัด อันได้แก่การที่ทรงอุปถัมภ์ทั้งศาสนวัตถุ ศาสนนวัตร ศาสนบุคคล สิ่งเหล่านี้ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในตัวพระองค์มากยิ่งขึ้น ในเรื่องพระบารมีของผู้มีบุญวาสนาตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาของสังคมไทยได้รับการปลุกฝังมานาน โดยเฉพาะบารมีขององค์พระมหากษัตริย์ อันนี้มักจะปรากฏเรื่องเล่าให้เห็นที่อัสสักรัยเพื่อสร้างความศรัทธาเลื่อมใสในองค์พระมหากษัตริย์อยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้ว่าจะไม่ทรงเชื่อนักแต่พระองค์ก็ดูเหมือนจะทรงพอพระทัยมาก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงเล่าถึงการเสด็จประพาสต้นว่า

เมื่อวานนี้มีผู้หนึ่งแก่คนหนึ่งลงเรือมีตนไม้ตั้งมาในเรือพายตามมา
...ว่าตนไม้นั้นเขามัวไหเป็นตนโพ ถูมาว่าเหตุใดจึงเอาตนโพ
นี้มาไห บอกว่าตนโพนี้เกิดขึ้นที่ทานุ ไม่เขาใจถามว่าเหตุไรจึง
วาเช่นนั้น บอกว่าไคไปซื้อทานุที่อยู่ในกระจะกไปคิคไวที่เรือนตนโพ

ก็ออกขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น 7 ต้น จึงได้เอาจากมูพราว
แล้วเดินมาประจบเขาไปสูงถึง 2 ศอกเศษ พอเสด็จจึงได้นำมา
ให้ เห็นว่าเขาที่คือ...¹

การที่ทำให้ทรงพอพระทัยมากเพราะเหตุที่ว่าคนโพธิ เป็นคนไม่มีความ
สำคัญทางพุทธศาสนาอันเกี่ยวเนื่องด้วยพระราชาประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ดังนั้นการที่คนโพธิไปขึ้นอยู่ที่พระบรมรูปของพระองค์จึงดูเหมือนจะมีความหมายถึง
ความมีบุญบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ ในเรื่องบุญบารมีของพระองค์นั้นพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่มีความเชื่อในหลักแห่งเหตุและผลมากกว่าที่
จะเชื่อมงาย ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เมื่อทรงเสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่ง
ทะเลตะวันออก และประพาสถึงเกาะช้าง ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

อนึ่งเรื่องที่เราไม่พูด เพราะไม่เป็นการประหลาดสิ่งใด... แต่ขอ
เลียบยาวว่าตนพระบารมีตัวเอง ไม่ตนคุณคุณแล้ว คุยคนนารองนั้น
ว่าเลื้อหนีไปจากเกาะ 17 ตัว เพราะราชาวาจจะเสด็จมา พุคณนั้นอยู่
ข้าง จะตนพระบารมีแก่ แต่ที่จริงนั้นเลื้อเคยขามไปมา... กับครั้ง
นี้คนมาตัดไม้ทำทางอ้ออึงควย เหนจะเป็นอย่างนั้นเลื้อจึงไป... แต่
ทำโคลงเล่นขอเป็นทีสบาย... ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็คเตลิค ร.5 ข.1.1/16 เล่ม 3 หน้า 7

พังปิ่นขาวบ้านเล่า	แถมดูความ แสงแสง
ว่าสิบเจ็ดเลื้อตาม	ปากกว้าง
ก่อนพระจะถึงความ	เขตรที่ นี่แอ
ย่าพระเคสเจ้าทาง	ปลาชามชลหน้า... ¹

อย่างไรก็ตามในเรื่องบุญบารมีของพระมหากษัตริย์นั้นก็เป็ผลประการ
หนึ่งที่สร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้นในตัวของพระมหากษัตริย์ได้มากเช่นกัน
ประกอบกับพระบารมีค่านอื่น ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
ทรงสร้างสะสมมาตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์ทั้งปญญาบารมี วิริยบารมี
เมตตาบารมี ในทุก ๆ ด้าน ทั้งเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง และการศาสนา
ทำให้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เปรียบพร้อมไปด้วยคุณธรรมทางพุทธศาสนา
อันสามารถเห็นชัดได้ในสมัยของพระองค์ ดังนั้นความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ
และความรู้สึกผูกพันกับองค์พระมหากษัตริย์ของชาวไทย ทำให้ทรงได้รับความจง
รักภักดีอย่างมาก ดังปรากฏว่าไม่ว่าพระองค์จะเสด็จไป ณ ที่ใด ประชาชนจะ
มาเข้าเฝ้าถวายความจงรักภักดีเป็นจำนวนมาก และพยายามที่จะแสดงออกให้เห็น
ความจงรักภักดีที่เกิดขึ้นด้วยน้ำใสใจจริง ดังปรากฏในเรื่องการเสด็จประพาสต้น
ซึ่งกรมหลวงคำว่ ราชานุภาพทรงเขียนเอาไว้ความตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.1/1 เล่ม 1 หน้า 57

จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทาง...ฉันนึกในใจว่าเวลาจะมีเพียง
ราว 8 ชั่วโมง...จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับที่เสด็จ...
ให้ท่านผู้ใหญ่นำไปเที่ยวป่า ร่องรอยในแถวนี้มาช่วยกันรับ
เสด็จพระเจ้าอยู่หัว นี่มีศพร้าเครื่องมือให้เอามาควย...ใน 2
ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย คนเต็มใจแข็งขอกที่จะทำการ
รับเสด็จควยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ถูกขอแรงทำงานก็พา
กันมารับอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนทำงาน...พอบ่าย 4
โมง การดูแลเสร็จเรียบร้อยแล้วอีกเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว
พระอย่างใหญ่ ใครใคร่เห็นแล้วจะต้องยินดี ควยเห็นแล้วว่า ไฟ
ฟ้าเขาแผ่นดินมีความสามัคคีต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร...¹

และจากพระราชนิพนธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงบรรยายถึงการต้อนรับของประชาชนที่มาเฝ้ารับเสด็จถึงกรมหมื่นเทววงศ์-
วโรปการ ตอนหนึ่งว่า

การเฉลิมพระชนมพรรษาครั้งนี้ นับว่าเป็นอันสำเร็จบริบูรณ์
ทั้งอากาศกล่าวคือฝนเปิดช่องให้ในเวลาที่ต้องการ...แล
มหาชนที่มาประชุมเกือบสองหมื่นคน ตอนรับถึง ๑ ชั่วโมง
ก็เป็นที่ร่มเย็นดีทั่วหน้า แลยอมอธิษฐานจะใคร่เป็นพี่น้อง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อธิบายเรื่องการเสด็จประพาสต้น

กับฉันโคยมมาก ถ้าฝรั่งโคยมแล้วโคยมราบก็จะเป็นอันติงใจ
เป็นอันมาก คุณพวกรู้ไหม เห็นแก่โลกามิ... ไม่ต้องการ เงิน
แจก อยากแจะโคส่งคอกไม่ถึงมือฉัน ถ้าโคเห็นโคพูดเป็นขอ
ใหญ่... เป็นที่ยินดีของฉันอยู่...¹

ความจงรักภักดีที่พลนิกร มีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวนอกจากจะแสดงออกมาในลักษณะความชื่นชม ความรักศรัทธาในตัวพระองค์
แล้ว ยังแสดงออกแม้ในยามที่ประเทศชาติเดือดร้อนอันเกิดจากภัยคุกคามของ
ประเทศมหาอำนาจตะวันตก ดังเช่นในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ได้มีประชาชน
ขุนนางข้าราชการจำนวนมากอาสาสมัคร ยอมสละชีวิตเพื่อเป็นทหารอาสาในกอง
ทัพ ซึ่งนำความปลาบปลื้มพระทัยให้กษัตริย์พระองค์อย่างมาก ถึงกับทรงมีพระราช
กระแสว่า"...คนไทยซึ่งลงชื่อพร้อมกันสมัคร เป็นทหารอาสานั้น ยิ่งเป็นที่เชิดชว
มโนใจของฉันมาก แลเป็นที่ยินดียิ่งนักที่ได้เห็นน้ำใจคนทุกวันนี้รักชาติบ้านเมืองแ
รักเจ้าของตัวมากขึ้นกว่าแต่ก่อน..."² การที่ประชาชนต่างร่วมแรงร่วมใจ
แสดงให้ เห็นถึงความจงรักภักดีเช่นนี้ย่อมทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชมานะที่จะพัฒนาอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อความอยู่
เย็นเป็นสุขให้แก่อาณาประชาราษฎร์อันเป็นที่รักของพระองค์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.9/10

² ค. ร.5 บ.10/9

ความจงรักภักดีของประชาชนที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะแสดงให้เห็นชัดเจน เช่น ในการเสด็จยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2 ครั้งคือในปี พ.ศ.2440 และ พ.ศ.2450 การเสด็จแต่ละครั้งประชาชนภายในประเทศจะเฝ้ารอคอย และติดตามข่าวคราวของพระองค์ท่านอยู่เสมอ และเมื่อทรงเสด็จกลับประชาชนจะแสดงการต้อนรับด้วยความชื่นชมยินดี ประดับประดาพระนครอย่างสวยงาม ดังปรากฏในคำอภินิหารกรมหลวงวชิรญาณทรงอ่านถวายพระพรในนามของพระสงฆ์ตอนหนึ่งว่า

วันนี้สมเด็จพระบรมพิตรพระราชมหาราชเจ้า เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงพระมหานคร มหาชนพรั่งพร้อมกันแต่งพระนุครและมาสโมสรกระทำปัจจุบันการรับเสด็จเป็นมหานิโรฆมด้วยความปราโมทย์ชื่นบาน... ไต่ทอดพระเนตรเห็นความจงรักภักดีและสามัคคีของประชาราษฎรเป็นผลแห่งพระเมตตาคุณ และพระกรุณาธิคุณที่ทรงไ้ให้ไปแล้วในชนนิกร อุทิศพระเจาโศกมหาราชไคสรอยพระนาม เพิ่มว่า เทวานัมปิโย ปิยทัสสี เป็นที่รักของเหวตามนุษย์...¹

¹จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวม ค.ศ. หน้า 87

จากเนื้อความที่กรมหลวงวชิรญาณทรงอ่านนี้ แสดงให้เห็นว่าการที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความจงรักภักดีต่อประชาชน
อย่างมากมานั้น เพราะทรงปฏิบัติตามคุณธรรมของบุปผารองทางพุทธศาสนา ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยมาก ที่ทรงได้เห็นผลา-
นิสงฆ์ อันเกิดจากการที่พระองค์ทรงปฏิบัติตามหลักทางพุทธศาสนานั้น และยัง
ทำให้พระองค์ทรงเลื่อมใสในหลักธรรมทางพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ดังปรากฏใน
พระราชดำรัสตอบตอนหนึ่งว่า

หม่อมฉันได้ฟังคำรับสั่ง... มีข้อความอันละเอียดประอบด้วยหลัก
ฐานและอิงอาศัยพระคุณสมบัติอันเต็มบริบูรณ์อยู่ในพระพุทธรูป
และพุทธจริยาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันผู้ใดหนึ่งสามารถ
จะปฏิบัติขึ้นฐานน้ำใจประพฤติกตามใจแมแต่ส่วนน้อยก็ยิ่งจะไคลลา-
นิสงฆ์... ขอนี้เป็นที่เพิ่มพูนความยินดีสองประการ คือ หนึ่งเกิดความ
เลื่อมใสในพระคุณเจริญยิ่งขึ้น และไคลความชื่นชมในใจเมื่อศรัทธา
ปัจเจกชน... ขอมปรากฏว่าผลแห่งกุศลเจตนา ซึ่งใดเป็นอยู่
เนื่องนิศยในน้ำใจ และใดทำสำเร็จไปตามกำลังความสามารถ
เป็นผลอันดีซึ่งมีผู้คิดเห็นชอบด้วยเป็นอันมาก...¹

¹จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวม ก.ค. หน้า 89-90

นับว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพุทธศาสนา และหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง และเป็นหลักที่ทรงยึดถือปฏิบัตินั้นได้ก่อให้เกิดความจงรักภักดี เลื่อมใสศรัทธาในพระราชกรณียกิจอย่างยิ่ง ซึ่งจะเห็นความศรัทธา ความรักที่ประชาชนทั้งประเทศได้มอบให้แก่พระองค์คือ "พระบรมรูปทรงม้า" ซึ่งเป็นพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ที่ประชาชนทั้งประเทศร่วมใจกันสร้างขึ้นถวายความรักใคร่ และจงรักภักดีซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ว่า

ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่เป็นที่ของงดงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่าเป็นของชาวสยามทุกคนบรรดาศักดิ์ทุกหนทุกแห่งได้เขาเรียนรู้ความกล้าและใจสมัครอย่างต่ำตั้งแต่คนละ 10 สตางค์ก็มี สร้างขึ้นถวายความรักใคร่ เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า 1,000,000 บาท เกินราคาพระบรมรูปนี้สัก 5 เท่า ใช่แต่เท่านั้นพระบรมรูปนี้ได้แลแล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่าความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ...¹

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบาย
เรื่องการเสด็จประพาสต้น ล.ค. หน้า 118

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์
ไทยพระองค์แรกที่ได้รับการ เสด็จขึ้นพระเกียรติยศอย่างสูงและทรงเป็นพระ
"นิยมนหาราช" ของปวงชนชาวไทยอย่างแท้จริง ถึงดูเหมือนว่าพระองค์ได้ทรง
บรรลุลึ้นความเป็นพระมหากษัตริย์ในอุดมคติที่ทรงมีพระราชนิพนธ์ไว้ในลิลิตนิทรา-
ชาคริตว่า

บารมีพระมากพัน	ร่ำพัน
พระพิทักษ์ยุติธรรม	ดั่งแท
บริสุทธิจตุรทิศวัน	ส่องโลก ไสร้แอ
ทวยราษฎร์รักบาทเม	ยิ่งควยปิตุรงค์ ¹

นับว่าผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำ
พุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการ เมืองการปกครองนี้
เป็นเหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ประเทศไทยสามารถรอดพ้นจากการตก
เป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกได้ และสถาบันพระมหากษัตริย์ไทย
ก็เป็นสถาบันที่มีความมั่นคงเป็นศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดีของปวงชนอย่าง
แท้จริง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลิลิตนิทราชาคริต

บทที่ 7

บทสรุป

สถาบันพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นสถาบันที่มีความสำคัญอย่างมากต่อคนไทย ทั้งสองสถาบันนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในการที่จะเกื้อหนุนและส่งเสริมความสำคัญซึ่งกันและกันให้มีความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น การนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองของพระมหากษัตริย์ไทยมีลักษณะที่สำคัญ 2 ประการกล่าวคือ การนำสถาบันทางพุทธศาสนามาเป็นสัญลักษณ์หรือแปลความหมายทางการเมืองเพื่อสิทธิธรรมในราชสมบัติ หรือเพื่อผลทางการเมืองอื่นที่ต้องการ และในอีกลักษณะหนึ่งคือการนำหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนามาเป็นหลักปฏิบัติและนำมาปรับใช้ในการบริหาร เพื่อให้เกิดเจตคติต่อการเมืองการปกครอง ซึ่งการที่จะนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ทางการเมืองการปกครองมากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรศาสนา และพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ที่จะทรงสามารถหาวิธีการนำมาปรับใช้ได้อย่างเหมาะสมเพียงใด

พุทธศาสนามีความสำคัญและมีอิทธิพลอย่างมากต่อความเชื่อ ความศรัทธา และการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทย เพราะชีวิตของคนในสังคมไทยตั้งแต่เกิดจนตายย่อมมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องในการศาสนาตลอดจนการใช้พุทธศาสนาเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ วัตถุประสงค์เป็นสถาบันที่สำคัญทางพุทธศาสนาจึงเป็นศูนย์กลางของการทำกิจกรรมของคนในสังคม และเป็นแหล่งถ่ายทอดคุณธรรมต่าง ๆ ให้แก่ประชาชน ในขณะที่เดียวกันหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ทรงแสดงสั่งสอนไว้ก็สามารถนำไปปรับใช้ให้กับคนทุกระดับในสังคม เพื่อเป็นแนวปฏิบัติให้แต่ละคนสามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข คำสอนทางพุทธศาสนาจึงเป็นลักษณะของความสามารถในการใช้วิจารณ์ญาณที่จะนำไปประยุกต์ใช้เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นตามสถานการณ์และโอกาส

หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์โดยตรงได้แก่ ทศพิธราชธรรม พระราชนิพนธ์ และจักรพรรดิวัตร หลักธรรมเหล่านี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้เพื่อเป็นแนวปฏิบัติที่พระมหากษัตริย์และผู้ปกครองควรยึดเป็นหลักในการบริหารบ้านเมือง เพราะเป็นหลักธรรมที่เป็นเสมือนสิ่งที่ยึดมั่นยังเป็นเครื่องเตือนมิให้พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองใช้อำนาจตามใจชอบอันจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อยู่ใต้ปกครอง และในขณะเดียวกันถ้าพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองคนใดปฏิบัติตามก็จะเกิดผลดีกล่าวคือย่อมทำให้ประชาชนเกิดความรัก ความไว้วางใจ ความเลื่อมใสศรัทธา เพราะธรรมะเป็นอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่าอำนาจทั้งหลาย เพราะเป็นอำนาจทางใจที่เกิดขึ้นจากความรู้ลึกซึ้งแท้จริง อันมีผลต่อการเมืองการปกครองคือการเพิ่มพูนบารมี มีอำนาจและอิทธิพลที่ยืนยงยาวนานกว่าการมีอำนาจด้วยวิธีการอื่นๆ

พระมหากษัตริย์ของไทยในสมัยต่างๆได้ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง ซึ่งนอกจากจะเกิดเพราะความมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีสาเหตุมาจากปัญหาที่เกิดขึ้นทางการเมืองภายในประเทศและภายนอกประเทศซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร ดังนั้นการนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้จึงเป็นวิธีการประการหนึ่งในหลายๆวิธีการที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงนำมาปรับใช้ในการเมืองการปกครอง ดังปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เช่นในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ทรงใช้

พุทธศาสนาเพื่อช่วยรักษาอำนาจทางการเมือง จะเห็นได้จากการที่ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง การออกผนวช และการปฏิบัติพระองค์เป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกที่ดีเป็นต้น ในสมัยอยุธยาสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ได้นำพุทธศาสนามาแก้ไขปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นเพื่อเชื่อมความรู้สึกของประชาชนทั้งสุโขทัยและอยุธยาให้มีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยทรงพยายามเลียนแบบพระญาติไทยในรูปแบบคล้ายคลึงกัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็เป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่ทรงนำพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่อยุติลัทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัตินอกเหนือไปจากลัทธิธรรมอื่นที่ทรงได้รับจากการยอมรับการอัญเชิญให้ขึ้นครองราชสมบัติและจากการที่ทรงพระปรีชาสามารถในการรบ พระองค์ได้ทรงเน้นลัทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ในแนวใหม่ตามหลักทางพุทธศาสนานั้นคือการเป็นพระมหากษัตริย์ขึ้นอยู่กับพระบารมีที่ไต่ส่งลงมาในชาติปางก่อนและการแสดงออกในการเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกที่ดีในชาตินี้ ดังจะเห็นได้จากพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาที่ทรงกระทำมากมาย เช่นทรงแต่งไตรโลกวินิจฉัย ทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ทรงปฏิบัติเป็นพุทธอัครศาสนูปถัมภกอย่างเคร่งครัดเพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ประชาชน อันเป็นการสร้างเสริมพระบารมีสร้างความยอมรับให้เกิดขึ้นทั้งในส่วนของพระองค์เองและราชวงศ์ที่ตั่งขึ้นใหม่ อันเป็นการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองเป็นอย่างดี

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้สถาบันทางพุทธศาสนาให้เป็นประโยชน์กล่าวคือเป็นที่พึ่งหลบลภัยทางการเมืองในขณะที่ทรงเป็นพระภิกษุอยู่ได้อย่างปลอดภัย และจากการที่ทรงผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนาเป็นเวลานานทำให้พระองค์ได้สร้างบารมีให้เพิ่มพูนมากขึ้นเพื่อสร้างลัทธิธรรมในความเหมาะสมที่จะ

ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปในลักษณะของพระมหากษัตริย์ที่ทรง
พระปัญญาทั้งทางพุทธศาสนาและทางโลก กล่าวคือการที่ทรงมีพระปัญญาและพระ
ปรีชาสามารถอย่างสูงในทางพระพุทธศาสนาจนสามารถตั้งนิกายธรรมยุคขึ้นใหม่ได้
และความสามารถทางโลกที่ทรงมีความสามารถในการปรับพระองค์ให้เข้ากับอารย-
ธรรมตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงมีความพร้อมและมีความเหมาะสมยิ่งกว่าบุคคลอื่น
ในการที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อไป และเมื่อพระองค์ทรงได้รับคำอัญเชิญให้ขึ้นครอง
ราชสมบัติแล้วพระองค์ก็ได้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ในการบริหาร
ราชการบ้านเมืองโดยเฉพาะการปรับตัวในการที่จะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่
เกิดขึ้นใหม่อันเกิดจากการติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันตก ในขณะเดียวกันการ
ดำเนินนโยบายต่างประเทศขององค์ได้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ เช่น
ความไม่ประมาท การใช้นโยบายผ่อนปรนในเหตุการณ์ทางการเมืองด้วยวิธีทางสาย
กลาง เป็นต้น ในขณะเดียวกันในด้านการปกครองพระองค์ก็ได้นำพื้นฐานคุณลักษณะ
ของพระมหากษัตริย์ในรูปแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิมคือการสร้างความใกล้ชิดให้
เกิดขึ้นระหว่างพระมหากษัตริย์และประชาชน อันเป็นภารกิจแบบใหม่ที่สร้างความ
รู้สึกผูกพันให้เกิดขึ้นทั้งยังทรงเน้นคุณธรรมของผู้ปกครองตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา
ด้วย คุณธรรมเหล่านี้พระองค์ทรงถ่ายทอดให้กับพระราชโอรสของพระองค์คือพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ให้ทรงประพฤติปฏิบัติตามเป็นแบบ
อย่างสืบต่อมา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราช-
ศรัทธาเลื่อมใสในหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งอันสืบเนื่องมาจากการที่ทรง
มีความใกล้ชิดกับพระราชาธิบดีซึ่งเคยทรงผนวชเป็นพระภิกษุ การที่ทรงสนพระทัยในการ
ศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง และการที่ทรงปฏิบัติพระราชจริยาวัตรทางพุทธ-
ศาสนาตามพระราชาประเพณีโดยสม่ำเสมอ ทำให้พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าหลักธรรม
ทางพุทธศาสนาสามารถนำไปประยุกต์หรือปรับใช้ในการแก้ไขปัญหามากมายให้ลุล่วงไปด้วยดี
เพราะหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาเป็น "ลัทธิธรรม" มีเหตุมีผล สามารถจะนำไปปฏิบัติ
ให้เกิดผลอย่างแท้จริงได้ ดังนั้นปัญหาที่เกิดขึ้นทางการเมืองภายในประเทศอันเกิดจาก
การที่พระองค์มีพระราชอำนาจที่แท้จริงในการปกครอง ความแตกแยกภายในของ
ผู้นำทางการเมือง ตลอดจนปัญหาภายนอกประเทศอันเกิดจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดิ-
นิยม การแพร่หลายของความเจริญและอารยธรรมแบบตะวันตก ล้วนแต่เป็นอันตรายต่อ
ความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชาอาณาจักร ดังนั้นพระองค์จึงทรงมี
พระราชภาระที่จะต้องแสดงความเป็นผู้นำให้ปรากฏชัดถึงพระปรีชาสามารถในการที่
จะแก้ไขปัญหามากมายเหล่านี้ และในวิธีการหลายประการที่ทรงนำมาปรับใช้วิธีการหนึ่ง
คือการที่ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ใน
การเมืองการปกครอง

การนำสถาบันทางพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้ในการแก้ไข
ปัญหาทางการเมืองการปกครองในระยะแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็คือการที่ทรงพยายามที่จะดึงพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์
ด้วยวิธีการทรงออกผนวชเพื่อแสดงสัญลักษณ์ถึงความพร้อมของพระองค์ที่จะบริหารราชการ
ด้วยพระองค์เองในฐานะพระมหากษัตริย์อย่างเต็มที่ และเมื่อทรงลาผนวชและประกอบ
พระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นครั้งที่ 2 ก็เป็นการแสดงว่าตำแหน่งของผู้สำเร็จราชการ
ย่อมสิ้นสุดลง

อย่างไรก็ตามอำนาจและอิทธิพลของบรรดากลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนางซึ่งดำรงร-
 ากมานาน ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทรงใช้พระราชวิจารณ์-
 ญาอย่างสุจริตรอบคอบในการที่จะคอยเคียงพระราชอำนาจทางการเมืองกลับคืนสู่สถาบัน
 พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้โดยทรงใช้คุณธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการอันได้แก่ ความเคารพ
 อ่อนน้อม ความอ่อนโยน ความเมตตากรุณา ความโอบอ้อมอารี และความอดทน เพื่อ
 ให้ทรงเป็นบุคคลที่เป็นที่รักของชนทุกชนชั้น และเกิดผลดีกล่าวคือทรงสามารถถึงความรัก
 และความจงรักภักดีของบรรดาคนทั้งหลายให้มารวมอยู่ที่พระองค์ อันเป็นการสร้างความ
 สามัคคีให้เกิดขึ้นโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์

ในการบริหารการ เมืองการปกครอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้ทรงใช้วิธีการหลายประการที่จะทำให้ประเทศไทยมีความเจริญก้าวหน้า ในด้านการ
 บริหารราชการนั้น แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดตามระบอบสมบูรณาญา-
 สิทธิราช แต่พระองค์มิได้เคยทรงใช้พระราชอำนาจนั้นในทางที่มิชอบ แต่ทรงยึดหลัก
 ปฏิบัติโดยทางธรรมในการบริหาร อันเกิดจากการที่ทรงศึกษาและเข้าใจในหลักธรรม
 ทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ทำให้ทรงมีพระราชดำริว่า การบริหารการปกครองบ้านเมือง
 และความสงบสุขของประชาชนพลเมือง ย่อมขึ้นอยู่กับความมีคุณธรรมของผู้ปกครอง ดังนั้น
 พระมหากษัตริย์นอกจากจะต้องแสดงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินอัน
 เป็นลักษณะของพระมหากษัตริย์ที่"ดี"แล้ว ยังทรงต้องสร้างคุณลักษณะของความเป็น
 พระมหากษัตริย์"คนดี"อีกด้วย นั่นคือสิ่งที่จะต้องทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงคุณธรรม
 เพื่อสร้างความจงรักภักดี สร้างความรัก ความเชื่อถือ ความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้น
 ในจิตใจของประชาชนด้วยความจริงใจ ความบริสุทธิ์ใจมิใช่ด้วยการบังคับ ดังนั้นหลัก
 ธรรมทางพุทธศาสนาที่ทรงนำมาปรับใช้เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ประชาชน ตลอดจน
 การบริหารราชการแผ่นดินเพื่อให้ดำเนินไปสู่ความดีก็คือทรงยึดหลักความยุติธรรม
 ความเมตตา ความสามัคคี การสงเคราะห์ ความเพียร และการเป็นองค์ศรัทธา-
 ปณิณกที่ดี ดังปรากฏในพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาที่ทรงกระทำอย่างมากมาย

ในคานังคัมและเศรษฐิกิจนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงนำหลักธรรมและสถาบันทางพุทธศาสนา มาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ กล่าวคือใน ทางสังคมนั้น ความไม่ยุติธรรมอันเกิดจากความกดขี่ที่เกิดขึ้นในระบบไพร่และทาส ทำให้พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะเลิกกรรมเนิยมนั้นเป็นการกดขี่เหล่านี้เสียและได้ทรง ดำเนินการ เป็นไปตามขั้นตอนเพื่อมิให้กระทบกระเทือนทุกฝ่ายและสามารถกระทำการ ได้สำเร็จต่อมา นอกจากนี้ทรงเห็นว่าประเทศจะเจริญก้าวหน้าทัดเทียมชาติอื่นได้ ประชาชนในประเทศจะต้องเป็นผู้ที่มีการศึกษาเพื่อรองรับความเจริญก้าวหน้าทางวิท- ยากาารสมัยใหม่ ดังนั้นจึงทรงให้สถาบันทางพุทธศาสนาช่วยในการดำเนินการศึกษา คือทรงให้สถานที่เป็นวัด และพระสงฆ์เป็นบุคคลากรที่จะถ่ายทอดความรู้ไปพร้อมๆกับการ ถ่ายทอดคุณธรรมจริยธรรมอันดีงาม อันเป็นการประสานความรู้ของคนให้เกิดขึ้นทั้งทาง วัตถุและทางจิตใจ เพื่อที่จะเป็นแนวปฏิบัติที่ดีในการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข อันก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในสังคมและมีผลดีต่อการ เมืองการปกครองในที่สุด นับว่าเป็นการวางปรัชญาการศึกษาโดยมีพื้นฐานทางศีลธรรมทางพุทธศาสนา

ในทางเศรษฐิกิจนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิบัติ ความพระพุทโธวาทที่ทรงสอนให้ปลูกครองแก้ไขปัญหามานเมืองด้วยการทำนุบำรุง เศรษฐกิจ เช่นการส่งเสริมอาชีพ การปรับปรุงด้านสาธารณูปโภค อันเป็นสิ่งที่เกื้อหนุน ให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจ รวมทั้งความพยายามที่จะทรงจัดอุปสรรคในการประกอบ อาชีพของราษฎรด้วยวิธีการต่างๆ ในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงเน้นให้ประชาชนประ- กอบอาชีพที่เป็นสัมมาอาชีพะตามหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา โดยทรงเริ่มดำเนินการ ที่จะพยายามยกเลิกการ เก็บภาษีอากรที่ผิดศีลธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อกวนในสังคมและเป็น อันตรายต่อชีวิตของคน อันได้แก่อาชีพนการพนัน บ่อนเบี้ย สิ่งเสพติดต่างๆ ถึงแม้ว่าการ ยกเลิกภาษีเหล่านี้จะกระทบกระเทือนต่อรายได้ของประเทศอย่างมากก็ตาม

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ทางสังคมและเศรษฐกิจ เป็นเป็นอย่างดี นั่นคือความพยายามที่จะสร้างความเท่าเทียมกันของคนในสังคมและพัฒนาการศึกษา เพื่อเตรียมคนในสังคมที่จะรองรับความเจริญก้าวหน้าที่จะแพร่หลายมาจากตะวันตก ในขณะที่เวลานี้ที่มีความรู้แล้วจะต้องมีความรู้ไปกับหลักจริยธรรมทางพุทธศาสนาด้วย ซึ่งมีผลต่อเนื่องไปถึงการมีคุณธรรมที่จะประกอบอาชีพด้วยความสุจริตและมีคุณธรรมอันสร้างสังคมไทยให้มีความสงบสุข

ส่วนในด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนา มาปรับใช้ในการสร้างสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศ เพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติ และเพื่อยกฐานะของประเทศชาติให้ทัดเทียมกับชาติอื่น ซึ่งจากบุคลิกส่วนพระองค์ ทำให้ทรงสามารถโน้มน้าวจิตใจของประชาชนและผู้นำของประเทศต่างๆ ที่ทรงเสด็จไปเยือนให้เกิดความรู้สึกเป็นมิตร และความใกล้ชิดสนิทสนม ซึ่งนับว่าเป็นวิเทศব্যปรการหนึ่งที่ทำให้การเจรจาทางการเมืองง่ายขึ้นและสะดวกขึ้น นอกจากนี้การที่พระองค์ได้แสดงความเป็นพุทธศักราชูปถัมภ์ในดินแดนอื่นนอกพระราชอาณาจักร เช่นการที่ทรงพระราชทานทุนทรัพย์อุดหนุน เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีและเป็นสัญลักษณ์ของการเป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนาดังเช่นพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดียในพุทธกาล การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระไตรปิฎกและส่งไปเผยแพร่ยังประเทศต่างๆ ทั่วโลก อันเป็นการแสดงความมีเมตตาธรรมที่ทรงแผ่เมตตาคุณธรรมอันวิเศษไปยังดินแดนอื่นอันเป็นวิद्याทนต์แก่มนุษยโลก และการที่ทรงตั้งสภาอุณาโลมแดง ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าโลกตระหนักในความมีคุณธรรมและความมีมนุษยธรรมของชาติไทย อันเป็นที่สรรเสริญแก่ชาวต่างประเทศเป็นอันมาก นอกจากนี้การที่ทรงใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาในการดำเนินนโยบายต่าง

ประเทศด้วยความระมัดระวัง เช่นการใช้นโยบายทางสายกลางผ่อนปรนเหตุการณ์ต่าง ๆ ความมีอัธยาศัยสุภาพอ่อนโยน ความไม่ประมาทในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อที่จะหลบหลีกและวางนโยบายต่างประเทศให้ถูกต้องเหมาะสมกับสถานการณ์ เป็นผลที่สำคัญที่ทำให้ทรงสามารถนำประเทศชาติให้รอดพ้นจากจุดหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญทางการเมือง นั่นคือการที่ทรงสามารถดำเนินการจนรักษาเอกราชของชาติไว้ได้

ผลที่เกิดขึ้นจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการบริหารราชการ โดยเฉพาะทรงยึดหลักความยุติธรรม ความเมตตาธรรม และการสงเคราะห์ในการบริหาร เป็นการสร้างความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและสร้างการยอมรับในตัวของผู้ทำให้เกิดขึ้นด้วยจิตใจอันมีอิทธิพลยาวนานกว่าการสร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นจากความกลัวหรือเกรงเป็นตน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงได้รับความเลื่อมใสศรัทธาจากประชาชนทั้งประเทศ ด้วยความจริงใจและบริสุทธิ์ใจ อันเป็นพลังทางจิตใจที่ลึกลับและฝังแน่นอย่างมิเสื่อมคลาย และความรู้สึกล้นเกล้าสืบทอดไปยังประชาชนรุ่นหลัง ๆ ที่ได้เรียนรู้และรับฟังถึงคุณธรรมและพระปรีชาสามารถ พระราชกรณียกิจที่ทรงกระทำตลอดระยะเวลา 42 ปี ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยน้ำพระทัยที่หนักแน่นและอดทนโดยมุ่งประโยชน์ไปสู่ประชาชนเป็นหลักสำคัญ นับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจตามแนวทางคำสอนของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง คือทรงเป็นผู้นำ "บารมีคุณ บารุงสุข" และพระนาม "ปิยะมหาราช" เป็นสิ่งที่แสดงถึงอิทธิพลแห่งความรักความศรัทธาของประชาชนที่มีต่อพระองค์อย่างมั่นคงและยืนยาว ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์และราชวงศ์จักรีมีความมั่นคงดำรงมาจนถึงทุกวันนี้

גזען ורד

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

เอกสารรัชกาลที่ 4

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กฎหมายรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สาทราบว่าด้วยในหาหลวงและญวาราการถูกขโมยเงินเรียกเอาเงินค่าแรง

----- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403) เลขที่ 117 พระบรมราชโองการ เรื่องพระราชกำหนดความด้วยพระราชทานดี บาน เรือน นา
สวน

----- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2408) เลขที่ 71

----- พระบรมราชโองการรัชกาลที่ 4 99/3 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา 60 ปี
ร.ศ. 83 (พ.ศ. 2406)

ห้องสมุดจารึกสยาม, หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 136 พระราชกระแสเรื่องชานอกประเทศเลาภา
กันวาทไทยต้นยุคกับเรื่องชุกคลอง

เอกสารรัชกาลที่ 5

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาธิการ กระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติ ร.5 ค.1/17 เล่ม 2 บันทึกกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมแผ่นดินสมมตอมรพันธุ์ ม.ป.ป.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาธิการ กระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติ ร.5 ค.1/30 เล่ม 2 เบิกเสร็จกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นมหิศราชหฤทัย ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน
ร.ศ. 114

----- ร.5 ค.4.1/32 เล่ม 1 ที่ดิน พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง
มิสเซอร์วิเวก คารแนก ม.ป.ป.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาธิการ กระทรวง
ประเทศ ร.5 ค.2.1/7 เล่ม 1 ชาวต่างประเทศ พระราชหัตถเลขารัชกาล
ที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ม.ป.ป.

----- ร.5 ค.2.1/9 เล่ม 1 ชาวต่างประเทศ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงกรมหลวงเทววงษ์โรประการ ลงวันที่ 3 มิถุนายน ร.ศ. 118

----- ร.5 ค.2.1/10 เล่ม 1 ชาวต่างประเทศ พระราชหัตถเลขารัชกาล
ที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ม.ป.ป.

----- ร.5 ค.2/13 เล่ม 2 ชาวต่างประเทศ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา ลงวันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ. 118

----- ร.5 ค.2/17 เล่ม 3 ชาวต่างประเทศ สำเนาพระราชโทรเลข
รัชกาลที่ 5 ถึงนางอภัยราชา ลงวันที่ 6 มกราคม ร.ศ. 120

----- ร.5 ค.8/1 เล่ม 1 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบ ร.ศ. 111-
129 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร

----- ร.5 ค.8/3 เล่ม 1 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบ พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร ลงวันที่ 19 มกราคม
ร.ศ. 127 และลงวันที่ 9 พฤศจิกายน ร.ศ. 127

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่าง
ประเทศ ร.5 ค.8/3 เล่ม 1 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบพระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร ลงวันที่ 4 มกราคม
ร.ศ. 126

----- ร.5 ค.8/3 เล่ม 1 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบ พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 มกราคม
ร.ศ. 126

----- ร.5 ค.8/4 เล่ม 1 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบ พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร

----- ร.5 ค.8/6 เล่ม 2 หนังสือรับและพระราชหัตถเลขาตอบพระราช
โทรเลขรัชกาลที่ 5 ถึงหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร ม.ป.ป.

----- ร.5 ค.11.1/5 เล่ม 1 เสด็จต่างประเทศ คำปฏิญาณของรัชกาล
ที่ 5 เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116

----- ร.5 ค.11.1/11 เล่ม 2 เสด็จต่างประเทศ พระราชโทรเลข
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน ร.ศ. 116

----- ร.5 ค.11.1/11 เล่ม 2 เสด็จต่างประเทศ พระราชโทรเลข
รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงเทววงษ์โรประการ ร.ศ. 116

----- ร.5 ค.11.1/12 เล่ม 2 เสด็จต่างประเทศ พระราชดำรัส
รัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จเกาะลังกา ในการประพาสยุโรป ร.ศ. 116

----- ร.5 ค.11./19 เล่ม 3 เสด็จต่างประเทศ พระราชโทรเลข
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 116

จดหมายเหตุนานาชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาธิการ กระทรวงต่าง
ประเทศ ร.5 ต.11.1/21 เล่ม 3 เสด็จต่างประเทศ พระราชนัดตเลขา
รัชกาลที่ 5 ทรงมีไปมากับเจ้าและชาวต่างประเทศระหว่างเสด็จประพาสยุโรป
ตั้งแต่วันที่ 16 พฤษภาคม ถึงวันที่ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 116

----- ร.5 ต.11.1/36 เล่ม 6 เสด็จต่างประเทศ พระราชโอรส
รัชกาลที่ 5 ถึงคุกออฟเียนัว ร.ศ. 116

----- ร.5 ต.11.1/63 เล่ม 7 เสด็จต่างประเทศ กำถวายไชยมงคล
ที่สถานายกที่ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินประเทศสวิตเซอร์แลนด์ใกล้ลาวาชนดิม
ถวายพระพร ร.ศ. 116

----- ร.5 ต.11.2/10 เล่ม 3 เสด็จต่างประเทศ พระราชนัดตเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาอนุพันธุวงวรเดช กราวเสด็จ
พระราชดำเนินประพาสชวา ร.ศ. 120 ตั้งแต่ 10 พฤษภาคม - 18
มิถุนายน ร.ศ. 120

----- ร.5 ต.11.2/12 เล่ม 2 เสด็จต่างประเทศ

----- ร.5 ต.11.9/16 พระราชโอรสรัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระนาง
เจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ลงวันที่ 1 พฤษภาคม
ร.ศ. 116

จดหมายเหตุนานาชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ กระทรวงนครบาล ร.5 น.48.2 ข./2 เล่ม 1 พระราชดำรัสตอบ
ประชาชนชาวสยามเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป พ.ศ. 2440
ลงวันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 116

----- ร.5 น.48.2 ข./14 เล่ม 1 พระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์
ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า และกำถวายไชยมงคลของพวกทูตและกงสุล
นานาประเทศ ม.ป.ป.

- จดหมายเหตุนั่งเกล้า, กอง กรมศึดปากกร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ
 เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.1/1 เล่ม 1 พระราชนิพนธ์เรื่องระยะทางเสด็จ
 ประพาสจันทบุรี ร.ศ. 95
- ร.5 บ.1.1/2 เล่ม 1 พระราชนิพนธ์เรื่องระยะทางเสด็จประพาส
 จันทบุรี ร.ศ. 95
- ร.5 บ.1.1/4 เล่ม 1 เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก
 กรกฎาคม - สิงหาคม ร.ศ. 108
- ร.5 บ.1.1/11 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขา ระยะทางเสด็จประพาส
 หัวเมืองชายทะเลตะวันตก 2 กรกฎาคม - 9 กรกฎาคม ร.ศ. 117
- ร.5 บ.1.1/16 เล่ม 3 การเสด็จประพาส ม.ป.ป.
- ร.5 บ.1.1/17 เล่ม 3 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงพระบรม
 โอรสธิดาเจ้าฟ้าศิริราชฯ ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 124
- ร.5 บ.1.1/19 เล่ม 3 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จ
 ประพาสลำน้ำมะขามเต่า ม.ป.ป.
- ร.5 บ.1.1/26 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 28
 มิถุนายน ร.ศ. 129
- ร.5 บ.1.2/1 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ร.ศ. 97
- ร.5 บ.1.2/2 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ร.ศ. 98
- ร.5 บ.1.2/4 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
 พระยาสุริยวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่องการตั้งเจ้าเมืองไทรบุรี ศักราช 1243

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ-
เลขาเบ็คเตล็ค ร.5 บ.1.2/5 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/7 ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/8 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/9 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/10 เล่ม 3 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ จ.ศ. 1246

_____ ร.5 บ.1.2/11 เล่ม 3 เสด็จประพาสหัวเมือง ร.ศ. 102 -
ร.ศ. 103

_____ ร.5 บ.1.2/12 เล่ม 4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/14 เล่ม 4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/15 เล่ม 5 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 3 พฤษภาคม ร.ศ. 108

_____ ร.5 บ.1.2/15 เล่ม 5 ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 109

_____ ร.5 บ.1.2/16 เล่ม 5 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

_____ ร.5 บ.1.2/18 เล่ม 6 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระ
เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราศนพิตำ ม.ป.ป.

จดหมายเหตุนแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ
 เลขาเบิกเคล็ด ร.5 บ.1.2/19 เล่ม 6 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงสมเด็จพระเจาบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหาวาลากรมพระยาบวรราชมณี
 ม.ป.ป.

----- ร.5 บ.1.2/23 เล่ม 8 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยารัตนบดินทร์ ม.ป.ป.

----- ร.5 บ.1.2/25 เล่ม 8 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยารัตนบดินทร์ ร.ศ. 105

----- ร.5 บ.1.2/26 เล่ม 9 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยารัตนบดินทร์ ม.ป.ป.

----- ร.5 บ.1.2/30 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยารัตน
บดินทร์ ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 109

----- ร.5 บ.1.2/31 เล่ม 11 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยารัตนบดินทร์ ลงวันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 110

----- ร.5 บ.1.4/4 พระราชมติต่อมัญวาทความเห็นเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองแผ่นดิน ร.ศ. 103

----- ร.5 บ.1.5/5 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระยาอินทราธิบดี
รองเมือง ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 125

----- ร.5 บ.1.5/14 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทรงตั้งราชการ
 ม.ป.ป.

----- ร.5 บ.1.5/15 พระบรมราชโองการโปรดเกล้าประกาศแก่เสนาบดี
ภูวราชวงษ์ ม.ป.ป.

----- ร.5 บ.1.9/10 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่น
เจ้าฟ้าวัชรไพบูลย์ ลงวันที่ 23 กันยายน ร.ศ. 112

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์
 เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.1.9/10 เล่ม 2 บรรดาบาทหลวงกราบทูลถวาย
 ไวยมงคลเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ลงวันที่ 23 กันยายน ร.ศ. 112
- ร.5 บ.1.9/11 เล่ม 2 พระราชดำรัสตอบคำถวายไวยมงคลของ
 ทหารราชทูต แลกงสุลผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ลงวันที่ 16 ธันวาคม
 ร.ศ. 116
- ร.5 บ.1.9/15 เล่ม 2 พระราชดำรัสสั่งการ พระเถระผู้ใหญ่
 ซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ร.5 บ.1.9/17 เล่ม 2 พระราชดำรัสตอบนักเรียนที่ออกไปเล่า-
 เรียนที่ยุโรป เมื่อกราบเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116
- ร.5 บ.1.9/23 เล่ม 3 พระราชเสาวนีย์สมเด็จพระราชินี ผู้
 สำเร็จราชการแผ่นดิน ในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ร.ศ. 116
- ร.5 บ.1.10/5 พระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมวัง ม.ป.ป.
- ร.5 บ.2./16 เจ้าพระยาและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัด
 การเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ร.ศ. 103
- ร.5 บ.7/1 พระราชโอรสรัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระราชินีนาถ
 ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ร.ศ. 116
- ร.5 บ.8.1/8 เล่ม 1 พระราชหัตถ์เลขาถึงพระบรมโอรสาธิราช
 เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ลงวันที่ 15 กันยายน ร.ศ. 129
- ร.5 บ.8.1/8 เล่ม 1 ลงวันที่ 22 กันยายน ร.ศ. 129
- ร.5 บ.10/5 พระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรม
 วงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาดามพระยาบำรพรักษ์ ม.ป.ป.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์
 เลขาเบ็ดเตล็ด ร.5 บ.10/9 พระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่น
 สุมมทอมรพันธุ์ ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 112

———— ร.5 บ.16/6 เล่ม 1 พงศาวดารโบราณคดี พระราชหัตถ์เลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 120

———— ร.5 บ.16/35 เล่ม 2 พงศาวดารโบราณคดี พระราชหัตถ์เลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสุมมทอมรพันธุ์ ม.ป.ป.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5 ผ.38/2
 เอกสารลัญจกฝรั่งเศษและอังกฤษ พระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระองค์
 เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 3 กันยายน ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์
 เลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 1 ตอนที่ 1 งาน
 โยธา พระราชหัตถ์เลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 6 ตุลาคม
 ร.ศ. 121

———— ภาค 1 ตอนที่ 2 การสุขาภิบาล เล่ม 1 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม
 ร.ศ. 127

———— ภาค 2 ตอนที่ 1 ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124

———— ภาค 2 ตอนที่ 3 เมืองตรังการุณ ลงวันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 122

———— ภาค 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพ และการปราบฮ่อ พระราชหัตถ์เลขา
 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 31 ตุลาคม ร.ศ. 121

———— ภาค 3 ตอนที่ 3 มณฑลอีสาน พระราชหัตถ์เลขาถึงกรมหลวงดำรง
 ราชานุภาพ ลงวันที่ 9 มิถุนายน ร.ศ. 123, 23 ธันวาคม ร.ศ. 123,
 23 มีนาคม ร.ศ. 122

———— ภาค 3 ตอนที่ 4 มณฑลจันทบุรี ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 123

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 อธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.4/3 เล่ม 1 แผนกปกครอง
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ 20 มกราคม
 ร.ศ. 113

_____ ร.5 ม.2.4/7 เล่ม 1 แผนกปกครอง พระบรมราชาธิราชรัชกาลที่ 5
พระราชทานพระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงที่ 2 เมืองนครราชสีมา ม.ป.ป.

_____ ร.5 ม.2.11/1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

_____ ร.5 ม.64/1 (ฮอ) พระบรมราชาธิราชรัชกาลที่ 5 พระราชทาน
แผนที่ไปปราบฮอ ม.ป.ป.

_____ ร.5 ม.64/2 ฮอ ม.ป.ป.

_____ ร.5 ม.72/16 เล่ม 3 ประพาสเมืองต่าง ๆ พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ลงวันที่ 7
 กรกฎาคม ร.ศ. 124

_____ ร.5 ม.72/17 เล่ม 3 ประพาสเมืองต่าง ๆ ลงวันที่ 8
 พฤศจิกายน ร.ศ. 125

_____ ร.5 ม.99/96 เล่ม 6 เบ็ดเตล็ด พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงพระยาสุรสีห์วิสิฐศักดิ์ ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 อธิการ กระทรวงยุติธรรม ร.5 ย.1/52 เล่ม 3 เบ็ดเสร็จกระทรวง
 ยุติธรรม พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระยาจักรปาณี ลงวันที่ 27
 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

จดหมายเหตุนั่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ธิการ กระทรวงยุติธรรม ร.5 ย.14/9 เล่ม 1 คำพิพากษาพระราช
 หัตถเลขาสั่งพิพากษาวางบทต่าง ๆ ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 112
 _____ ร.5 ย.14/12 เล่ม 1 คำพิพากษาลงวันที่ 31 สิงหาคม
 ร.ศ. 113

_____ ร.5 ย.14/14 เล่ม 1 คำพิพากษาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
 ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์
 ร.ศ. 114

จดหมายเหตุนั่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ธิการ กระทรวงโยธาธิการ ร.5 ยช.8.2/5 การซ่อมสร้าง พระราช
 หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 9 มิถุนายน
 ร.ศ. 127

_____ ร.5 ยช.9/40 เล่ม 3 ชุดคลอง ถนน สะพาน พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 20 พฤศจิกายน
 ร.ศ. 118

_____ ร.5 ยช.9/41 เล่ม 3 ชุดคลอง ถนน สะพาน พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ลงวันที่ 15 กันยายน ร.ศ. 118

จดหมายเหตุนั่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสมุด
 พิเศษ เอกสารเยี่ยมเล่ม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล. - กต. เล่ม 1
 จ.ศ. 1230-1239 หนังสือราชการเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดี
 คลัง แจ่งไปยังอินเดีย

_____ ร.5 รล. - กต. เล่ม 7 จ.ศ. 123-1234 พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสมุค
พิเศษ เอกสารเบ็บบเล่ม กระทรวงต่างประเทศ ร.5 รล. - กต. เล่ม 9
จ.ศ. 1231-1232

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 10 จ.ศ. 1231-1236

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 20 จ.ศ. 1231-1236

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 20 จ.ศ. 1233-1239 พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยามหามหาศรีสุริยวงศ์

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 24 จ.ศ. 1236-1237 พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 25 จ.ศ. 1236-1238 พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 27 จ.ศ. 1237-1237 พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์

----- ร.5 รล. - กต. เล่ม 46 จ.ศ. 1234 - 1242 พระราชหัตถ-
เลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยามหามหาศรีสุริยวงศ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา-
นุกร ร.5 รล.1/25 เล่ม 2 เบ็ดเสร็จราชเลขาณุกร พระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 119

----- ร.5 รล.1/18 เล่ม 2 เบ็ดเสร็จราชเลขาณุกร หนังสือราชการ
กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ถึงหลวงประสิทธิ์ ลงวันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ. 124

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 อนุการ ร.5 รล.1/29 เล่ม 2 บันทึกเรื่องราวเลขานุการ พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 120

———— ร.5 รล.3/2 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระยา
 ศรีสิงหนเทพ ขาดวงออกไปราชการโทรเลขเมืองไซ่งอน เมืองพระตะบอง
 และอื่น ๆ ร.ศ. 101

———— ร.5 รล.3/3 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 เรื่องเมืองยางแดง
 พระราชทานเฉพาะขาดวง ร.ศ. 107

———— ร.5 รล.3/7 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 พระราชทานสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112

———— ร.5 รล.3/7 พระราชหัตถเลขาพันธุกรรมรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 24
 มกราคม ร.ศ. 112 และวันที่ 30 เมษายน ร.ศ. 112

———— ร.5 รล.3/9 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 พระราชทานสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 112
 (สำเนาพระราชหัตถเลขาเลขที่ 2/6134)

———— ร.5 รล.3/11 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระราช
 โอรสที่ศึกษาอยู่ที่ทวีปยุโรป ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 112

———— ร.5 รล.3/13 พระราชประสงค์กาลอนาคตหรือพระราชพันธุกรรม
 รัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 24 มกราคม ร.ศ. 112 และลงวันที่ 22 ธันวาคม
 ร.ศ. 112

———— ร.5 รล.3/32 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 5 พระราชทานเฉพาะ
 ขาดวงประจำหลวงพระบาง ร.ศ. 107

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร กรมราชเลขาณการ กระทรวงวัง
 ร.5 ว.13/3 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสรวรพลิตธิประสงค์
 ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 113

———— ร.5 ว.13/4 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทววงษ์โรประการถึงเจ้า
 พระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่เมืองฮ่องกง ลงวันที่ 22 มกราคม ร.ศ. 113

———— ร.5 ว.13/4 ลายพระหัตถ์พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณจากอังกฤษ
 ทูลเกล้าถวาย ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 113

———— ร.5 ว.13/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ตอบพระองค์เจ้า
 สวัสดิโสภณ ลงวันที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 113

———— ร.5 ว.16/2 พระราชบัญชาและวิสัชนา พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 ถึงพระครูวัดต่าง ๆ

———— ร.5 ว.21/4 คำถวายชัยมงคลและราชดำรัสตอบ พระราชดำรัส
 ทอพระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชพิธีทวธิาภิเษก พ.ศ. 2447

———— ร.5 ว.21/4 ร่างคำถวายไทยมงคลวันแจกเสมา

———— ร.5 ว.21/11 คำถวายชัยมงคลและพระราชดำรัสตอบ คำถวาย
 พระพรของพระสงฆ์เนื่องในโอกาสที่เสด็จกลับจากประเทศยุโรป พ.ศ. 2451

———— ร.5 ว.25/1 พระบรมราชโองการประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์
 ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ลงวันที่ 20
 สิงหาคม ร.ศ. 114

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.1 เบ็ดเสร็จกระทรวงศึกษาธิการ
 ร.ศ. 105-117

———— ร.5 ศ.1/65 เล่ม 4 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.1/102 รายงานลับพระยาวิสุทธ
เรืองราชการเสื่อมทรมในกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 18 สิงหาคม
 ร.ศ. 128

———— ร.5 ศ.5/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการพระเถรานุเถระ
ซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ลงวันที่ 3 มีนาคม
 ร.ศ. 114

———— ร.5 ศ.6/10 วัด ธ,น (มรณามูล - เนินทราย) คำถวายพระพร
ของกรมหมื่นวชิรญาณ ในโอกาสที่คณะธรรมยุติกนิกายตั้งมาได้ครบ 60 ปี ม.ป.ป.

———— ร.5 ศ.6/46 เล่ม 3 (บ) พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้า
พระยาภาสกรวงศ์ ลงวันที่ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 118

———— ร.5 ศ.6/49 เล่ม 3 (บ) พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรม
หมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 118

———— ร.5 ศ.6/50 เล่ม 4 (บ) พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรม
หมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 31 มกราคม ร.ศ. 118

———— ร.5 ศ.6/51 เล่ม 4 (บ) ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ถึง
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ลงวันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 118

———— ร.5 ศ.6/60 เล่ม 5 (บ) พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรม
หมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 119

———— ร.5 ศ.6/76 เล่ม 7 (บ) คำประกาศพระราชอุทิศถวายที่วิสุงคาม
สีมา วัดเบญจมพิตร ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 119

———— ร.5 ศ.6/82 (บ) กำหนดวางพระฤกษ์ วัดเบญจมพิตร

———— ร.5 ศ.6/104 เล่ม 11 (บ) พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ข้าราชการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.8/1 พระสงฆ์และอาราม ลายพระ-
หัตถ์กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

———— ร.5 ศ.8/1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทรงมีถึงกรมหลวง
วชิรญาณวงศ์ ลงวันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 122, 30 ตุลาคม ร.ศ.
 122 และ 2 ธันวาคม ร.ศ. 128

———— ร.5 ศ.8/11 พระสงฆ์และอาราม พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงกรมหมื่นวชิรญาณวงศ์

———— ร.5 ศ.8.4/11 พระตำเมืองและตำคณะ

———— ร.5 ศ.8.4/12 ร่างคำจารึกกลัสำหรับเก็บอักษรสาสนของเก่าที่
พระสงฆ์ลังกานำมาถวายทอดพระเนตร ลงวันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 118

———— ร.5 ศ.9/14 เล่ม 1 บรรณคดี พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 121

———— ร.5 ศ.9/36 เล่ม 2 บรรณคดี คำถวายราชบัณฑิตยกราบบังคมทูล
ในพระราชพิธีเป็นภาษามคธ

———— ร.5 ศ.11/28 เล่ม 2 พระสารีริกธาตุ พระราชทานให้สมเด็จพระ
พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถนำไปให้ ลงวันที่ 17
 เมษายน ร.ศ. 120

———— ร.5 ศ.12/7 รายงานการประชุมพิเศษ ลงวันที่ 26 กันยายน
 ร.ศ. 117

———— ร.5 ศ.13/22 พระพุทธรูป พระเจดีย์ (ศาลินวัตถุ) พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.13/22 พระพุทธรูป พระเจดีย์
 (ศาสตราจารย์) ลายพระหัตถ์กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม หูลเกล้าถวายรัชกาลที่ 5
 ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 119

_____ ร.5 ศ.19/1 บัญชีจำนวนพระไตรปิฎก พระราชทานยังสถานศึกษา
 ต่างประเทศ

_____ ร.5 ศ.19/2 เล่ม 1 พระไตรปิฎก

_____ ร.5 ศ.19/5 เล่ม 1 พระไตรปิฎก พระราชทานเลขาธิการรัชกาลที่ 5
 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรินทร์

_____ ร.5 ศ.19/5 เล่ม 1 พระไตรปิฎก ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอม
 รินทร์ ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ลงวันที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 112

_____ ร.5 ศ.19/12 เล่ม 1 พระไตรปิฎก จดหมายจากนายสมิท กองสุ
 เยนราลสยาม นิวยอก หูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงษ์โรประการ
 เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ลงวันที่ 31 พฤษภาคม ร.ศ. 114

_____ ร.5 ศ.19/18 เล่ม 1 พระไตรปิฎก ลายพระหัตถ์กรมหมื่นเวทียา
 วโรรสหูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

_____ ร.5 ศ.19/24 เล่ม 2 พระไตรปิฎก คำนำในหนังสือนิทานหตชาติ

_____ ร.5 ศ.19/26 เล่ม 2 พระไตรปิฎก ชาวต่างประเทศขอพระราช
 ทานพระไตรปิฎก ลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ. 120 - 9 ธันวาคม ร.ศ.
 126

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญ
 พิเศษ (เอกสารเพิ่มเติม) เล่ม 2 จ.ศ. 1238-1240

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ สบ.2.57/6 เล่ม 1 ถึงเจ้าพระยามหิธร
ราชเดชาธิการ ลงวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2470

สบ.2.49/3 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ถึงหม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรารพ ลงวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2474

สบ.2.49/191 เล่ม 9 เรื่องการเปลี่ยนแปลงประเพณี สมัยรัชกาลที่ 5

สบ.2.57/3 เล่ม 1 พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
เรื่องพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5

สบ.2.57/6 พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา
ดำรงราชานุภาพถึงเจ้าพระยามหิธร ลงวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2470

สบ.2.59/19 พระนิพนธ์เรื่องพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารส่วนบุคคล พระยาอนุমান
ราชชน สบ.4.1.1/5 เล่ม 1 พระหัตถเลขากรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ถึงพระยาอนุমানราชชน ม.ป.ป.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร สารสังเขป เอกสารเบ็ดเตล็ด
ส่วนพระองค์ พระราชหัตถเลขาตั้งแต่ ร.ศ. 97-100 (พ.ศ. 2421-2434)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
ธิการ กระทรวงมหาดไทย ร.5 อ.5.4/1 รัฐมนตรีสภา พระราชหัตถ
เลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ลงวันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 113,
วันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 117 และวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 118

ร.5 อ.5.4/1 พระราชบัญญัติรัฐมนตรีเพิ่มเติม ลงวันที่ 13
มีนาคม ร.ศ. 117

ร.5 อ.5.4/2 รายงานการประชุมรัฐมนตรีสภา ลงวันที่ 22
สิงหาคม ร.ศ. 115 และวันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขา
 ชีการ กระทรวงมุรธาธร ร.5 อ.5.4/2 บันทึกรายงานการประชุม
 ลงวันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 119

----- ร.5 อ.5.4/4 รัฐมนตรีสภา ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 118

----- ร.5 อ.16.1/116 เรื่องเชิญพระชนมายุ และเรื่องเหรียญที่รฤกใน
การปฏิสังขรณ์วัด ลงวันที่ 13 มิถุนายน ร.ศ. 117

1.2 เอกสารต้นฉบับที่พิมพ์แล้ว

การศาสนา, กรม กระทรวงศึกษาธิการ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง
พิมพ์ครั้งที่ 4 โรงพิมพ์กรมการศาสนา 2525, 45 เล่ม
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระบรมราชโองการให้กราบทูลกรม
หมื่นนวร ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กรุงเทพฯ 2504, 4 เล่ม
 ----- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 พิมพ์ในงานพระราชม
 ทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ 19 พฤศจิกายน 2511,
 145 หน้า

----- ประชุมพระราชบัญญัติกฎหมายในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 คณะธรรมยุต
พิมพ์โดยเสด็จพระราชนิพนธ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชสกลมหา
ปรีณายก (จวน อัญญา) 17 มิถุนายน 2515 โรงพิมพ์พิมพ์ตามกฎราช
 วิทยาลัย 2515, 619 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุความทรงจำของกรม
หลวงบริบทเทวี โรงพิมพ์พระจันทร์ 2482, 362 หน้า

----- จดหมายเหตุราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว (พ.ศ. 2411-2416) โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2516,
 220 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จกหมายเหตุการณ์รายวัน ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2433) พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงล้น เทพาริบัติ (ล้น นุนนาค)
 14 พฤศจิกายน 2514 โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2514,
 352 หน้า

----- เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
พระราชนิพนธ์บางเรื่อง เรื่องพระพุทธศาสนา สมเด็จพระพันางเขอเจ้าฟ้า
กัลยาณิวัฒนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.หญิงบุญจิราธร
จุฑามาศ 24 มิถุนายน 2523, 98 หน้า

----- ประชุมโคลงสุภาษิตพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 พิมพ์แรกในงานประชุม
เพลิงศพคุณหญิงยอน สิงหนิสากร 21 สิงหาคม 2484 โรงพิมพ์พระจันทร์
2484, 60 หน้า

----- ประชุมโคลงสุภาษิตพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 และพระบรมราชา
ธิบายเรื่องสามัคคี อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าประภาพรณพิไลย 23 เมษายน 2493 โรงพิมพ์พระจันทร์
2493, 72 หน้า

----- ประชุมพงสาวดารภาคที่ 33 บรรพภาคพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2469,
97 หน้า

----- ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค 1 ระหว่าง พ.ศ. 2424-2435 ภาค 2
ระหว่าง พ.ศ. 2434-2453 โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2511, 2 เล่ม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมพระราชพิธีเฉลิมราชกาลที่ 5
ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง
2513, 2 เล่ม

พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
พิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราดิ
วัณน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า 21 กุมภาพันธ์ 2481 โรงพิมพ์อักษรนิติ
2481, 97 หน้า

พระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคีและปาฐกถา เรื่อง เงินตราสยาม
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์ตรีพระยาเทพรัตนนินทร
28 มกราคม 2502, 47 หน้า

"พระบรมราชาธิบายว่าด้วยสามัคคี" หนังสืออ่านประกอบวิชา
พื้นฐานอารยธรรมไทย ในประวัติศาสตร์และการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพรอรรถชุลยพร เอกพจน์ 8 พฤษภาคม 2514 โรงพิมพ์สามมิตร
2514, 149 หน้า

พระบรมราชาธิบาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าฟ้า
วัชรวิมล พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอก หลวงรักษระเบียง
การ (ตาด ศรีโรจน์) 16 เมษายน 2505, 50 หน้า

พระบรมราชาธิบาย พระราชดำรัส นวภาษานาธรรม
บรรยาย วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์ถวายเฉลิมพระเกียรติในนามมงคลสมัย
เฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม 2523, 235 หน้า

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระบรมราชาธิราชที่ 5
พิมพ์ เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายสุข สว่างน้อย 13 มกราคม 2509
โรงพิมพ์อักษรสาส์น 2509, 61 หน้า
- พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน
พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนิท กฤดากร
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่
พ.ศ. 2417-2453 มติการแห่งประเทศไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510
โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หิองปากเกร็ด 2510, 251 หน้า
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบคำถวาย พระบรมรูปพุทธศักราช 2451
พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานถวายบังคมพระบรมรูป ณ ลานพระราชวังดุสิต 2474,
32 หน้า
- พระราชปรีชา เรื่องพระพุทธรูปในราช โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
2465, 67 หน้า
- พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2471, 37 หน้า
- วิจัยเรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระ-
มหาดูปราศ พิมพ์ครั้งที่ 2 กรมศิลปากร 2516, 85 หน้า
- พระราชหัตถเลขาการสั่งราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์
17 มีนาคม 2507 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2507, 346 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่าย
หินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระมหาลงวัคับรรณิเวศน์วิหาร พิมพ์
นายทวี เทียนระวี ในงานพระราชทานเพลิงศพ 5 กรกฎาคม 2509
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2509,

----- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง
บริหารราชการแผ่นดิน โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2509, 3 เล่ม
 ----- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีไปมา
กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ
ธนากร 2472, 249 หน้า

----- พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาคปกิณณกะ ภาค 1

----- พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440
องค์การฯ ของคุรุสภา 2505, 2 เล่ม

----- พระราชหัตถเลขาและหนังสือถวายบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทราธิบดี ร.ศ. 113 - 118 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิง
เสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี 12 เมษายน 2504, 364 หน้า

----- พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบ
รมราชินีนาถ พระพันปีหลวงในเวลาสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพหลวงชนากรกิจ (สำเนียง ฉลากรกุล) 17 มิถุนายน
2501, 190 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์
สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
มีพระราชทานแด่ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร ม.ป.ป., 382 หน้า

———— ระยะเที่ยวทวากว่าสองเดือน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเหมวดี 28 กุมภาพันธ์ 2516 โรงพิมพ์
ท่าพระจันทร์ 2516, 388 หน้า

———— ลิลิตนิทราชาคริต โรงพิมพ์คลังอมสิน 2498, 208 หน้า

———— เอกสารจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม 2511 โรงพิมพ์จุรสุภา 283 หน้า
ชัยอนันต์ สมุทวนิช และชัตติยา กรรณสูต รวบรวม เอกสารการเมืองการ
ปกครองไทย (พ.ศ. 2417-2477) โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย-
ศาสตร์แห่งประเทศไทย 2518, 406 หน้า

นายกรัฐมนตรี, สำนักคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางวัฒนธรรมและโบราณคดี
ประชุมศิลาจารึก ภาค 1 โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2521, 178
 หน้า

บรรด เล ที.บี. (บ.ก.) กฎหมายเมืองไทย จ.ศ. 1235

"โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1237 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม จ.ศ.
 1237 (พ.ศ. 2418)

ลิไทย, พระยา ไตรภูมิพระร่วง คลังวิทยา 2515, 327 หน้า

วชิรณทิต, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ จดหมายราชกิจรายวัน พิมพ์เป็น
บรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ ทองใหญ่

7 มิถุนายน 2520, 227 หน้า

ศิลปากร, กรม การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ร.ศ. 116 เล่ม 1 2523, 337 หน้า

———— จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับ
เพิ่มเติม (2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310-2363) โรงพิมพ์คุรุสภา 2516,
454 หน้า

———— เจ้านายและข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลง พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ หม่อมสนิท กฤดากร 6 มีนาคม 2510
โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต 2510, 108 หน้า

———— จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
แหลมมลายู ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายสนิท สุมาวงศ์ 27 เมษายน 2519 ห้างหุ้นส่วนการราฟิค
อาร์ต 2519, 78 หน้า

———— ไตรภูมิโลกวิจินัยยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 1
โรงพิมพ์คุรุสภา 2521, 586 หน้า

———— พระพุทธกามและพระพุทธญาณ ตำนานมูลศาสนา แปลโดย สุข
ศรีสมวงศ์ และพรหม มาลา พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมหลวงเกษมสินทวงศ์ 17 ธันวาคม 2518 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2518,
307 หน้า

กิลปากร, กรม. เรื่องกฎหมายตราสามดวง อุดมศึกษา, 2521, 775 หน้า
 ——— ลิลิตยวนพ่าย โรงพิมพ์คุรุสภา 2512, 76 หน้า
 เสถียร ลายลักษณ์และคณะอื่น ๆ รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6;
 8, 18 โรงพิมพ์เคอิมเบล 2478.

2. เอกสารชั้นสอง (Secondary Sources)

กรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, คณะ รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา กระทรวง
 ศึกษาธิการจัดพิมพ์ 2526, 152 หน้า
 กริสไวลด์, อเล็กซานเดอร์ บี. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม
 แปลโดย ม.จ.สุภัทรทิศ คិតกุล พิมพ์เป็นที่ระลึกครบรอบหนึ่งร้อยปีแห่งวัน
 สวรรคต รัชกาลที่ 4 และวันสวรรคตรัชกาลที่ 5 11 ตุลาคม 2511
 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511, 152 หน้า
 กัลยาณิวัฒนา, สมเด็จพระพี่นางเธอเจ้าฟ้า แม่เล้าให้พึ่ง พิมพ์เนื่องในโอกาส
 ที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงมีพระชนมายุ 80 พรรษา โรงพิมพ์
 ไทวันนาภาคใต้ 2523, 175 หน้า
 กิ่งแก้ว นิคมคำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมือง
มลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2443-2452
ปริทัศน์พิมพ์ กรมฯ มหาวชิราวุธวิทยาลัยมหาวชิราวุธ, 323 หน้า อัดสำเนา
 เกมม ศิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ในประวัติศาสตร์และการเมือง
 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

- ขจร สุทธานดิ ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600-2310 ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521, 232 หน้า
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "สังคมสมัยอยุธยา" ใน ประวัติศาสตร์และการ
เมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 169 หน้า
- สถาบันพระมหากษัตริย์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2519,
36 หน้า
- คุรุสภา มหาวิทยาลัยค่าหลวง 2508, 78 หน้า
- เคลาส์ เวก์ และเคลาส์ โรสเซนแบร์ก เยอรมันของไทย เคล็ดไทย
2520, 295 หน้า
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิกฤตทาสสยาม ร.ศ. 112 การเสียดินแดนฝั่ง
ซ้ายแม่น้ำโขง ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร 2523, 477 หน้า
- จุลจักรพงษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้า เจ้าชีวิต คลังวิทยา
2514, 753 หน้า
- เจือ สดะเวทิน "ไตรภูมิพระร่วง" วรรณคดีพุทธศาสนา คลังวิทยา 2506,
401 หน้า
- ชมบุญ นาคีรักษ์ บทบาทที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 วิทยานิพนธ์ อ.ม.
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2513, 189 หน้า ทยเอกสาร
- ชลธิรา กลักอยู่ "ไตรภูมิพระร่วง : รากฐานของอุดมการณ์ทางการเมืองไทย"
ธรรมศาสตร์ (4) 1 : 106-121 มิถุนายน - กันยายน 2517
- ชัยมงคล อุดมทรัพย์ และประยูร สิทธิพันธ์ อำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรี
โรงพิมพ์สันติธรรม 2503, 472 หน้า

- ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย พ.ศ. 2411-2475 สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย ม.ป.ป., 189 หน้า
- ความคิดทางการเมืองเรื่องกรรมราชา เอกสารหมายเลข 13 ประกอบการสัมมนา "การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย" 1-4 สิงหาคม 2520, 51 หน้า
- "ลักษณะสำคัญของความคิดทางการเมืองไทย : ข้อสรุปชั่วคราวในการศึกษาเบื้องต้น" สังคมนิยม 4: 18-39 ตุลาคม 2520
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "ผู้นำแต่ละรุ่นในประวัติศาสตร์ไทย" ธรรมศาสตร์ 6(3) : 95-115 พฤษภาคม 2517, ร.
- "พระพุทธรศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา : 1893-1991" ธรรมศาสตร์ 6(1) : 39-51 มิถุนายน - กันยายน 2519
- มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ศิลปวัฒนธรรม 6(2) : 14-25 เมษายน 2524
- วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ รวมบทความวิชาการทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 112 หน้า
- อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย ธรรมศาสตร์ 5(2) : 57-69 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519
- แซน ปัจจุบันแนท และสวัสดิ์ จันทน์ กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ. 112 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางพร้อม ศรีหงส์ 31 สิงหาคม 2518 โรงพิมพ์คุรุสภา 2518, 266 หน้า

ณรงค์ พ่วงพิศ การเมืองไทยสมัยใหม่ถูกปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก

ประวัติศาสตร์ 6(1) : 25-24 กันยายน - ธันวาคม 2521

----- พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน ประวัติศาสตร์

5(1) : 30-45 มกราคม - เมษายน 2523

ณัฐวิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาดลามาตา กรมพระยา

บวรราชปักษ์ภาคปลาย พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย โรงพิมพ์คุรุสภา

2516, 11 เล่ม

----- ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โรงพิมพ์เทพไพลสด

2504, 2 เล่ม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ความทรงจำ

กิตติประวัติ 2514, 375 หน้า

----- จดหมายเหตุดุริยวงษ์เรื่องไถ่ถอน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

พระสังฆราช 18 พฤศจิกายน 2505, 132 หน้า

----- ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอม

มารดาออก 22 มีนาคม 2512, 239 หน้า

----- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 สำนักพิมพ์บรรณาคาร

2514, 428 หน้า

----- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานฌาปนกิจ

ศพ นางสาวชิตี บุณยาค 26 เมษายน 2522 บัณฑิตวิทยาลัย 2522,

302 หน้า

----- "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และ

การเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

ศรี อมาตยกุล "ประวัติศาสตร์สุโขทัยที่ 1 ราชวงศ์พระร่วง" แถลงงาน

ประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3(2) : 3-9 มิถุนายน 2512

แถมสุด นุ่มนันท การเมืองและการต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย ไทยวัฒนา

พาณิชย์ 2524, 132 หน้า

——— ที่ปรึกษาาราชการแผ่นดินชาวอเมริกันในประวัติศาสตร์ไทย แถลงงาน

ประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 7(3) : 50-66 กันยายน 2516

แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(2) : 17-32 พฤษภาคม

2512

ทองค้อ กล้วยไม้ ณ อุทยาน พระราชานุเป็นที่รักของประชาชน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี พิมพ์

แจกในงานถวายผ้าพระกฐิน พระราชทาน ณ วัดราชชนิตดารามวรวิหาร

14 ตุลาคม 2525, 106 หน้า

ทัศนีย์ ลีนสกุล จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย 2519, 216 หน้า อักขรนา

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1

โรงพิมพ์คุรุสภา 2503, 133 หน้า

——— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์คุรุสภา

2504, 206 หน้า

——— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 โรงพิมพ์

คุรุสภา 2508, 192 หน้า

——— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2494-2411

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสาร เนติ (อบ นุนนาค)

17 กุมภาพันธ์ 2477 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2477, 482 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา หนังสือแสดงกิจจานุกิจ วิชา สุกิจ พิมพ์นานเทินทร์
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์แจกในงานพระราชทานกฐินหลวง
ณ วัดเกตการาม อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน 2513,
245 หน้า

ทินกร ทองแสต พระมหากษัตริย์กับพระพุทธรูปศาสนา พิมพ์เป็นที่ระลึกงาน
ฉาปนกิจศพนางละมุน ลีวรา 11 มิถุนายน 2511 โรงพิมพ์ศรีนคร
2511, 82 หน้า

ที่ระลึกถึงกรม 100 ปี แห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และวันเสวยราชย์สมบัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระราชทาน 2 ตุลาคม 2511, 225 หน้า
ธรรมปริชา (แก้ว), พระยา ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา จำลองจากฉบับหลวง
วันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 131 ฉบับที่ 2 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
2455, 20 หน้า ฉบับถ่ายเอกสารจากต้นฉบับ

นฤมล ชีรวัดน์ แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525,
366 หน้า อัดสำเนา

นันทนา เกษะวนิชย์ ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย
ประวัติศาสตร์ 2 : 79-90 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

นันทนา วัฒนสุข บทบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสมมัยกรรรัตนโกสินทร์ ในการ
ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2516, 302 หน้า อัดสำเนา

นิตี เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา
เอกสารวิชาการหมายเลข 14 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรม
ศาสตร์ 2523, 89 หน้า

- นิตยา วงศ์วิวัฒน์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนา ปริญญาโท มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
2524, 359 หน้า อุดรธานี
- นิรมล ทิพย์เวศ การวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องไตรภูมิพระร่วง วิทยานิพนธ์
อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524, 225 หน้า อุดรธานี
- ประไพ รักษา ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411-2453)
ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522,
381 หน้า อุดรธานี
- ประยุต สิริพันธ์ สายวัง สำนักพิมพ์ปริทัศน์ศาสตร์ 2519, 580 หน้า
- ประเสริฐ กาญจนกุล งานมหาดไทยกับสมเด็จพระยาเจ้าฟ้าธรรมาธิราชพร
หมังสีคำจาราชาอนุสรณ์ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2505, 244 หน้า
- ปาวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา ประชุมพระราชนิพนธ์
ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4
- ปิ่น มุทุกันต์ บันทึกกรรม ม.ป.ท. 2508, 440 หน้า
- ปิยฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุ
เกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญาโท มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
2524, 335 หน้า อุดรธานี
- ปิยนาด มุณนาค แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง มุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาล
ที่ 5 วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523, 253 หน้า
- พนรัตน์, สมเด็จพระ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา คลังวิทยา 2515,
655 หน้า

พระพุทธรูปงามและพระพุทธรูปงาม ตำนานมูลศาสนา โรงพิมพ์พระจันทร์ 2519,
342 หน้า

พระรัตนปัญญาเถระ จินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย ร.ศ.ท.แสง นนวิหิต
เปรียบเทียบ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย
15 พฤศจิกายน 2518 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2518, 184 หน้า
พระราชวรานี้ ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย ชุมนุมศึกษาพุทธศาสตร์
และประเพณี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แสงรุ่งการพิมพ์ 2526, 100
หน้า

———— บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน บริษัทพิมพ์จำกัด 2512,
218 หน้า

———— พจนานุกรมพุทธศาสตร์ โรงพิมพ์การศาสนา 2520, 374 หน้า

———— สถาบันพระสงฆ์กับสังคมไทย สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง 2527,
394 หน้า

พาสณา กิจฉาวร บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2524, 250 หน้า อุดีสำเนา

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บทบาทของพระมหากษัตริย์ราชาลิไทย ศาสนาและ/หรือ
การเมือง เมืองโบราณ 5(1) : 27-34 ตุลาคม - พฤศจิกายน 2521
การดี มหาชน การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร
2518, 472 หน้า อุดีสำเนา

นรท สึงแพทย การวิเคราะห์ลักษณะประชาธิปไตย ในพระพุทธรูปศาสนา
วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 102 หน้า

มหามกุฏราชวิทยาลัย บรรณานวาท พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราช

กุศล ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.เคช สนิทวงศ์ โรงพิมพ์มหามกุฏ

ราชวิทยาลัย 17 ธันวาคม 2518, 200 หน้า

มหาดไทย, กระทรวง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

และงานปกครองของพระองค์ พิมพ์ในงานฉลองวันประสูติครบรอบ 100 ปี

ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ โรงพิมพ์ส่วน

ท้องถิ่น 2505, 244 หน้า

รอง ศยามานนท์ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ โรงพิมพ์คุรุสภา 2495,

54 หน้า

ริคส์, เฟรด คับบลิว การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย

อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง ภาควิชาประวัติศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 105 หน้า

ละออทอง อัมรินทร์รัตน์ การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่

พ.ศ. 2411-2475 วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522,

345 หน้า อัดสำเนา

ลิขิต ชีรเวทิน ญี่ปุ่นสมัยโทกูงาวะและสยามก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารวิชาการไทย-ญี่ปุ่นศึกษา 3(2) : 1-20 สิงหาคม

2524

วชิรญาณโอรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา เทศนาพรราชประวัติ

สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์รุ่งเรือง

ธรรม 2500, 59 หน้า

———— เบญจศีลและเบญจธรรม หลักสูตรธรรมศึกษาขั้นตรี โรงพิมพ์มกุฏ

ราชวิทยาลัย 2497, 134 หน้า

วชิรญาณโอรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา ประมวลพระนิพนธ์การ
คณะสงฆ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบ 50 ปี แก้ววันสิ้นพระชนม์แห่ง
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม 2514
 โรงพิมพ์ศรีศตวรรษ 2514, 543 หน้า

———— ประมวลพระนิพนธ์พระธรรมเทศนา มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรม
 ราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จ
 พระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม 2514 โรง
 พิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย 2514, 492 หน้า

———— ประมวลพระนิพนธ์กราบทูลพระกรุณา มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์
 ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แก้ววันสิ้นพระชนม์พระมหาสมณเจ้ากรม
 พระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม 2514, 495 หน้า

———— พระธรรมเทศนา เรื่อง พระรัฐประศาสน์ โรงพิมพ์ศรีธรรมา
 2508, 68 หน้า

———— พระประวัติครุฑเจ้า โรงพิมพ์นามมกุฏราชวิทยาลัย 2504,
 78 หน้า

———— พระประวัติพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พิมพ์ในงาน
 มหาสมณานุสรณ์ ครบ 50 ปี แก้ววันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย
 2514, 406 หน้า

———— มนุษยวิทยา เล่ม 1 ตอน 1-2 มหามกุฏราชวิทยาลัย 2493,
 92 หน้า

วชิรญาณ, หอพระสมุด คำให้การขุนหลวงหาวัด โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
 2453, 135 หน้า

วิทยา นิยะรัตน์ วรรณคดีไทยในสมัยอยุธยากับการเมือง ธรรมศาสตร์

5(3) : 47-52 กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2519

วิชัย เสวมาทย์ การเลิกลาสน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว

วิชาการ, กอง กระทรวงธรรมการ พระราชประวัติรัชกาลที่ 4 เทคนา
พระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเก่า

วิบูลย์ ภักดิ์มงคล "พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว เรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 83 - 101 มิถุนายน -
ตุลาคม 2515

วิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 แดงงานประวัติศาสตร์
เอกสารโบราณคดี 7(3) : 39-49 กันยายน 2516

————— สภาพที่ปรึกษาการแผ่นดินกับการตั้งอำนาจกับชั้นผู้สืบบันพระมหา
กษัตริย์ในต้นรัชกาลที่ 5 แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี
14(2) : 96-116 กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

เวลสา, วอลเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า แพลโคบ นิจ ทองโสภิต
โรงพิมพ์สมาคมสังคมนาตร์แห่งประเทศไทย 2514, 298 หน้า

วัยอาจ, เควิต เค "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมโบราณ" ศิลปากร
10(1) : 41-48 พฤษภาคม 2509

ศิลปกร, กรม คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราช
พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ คลังวิทยา 2515,
272 หน้า

————— พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 คลังวิทยา
2516, 723 หน้า

คิดปรากฏ, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์

2515, 655 หน้า

ศรีนครินทร์วิโรฒ, มหาวิทยาลัย คู่มือการเขียนรายงานภาคินพนธ์และปริญา
นิพนธ์ ฉบับปรับปรุงแก้ไข ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2523 อมรินทร์การพิมพ์

2523, 148 หน้า

ศรีวิสารวาจา, พระยา พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย แดงงานประวัติ

ศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 1(3) : 4-13 กันยายน 2510

ศรีศักร วัลลิโภดม ขอรักแวงในประวัติศาสตร์ไทย สำนักพิมพ์เมืองโบราณ

2524, 104 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ. 2435-2507 พิมพ์

เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507

โรงพิมพ์คุรุสภา 2507, 434 หน้า

สมบัติ จันทรวงศ์ พระยาจักรพรรดิราชในไตรภูมิพระร่วง : ข้อสังเกตบาง

ประการเกี่ยวกับความหมายทางการเมือง ประวัติศาสตร์ 4(1) :

1-17 มกราคม - เมษายน 2522

สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดทางการเมืองและสังคม

ไทย สำนักพิมพ์บรรณกิจ 2523, 380 หน้า

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา คำอธิบายประกาศการ

พระราชพิธี องค์การการศาสนา 2508, 2 เล่ม

สวัสดิ์ พินิจจันทร์ ศกัณฐกรรม กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา กระทรวง

ศึกษาธิการ โรงพิมพ์การศาสนา ม.ป.ป., 134 หน้า

ลายชล วรรณรัตน์ พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2525, 261 หน้า อัดสำเนา

สุกิจ นิมมานเหมินท์, ก.จ. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ
วโรรสกับการศึกษา แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 7(1)
: 69 - 81 มกราคม 2516

สุลักษณ์ ศิวลักษณ์ ความเป็นผู้นำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โดย ส.ศิวลักษณ์ (นามแฝง) มหาวิทยาลัย ฉบับวันที่ 23 ตุลาคม
2524, ไม่มีเลขหน้า

สุชีพ ปุญญานุภาพ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน เล่ม 1 เกมมพรรณกิจ
2515, 511 หน้า

เสถียร วรณปก พุทธวจนะในธรรมบท แสงรุ่งการพิมพ์ 2522, 495 หน้า
เสถียร คุภโสภณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย คลังวิทยา 2505,
298 หน้า

แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงษ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(2) : 65-78 พฤษภาคม
2512

อศิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416
แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง ศิริสุข และพรณี สรวงบุญมี โรงพิมพ์
พิมพ์เศ 2521, 502 หน้า

อรรณน นพการา การปรับปรุงการปกครอง และความขัดแย้งกับฝรั่งเศสใน
มณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. 2436-2453 ปริยฐานิพนธ์ กศ.บ. ประสาน
มิตร 2522, 346 หน้า อัดสำเนา

อจธรา กาญจนมัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(2325-2394) วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523,
282 หน้า อัดสำเนา

ดำรง โคมกวรรณะ เจ้าฟ้ามงกุฎแห่งกรุงสยาม แพร่วิทยา 2506,
567 หน้า

อาคม พันธ์ะ และนิธิ เดี่ยวศรีวงศ์ ศรีรามเทพนคร รวมความเรียงว่าด้วย
ประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ 2527, 107 หน้า
อุดม เศษกีวงศ์ การเมืองในประวัติศาสตร์ไทย บรรณกิจเทรดดิ้ง 2517,
312 หน้า

โอกาส เสวิกุล พระบารมีปกเกล้า ไทยวัฒนาพานิช 2514, 222 หน้า

Buddhism in the Kingdom of Thailand. Bangkok, Mahamakut -
Raja - Vidyalaya, 2500. 66p.

Reynolds, Graig James. The Buddhist monkhood in nineteenth
Century Thailand. Ithaca, N.Y., Cornell University.
1972. 307 p.

Tombiah, S.J. Buddhism and the spirit Cults in North-East
Thailand. Cambridge, University Press, 1970. 388 p.

----- World conqueror and world renouncer; a study of Buddhism
and Policy in Thailand against a historical background.
Cambridge, Cambridge University Press, 1976. 557 p.

Wyatt, David N. The Politics of Reform in Thailand : Education
in the Reign of King Chulalongkorn. Bangkok, Thai Wattana
Panich, 2512. 425 p.

ภากษณวท

ภาคผนวก ก.

หลักธรรมทางพุทธศาสนาสำหรับผู้ปกครอง

หลักพร้าธรรม มี 10 ประการคือ

1. ทานั พระราชทานพัสดุแก่ผู้ทีควร ไ้รับพระราชทาน
2. ทิฉั ทรงตั้งสังวร ระวังรักษาพระอาการ กาย วาจา ให้สะอาด ปราศจากโทษควรครหา
3. ปริจุจาคั ทรงพระราชบริจาคไทยธรรม บรรเทาหมัจฉริยโลกเสียได้
4. อาสุชา มีพระราชอัธยาศัยกอบปรักด้วยความซื่อตรงดำรงอยู่ในสัตย์สุจริต
5. มทุทวั มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน ไม่ค่อคังถือพร ะองค์ด้วยถัมพะ และมานะ
6. ทปั ทรงบำเพ็ญสมาธิก่่าจักอกุศลวิตกให้เสื่อมสูญ
7. อฏโกธั ไม่ทรงพิโรธในสิ่งที่ไม่ควรพิโรธ
8. อวิหุลุจั ไม่ทรงเบียดเบียนประชาชนให้ไ้ทุกข์ยากด้วยเหตุอันไม่ ควรกระทำ
9. ขนุติชญุจั มีพระหทัยมั่นในขันติ มีความอดทนในสิ่งทีควรอดทน
10. อวิโรธนั รักษาความยุติธรรม

ราชกรณยานุวัตร 4 ประการ คือ (ราชสังคหวัตถุ)

1. สสุตเมธ มีพรปรีชาสามารถในการบำรุงขวัญทหารให้บริบูรณ์ในพระราชอาณาเขต
2. ปรีศเมธ ความที่ทรงพรปรีชาในการสงเคราะห์ราษฎร คือบำรุงเลี้ยงคนที่ไว้ใช้ในราชการ
3. สมนานาสิ รู้จักหาวิธีผูกคลองน้ำให้มนุษย์ได้โยมยินดี
4. วาจาเปี่ยม ตรีศก้วยพระวาจาอ่อนหวาน ทำให้เป็นที่รักแก่บุคคลทั่วไป

จักรวรรดิวัตร 12 ประการ

1. การพระราชทานโอวาทและอนุเคราะห์อันโชนคนภายในพระราชสำนักและทรงอนุเคราะห์คนภายนอกคือพลกายกองเสนาด้วยประการต่าง ๆ จนถึงราษฎรไม่ปล่อยปละละเลย
2. ควรทรงผูกพระราชไมตรีสมาคมราชสัมพันธ์กับกษัตริย์ ประธานาธิบดีแห่งประเทศนั้น ๆ
3. ควรทรงสงเคราะห์อนุรักษกษัตริย์คือพระราชวงศ์านุวงศ์ตามควรแก่พระอิสริยยศ
4. ควรทรงเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหิ์สัถ์ และคฤหบดีชน
5. ควรทรงอนุเคราะห์ประชาชนชาวนิคมชนบทโดยฐานานุกรม
6. ควรทรงอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีลประพฤติชอบ ด้วยพระราชทานไทยธรรมบริวาร เกื้อกูลแก่กรรมปฏิบัติ

7. ควรทรงจักรักนาผู้เงื้อแฉะนกกวยพระ ราชทานอภัยไม่ให้ใคร เบียด
เบียน ทำอันตรายจนเสื่อมสูญพันธุ์
8. ควรทรงห้ามชนทั้งหลายไม่ให้ทำกิจการที่ไม่ประกอบด้วยธรรม จักนำ
ให้ตั้งอยู่ในกุศลจริตส่วนชอบ ประกอบการเลี้ยงชีพโดยทางธรรม
9. ชนใดสักคนไม่มีทรัพย์พอเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีพะได้ ควรพระราชทาน
พระราชทรัพย์เจือจานให้เลี้ยงตัววิธอันเหมาะสม ไม่ให้แสวงหาควย
ทุจริต
10. ควรเสด็จเข้าไปใกล้สมณพราหมณ์ ตรีสถามถึงบุญบาปกุศล อกุศล
ให้ประจักษ์ชัด
11. ควรทรงตั้งวิริยหามจิตไม่ให้เกิดอธรรมราคะในอาคมนิยสถาน
12. ควรทรงประณามวิสมโลภเจตนา ห้ามจิตไม่ให้ปรารถนาลาภที่นี้ควรได้

ที่มา : - ชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดทางการ เมืองการปกครองไทยโบราณ
เอกสารการศึกษารัฐประศาสนศาสตร์ หน้า 64 - 66
- กำปรรายประวัติศาสตร์ไทย 2 มหาวิทยาลัยรามคำแหง หน้า 174 -
175

ภาคผนวก ข

พระบรมราชาโอรสในรัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ที่ 1

พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ 23 พฤษภาคมรัตนโกสินทรศก 112

วันนี้ว่างเพราะเป็นวันพระ จึงจะทูลจดหมายทักเตือนแนะนำตัวลูกชายใหญ่ ให้พิจารณาถึงความประพฤติก็จะเรียกว่าพระราชจริยาแห่งพระเจ้าแผ่นดิน ในมหาจักรกรีบรมราชวงษ์ทั้งใดทรงประพฤติสืบ ๆ ต่อกันมา อันเป็นเครื่องให้พระบรมราชวงษ์ทั้งนั้นอยู่ได้ชานานยิ่งกว่าบรมราชวงษ์อันมีมาแล้วแต่หลังทุก ๆ วงษ์ แต่ไม่ต้องการที่จะกล่าวข้อความโดยละเอียดด้วยเหตุว่าเรื่องราวทั้งหลายอันจะอ้างถึงได้ เมื่อจะอยากทราบความละเอียดเมื่อใดก็อาจจะค้นพบได้โดยง่ายในหนังสือต่าง ๆ มีพระราชมหาการเป็นต้น จึงตั้งใจที่จะแนะนำพอเป็นที่รู้ถึงการตรวจสอบในความประพฤติของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสืบสันตวงศ์มา ย่อมประพฤติตามให้คล้าย ๆ กัน เพราะฉะนั้นการทั้งปวงจึงไม่มีใครจะผันแปรไปเป็นอย่างอื่นเร็วเหมือนบรมราชวงษ์อื่น ๆ

เมื่อรวบรวมยอดกษัตริย์ของเมืองไทย ที่ได้ใช้พระเจ้าแผ่นดินเช่นนี้เป็นผู้ปกครองรักษามิ้วยุติประเทศ แลพะเอินให้ถูกผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินนั้นเป็นผู้ซึ่งดำรงอยู่ในความสัตย์ธรรมอันสุจริตสืบต่อเนื่องกันมา ไม่มีเวลาแรกป็นคือพระเจ้าแผ่นดินยอมปฏิบัติกิจฐานพระไทย ในความสัตย์ธรรมอันข้อทรงมิได้ทกลไปนอกคติ 4 ประการ ถ้าจะเป็นบ้างก็ไม่เกินกว่าเหตุ ย่อมปราศจากอาสากุศลของเวรแลริษยาสมัคสมานพระบรมวงษานุวงษ์ พาราการในกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวได้ด้วยทางสังกตวัตถุเป็นต้น อันการที่จะพึงพิจารณาแล้วว่าเรียนใหญ่แล้วปฏิบัติให้คงอยู่ตามเรื่องตามรอยพระบรมราชวงษ์จึงจะดำรงอยู่เป็นอนันตสาธารณาสืบไปภายหน้า

อนึ่งไม่ว่าในเวลานี้การสามัคคีภายในเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ว่าจะใคร่ต่อต้าน
ด้วยศัตรูภายนอกก็มีกำลังกลากว่าแต่ก่อน ถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่ได้แล้วไหน
เลยการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้

จะขอดำเนินความตามพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าแผ่นดินในปกมบรมราชวงษ์
สืบลงมาโดยลำดับ ตามเหตุที่ท่านได้ตั้งปฏิบัติคือมีฐานพระราชาธิปไตยประการใด แลได้
ทรงประพจน์โดยอันธรรมาธิปไตยตามที่ได้รู้เห็น จำเดิมตั้งแก่แผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา ในแผ่นดินกรุงธนบุรีพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ว่าที่สมุหนายกด้วย ในเมื่อปลาย
รัชกาลกรุงธนบุรีนั้นเสด็จออกไปทัพเมืองเขมร เจ้ากรุงธนบุรีเสียจริตมีความโง่เป็น
ประมาณ เร่งรีดเงินทองจากคนทั้งปวง บันดาพระญาติวงศ์ทั้ง 2 ฝ่ายคือทั้งฝ่ายพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเองแลฝ่ายกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ก็ต้องรับอาญา
ต่าง ๆ แทบจะไม่มีตัวเวนจนตลอดกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี จนเกิดขบถขึ้นภายใน
พระนคร จับเจ้ากรุงธนบุรีให้ออกเสียจากอำนาจ พระยาสุรศักดิ์ไชยราชการบ้านเมือง
เดิมก็คิดจะมอบราชสมบัติถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ภายหลังมาดู
อำนาจแก่ความโง่จึงได้เกิดรบราฆ่าฟันกันขึ้นกับกรมพระราชวังหลัง ซึ่งเป็นพระยา
สุรยาธิบดีสำเร็จราชการ เมืองนครราชสีมา โดยไชยบุญพลอยเจ้ารามลักขณเป็น
หลานเจ้ากรุงธนบุรีให้ออกเป็นข้าการ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
เสด็จถึงกรุงธนบุรีแล้วเป็นการจำเป็นเพราะมีผู้ที่แค้นเคืองเจ้ากรุงธนบุรีเป็นอันมาก
แลถ้าไม่ทำเช่นนั้นบ้านเมืองก็จะไม่เป็นปกติเรียบร้อยได้ เพราะผู้แค้นนั้นคือเจ้ากรุงธนบุรี
ก็ยังมีบางจึงเป็นการจำเป็นต้องให้ประหารชีวิตเจ้ากรุงธนบุรีเสีย แต่ถึงคั้งนั้นพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังไม่ได้สิ้นความนับถือถวายขอเหตุที่ทำอันตรายแก่
ครอบครัวของท่านอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นที่ตั้งแล้วแลทำลายวงศ์ตระกูลแห่งเจ้ากรุงธนบุรี
นั้นเสียตามคำของแห่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนานั่นเลย ได้ทำอยู่เนิ่นนานดูเดียว

แต่เจ้าจุยซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษสงครามซึ่งเป็นโอรสใหญ่ของเจ้ากรุงธนบุรี การที่ทำ
 นั้นก็ทำโดยความที่เจ้าจุยนั่นเองไม่เต็มใจจะอยู่รับราชการต่อไปเพราะเหน็ดเหนื่อยของ
 บิดาแลเห็นตัวเป็นที่กีดขวางโอรสธิดาของเจ้ากรุงธนบุรีนอกนั้นได้ทรงชุบเลี้ยงไว้หมด
 ทั้งสิ้น ไซ้จะเป็นแต่เพราะเจ้าฟ้าเพ็ญ ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่าสุพรรณวรม เป็นพระ-
 เจ้าหลานเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฝ่ายพระมารดา โอรสเจ้า
 กรุงธนบุรีอื่น ๆ คือพระพงษ์อมรินทร์ พระอินทรอภัยเป็นต้น ท่านเหล่านี้ก็มีอายุถึง 14
 ปี 15 ปีแล้วทั้งสิ้น ยังเอามาทรงชุบเลี้ยงใช้สอยใช้แต่เงิน ๆ หาง ๆ จนถึงเป็นหมอ
 ถวายพระโอสถแลเอามารักษาในพระราชวัง ซึ่งขุนนางแห่งสำคัญทั้งหลายเหล่านั้น
 เมื่อได้รับพระกรุณาเช่นนั้นก็กลับกลายเป็นคนไป จนถึงใช้ไปทัพจับศึกกันก็ได้ ส่วนพระยา
 สรรค์ ซึ่งใจกลับกลายเป็นไปเสียภายหลังนั้น เวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ได้วลยราชปราบดาภิเษก ก็ยังมีไฉไลโหมบึงบังโดยเร็วได้พิจารณาได้ส่วนจนเห็นต้อง
 แหว่เป็นคนไม่ตั้งอยู่ในสุจริตแล้วจึงได้พระหารชีวิตเสีย แต่ถึงคั้งนั้นบุตรหลานก็ยัง
 เอามาทรงชุบเลี้ยงให้รับราชการอยู่จนพอเองก็ได้รู้จัก คือหญิงคนหนึ่งซึ่งเฝ้าทูลพระ-
 บรมอัญมณในรัชการที่ 4 ต่อลงมาอีกชั้นหนึ่งการเกิดบาดหมางขึ้นในระหว่างกรม
 พระราชวังสุรัสสีหนารถ จนถึงเขาเป็นขึ้นป้อมจะยิงกันอยู่แล้ว ด้วยเรื่องเล่นแข่งเรือ
 แลขอเงินเติมเวลานั้นเงินแผ่นดินมีน้อยไม่พอที่จะจ่ายราชการ พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้รับสั่งขอผิดไว้ท่านไม่ฟังถอการวิวาท เมื่อสมเด็จพระพี่
 นาง 2 พระองค์ได้วาทกล่าวหาปราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ยินยอม
 โดยคิมิได้อำมาจของเวรต่อกรมพระราชวังสุรัสสีหนารถ ภายหลังกรมพระราชวังประ-
 ชวรพระอาการมากโดยมีพระโทยริศยาพยาบาลแรงกล้า จึงได้ยุให้พระโอรส 2 องค์
 คือ เจ้าลำควน เจ้าอินทปัต ให้เป็นสมบัตินั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็
 ได้ตัดแต่เฉพาะเจ้า 2 องค์นั้นขึ้นเป็นผู้จะก่อเหตุลาลจลขึ้นในบ้านเมือง พระราชโอรส
 พระราชธิดาอื่น ๆ ของกรมพระราชวังสุรัสสีหนารถ ก็ได้ทรงชุบเลี้ยงโดยเสมอตามสมควร

แก่คุณานุรูป มีกรรมฐานมาปฏิบัติเป็นต้น มิได้มีความรังเกียจถือเขาถือเราอย่างใด
 ไซ้กลมเกลียวไปทั้พหิมที่ใดเหมือนกัน ส่วนข้าราชการแต่ครั้งกรุงธนบุรีที่ยังมีตัวอยู่
 คือพระยาธรรมมาธิกรณซึ่งเป็นเจ้าพระยาที่รธรรมมาธิราช (ทวด) พระยาสิทธิ-
 ราชฤทธิไกรเดี๋ยวนี ก็เป็นเสนาบดีมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณ และข้าหม่อมราชวงศ์
 เจ้าคุณพิ พระราชทานพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาไลยซึ่งเป็นพระราชโอรส
 พระองค์ใหญ่ให้ไปเป็นเสนาบดีของกันด้วยถ้าจะว่าเจ้าพระยาธรรมมานี้เป็นคนชอบพอกับ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ยกไว้ ส่วนพระยาพลเทพซึ่งเป็นตาเจ้า
 พระยาภาณุวงศ์เดี๋ยวนีก็เป็นคนของขุนหลวงตากแท้ และพักไ้อยู่ข้างเจ้าฟ้าหมื่น
 ก็ไ้ทรงชุบเลี้ยงมาจนตลอดคืนแค้นคืน ส่วนขุนนางวังหน้าซึ่งเป็นผู้นับรักษาป้อมคูคิจะ
 คอสูในเวลาวังหน้าวิว่าทกับวังหลวงก็ไ้ประหารชีวิตแต่เดี๋ยวนั้น คือพระยากระลาโหม
 ราชเสนา (ทองอิน) ซึ่งเป็นผู้ทำผิดในวังหน้านั้นเอง คือเป็นชู้กับเจ้าจอมมารดา
 (วันทา) ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาผู้ไ้หย่อนอยู่ในวังหน้านั้นแล้วแะประพฤติกการทุจริตต่าง ๆ
 ราษฎรที่มีความผิดกล่าอีกบ้าง นอกนั้นก็ไ้ทรงชุบเลี้ยงให้สอยกลนเกลียวกับข้าราชการ
 การวังหลวงสืบมา

ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาไลย เจ้าฟ้าหมื่นซึ่ง
 เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นอภัยธิเบศรธรรมมาธิเบศร สืบเสด็จพระเจ้าหลานเธออันเป็น
 โอรสเจ้ากรุงธนบุรี อาไ้ทรงชุบเลี้ยงถึงบุญคุณเจ้ากรุงธนบุรีอุดหนุนมีเจ้าพระยาพล-
 เทพตาเจ้าพระยาภาณุวงศ์อันกล่าวแล้วเป็นคน มีความมุ่งหมายจะไ้ได้รับสมบัติซึ่งเป็น
 ทองบิดามาแต่เดิม จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องตัดรอนเสีย การครั้งนั้นอยู่ข้างจะทำ
 แรงจนถึงประหารชีวิตบุตรผู้ชายของเจ้าฟ้าหมื่นด้วยเพราะเหตุที่เป็น 2 ข้าคือส่วน
 เจ้าฟ้าหมื่นอันเป็นบุตรเจ้ากรุงธนบุรีอีกคนหนึ่ง แต่ถึงดังนั้นบุตรหญิงก็ยังทรงเอา
 ชุบเลี้ยงหัวนามิไ้มีความอาวาทจ้องเวรต่อไปอีก

ในครั้งนั้นวังน้ำกับวังหลวงกลมเกลียวช่วยกันรักษาแผ่นดินอันจะหาตัวอย่าง
ในกรุงรัตนโกสินทร์ที่เปรียบไม่ได้ ถึงโดยว่าจะมีเหตุการณ์ด้วยความขึ้นในพระราช
วงซึ่งไม่สู้เป็นที่น่าตั้งอยู่บ้าง ก็เป็นแต่เหตุซึ่งเกิดมาจากฐานันดรประเพณีไม่ดีบ้าง
เพราะความแก่งแย่งกันในเจ้านายบ้าง แต่ถึงอย่างไร ๆ พระเจ้าอยู่หัวยังทรงดำรง
อยู่ในความยุติธรรมเพียงทรง เป็นแต่โอนอ่อนไปตามสมัยที่เลย ๆ ไป (คือสุภาวดี
เก่า) " ตั้งใจให้หลังหัก "

ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระบาท
สมเด็จพระเลิศหล้านภาไลย ไม่ได้ดำเนินพระบรมราชโองการมอบศิริราชสมบัติ
ด้วยประจวบ เป็นประจวบนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นพระราช
โอรส เกิดด้วยพระสนมก็จริงอยู่แต่แต่เป็นพระองค์ใหญ่ ทรงพระสติปัญญาโอบอ้อม
เนื้อนุ่ม แต่ในเวลานั้นทูลกระหม่อมก็ทรงผนวชแต่ยังอ่อนแก่ราชการ ข้าราชการทั้ง
ปวงจึงได้พร้อมกันยินยอมให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเถลิงถวัลย
ราชสมบัติ ได้ฟังจากคำรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อพระโอรส
เอง ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพระสติปัญญามาก แต่เป็นที่
โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาไลยถึงนัก ถึงโดยว่าถ้ามีพระสติที่
จะสั่งให้ท่านไม่แน่ว่าจะทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน ถ้าพระราชทาน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยในเวลานั้นบ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพัน
กันอยู่กับพม่าจำเป็นต้องหาพระเจ้าแผ่นดินที่รอบรู้ในราชการทั้งปวง แต่เป็นที่นิยมยินดี
ทั่วหน้า จะได้อุปถัมภ์กรภายนอกได้ เพราะเหตุนี้พระองค์ท่านจึงมิได้มีความโหมนัก
เสียพระไทย แลออกการดูกลาอันใดขึ้นในบ้านเมือง ตามความแนะนำของบางคนซึ่ง
คิดแก่งแย่งต่าง ๆ ด้วยมีความรักแผ่นดินและราชตระกูล อันภายในเกิดแตกราขึ้นแล้ว
ยอมเป็นของแก่ศัตรูภายนอก จึงได้เป็นการสงบเรียบร้อยกันมา ส่วนพระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเอง เมื่อพิเคราะห์ดูพระอัชฌาไศรยตามที่ทราบเรื่อง ก็
เห็นได้ว่าทรงพระสติปัญญาแลบราทจากความรู้ที่หาตามรู้ ก็ถ้าผู้ใดตั้งอยู่ในที่เช่น
นั้นย่อมจะทำลายล้างทุกกระหนาบของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียก่อนนี้หาเช่น
นั้นไม่ ส่วนทุกกระหนาบของทรงตั้งพระสงฆ์ภิกษุธรรมยุติกนิกายเป็นการทอดดูข้างยังมีไร
เล่นตามก็มีไรแต่ไปออกพระโอษฐ์คัดค้านอันหนึ่งอันใด กลับพระราชนิพนธ์ว่าด้วยพระ
ให้เป็นที่เล็ดจมาประหม่อม เป็นที่ตั้งธรรมยุติกนิกายแลยกย่องให้เป็นราชาคณะผู้ใหญ่
จนถึงเป็นผู้สอบไล่พระปริยัติธรรม จนจบสวรสที่เดียวจึงได้ขอเลิกเรื่องหม่น
แหวกออกแต่อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทรงจดกลั้อยู่ได้ถึงกว่า 21 ปีส่วนพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่เลื่อมใสของสมเด็จเจ้าพระยาฯ ว่าอยู่ลงกระสันชาตรีเป็นต้น ท่านก็
ไม่ได้ทรงรังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด ข้าหม่อมไหว่หาหารบิโนใหญ่เป็นน้อย ก็กรมกอง
แก้วจินดาเป็นต้น ครั้นเมื่อเสด็จไปทัพนวนกลับมาแล้ว ก็ให้หาพวกขุนพล คือพวก
พระยาบันลือเป็นคนหลายร้อยคนมีกำลังเป็นอันมาก

ครั้งหนึ่งโดยความนิมนต์มีผู้มาขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกลาวเป็นกองนอก
ขึ้นในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ถ้าจะจับว่าเป็นชนชั้นในเวลานั้นก็จับ
ได้แต่ท่านหาใครอย่างนั้นไม่ ให้พิจารณาเอาแต่ตัวผู้ซึ่งเข้าไปเกลี้ยกล่อมนั้นประหารชีวิต
เสีย ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับราชการอยู่ในตำแหน่งเดิมโดยสนิทสนม
เรียบร้อย มิได้ให้มีความสูงส่งเหมือนอันใดเลย

ส่วนผู้ซึ่งเป็นที่เกลี้ยกล่อมอยู่นั้นอยู่กับท่าน คือกรมหมื่นสุนทรเทพีอันมีพระ
ชนมาอยู่ไล่เลี่ยกัน ท่านก็ยกย่องให้เป็นกรมหมื่นกลยาสุนทรว่าการในพระราชวังยิ่ง
กว่าแบบอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน เมื่อกรมหมื่นสุนทรเทพีสิ้นพระชนม์แล้วเหลือแต่
เนื้ออกคนเดียวยังโปรดให้มาเฝ้าอยู่กลางเมือง บันดาลลูกกรมหมื่นสุนทรเทพีได้เป็นหัว
มากกว่าลูกกรมอื่น ๆ เหมือนอย่างลูกกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเป็นหลานอย่างหนึ่งของ

พระองค์ท่าน มาจหนักษ์ปลายที่สุด เมื่อจวนจะสวรรคต ได้ว่าท่านจะไม่ให้พระราชมารดา ประสงค์ จะให้พระราชโอรสสืบสันตติวงศ์เมื่อใด แต่หากท่านไม่มันพระทัยใน พระราชโอรสของท่าน ว่าองค์ใดอาจจะรักษาแผ่นดินได้ เพราะท่านรักแผ่นดิน มากกว่าพระราชโอรส จึงได้มอบกับแผ่นดินให้แก่ เสนาบดีที่รักเพื่อประสงค์จะให้เลือก เทิดทูลกระหม่อม ซึ่ง เสนาบดีบางคนอยู่แถวว่าทรงพระสติปัญญาสามารถ จะรักษาแผ่นดิน ได้ขึ้นรักษาแผ่นดินสืบไป นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นเฉพาะราชหฤทัยว่าท่านพระบรมราช วงศ์ของเรา ย่อมรักแผ่นดินมากกว่าลูกหลานในส่วนทั่ว

ครั้นแผ่นดินทูลกระหม่อม เจ้าหินกร เป็นผู้ซึ่งตั้งทำนายแข่งอยู่ว่าจะไม่ได้
ดำรงอยู่ในราชสมบัติเกิน 3 ปี เมื่อเวลาเจ้าหินกรยังมีชีวิตอยู่ก็เป็นที่รักกับสิ่งศักดิ์
แต่ครั้นเมื่อตายก็เสด็จไปพระราชทานเพลิง แลเอาหม่อมสำเนียงบุตรมาชุบเลี้ยงไว้
เป็นมหาดเล็กจนหลานก็ได้เป็นเอกลิงอยู่เดี๋ยวนี้ ยังหม่อมไกรทรอีกรายหนึ่งเป็นคน
ใจพาลสันดานหยาบประพฤติกว้างขวาง ๓ เป็นอันมาก เป็นปฏิปักษ์ออกหน้ากันตรงๆ
กับทูลกระหม่อมแลมีความมุ่งหมายที่จะสืบราชสมบัติต่อไปด้วย เพราะความประพฤ
ติชั่วร้ายแลน่าใจหุนจริตของหม่อมไกรทรไม่สมควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินจึงพะเอินให้เกิด
ความจนถึงต้องประหารชีวิตในปลายรัชกาลที่ 3 ครั้นทูลกระหม่อมได้เสด็จเถลิง
ถวัลย์ราชสมบัติขึ้นแล้ว ก็มิได้ทรงดำริมาของแหว่บุตรหม่อมไกรทรกลับเอา
ทรงชุบเลี้ยงไว้สอยสลิโฉนดได้ เบียดหัดมากยิ่งขึ้นเสียกว่าหม่อมเจ้าเช่นหม่อมกรุงเป็นต้น
ที่สุดลงไปจนรุ่นหลาน เช่นพระยาประสิทธิ์สุภการก็ทรงไว้สอยสนธิ์มิได้มีความรังเกียจ
เลย

ในรัชกาลนี้ถ้าจะว่าในส่วนวังนำกับวังหลวงไม่สู้ปรกติเริ่มม้วยเหมือน
รัชการที่ 2 คุ้มเหตุว่าวังหลวงทรงระแวงอยู่แต่เดิม แล้วว่าจะมีคนนิยมวังนำมาก
ส่วนวังนำเล่าท่านจะทรงการอะไรมักจะสู้มากเกินไป และมีผู้เขียนกลางอยู่ด้วยบาง

แต่ครั้งเมื่อลงปลาย เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าทรงพระประชวรมากแล้ว
จะเป็นในปลายปีชวดศก 1226 ฤๅต้นปีฉลูศก 1227 ทูลกระหม่อมเสด็จ
ไปเยี่ยมประชวร 2 ครั้งไม่โปรดให้ลูกเขวอื่นตามเสด็จเข้าไปเลย มีแต่พ่อเชิญ
พระแสงอยู่คนเดียว ข้างฝ่ายพระปิ่นเกล้าก็มีแต่กลั้วรังในเวลานั้นเป็นเจ้าจอม
มารดาคนโปรดเสด็จเข้าไปเยี่ยมประชวรถึงในห้องพระบัณฑูร พระที่นั่งอภิศ-
ราฐานุสร ซึ่งในเวลานั้นเรียกพระที่นั่งวงจันทร์ แต่ ยังอยู่ที่พระบัณฑูรเดิมห้อง
ข้างใต้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จเข้ามาทอดพระบาททรงพระกันแสงว่า
หาของที่จะกราบทูลอยู่ช้านานแล้วก็ไม่มีโอกาส บัดนี้ไม่มีใครจะขอกราบทูลแสดง
น้ำใจที่ซื่อสัตย์สุจริตต่อไต่ฝาลอของมูลพระบาท มีผู้กราบบังคมทูลกล่าวโทษว่าสะสม
เครื่องศาสตราวุธกระสุนดินดำขึ้นไว้ก็ได้สะสมไว้จริงมีอยู่มากไม่นึกกลัวใคร แต่
เป็นความสัตย์จริงที่จะได้คิดประหารราชภัยต่อไต่ฝาลอของมูลพระบาทไปโดยลักษณะจริง
หนึ่ง แล้วถวายสัตย์สาบานเป็นอันมาก ซึ่งพระเตรียมไว้นั้นเพื่อจะป้องกันผู้อื่นเท่า
นั้น ทูลกระหม่อมก็ทรงพระกันแสงทอดพระปิ่นเกล้า แลทรงแสดงความเชื่อถือนิได้
มีความรังเกียจอันใดในเวลานั้น การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้ากราบทูลนี้ในครั้ง
แรกซึ่งเสด็จไปเยี่ยมประชวร ต่อไปไม่ช้าก็เสด็จขึ้นไปอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงได้เสด็จ
ลีลาการสมัคสมานซึ่งเจ้านายในระหว่างที่นั่งที่กลั้วรังกันเช่นนี้ นับว่าเป็นการถืออย่าง
ยิ่ง แลเป็นการที่ทวนไถ่ทรงประพฤติก็นมาเป็นตัวอย่างดังนี้

เมื่อต่อไปนี้จะต้องกล่าวถึงแผ่นดินปัตยุบันนี้ ไม่อยากจะกล่าวด้วยเหตุว่า
ไม่เป็นการช้านานอันใดอาจจะสืบสวนไต่ถามได้โดยง่ายอย่างหนึ่งบุตรหลานของผู้
ซึ่งเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ยังมีตัวอยู่ ถ้ากล่าวขึ้นจะเป็นที่สับสนเหมือนว่ามี
ความรังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด อีกอย่างหนึ่งก็เป็นการบังจะมีสืบไปภายหน้า ไม่รู้
ว่าการนี้จะผันแปร เป็นประการใดจะเป็นการอวดตัวไปจึงของคไวเสียไม่กล่าว

ขอรวมใจความลงแต่เพียงว่าเมื่อพ่อได้รับราชสมบัติในเวลาอายุเพียง 15 ปีเท่านั้น
เหมือนตะเกียงที่ริบหรี่จวนจะดับ แต่อาไศรยด้วยปฏิบัติอธิฐานนำใจในความสัตย์ธรรม
มิได้ความ แลมิได้อาณาปองร้ายต่ออยู่ใด ทั้งใจประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวในต้นพระบรมราชวงษ์ซึ่งได้ทรงประพฤติมา แลอาไศรยความอุหาความ
พิจารณาเนื่องใจจึงได้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงเพียงนี้ บัดนี้มีความวิตกว่าลูก
ที่จะสืบสันตติวงศ์ไปภายหน้า เมื่อมิได้ศึกษาการเกื้อหนุนพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราช
วงษ์เราได้ประพฤติมา แลพลุ่งพล่านเปลี่ยนใหม่ตลอดเท่าถึงเท่าไรใหม่ ถ้ามีอายุน้อย
จะได้รับแต่คำแนะนำจากผู้ซึ่งใจพาลสันดานหยาบอันไม่สามารถจะปกครองรักษาแผ่นดิน
ได้ ก็จะทำให้ใจปรวนแปรไปต่าง ๆ การในนานเมืองก็จะไม่เป็นปกติเรียบร้อยได้
ถ้าหากเป็นเช่นนั้นแล้วศัตรูภายนอกอันยิ่งมีกำลังแรงกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่านัก
นั้น ก็จะมีผลมีของโอกาสที่จะทำลายล้างวงศ์ตระกูลเราให้เสื่อมสูญไป จึงขอเตือน
ให้คิดการให้ยาวให้กว้างอย่าคิดแต่ชนะสั้น ๆ ง่าย ๆ จงเดินไปตามแบบแห่งบรรพ
บุรุษของเราได้ทรงประพฤติมาคือปฏิบัติอธิฐานนำพระทัยอยู่ในสัตย์ธรรมอันซื่อตรง
มิได้ตกไปในอคติ 4 ประการแลประกอบการโอบอ้อมอารีด้วยสังคหวัตถุเป็นพัน
ตลอดความทั้งหลายนึกกล่าวมาแต่ยด ๆ ทุกเรื่อง เมื่อจะใคร่ทราบความละเอียดจงหาความ
พิศดารดูในหนังสือต่าง ๆ เด็ด

เรื่องนี้เป็นเรื่องหนึ่ง ซึ่งจะได้อธิบายไว้ให้เป็นเครื่องแนะนำที่จะรู้คิดพิจารณา
การทั้งปวงให้กว้างขวางขึ้น ขอให้จำไว้ในใจแลปฏิบัติตามอย่าได้ประมาท

ขอเตือนท้ายว่าผู้ซึ่งรังเกียจว่าจะเป็นศัตรู ถ้ายังขึ้นทำดาเป็นศัตรูก่อน พอที่
จะไม่เป็นก็ตองเป็น ขอให้ขอให้ศรัทธาจงมาก

ที่มา: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาการ
ร.5 ร.อ.3/7 พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบรม
โอรสาธิราชเจ้าพี่ยาเธอสมเด็จฯ ลงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ.112

ภาคผนวก ค.

พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 ฉบับที่ 2

ที่ 2/6154

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 8 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 112

ถึง ลูกชายใหญ่ เจ้าฟ้าวชิราวุธ

ควยเมื่อวันที่ 6 เดือนนี้ เวลากลางวัน เป็นเวลาที่เจ้ามีอายุเต็มเสมอ
เท่ากับพ่อ เมื่อได้รับสมบัติเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็ตั้งใจไว้ว่าจะเขียนหนังสืออวยพร
และสั่งสอนตักเตือนเล็กน้อย ก็เฉพาะถูกเวลาลงไปปากลัดเสีย จึงเป็นแต่ได้บอก
ควยปากโดยย่อ บัดนี้พ่อที่จะหาเวลาเขียนหนังสือฉบับนี้ได้ จึงได้รับเขียน ขอเริ่ม
ความว่า

คำซึ่งกล่าวว่า ได้รับสิริราชสมบัติเป็นคำไพเราะจริงหนอ เพราะสมบัติ
ย่อมเป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั่วหน้า และย่อมจะคิดเห็นโดยง่าย ๆ ว่า ผู้ซึ่งได้
เป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ย่อมจะมีเกียรติยศยิ่งกว่าคนสามัญ ย่อมจะมีอำนาจจะลงโทษ
แก่ผู้ซึ่งไม่ฟังใจ อาจจะยกย่องเกื้อกูลแก่ผู้ซึ่งฟังใจ และเป็นผู้มีสมบัตินาน อาจจะ
ได้สอยเล่นหัวหรือไต่หน้แก่ผู้ซึ่งฟังใจได้ตามประสงค์แห่งเหตุที่ควรยินดี กล่าวโดย
ย่อเพียงเท่านั้นยังมีข้ออื่นอีกเป็นหลายประการ จะกล่าวไม่รู้อัน

แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นความคาดหมายของคนทั้งปวงดังนั้นไม่ เวลาซึ่ง
กล่าวมาแล้วอันจะพูดตามคำไพ่อย่างใด ๆ ว่ามีบุญเช่นนั้น ที่แท้จริงเป็นผู้มีกรรม
และมีทุกข์ยิ่งขึ้น ดังตัวพ่อได้เป็นมาเอง อันจะเล่าโดยย่อให้ทราบต่อไป

ในเวลานั้น อายุพอเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดา
ก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใด
เป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา
และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดย
มาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ใดรักใคร่สนิสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่บุญโดยมาก ที่
เป็นผู้ใหญ่ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดามารดาหรือที่
ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้นส่วน
ตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะ
ทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ลูกกระหม่อม ทรงประพาศมาแล้วได้ ยัง
ซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเคียวซึ่งจะเชื่อว่าจจะรอด ยังซ้ำ
ถูกอันตรายอันใหญ่คือลูกกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้น เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะ
ขาดแล้ว จมบาดแผลร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกันตรียุทธ์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความ
ทุกข์อันต้องเป็นกำพร้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือทีละจะ
ทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้างทั้งภายในภายนอก หมายเอา
ทั้งในกรุงเองและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส

เพราะฉะนั้น พ่อจึงถือว่าวันนั้นเป็นวันเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง อันตั้งแต่เกิด
มาพึงได้มีแก่ตัว จึงสามารถที่จะกล่าวในหนังสือฉบับก่อนว่าเหมือนตะเกียงอันริบหรี่
แต่เพลิงใจจึงไม่ดับ เป็นข้อที่ควรจะถามหรือควรจะเล่าบอก การที่ไม่ดับไปได้นั้น

1. คือเปื่อยยารักษาร่างกายด้วยยาบำบัดโรคและความอดกลั้นต่อปรารภนา
คือไม่หาความสุขเพราะกินของที่มีรสอร่อย อันจะทำให้เกิดโรคอย่าง 1

2. ปฏิบัติอธิษฐานใจเป็นกลาง มิได้สำแดงอาการกิริยาโดยแก่งทำอย่าง
เดียว ตั้งใจเป็นความแนบแน่นมั่นคง เพื่อจะแผ่ความเมตตากรุณาต่อชนภายในคือตนเอง
และแผ่เลี้ยงทั้งปวงตามโอกาสที่จะทำได้ ให้เห็นความจริงใจว่ามีบุญหมาย

ขวัญตอหนึ่งผู้ใด การอันใดที่เป็นข้อกระทบกระเทือนมาแก่แก่เพียงใด มากหรือน้อย ย่อมสำคัญให้ปรากฏว่าใคร่สิ่งเสียมิได้นักถึงเลย คิดแต่จะมีใจสู้ให้เป็นอย่างอื่นเดียวกันโดยควรที่จะสงเคราะห์ใคร่อย่างใดก็สงเคราะห์ มีที่สุดถึงว่าอายุน้อยเพียงเท่านั้นยังใจของน้องเด็ก ๆ คิดเป็นพรวนโศกอยู่ทุกวัน แม่เจ้าคงจะจำได้ในการที่พอประพุดกันอย่างใดในขณะนั้น

3. ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ใหญ่ ซึ่งท่านเชื่อเป็นแน่ว่าพอเป็นแต่เจ้าวัดครั้งหนึ่งคราวหนึ่งอย่างเรื่องอื่น แต่ถึงดังนี้พอได้แสดงความเคารพนับถืออ่อนน้อมต่อท่านอยู่เสมอ เหมือนอย่างเมื่อยังมิได้เลือกชั้นเป็นสมมติภักตริย์เช่นนั้น จนท่านก็มีความเมตตาปราณีขึ้นทุกวัน ๆ

4. ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งรู้ถือว่า มีความรักใคร่กับพ่อมาแต่เดิมก็ได้แสดงความเชื่อถือรักใคร่ยิ่งกว่าแต่ก่อน จนมีความหวังใจว่าถ้ากระไรคงจะได้ดีสักมือหนึ่ง หรือถ้ากระไรก็จะ...เป็นอันทรายสักมือหนึ่ง

5. ผู้ซึ่งรู้ว่าเป็นศัตรูปองร้ายก็มีได้ทั้งเวรคอมคือเอา...ไปจับไม่หุง...ยอมเคารพนับถือและระมัดระวังมิให้เป็นเหตุว่า คิดจะประทุมร้ายตอบหรือโอนอ่อนยอมไปทุกอย่าง จนไม่รู้ว่าจะดีว่าตอบเพราะเหตุที่รู้ว่าเป็นศัตรู

6. ข้าราชการซึ่งเป็นกลางคอยฟังว่าชนะไหมจะเล่นนั้นนั้นมีเป็นอันมาก แต่พอมิได้แสดงความรู้สึกให้ปรากฏเลย ย่อมประพุดตอด้วยอาการเสมอ แล้วแต่ความดีความชั่วของผู้นั้น แม้ถึงรู้ว่าเป็นศัตรูหรือเฉย ๆ แต่เมื่อทำความดีแล้วต้องช่วยยกย่องให้ตามคุณความดี

7. ผู้ซึ่งเป็นญาติพี่น้องมิได้ยกย่องให้เกียรติศักดิ์เกินกว่าศาสนาความดีของตัวเองนั้น ถ้าผู้เห็นทำผิดต้องปล่อยไว้ได้รับความผิด ผู้นั้นทำความดีก็ได้รับความดีเท่ากับคนทั้งปวง มีแปลกอยู่แต่เพียงมารู้ที่อยู่ในใจด้วยกันแต่เพียงว่าปรารถนาจะให้ไปในทาง

ดี เพื่อจะได้ยกย่องขึ้น เมื่อไปทางที่ผิดก็เป็นที่เสียใจ แต่ทว่าเสียใจนั้นไม่มาติด
 ลางมี หินขอมมี หนูกิดของรับความผิด

8. ตะเวนจากความสุขสบาย คือ กินและนอนเป็นต้น สักแต่ชั่วรักษา
 ชีวิตไว้พอดำรงวงศ์ตระกูลสืบไป พยายามหาคนที่จะใช้สอยอันควรจะเป็นที่วาง
 ใจได้ มีน้องเป็นต้น อันมีอายุเจริญขึ้นโดยลำดับ

9. เมื่อมีผู้ที่ร่วมคิดในทางอันดีมากขึ้น จึงค่อยแผ่อำนาจออกโดยยึด
 เอาทางที่ถูก ถอดสูทางที่ผิด เมื่อชนะได้ครั้งหนึ่งสองครั้ง ความนิยมของคนซึ่งคั่ง
 อยู่ในทางกลาง ยอมรวนเรหันมาเห็นด้วยก่อน จึงเกิดความนิยมมากขึ้น ๆ จนถึง
 ผู้ซึ่งเป็นศัตรูก็ต้องกลับเป็นมิตร เว้นไว้แต่ผู้ซึ่งมีความปรารถนากล้า อันจะถอย
 กลับมิได้เสียแล้วก็ต้องทำไปแต่ยอมเห็นว่ากำลังอ่อนลงทุกเมื่อ ๆ

10. พอไม่ปฏิเสธว่า ในเวลาหนุ่มคนองเช่นนั้นจะมีได้ชุกชน อันเป็น
 เหตุให้พลาดไปหลายครั้ง แต่อาศัยเหตุโอบอ้อมที่โลกฉาวแล้วข้างขึ้น และความรู้
 เห็นในผู้ซึ่งควรจะให้ใจได้แก่ใจให้รอดจากความเสีย ถ้าไม่ได้ประพฤติดังนี้
 ตนแล้ว ไหนเลยจะรอดอยู่ได้ คงล้มเสียนานแล้ว การอื่นใดซึ่งเกิดเป็นการใหญ่ ๆ
 ขึ้น คุณก็ไม่เห็นว่าที่จะยกหยิบเอามากล่าวในที่นี้ เพราะจะทำให้หนังสือยาวเกินไป แต่พอ
 ยังเชื่อใจว่าถึงเหตุเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะเป็นคนหนุ่มก็ยังได้ประโยชน์มากกว่าเสีย
 ประโยชน์ จึงได้ทั้งตัวยืนยาวมาได้ถึง 25 ปีนี้แล้ว

บัดนี้ ลูกมีอายุเท่ากับพ่อในเวลาที่ได้มีความทุกข์เวทนาแสนสาหัสเช่นนั้น
 จึงได้มีใจระลึกถึง ประสงค์จะแนะนำให้เขาเงื่อนแห่งความประพฤติดันใดทดลองมา
 แล้วในชั่วอายุเดียวเท่านั้น แต่จะถือเอาเป็นอย่างเดียวกันเหมือนตีพิมพ์ยอมไม่ได้อยู่
 เอง เพราะบริษัทและบุคคลกับทั้งเหตุการณ์ภูมิพื้นบ้านเมืองผิดเวลากัน ในเวลานี้
 เป็นการสะดวกก็ ง่ายกว่าแต่ก่อนมากยิ่งขึ้น ทว่าชายใหญ่เองก็ตั้งอยู่ในที่ผิดกับกับพ่อ

ถ้าประพาศิตัวให้ก็จะทำได้เร็วกว่าง่ายกว่าเป็นต้นมาในการภายใน แต่การภายนอกย่อมหนักแน่นขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงจะเป็นการจำเป็นที่จะทำซ้ำอย่างเช่นพอเคยทำมาไม่ได้ การสมัคสมานภายในต้องเรียบรอยโดยเร็วไว้รับภายนอกให้ทันแก่เวลา จึงขอเตือนว่า

1. ให้โสมจอมอารีต่อญาติและมิตรอันสนิท มีน้องเป็นต้น เอาไว้เป็นกำลังให้จงได้
2. อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ไม่ว่าเจ้านายหรือขุนนาง พึงคำแนะนำตักเตือนในที่ควรฟัง
3. อย่าถือว่าเกิดมามีบุญ ต้องถือว่าตัวเกิดมามีกรรมสำหรับจะเหี้ยม แอกละเหี้ยมโหดทำการที่หนัก การซึ่งจะมีวาสนาขึ้นไปนั้นเป็นความทุกข์มิใช่ความสุข
4. การที่เป็นเจ้าแผ่นดินมิใช่สำหรับมังมี มิใช่สำหรับคุมเหงคนเล่นตามชอบใจ มิใช่เกลียดไฉนแล้วจะไต่แกเผด็จ มิใช่เป็นผู้สำหรับจะกินสบายนอนสบายถ้าจะปรารถนาเช่นนั้นแล้วมีสองทาง คือ บวชทางหนึ่ง เป็นเศรษฐีทางหนึ่ง เป็นเจ้าแผ่นดินสำหรับแต่เป็นกษัตริย์ และเป็นคนที่ออกจันต่อสุขและทุกข์ ออกจันต่อความรักและความชัง อันจะเกิดขึ้นมาในใจหรือมีผู้ยุยง เป็นผู้ปราศจากความเกียจคร้าน ผลที่จะได้นั้นมีแต่ชื่อเสียงปรากฏเมื่อเวลาตายแล้วว่าเป็นผู้รักษาวงศ์ตระกูลไว้ได้ และเป็นผู้ป้องกันความสุขของราษฎรซึ่งอยู่ในอำนาจความปกครอง ต้องหมายใจในความสองข้อนี้เป็นหลักมากกว่าคิดถึงการเรื่องอื่น ถ้าผู้ซึ่งมิได้ทำใจได้เช่นนี้ก็มิแลเห็นเลยว่า จะปกครองรักษาแผ่นดินอยู่ได้

เมื่อลงปลายหนังสือฉบับนี้ ต้องขออภัยพรเจ้า ซึ่งยังมีต้องรับการหนักอย่างเช่นพอต้องรับมา ในเมื่ออายุเพียงนี้ยังมีพร้อมอยู่ทั้งบิดา มารดาญาติ จึงจะช่วยอุปถัมภ์บำรุงให้สติปัญญาความคิดแก่กล้าขึ้น จนถึงเวลาที่ควรจจะรับแล้วและ

ได้รับโดยความสะดวกใจดีกว่าที่พ่อได้เป็นมาแล้ว ขอให้หมั่นศึกษาและทำโน่นทำนี่
ขอความที่โลกวางคักเตือนมานี้ สะความเกียจคร้าน ตั้งใจพยายามทำทางไว้ให้
ดีทุกเมื่อ ถ้าสงสัยอันใดขอใดไม่เข้าใจให้ถาม จะอธิบายให้ฟัง ให้อ่านหนังสือนี้
จำได้ทุกข้ออย่าให้เกินแต่เหมือนอ่านหนังสือพิมพ์เล่น

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พิมพ์ : ชัยอนันต์ สมุทวณิช และศักดิ์ยา กรรณสูตร รวบรวม เอกสารการ
เมืองการปกครองไทย หน้า 129 - 134

ภาคผนวก ง.

พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247¹

ที่ 15/47 วันพุธ แรม 1 ค่ำ เดือน 6 ปีระกา ๕๒๓๙ ศักราช 1247

ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ พระองค์เจ้าโสมภณพิท พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ และผู้ซึ่งมีชื่อในหนังสือฉบับเดียวกัน ซึ่งจะได้อีกกล่าวต่อไปนั้น
ให้ทราบ

ด้วยเราได้รับหนังสือของท่านทั้งปวง ลงชื่อพร้อมกันส่งมาเป็นความเห็น ว่าด้วยอันตราจะมีแกวณเมืองอย่างไร การที่ควรจะทำก็เห็นให้พ้นอันตรา ด้วยจัดการได้ถึงเพียงเท่าใด ความเห็นของท่านทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วนั้น เราได้พิจารณาโดยถนัดทุกข้อทุกประการแล้ว

ในเบื้องต้นนี้ เราขอตอบแก่ท่านทั้งปวงว่า เราขอใจอยู่ในการซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ และราชการของเราได้ไปเห็นการในประเทศอื่น แล้วระลึกถึงประเทศของตน ประการที่จะป้องกันอันตรา และให้มีความยั่งยืนมั่นคงอยู่ในอำนาจอันเป็นอิสระภาพ ในข้อความบรรดาที่ได้กล่าวมาแล้ว ที่เป็นหัวใจความสำคัญทุกอย่างนั้น เรายอมรับว่าความเป็นจริงดังนั้น ยกไว้แต่ข้อเล็กน้อยบางข้อ ซึ่งบางทีจะเป็นเข้าใจผิดไป แต่หาเห็นควรที่จะยกขึ้นพูดในที่นี้ไม่ แต่เราขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวงให้ทราบพร้อมกันด้วยว่า ความที่กล่าวอันตราอย่างใด ซึ่งได้กล่าวมานั้น ไม่เป็นการที่จะแลเห็นได้ขึ้นใหม่ของเราเลย แต่เป็นการได้คิด

¹ กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 4/16.

เห็นอยู่แล้วทั้งสิ้น แลการที่ควรจะทำนุบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความ
ปรารถนาแรงกล้าที่จะได้จัดการนั้น ให้สำเร็จตลอดไปไม่ได้ไม่ควรมีความหวังระวาง
อย่างหนึ่งอย่างใด ว่าเราจะเป็นผู้ชักชวนในการที่จะเสียอำนาจ ซึ่งเรียกว่า
แอนโวลูต เป็นคนนั้นเลย เพราะเราได้เคยทดลองมาแล้ว ตั้งแต่เวลาเป็นตุกตา
ซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยเกี่ยวออกจากชื่อ จนถึงเวลาที่มีอำนาจขึ้นมาโดยลำดับ จน
เต็มบริบูรณ์ในบัดนี้ ในเวลาที่มีอำนาจจนอยุ่ปานนั้น ได้ความลำบากอย่างไร แลใน
เวลาที่มีอำนาจมากเพียงนี้ ได้ความลำบากอย่างไร เรารู้ดีจำได้ดี เพราะที่จำได้
อยู่อย่างนี้ เหตุไรเล่าเราจึงจะไม่มีความปรารถนาอำนาจปานกลาง ซึ่งจะเป็น
ความสุขแก่ตัวเรา แลจะเป็นการมั่นคงถาวรของพระราชอาณาจักรด้วยนั้น เพราะ
เหตุฉะนั้น เราขอให้ท่านทั้งปวงเข้าใจว่า เราไม่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งจะต้องมี
คนให้หันลงหาทางกลาง เหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป ซึ่งมีมาในพงศาวดาร
แลเพราะความเห็นความรู้ ซึ่งเราได้เป็นเจ้าแผ่นดินมาถึงแปดปี ได้พบได้เห็นแล
ได้เคยทุกซอรอน ในการหนักการแรงการ เกิดการรอนของเมืองซึ่งมีอำนาจจะมาก
ซึ่งประการใด หวังไฉนชาวคราวจากเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีเมือง ๆ มิได้ขาด แลการซึ่ง
เราได้ชวนชวายุตะเกียกตะกายอยู่ในการที่จะเปลี่ยนแปลงมาแต่ก่อน จนมีเหตุบ่อยๆ
เป็นพยานของเราที่จะยกขึ้นชี้ได้ ว่าเราไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเหมือนอย่างกับ
คางคกอยู่ในกะลาครอบ ที่จะทิ้งทรมาณให้สิ้นทีไรถือว่าตัวโตนั่นควยอย่างหนึ่งอย่างใด
เมื่อเราได้ชี้แจงถึงตัวเราเอง ว่าไม่เป็นผู้ชักแก่การจำเรียดการมั่นคง
ของบ้านเมืองดังนั้นแล้ว เรายังคงเป็นผู้รับผิดชอบที่คนทั้งปวงจะลงราย ว่าเพราะเรา
เป็นคนอ่อน ไม่สามารถที่จะหักหาญแก่ผู้หนึ่งผู้ใด เพราะความเห็นซึ่งจะถือว่า ถ้า
เราประสงค์อย่างไร การนั้นคงจะตลอดไปได้ การซึ่งไม่ตลอดไปได้ เพราะเราไม่
คิดจะให้ตลอดดังนี้ ดูเหมือนเราเป็นผู้ทำให้เสียอำนาจเจ้าแผ่นดินไปเพราะความ
อ่อนของตัว ในความข้อนี้เราไม่อยากจะขัดโทษให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการ

จำเป็นที่จะต้องพูดว่า อำนาจเสนาบดีได้เจริญขึ้น เพราะมีอำนาจไต่ถึงเจ้าแผ่นดิน
 มาแต่ก่อนมากนักแล้ว จนตลอดถึงเวลาเราได้เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็เป็นเวลาเคราะห์
 ร้าย ที่ตัวเราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ว่าจะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินไต่หมด เหมือน
 ว้าวที่ปล่อยจนหมดสายป่านไม่มีเหลือเลย ยังเหลือแต่ฐานะที่เราจะทำอยู่ เพียงจะซึ่ง
 กำลังคิดว่าเมื่อเราเป็นเด็กอยู่กำลังเพียงเท่านั้นจะรั้งว่าวนั้นไว้ไม่หกลม ถ้าจะ
 ปล่อยให้ว้าวหลุดลอยเสีย แต่เป็นเคราะห์ที่เราเป็นเด็กกำลังเดียวเท่านั้น ได้อาศัย
 เอาบ้านพันหลักค่อย ๆ สานเข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอยไปได้ แต่ก็ยังเป็นพันก-
 งานอย่างเดียว ที่จะสาวสายป่านให้สั้นเข้าทุกที สั้นเข้ามาทุกที เมื่อเหลือกำลังก็
 หย่อนไป เมื่อพอที่จะสาวก็สาวเข้ามาพันหลักไว้ เมื่อผู้ใดใคร่การ เกาฏนั้นจะเห็น
 ใต้ว่าความยากลำบากของเราเป็นประการใด ถ้าผู้ใดเห็นแก่การภายหลังก็จะเข้า
 โจว่า เราได้นั่งขี้เกียจภาโงะอะไรมาเป็น 17-18 ปี ที่พูดมานี้ถ้าจะฟังในเวลานี้ก็
 เห็นเป็นการเพ้อเจ้อ แต่ถ้ามองถึงแต่ก่อนแล้ว ก็เป็นการสำคัญมากยากที่จะทำ ซึ่งเรา
 ถือว่าเราไม่ได้ขี้เกียจอยู่เปล่าเลย ยกเอามานี้เพราะจะให้เห็นว่าการแต่ก่อนนี้
 เป็นไปไม่ได้เพราะเหตุใด คำซึ่งถือว่าความปรารถนาของเราเป็นสำคัญ จะใช้ทั่ว
 ไปทุกเวลาไม่ได้ เราไม่ยอมรับผิดชอบอันนั้น เพราะเราได้ทำการเต็มกำลังแล้ว
 แต่เวลาปีหนึ่งสองปีนี้ ดูเป็นโอกาสดีขึ้นมากที่ควรจะจัดการต่อไปอีกได้ เราก็ได้คิด
 อยู่เป็นเนืองที่จะจัดการตามเวลาที่จะเป็นได้ ในครั้งนี้หนทางปวงได้รับเข้ามาแล้วว่า
 จะช่วยคิดจัดการต่อไปเมื่อได้รับอนุญาตของเรานั้น เป็นที่พอใจของเราอยู่ เรา
 เห็นสมควรที่จะชี้แจงการ เป็นอยู่เกี่ยวเนื่องอย่างไร ความต้องการของเมืองเรานั้นต้อง
 การอันใด ที่ผู้ซึ่งไม่ได้อยู่ใกล้ชิดต่อราชการ จะรู้แน่ได้โดยยาก

คือราชการในเมืองเรา¹ ถ้าจะเทียบกับประเทศอื่น ๆ การแก้ไข² ฎีกา³ นั้น การเอกเสกคิวตีฟ¹ กับลียิสเลตีฟ² รวมอยู่ในเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ครั้งมาเมื่อวิเณซี³ ในตอนต้น อำนาจนั้นก็อยู่แก่ริเยนต์แลเสนาบดีทั้งสองอย่าง ครั้นภายหลังมาเมื่อเรากอมีอำนาจขึ้น ตำแหน่งเอกเสกคิวตีฟนั้นเป็นที่วางแผนของริเยนต์แลเสนาบดี แต่ลียิสเลตีฟนั้นหาใครจะมีผู้ใคร่ชอบใจไม่ เราจึงได้จับอุกฤษฏ์การลียิสเลตีฟขึ้น จนมีถึงเคาน์ซิลที่ปรึกษาทำกฎหมายเนื่อง ๆ เป็นต้น จนตกลงเป็นเสนาบดีเป็นคอเวอนเมนต์ เรากลายเป็นหัวหน้าของพวกลียิสเลตีฟเคาน์ซิล เป็นออกไปลิ้นของคอเวอนเมนต์ตรง เมื่อการภายหลังมาเมื่อเหตุการณ์ในการคอเวอนเมนต์มากขึ้น เป็นโอกาสที่เราจะได้แทรกมือลงไปโดยอ้อม ๆ เราจึงได้ถืออำนาจเอาเอกเสกคิวตีฟได้ทีละน้อยทีละน้อย จนภายหลังตามลำดับมาจนกระทั่งถึงบัดนี้ เรากลายเป็นหัวหน้าคอเวอนเมนต์ เราเชื่อเป็นแน่ว่าในการลียิสเลตีฟเคาน์ซิลครั้งนั้นคงจะได้แรงเพราะเรา จึงได้ทำการตลอดไปได้ ไม่มากก็น้อย ครั้นเรากลับมาเป็นเอกเสกคิวตีฟคอเวอนเมนต์เสียแล้ว การลียิสเลตีฟไม่มีผู้อุกฤษฏ์ เพราะเป็นการเหลือกำลังที่เราจะทำทั้งสองอย่างได้ตลอด เช่นพระเจ้าแผ่นดินแตกอน ้วยราชการเกิดขึ้นมากกว่าหลายสิบเท่าตัว และเพราะเมมเบอร์ที่เป็นตัวสำคัญขาดไปเสียบ้าง จึงทำให้ลียิสเลตีฟเคาน์ซิลมีเสียงอ่อนไป ทำกฎหมายอันใดก็ไม่ใคร่จะทำได้ โทษที่การลียิสเลตีฟเคาน์ซิลเสียไป จะลงเอาว่าเพราะแต่ก่อนเราตั้งใจ

¹Executive

²Legislative

³Regency

อุทหนฺนอยุ การจึงตลอดไป ในภายหลังเพราะเราถึงเสียจึงเสียไปก็ต้องรับว่าเป็น การจริงอยู่ แต่ต้องขอแรงใจให้เข้าใจอีก ว่าการที่เราทำอยู่ในตำแหน่งเอกเสกคิว คีฟคอเวอนเมนต์นี้ ถ้าจะเปรียบกับการ คอเวอนเมนต์อังกฤษ ก็เหมือนหนึ่งเป็นปริ- เมียเองในครัว แต่ได้เปรียบกว่ากันคนละอย่าง ก็อปรีเมียอังกฤษต้องรู้การคิดการที่ สำคัญทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นไว้แต่การเล็กน้อย คนอื่นทำไม่ได้ตามตำแหน่งมินิสตรี้ของ ครัว แต่ส่วนเราต้องรู้การตั้งแต่ใหญ่ลงไปจนเล็กทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องทำเองสั่งเอง ทุกสิ่งตลอดจนถ้อยความเล็กน้อย ไม่ใครจะได้อาศัยฤาไม่ได้อาศัยเสนาบดีตาม ตำแหน่งนั้น ๆ เลย เราต้องรับการทำตำแหน่งนี้หนักยิ่งกว่าปรีเมียอังกฤษ แต่ปรีเมีย อังกฤษต้องนั่งในเฮาส์ออฟโลว์เมนต์ คอยแก้ความ ส่วนเราไม่ต้องนั่ง เป็นได้เปรียบ ปรีเมียอังกฤษเมื่อการของเรานักปานนี้ ไม่มีเวลาที่จะพูดได้ จึงไม่ได้อุทหนฺนในการ ลิบิสเลทีฟเคาน์ซิลให้แข็งแรงได้เหมือนแต่ก่อน จะหาเวลาที่จะเขียนหนังสือให้ยาว ๆ หน่อยหนึ่งก็ยากเป็นที่สุด อย่างว่าแต่จะทำกฎหมายเลย แต่ในการ เอกเสกคิวคีฟคอ- เวอนเมนต์เราสามารถที่จะพูดได้ว่ายั้งชั่วขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นแน่ แต่จะเรียกว่าดีนั้น ไม่ได้เลย เพราะมีช่องทางที่จะเสียได้มากแลไม่เป็นการถาวรด้วย

เพราะฉะนั้น การต้องการในเมืองเราเวลานี้ ที่เป็นการสำคัญนั้นคือ คอเวอนเมนต์รีฟอม จำเป็นที่จะให้พนักงานของราชการแผ่นดินทุก ๆ กรมทำการให้ ได้เนื้อเต็มหน้าที่ แลให้ได้ประชุมปรึกษาหารือกัน ทำการเดินให้ถึงกันโดยง่ายโดย เร็ว ทำการรับผิดชอบในหน้าที่ของครัว หลีกผิดไม่ได้ นี่เป็นความต้องการอย่างหนึ่ง

ความต้องการอีกอย่างหนึ่งนั้น คือผู้ทำกฎหมายให้เป็นผู้สำหรับที่จะตรึงของ ทรวจการทุกสิ่งทุกอย่างในพวกที่เข้ามาแล้วนั้นจะทำดาตัดสินการชี้ของ ด้วยทุกวันนี้ จะหาผู้ทำกฎหมายได้เกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีที่เคียว ได้คิดที่จะทำกฎหมายอันใดอัน หนึ่ง หลายเรื่องนักหนาแล้ว ไม่สำเร็จไปได้สักเรื่องหนึ่ง เพราะผู้ที่จะทำได้นั้น มัก

เป็นผู้ที่มีการในตำแหน่งที่จะต้องนำเสนองานเหลือที่จะทำได้ ถ้าจะให้ประชุมแค่นั้น
 ซิลหาอย่างเช่นนั้นก็ยังไม่สำเร็จได้เลยสักเรื่องเดียว ความต้องการทั้งสองสิ่งนี้
 เป็นความต้องการใหญ่ของเมืองเรา

ในการที่จะจัดตำแหน่งเสนาบดีให้รับภาระได้จริงทุกสิ่งทุกอย่างในสำนักเก่า
 ที่เป็นอยู่ขณะนี้ ในหลักทำการอย่างใหม่ให้ได้จริงนั้นไม่ยาก แต่เพียงที่เคยเป็นอุป-
 โปสีขึ้นกันมาเสียก่อน ที่จำเป็นจะต้องเห็นไม่ตองกัน ถ้าแกลงมือผิดพลาดจะโน้เสียนั้น
 อย่างเดียวเลยเป็นการที่เหลือกำลังจะทำไม่ได้ก็ปี เหมือนอย่างเมื่อเร็ว ๆ นี้
 กองสุจริตเศษมีหนังสือมาเรื่องประกาศห้ามไม่ให้บรรทุกกำลังศึกเข้าไปเมืองจีน
 เราจึงได้มีคำสั่งเจ้าพระยาภาณุวงศ์ให้ทำคำประกาศ แลให้แปลหนังสือที่ประเทศ
 ทั้งปวงได้ตกลงกันอย่างไร ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ลูกคาทั้งปวงทราบ
 ได้สั่งการโดยละเอียดถี่ถ้วนแล้ว ครั้นเมื่อร่างประกาศมาให้เราดู มีข้อความเพิ่ม
 เต็มลงไปอีก ว่าเมืองไทยเรามีแต่เจ้าเป็นสินค้า เขาไม่เป็นอาชุไม่ตองห้ามดังนี้
 ที่เดิมลงนี้ก็ประสงค์จะให้ที่เท่านั้น ไซ้จะแกลงอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แต่หาได้ดูใน
 หนังสือฉบับที่ให้แปลนั้นเองไม่ ว่าเขาจะกำหนดห้ามอันใดจะประกาศให้ทราบ แล
 ไม่มีกำหนดว่าจะห้ามอันใดบ้าง และมีหนังสือพิมพ์ชาวโทรเลขในเวลานั้นก็ลงออก
 อธิงไปว่าฝรั่งเศสจะห้ามแต่เขาอย่างเดียวกัไม่รู้เสีย การวางมือไปไม่ได้อย่างนี้
 ตามเสนาบดีกรมนี้ ก็นับว่าเป็นผู้มีปัญญายิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ยังเป็นดังนี้ จะป่วย
 กล่าวไปไปถึงกรมอื่น ๆ เล่า เพราะเหตุอันนี้ เราจึงต้องรับภาระอันหนักโดยมิได้
 อยากจะชวนชวรายไปรับเอามาเลย ถึงจนกล่าวมาข้างตนแล้วนั้น ถึงตัวท่านเสนาบดี
 เองเล่า เราก็เชื่อเป็นแน่ว่าใครตัวเหมือนกันว่ากำลังตัวเองไม่พอที่จะรับแก่การ
 ปัจจุบันนี้ได้ ในบางกรั้งบางคราวเป็นแน่ จึงได้พากันหลบเลี่ยงไม่มีใครอยากเข้าที่
 ประชุมเลยเป็นนิจ ถ้าเขาที่ประชุมก็ไม่พูดเสียบ้าง พาลโกรธน้อยออกน้อยใจ เป็น
 การถูกถูกแกล้งไปบ้าง ถ้าพูดออกมาแล้ว การนั้นมักไม่มีใครจะได้เป็นตามพูด เพราะ

ความเห็นอย่างอื่นมีดีกว่า ก็เห็นเป็นคำพูดตรงตัวไม่มีราคา ทำให้เกิดความท้อถอย เห็นเสียว่าสู้รักษาให้เป็นคนในอีกไม่ได้ เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ก็เป็นเหตุที่ชวนให้คิดอยากเปลี่ยนแปลงใหม่ แต่ต้องคิดอีกว่า การที่จะเปลี่ยนแปลงนี้ในท่านสำหรับเก่านี้อาจทำได้หรือไม่ เมื่อทำการไม่ได้แล้ว ก็มีหวังเดียวแต่จะต้องรีไรซ์ การรีไรซ์เตอร์จะรีไรซ์พร้อมกันมาก ๆ ซึ่งไม่เคยมีในเมืองไทย จะมีเหตุผลประการใดท่านทั้งปวงก็ได้คิดซึ่งคิดตรงมาแล้วทุกอย่าง แต่การที่ซึ่งที่ตรงนั้นจะถือว่าเป็นความถูกต้องมาแต่ดั้งเดิมเอนแต่ไม่คิดนั้นไม่ได้ ถ้าเป็นการแตกถอน จะซึ่งนำหนักอย่างนี้ไม่ได้เลย แต่ในเวลานี้เราเห็นว่าจะเป็นไปได้อยู่แล้ว แต่ถึงอย่างไร ๆ ก็ดี ยังเป็นที่ตะขิดตะขวงใจมาก แลเป็นที่ทกใจของคนตลอดหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรไม้น้อยเลย แต่มางที่ก็จะจะมีเหตุผลไถบาง แต่ที่จะเป็นใหญ่โตอันใดไปเป็นไม่ได้ ผู้ซึ่งนั่งอยู่นอกจากวงก็แลเห็นว่าไม่เป็นการยากอันใด แต่ผู้ซึ่งจะเป็นผู้ทำนั้นเป็นความลำบากอยู่บ้าง แต่การเรื่องนี้ก็ไต่รังรอมานาน แลได้คิดแก้ไขอย่างอื่นมาแล้วก็เห็นเป็นการไม่ตลอดไป ราชการทั้งปวงก็มีบั้นเร่งรัดเข้า และโอกาสที่จะจัดก็ค่อยโปร่ง ๆ ขึ้นทุกที เห็นเป็นเวลาที่ควรที่จะจัดได้ เราจึงขอบอกท่านทั้งปวงว่าการเรื่องนี้เรากำลังได้คิดจะจัดอยู่ที่เดียว เมื่อท่านทั้งปวงจะช่วยคิดแล้วจงคิดการเรื่องนี้เกิด จะได้เทียบเคียงกับความคิดที่ในกรุงเทพฯ เลือกละเอาตามภาระที่สมควรแก่บ้านเมือง

ในส่วนลิสเล็ฟเกาะนั้น เป็นการจำเป็นจะต้องมีดังเช่นเราได้กล่าวมาแล้ว แต่ไม่เป็นการง่ายเลย ที่จะหาตัวผู้ซึ่งจะเป็นการได้จริง ผู้ซึ่งจะมีปัญญาดี เหตุการติแลสมไคนั้นมีมากกันไป แต่ไม่พ้นจากที่จะเหมือนกับซึ่งบอกว่าสิ่งนี้แดงสิ่งนี้ดำ สิ่งนี้ขาว ซึ่งแลเห็นอยู่แก่ตาทั่วกันแล้วอย่างนั้นเอง แต่ผู้ซึ่งจะทำให้เป็นรูปร่างอย่างใดเช่นนั้นไม่มีใครมีตัวเลย อยู่ในไม่พ้นแล้วแต่จะโปรด ถ้าทำทรงแล้วก็ได้ แต่

ถ้าจะทรงช่วยกำลังเองไม่ไหว ให้นำไปทำมาก็เปล่าทั้งนั้น นิ่งเฉย ๆ เสียพอดีแล้วก็กลายเป็นเพราะไม่ทรงจึงใดทาง ส่วนตัวเราจะทรงเองนี่ไหนไหวเพราะการออกเป็นกายเป็นกองตั้งไหนกล่าวมาแล้ว ถ้าลิขสิทธิ์เฟกานีสที่จัดขึ้นใหม่ยังเป็นอย่างนี้อยู่แล้วไม่มีดีกว่านี้ เพราะเราจะถูกตั้งข้อหาเป็นผู้สนับสนุนที่เขากล่าวว่าเพราะเหตุนั้นไม่มีประโยชน์อันใดขึ้นอีก การเรื่องที่จะทำกฎหมาย และจะคิดการทั้งปวงในกระบวนการได้เสียของกฎหมายที่จะออกไปเหล่านี้ เราเห็นว่าแก้กำลังคนไทยที่จะจัดขึ้นเป็นลิขสิทธิ์เฟกานีส คงจะไม่ตลอดเป็นแน่ ด้วยการศึกษาของเจือปนกับต่างประเทศมากนัก เหลือความรู้ที่จะรู้ไปได้จริง ๆ จำเป็นจะต้องมีหมอความคนหนึ่งอาสาสองคน มาเป็นที่หาหรือจึงจะทำการไปได้

การสองนี้ รวมความก็อย่างเดียวกันคือคอเวนเมนต์รีฟอมนี้แลเป็นต้นเหตุที่จะจัดการทั้งปวงได้สำเร็จตลอด ถ้าการเรื่องนี้ยังไม่เป็นการเรียบร้อยได้แล้ว การอื่น ๆ ยากนักที่จะตลอดไปได้ เพราะฉะนั้นเราจึงขอให้ท่านทั้งปวงพิจารณาเรื่องนี้ตามที่รับมาว่าจะคิดนั้นเกิด การอื่น ๆ ที่จำจะต้องรีฟอมบ้าง จัดขึ้นใหม่บ้างนั้นเราขอคว้าวอกออกภายหลัง ซึ่งเราพูดอธิบายถึงเราเองตั้งข้างต้นนั้น ไซ้จะมุ่งหมายปักหน้าว่า ท่านทั้งปวงลงเนื้อเห็นได้ว่าเราจะเป็นดังเช่นที่ได้กล่าวมานั้นทั่วไป เราเชื่อว่าคงมีผู้รู้แน่ว่าใจเราเป็นอย่างไร แต่ที่ขอให้ตลอดดังนี้เพื่อว่าคนในปัจจุบันนี้ถูกลบไปภายนอกที่ไม่สามารถจะรู้หัวใจเรา เมื่อได้ยินได้ฟังการทั้งนี้ จะเข้าใจหัวใจของเราผิดไป จึงจำเป็นที่จะต้องว่าไว้ให้ตลอด ตามความที่เป็นจริงอย่างไรในใจของเรา

(พระราชหัตถเลขา) สยามินทร์

ที่มา : ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูต รวบรวม เอกสารการ
เมืองการปกครองไทย หน้า 76 - 81

แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการเมืองการปกครอง

บทคัดย่อ

ของ

ศิริพร จูเมขารัตน์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

มีนาคม 2528

จุดมุ่งหมายของการทำปฏิญานี้เพื่อเรื่อง แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนา
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมืองการปกครองนี้ มุ่งศึกษาถึง
สาเหตุ วิธีการ และผลอันเกิดจากแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นวิธีการที่สำคัญ
ประการหนึ่งในการแก้ไขปัญหาการเมืองการปกครอง

ผลจากการศึกษาทำให้ทราบว่า พุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์มี
ความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งในการที่จะเกื้อหนุนความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกันและ
กัน พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยต่าง ๆ ได้นำพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์
ทางการเมืองการปกครอง และสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็น
อย่างดี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการ
นำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาปรับใช้กับการเมืองการปกครองนั้น
เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชศรัทธาในหลักธรรมคำสอนของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง และทรงมีพระราชดำริว่าหลักธรรมในทางพุทธ
ศาสนานั้นล้วนเป็นศีลธรรมที่สามารถนำมาปรับใช้เพื่อแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ได้ทั้งทาง
การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ทั้งยังเป็นสิ่งที่สร้างเสริมความเลื่อมใสศรัทธา
ความจงรักภักดีในองค์พระมหากษัตริย์ให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น ดังนั้นปัญหาทางการเมือง
ที่เกิดขึ้นทั้งปัญหภายในประเทศ และปัญหาที่มาจากภายนอกประเทศ ทำให้พระองค์
ทรงนำพุทธศาสนาและหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นแนวปฏิบัติประการหนึ่งในการ
แก้ปัญหาและคลี่คลายวิกฤตการณ์ทางการเมืองต่าง ๆ ให้คลี่คลายไปอย่างได้ผลดี ใน
ขณะเดียวกันการบริหารและการพัฒนาประเทศทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจ ตลอดจน
การดำเนินสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศ พระองค์ก็ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนา
เป็นแนวปฏิบัติด้วย ซึ่งทำให้บังเกิดผลดีก็คือทำให้สามารถรักษาเอกราชของชาติ
และทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงมาจนถึงปัจจุบันนี้

KING CHULALONGKORN'S APPLICATION OF BUDDHIST PHILOSOPHY TO
POLITICS AND ADMINISTRATION

AN ABSTRACT

BY

SIRIPORN SUMATHARAT

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

March 1985

The purposes of the thesis on the topic "King Chulalongkorn's Application of Buddhist Philosophy to Politics and Administration" are to study the reasons, methods and results of his initiative in applying the Buddhist ethics and institutions as one of the most important means to solve the political problems and to rule the country.

The result of the study shows that the relationship between the Church and the State had always been good; that is, they had rendered each other supports in creating sacredness to both institutions. In former times, Thai kings' adaptation of the Buddhist ethics to politics and administration had given stabilization to both the government and the monarchy. In the reign of King Rama V, his reasons in applying the Buddhist ethics to politics and administration were because he had a firm faith in the teachings of Lord Buddha, and he also thought that the Buddhist codes are truth that could be adapted to solve the social, political and economical problems. Furthermore, through the Buddhist ethics, he could win loyalty and love of his own subjects, so whenever there were political problems and crises; externally or internally, he turned to Buddhism as a means to settle them. In his administration, country modernization and foreign policy, he also followed the Buddhist ethics and philosophy. The invaluable consequences are that Thailand's independence and monarchy have been maintained and firmly established until now.

ประวัติการศึกษา

นางศิริพร สุเมธารัตน์ (สกุลเดิม "อมเว็ด")

- จบการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนเทศบาล 1 อำเภอเมือง
จังหวัดสุรินทร์

- จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนสิรินธร อำเภอเมือง
จังหวัดสุรินทร์

- จบการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาชั้นสูงจากวิทยาลัยครู
อุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี

- จบการศึกษาระดับปริญญาตรี ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(บางเขน)
ในปี พ.ศ. 2517

- เข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโท ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(ประสาน-
มิตร) ในคณะสังคมศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ.2524 และจบการ
ศึกษาในปี พ.ศ.2527

ปัจจุบันรับราชการประจำอยู่ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูสุรินทร์